

47647

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 961, 973, 984, 988, 996, 1016, & 1038.

THE ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYAṆA ĀCĀRYA.

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMASRAMĪ,

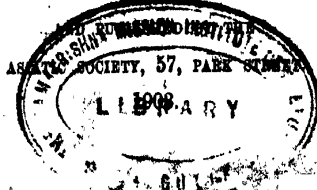
*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author
Commentator, Annotator, Compiler, Translator, and
Publisher of different vedic works, &c., &c.,*

VOL. I. KANĀ I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(मुक्तयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण
सहितम् ॥

वङ्गदेशीयाख्याधिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामग्रमीत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मणा

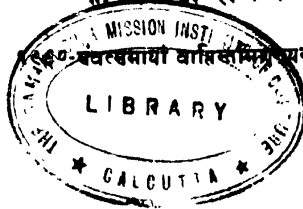
यथामति संशोधय सष्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ १भा० । १का० ॥

(प्रथमखण्डाख्यकः प्रथमो भागः)

कालीकोटा-राजम्बत्याम्,

वेदवेत्तसायां वासिष्ठासिन्धुसुदितसु ॥

RMIC LIBRARY	
Acc. No. 47647	
Class No. ¹¹⁹¹ - 884	
Date	22.9.62
St. Card	M.B.
Class.	G.G.
Cat.	~~1191~~
Rk. Card	88
Checked	88

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य स्वर्गशास्त्राचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनाम-
भाष्येण साकं सम्पादनायेहत्यास्यायितिकसमानेनानुमोदितचेष्टः प्रथमं
तावदादर्शपुस्तकाणां सङ्गृहे मनो निवेशयन् इन्तैक मपि विशुद्धं पूर्णं च
तद्भाष्यपुस्तकं गोपलमे ।

अहो वत ! वेदजीवनांर्याणा मिहार्थावर्तेऽधुना स्वाध्यायाध्ययनविधे-
र्हतादरतया तत्पुस्तकाना मोदृश्री दुर्लभता संज्ञाता, यदेतद्भारतवेद्भ्रान्त-
र्मणिदीपिकेव प्रस्फुरन्ती प्राच्योदौष्यप्रतीच्यावाद्यविप्रहृन्दारकण्ट्यैः समु-
ज्ज्वलन्ती विविधार्थविद्याविशिष्टीविक्रान्तविशिष्टीश्रविभा विभावयन्ती येन
विश्वराजराजमगरीव भासन्ती काशी पुरी, इह च बङ्गन्वेषणतो नैक
मप्यद्येतिथुतं पुस्तकं शतपथब्राह्मण्योयसायणभाष्यस्यावेत्तितम् । किं वर्णया-
म्यस्मत्कर्मफलगतिप्राबल्यम् ! यदेतद्ध्यपि प्रचलत्वाध्यायाध्ययनेषु दार्ढ्या
त्वेष्येव मेव । अद्यापि हि वैदिकक्रियाकलापकुशलाना ममिहोप्राद्यनु-
तिष्ठता मार्यजातिगौरवभूतानां भूसुरशूराणा मावासक्षेत्रं यदस्त्यन्वर्धसञ्च
पुण्यपत्तनं नाम, तत्रत्यैश्चाह मभ्यर्थित एतत्सम्पादनाय, याचितस्मै यशो-
यश्यांशो वा प्रकाशयैव । कालप्रभावाद्धि तेषां पारायणमात्रपरायणतया-
नाकाङ्क्षितार्थबोधत्व मेवात्र निदान मभिगम्यते ।

एव मपि, प्रहसस्य पश्चादनुसरणं नोचितम्, अप्युचित मेव येन केन
प्रकारेण कृतकत्वताकामाय संयतन मेवेति कृतनिश्चयः श्रोधने विशुद्धपाठ-
निश्चये चातिशम सुररोक्त्यैवैतत्प्रथमकाण्डस्य षण्मूलपुस्तकानि षडेव
भाष्यपुस्तकानि च सङ्गृह्य कार्यारम्भः कृतः ।

समासतोऽत्र पाठभेदादिज्ञापनाय तेषां नामधेयानि चैवं कल्पितानि—

- क = २४१पत्रात्मकम्, १५११-संवत्स्रिलिखितम्, पूर्णम् ।
ख = ११०पत्रात्मकम्, ३ प्र० ४ ब्रा० २कण्ठधारम्भान्तम् ।
ग = ६३पत्रात्मकम्, ६ प्र० २ ब्रा० २२कण्ठधारम्भान्तम् ।
घ = ११६—२२८ प०, ३ प्र० ४ ब्रा० २ कण्ठान्ततः पूर्णम् ।
ङ = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ट-स्थं मूलं), ख० १८१८-लिखितं पूर्णम् ।
च = डा०-वेबरस्य बार्किन्-मुद्रितम् (ख० १८४६), पूर्णम् ।
छ = ८०पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम् (ङ-स्थं मूलम्) ३ प्रपाठकान्तम् ।
ज = १६६पत्रात्मकम्, १६६१-संवत्स्रिलिखितम्, पूर्णम् ।
झ = १६२पत्रात्मकम्, ७ प्र० १ ब्रा० १५कण्ठोद्याख्यान्तम्, प्रायः पूर्णम् ।
ञ = २८पत्रात्मकम्, ख० १८२६-लिखितम्, पूर्णम् ।
ट = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्थं भाष्यम्), ख० १८१८-लि०, पूर्णम् ।
ठ = ६६पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम्, ख० १८८०-क्रीतम् पूर्णम् ।
ड = ८०पत्रात्मकम्, ठ-समकालीनम् (क-स्थं भाष्यम्), ३ प्रपाठकान्तम् ।

एषु खडयोर्योगतयैक मेव पूर्णं पुस्तकं सम्पन्न मिति वस्तुतो द्वादशै-
वैतानि गण्यन्ते । तदेतद्वादशसु प्रथमषट्कं मूलस्यापरषट्कं भाष्यस्येति ।

मत्स्यमादितेष्वेषु षट्सपि भाष्यपुस्तकेषु, डा०-वेबर्-सम्पादितेष्वपि
तेषु सर्वेषु, नैकस्मिन्नपि सप्रमाध्यायीचतुर्थादिसप्तब्राह्मणानां सायणीय-
भाष्यं विद्यते, अस्ति तु तत्र सर्वत्रैव हरिस्वामिकृतं भाष्यं संयोजित मिति
चात्रैतद् विचिन्थ मेव ।

अथ माध्यन्दिनशतपथस्य मूलपुस्तकानि बहून्धेव लभ्यन्ते, काण्वशत-
पथस्य तु दुरापत्वेऽपि तस्य च प्रायः पूर्णं जीर्णपुस्तक मेक मापादितम् ।

अथ यद्यपि प्राचीनमूलपुस्तकानि हि प्रायशः शुद्धान्येव भवन्ति,
पाठभेदा अपि तेष्ववृष्टचरा एव प्रायः, तथापि लिपिकरलिपिशैलीभेदतः
शोधनदोषतश्च क्वचिद्विद्विनिवार्यपाठभिन्नता समुपलभ्यते । तद्यथा—
‘तिष्ठन्नप ऽउपस्पृशति’-इति क-ख-ङ-पुस्तकेषु, ‘तिष्ठन्नप उपस्पृशति’-इति

ग-घ-ङ्-पुस्तकेषु (५ ए०); 'यदिमांस्तोक्तानति'-इति कादिषु, 'यदिमा-
स्तोक्तानति'-इति ग-पुस्तकमात्रे (६४ ए०); 'देवाँऽव्याज्यापांश्'-इति
क-खयोः, 'देवाँऽव्याज्यापां'-इति गे, 'देवाँऽव्याज्यापां'-इति क्ते, 'देवाँऽ
व्याज्यापां'-इति त्वन्यत्र (२८८ ए०)। एवं ८८०— 'यक्षध्व'-इति क,
'यक्षध्व'-इति त्वन्यत्र ; ३६ ए०— 'विक्षोब्धो'-इति ख, 'विक्षोब्धो'-इति
त्वन्यत्र । वर्णद्वित्वलेखविषयेऽप्येव मतिप्राचीनानतिप्राचीनपुस्तकवर्गयोर्भेदो-
ऽवगम्यते । तद्यथा ग्रन्थारम्भे एव— 'व्रत'-इति ख-च-पुस्तकयोः, अन्यत्र तु
'व्रत'-इत्येव । यदि चैतच्छुक्लयजुरध्यापनखवहारत एव द्वित्वाध्ययनसिद्धे-
स्तथा लेखस्यानतिप्रयोजनीयतयोपेक्षणीयत्व मेवोचितम्, तथाप्यद्यतनानां
गुरुमुखानधिगतवेदविद्याना मपि पाठसौकर्याय अनतिप्राचीनपुस्तकानां
मर्यादारक्षणाय चेह तथा द्वित्वपाठ एवाद्रियते भृशम् । बहुषु प्राचीन-
पुस्तकेष्वदृष्टत्वात् क्वचिदेकत्र दृष्टो वेबरमहोदगेनावलम्बितो वा सायण-
सम्मतस्य पाठोऽप्रधानीकृतोऽनेकत्र ; 'दुपच'-इति (७ ए०), 'हेत'-इति
(३६ ए०), 'माधव'-इति (२७१ ए०) च यथा । यत्र च क्वचित्
सायणीयव्याख्यापद भवन्त्येव सायणसम्मतोऽयं मूलपाठ इत्यवधारितं
डा०-वेबरेण, तत्र तु तं पाठ मप्रधानीकृत्यैव टीप्पनी कृता 'सा०-सम्मत
इति डा०-वेबर'-इति, ४६० ए०— 'अपाधस्ताभ्यायय'-इति यथा ।
प्रयोजनीयत्वेनावृत्त एकपुस्तकमात्रदृष्टोऽधिकपाठस्तु बन्धनीचिह्नान्तः-
कृतः सर्वत्र ; २४ ए० स्थसप्तमपङ्क्तौ यथा ।

अथेह सर्वत्र कण्डिकामुखेषु कतिचित्पदानि क्तेदचिह्नतः (१) एष्यक्-
कृतानि दृश्यन्ते बहूषु पुस्तकेषु; केषुचिन्नापि । तादृशकण्डोप्रतीकपार्थक्ये
त्वद्यतनाध्यापनरीतिरेव वीजं सम्भाव्यते । अध्यापयन्ति हि यजुरध्यापकाः
पूर्वकण्डोसचैवापरकण्डोप्रतीकं कण्डोनां पारम्पर्याभ्यासप्रानल्ल्याय । तदेवैवं
प्रतीकाभ्यासनं 'सन्ता'-इत्युच्यते तैः । यद्यप्येवं कण्डोमुखच्छेदोऽवैध एव-
त्यस्माकम्, तथापि बहूपुस्तकानुरोधान् शर्मण्याध्यापकेन तेनोररीकृत-
त्वाच्चापि सम्पाद्यते तथैव ।

अथात्रोदात्तस्वरितान्तरनिघ्नस्य मुभयतः किञ्चिद्द्वन्द्वमुखतिर्यगेखाकार-
मेकविधं स्वरचिह्नं ( ) दरीदृश्यते सर्वप्राचीनपुस्तकेषु ; एतस्मात्तिशास्त्रे-
ऽपि भाषिकस्वर इत्येकविध एवास्य स्वरो विहितः ; अतो मयापि तथैव
सम्पाद्यते । केचिदनतिप्राचीनपुस्तकेषु काण्वीमुखान्तश्रवणन्तयोः स्वरि-
तत्वज्ञापकं विन्दुचयात्मक मध्यपरं (...) चिह्नं भवलोच्यते; तदपौह पाठा-
न्तररूपेण प्रदर्श्यते बज्जत्र । यत्तु युग्मरेखात्मकं (=) विन्दुषट्कात्मकश्चेति
(:::) चिह्नद्वयं ढा०-वेबरमहोदयेन स्वसम्पादितश्रुतपथे प्रकाशितम्,
तयोः किञ्चिदधुनातनपुस्तके सम्भावितस्थितित्वेऽपि बज्जपुस्तकेष्वनुपलब्धेरप्रा-
माणिकत्वाच्च नेह स्थिति माद्रिये ।

अथैतद्भाष्यविषयकं चाख्यान्यविधं विचार्यद्वयम् । प्रथमं ननु सकल-
वेदभाष्यकारेण भगवता सायणाचार्येण हि युक्तयजुषः संहितायाख्यानाय
कायलशाखावकम्बिता, ब्राह्मणयाख्यानाय तु माध्यन्दिनीति कथं नामैव
मसमङ्गसं कृत मिति । द्वितीयं तु सप्तप्रपाठकात्मकस्यास्य प्रथमकाण्डस्य
परमपुस्तकान्तरेण अत्र (अ) गीतेन अत्रिच्छेदीकृत्यं तस्य, हरिस्वामिनश्च कथं
सङ्गच्छत इति श्रम् ॥

कालीकोठा-राज्येती । }
सं १९५६ । ख० १९०२ । } (आवसथ, सामभ्रमी, आचार्यश्च)

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

अथ

शतपथब्राह्मण-प्रथमकारणस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	(व्रत सुपैष्यन् १अ० १ब्रा०)	... ..	५८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	(चतुर्धा विहितो ह २अ० ३ब्रा०)	...	१२४
अथ तृतीयः प्रपाठकः	(ते वा ऽव्यार्धाः स्युः ३अ० ४ब्रा०)	...	२३२
अथ चतुर्थः प्रपाठकः	(स सुचोत्तरमाघार ४अ० ५ब्रा०)	...	३१४
अथ पञ्चमः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । इमां ६अ० २ब्रा०)	...	४०५
अथ षष्ठः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । दिव ७अ० ३ब्रा०)	...	४६४
अथ सप्तमः प्रपाठकः	(स वै सुचौ व्यूहति ८अ० ३ब्रा०)	...	५५८

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः	(व्रत सुपैष्यन् १प्र० १ब्रा०)	...	५८०
अथ द्वितीयाध्यायः	(स वै कपालान्ये- १प्र० ५ब्रा०)	...	६२
अथ तृतीयाध्यायः	(स वै सुचः २प्र० ४ब्रा०)	...	१०५

अथ चतुर्थाध्यायः	(हिरण्यगन्वाह ३प्र० ३ब्रा०)	...	२५८
अथ पञ्चमाध्यायः	(स वै प्रवराया ४प्र० २ब्रा०)	...	३२७
अथ षष्ठाध्यायः	(ऋतवो ह वै ४प्र० ६ब्रा०)	...	३६१
अथ सप्तमाध्यायः	(स वै पर्साग्नाखया ५प्र० ४ब्रा०)	...	४६०
अथाष्टमाध्यायः	(रुनवे ह वै ६प्र० ३ब्रा०)...	...	५२४
अथ नवमाध्यायः	(स यत्राह ७प्र० २ब्रा०) ...	...	५७६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

संख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
१ ...	व्रतब्राह्मणम्	१ प्र० १ ब्रा० ...	१ अ० १ ब्रा० ...	५
२ ...	हविर्ब्राह्मणम्	१ प्र० २ ब्रा० ...	१ अ० २ ब्रा० ...	३५
३ ...	„	१ प्र० ३ ब्रा० ...	१ अ० ३ ब्रा० ...	६०
४ ...	„	१ प्र० ४ ब्रा० ...	१ अ० ४ ब्रा० ...	९१
५ ...	„	१ प्र० ५ ब्रा० ...	२ अ० १ ब्रा० ...	६२
६ ...	„	१ प्र० ६ ब्रा० ...	२ अ० २ ब्रा० ...	११०
७ ...	आय्यब्राह्मणम्	२ प्र० १ ब्रा० ...	२ अ० ३ ब्रा० ...	१२४
८ ...	वेदिब्राह्मणम्	२ प्र० २ ब्रा० ...	२ अ० ४ ब्रा० ...	१३४
९ ...	„	२ प्र० ३ ब्रा० ...	२ अ० ५ ब्रा० ...	१५१
१० ...	पात्रब्राह्मणम्	२ प्र० ४ ब्रा० ...	३ अ० १ ब्रा० ...	१७५
११ ...	आय्यब्राह्मणम्	२ प्र० ५ ब्रा० ...	३ अ० २ ब्रा० ...	२००
१२ ...	हध्नाब्राह्मणम्	२ प्र० ६ ब्रा० ...	३ अ० ३ ब्रा० ...	२१५
१३ ...	परिधिब्राह्मणम्	३ प्र० १ ब्रा० ...	३ अ० ४ ब्रा० ...	२३२
१४ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	३ प्र० २ ब्रा० ...	३ अ० ५ ब्रा० ...	२४४
१५ ...	„	३ प्र० ३ ब्रा० ...	४ अ० १ ब्रा० ...	२५८

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
१६ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा०	४अ० २ब्रा०	... २८५
१७ ...	„	३प्र० ५ब्रा०	४अ० ३ब्रा०	... २८४
१८ ...	आधारब्राह्मणम्	३प्र० ६ब्रा०	४अ० ४ब्रा०	... ३०४
१९ ...	„	४प्र० १ब्रा०	४अ० ५ब्रा०	... ३१४
२० ...	प्रवरब्राह्मणम्	४प्र० २ब्रा०	५अ० १ब्रा०	... ३२७
२१ ...	सुगृहब्राह्मणम्	४प्र० ३ब्रा०	५अ० २ब्रा०	... ३४५
२२ ...	प्रयाजब्राह्मणम्	४प्र० ४ब्रा०	५अ० ३ब्रा०	... ३६१
२३ ...	„	४प्र० ५ब्रा०	५अ० ४ब्रा०	... ३८२
२४ ...	„	४प्र० ६ब्रा०	६अ० १ब्रा०	... ३९१
२५ ...	पुरोडाशब्राह्मणम्	५प्र० १ब्रा०	६अ० २ब्रा०	... ४०५
२६ ...	„	५प्र० २ब्रा०	६अ० ३ब्रा०	... ४१४
२७ ...	साम्नाय्यब्राह्मणम्	५प्र० ३ब्रा०	६अ० ४ब्रा०	... ४४४
२८ ...	„	५प्र० ४ब्रा०	७अ० १ब्रा०	... ४६०
२९ ...	अवदानब्राह्मणम्	५प्र० ५ब्रा०	७अ० २ब्रा०	... ४७५
३० ...	खिलकृद्ब्राह्मणम्	६प्र० १ब्रा०	७अ० ३ब्रा०	... ४९४
३१ ...	प्राग्नित्रब्राह्मणम्	६प्र० २ब्रा०	७अ० ४ब्रा०	... ५१३
३२ ...	इडाब्राह्मणम्	६प्र० ३ब्रा०	८अ० १ब्रा०	... ५२४
३३ ...	अनुयाजब्राह्मणम्	६प्र० ४ब्रा०	८अ० २ब्रा०	... ५४६
३४ ...	सूक्तवाकप्रयुवाकप्रवब्रा०	७प्र० १ब्रा०	८अ० ३ब्रा०	... ५५८
३५ ...	सूक्तवाकप्रयुवाकहौत्रब्रा०	७प्र० २ब्रा०	९अ० १ब्रा०	... ५७९
३६ ...	पत्नीसंयाजब्राह्मणम्	७प्र० ३ब्रा०	९अ० २ब्रा०	... ५९८
३७ ...	याजमानब्राह्मणम्	७प्र० ४ब्रा०	९अ० ३ब्रा०	... ६१७

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अम आ याहि वीतय इति	२६१	अथ जुष्ठा परिधीन्समनक्ति	५५६
अग्निन्दूतं वृषीमह इति ...	२६५	अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो १६३	
अग्निर्द५ हविः ...	५८१	अथ तनूनपातं यजति । रेतो ३८२	
अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठं ...	४०८	अथ वृण मन्तर्द्वाय ...	१३७
अग्निर्वै देवाना मज्जातमाम्	४०७	अथ वृणैः परिस्तृणाति ...	१०
अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः	४०७	अथ वृतीयं प्रहरति ...	१३७
अग्निर्वै सर्वा देवताः ...	४०७	अथ ते पवित्रे प्रन्तरे ...	५३४
अग्निर्होता वेत्समे होत्रे मिति	३४५	अथ त्रिष्टुभा यजति ...	४७८
अग्ने दीद्यतं वृहदिति ...	२६५	अथ त्वष्टारं यजति ...	५६६
अग्ने महारं॥ अस्ति ...	२८६	अथ दक्षिणं परिदधाति...	२३२
अग्ने वेर्होत्रं ...	३१५	अथ दक्षिणो जुह्वं ...	२३५
अङ्गुणा विष्णो मा ...	३१४	अथ दक्षिणो नो लूखल मा हरति	७२
अतूर्ता होता ...	२८७	अथ दृषद मुपदधाति ...	६५
अथ कृष्णाग्नि मादत्ते । यज्ञस्यैव ७१		अथ देवताया आदिशति	३८
अथ कृष्णाग्नि मादत्ते । शर्मा- ७२		अथ देवानाम्यज्ञीर्यजति ...	५६६
अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते...	६२१	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१३७
अथ गृह्णाति ...	३८	अथ द्वेधा करोति...	११०
अथ चतुर्थे प्रयाजे ...	३६५	अथ नराश्र५सं द्वितीयं ...	५४८
अथ जघनेन कस्तम्भी ...	३७	अथ निष्पुनाति ...	७६
अथ जुह्वश्च खवश्च ...	६०१	अथ पत्नीः सन्नहति ...	१७७
अथ जुह्वश्चोपभृतश्च ...	५६४	अथ पत्नीः संयाजयन्ति ...	५६८
अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति ...	२३५	अथ परिधि मभिपद्या- ...	५६०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ परिधीन्	२१८	अथ मुसल मादत्ते... ..	७३
अथ परिधीननुप्रहरति ...	५६३	अथ यच्चतुर्द्ध्रुवायां	२०१
अथ पवित्रं निदधाति ...	४६२	अथ यच्चपात्राणि	६२
अथ पवित्रयोर्माजयन्ते ...	५३३	अथ यत् पत्नी विस्त्रंसयति	६०२
अथ पाणी अवनेनित्ते ...	१५६	अथ यत् पश्चात्	८४
अथ पात्राणि निर्सेजति ...	१७५	अथ यत् पुरस्तात्... ..	८४
अथ पात्रौनिर्सेजनम् ...	११३	अथ यत्र प्रतिपद्यते ...	५३३
अथ पिनष्टि	८६	अथ यत्राग्निम माशास्ते ...	५३३
अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति	६२२	अथ यत्राहोपहृते... ..	५३३
अथ पुरोडाश मधिवृणाति	१११	अथ यत् सुरापाण मान ...	४१४
अथ प्रणीता दक्षिणतः ...	६०४	अथ यथादेवतम् । अथाङ्	४८६
अथ प्रतिपद्यते । इहोपहृतो-	५२६	अथ यथादेवतम् । देवा ...	५८१
अथ प्रतिपद्यते । इदं ...	५८०	अथ यथादेवतम् । देवां२॥	२८८
अथ प्रस्तर मादत्ते... ..	५६०	अथ यथादेवतम् । स्वाहा	३६६
अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची ...	६२०	अथ यथैव पुरा	४४७
अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभि-	३६	अथ यदनुयाजान् यजति । क्-	५४७
अथ प्रेक्षते	३७	अथ यदनुयाजान् यजति । या	५४७
अथ प्रैति	३५	अथ यदन्यस्मा	४१४
अथ बर्हिः स्तृणाति ...	२१६	अथ यदब्रवीदिन्द्रमनुर्वर्द्धस्तेति	४१५
अथ बर्हिर्जुहोति	६०३	अथ यदब्रवीद् वर्द्धस्तेति ...	४१६
अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै	३२८	अथ यदष्टौ क्तव	२०१
अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै ...	३६४	अथ यदिन्ने सर्वे	४१८
अथ माटभिर्वत्सान् ...	४६०	अथ यदेव प्रजा मिच्छेत ...	४७५
अथ माटृणा मेकाः ...	४६१	अथ यदेव वासयेत ...	४७५
अथ मुख मुपस्पृशते ...	६१८	अथ यदेवानुब्रवीत ...	४७५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्विज्ञातस्	६४	अथ सप्रस्थिते विद्वजते । इद	६
अथ यद्वसुवने वसुधेयस्य ...	५४६	अथ सन्नहनं	२१६
अथ यवाग्वैताऽ	४६२	अथ समिध मभ्यादधाति । स	२३३
अथ यस्मात् समिधयजुर्जुहोति	६०२	अथ समिधमभ्यादधाति । समि	५४६
अथ यस्मात् समिधयजुर्नाम	६०२	अथ समिधयजुर्जुहोति ...	६०२
अथ याः प्रोक्षाः	२१५	अथ सम्मार्ष्टि	५४६
अथ यां द्वितीयाऽ	२३३	अथ सूर्यं मुदीक्षते	६२०
अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते	२०१	अथ सोमं यजति	५६६
अथ या मेवामूं तृतीयाऽ	२३४	अथ स्त्रीणां वेदि मुपावर्त्तते	२३४
अथ यो वृषदुपले	६५	अथ सुव मादत्ते	१७५
अथ योपरिष्ठास्तक्षणा ...	४७६	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अ-	३६४
अथर्चं मनुच्यर्चा	४२०	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हे-	३८२
अथ वाचं यच्छति	३५	अथ ह वागुच्यते	३१६
अथ वाचंयमो भवति	४६३	अथ हविरधिवपति	६६
अथ विश्वाक्रमान् क्रमते ...	६१८	अथ हविरावपति	७३
अथ विश्वस्य ग्रन्थिम्	२१५	अथ हविर्निर्वपति	७६
अथ वेदं पत्नी विश्वंसयति	६०१	अथ हविष्कृत मुद्वादयति	७४
अथ वेदिं प्रोक्षति	२१५	अथ ह सोम उवाच	४१८
अथ व्रतं विद्वजते	६२२	अथ होतुः पाणौ	५२७
अथ शंयोराह	५८४	अथ होतुरिह निलिभ्यति	५२७
अथ शम्या मुदीचीनाया ...	६५	अथ होतृघदन उपविशति	३२१
अथ श्रुपंघाभिहोत्रवर्षा	३५	अथ होतृघदन मुपावर्त्तते	३३१
अथ श्रुपं मादत्ते	७६	अथ होवाच गीतमो ...	२६१
अथ संयौति	११०	अथाक्रमते	३७
अथ सप्रस्थिते विद्वजते । अमे	६	अथाग्निं कल्पयति	२६७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथामिं गृहपतिं यजति...	६००	अथाभ्याधाय जपति ...	२३३
अथामि मीक्षमागो ...	३३२	अथामावास्यायाम्... ..	५५८
अथाग्निरुत्तमः	५४८	अथार्घ्यं प्रवृणीते... ..	२८६
अथाम्रीदाहानुप्रहरेति । तद्	५६२	अथार्घ्यं प्रवृणीते... ..	३२८
अथाम्रीदाहानुप्रहरेति । तूष्णीं	६००	अथावरोहति	३६
अथाङ्गार मध्यहृति ...	६४	अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत ...	६२१
अथाङ्गार मास्त्रौति । आ	६३	अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत ...	६२२
अथाङ्गार मास्त्रौति । नेदिह	६४	अथासंस्पर्शयन्सुचौ ...	३१५
अथाङ्गारैरभ्यहृति	६५	अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति ...	२१५
अथाव्य मवेक्षते । तद्विके	१८०	अथास्मै ब्रह्मभागं	५१६
अथाव्य मवेक्षते । योषा...	१७८	अथाह का मधुक्ष... ..	४६३
अथाज्य मादाय	१७६	अथाह प्रोक्षणीरासादयेति	१५५
अथाव्यलिप्ताभ्यां	१८०	अथाहवनौय मुपतिष्ठते ...	६२२
अथातो मनसश्चैव... ..	३१६	अथाहवनौयागारस्य ...	४६१
अथातोऽशनानशनस्यैव ...	६	अथाह संवदस्विति । अगा-	६०१
अथाध्वर्युश्चाम्रीधं	३३१	अथाह संवदस्विति । संवा-	५६३
अथानयेत्पुस्पृशति ...	५८५	अथाह स्वगा दैव्या... ..	५६३
अथानुमन्त्रयते	७६	अथेडो यजति । प्रजा वा...	३८२
अथानुयाजान् यजति ..	५४७	अथेडो यजति । वर्षा वा ..	३६४
अथान्तर्वेद्युपविशति ...	११०	अथैक आन्त्रं निर्वपति ...	६७
अथाप आचामति... ..	५१६	अथैकं दृश मप्यह्णाति ...	५६२
अथापविनक्ति	७६	अथैतां वाचं वदति ...	१५६
अथापास्यति	३८	अथो अपि त्रीणि स्युः ...	६०
अथाभिपद्यते	३८	अथो इतरथाङ्गः	४८०
अथाभिन्दति	३६	अथोखा मादत्ते	४६२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथोत्तम मनुयाज... ..	५४६	आप्यायध्वं मन्त्रा	४६१
अथोत्तरं परिदधाति	२३२	आ यजता मेज्या	४६७
अथोत्तरां जुह्व मधूहति... ..	३३६	आ वह देवान्	२८८
अथोत्तरां दोहयित्वा	४६४	आसीनो यान्यां	२८६
अथोदकवतोत्तानेन	४६४	आस्यात्रं जुह्वर्	२८७
अथोदक्ष्णं स्फ्यं प्रहरति	१५६	इदक्ष नमो देवेभ्य	५८४
अथोपला सुपदधाति	६६	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वधं	
अथोपाश्रुपङ्कयते	५२८	प्रजहार । स प्रहृत-...	१३४
अथोलूखलं निदधाति	७२	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वधं	
अन्तरेणो ह्यैव पत्नीम्	५६८	प्रजहार । सोऽवलीयान्	४४४
अपसरणतो ह वा	६१६	इन्द्रो ह वा ईक्षाक्षत्रो	४१५
अपीद्वै कनीयसीः	५८३	इन्धे ह वा एतदध्वर्युः	२४४
अभितोऽग्निं मःसा उन्नयति	१५३	इष्टश्च वित्तश्चेति	५८३
अय मेव सुवो	२००	इह गतिर्वा मस्येति	५८४
अरां२॥ इवामे	२८८	ईडेन्यो नमस्य इति	२६५
अश्वप्रफमात्रं	११२	उत मैत्रावशयीति	५३०
अश्वो न देववाहन इति । अश्वो	२६४	उतो अनुष्टुभावेव	४६८
अश्वो न देववाहन इति । मनो	२६५	उतो गार्हपत्य एव	५००
असौ मानुष इति... ..	३२६	उतो पञ्चावत्त मेव... ..	४७६
असौ यानुवाक्येयं याज्या	४७८	उतो पात्वि गृह्णन्ति	३६
अस्या मृधेद्वोत्रायां	५८२	उत्तरस्यां देवयज्याया	५२१
आग्नेयीरन्वाह	२४५	उत्तरार्द्धपूर्वाद्धैके	४२२
आज्यभागाभ्या मेव	४१६		
आदत्तेऽध्वरकृतं	१३५		

अथ मूलशुद्धिपत्रम् ।

शब्दम्	शब्दम्	प्र० प्रा० क०	पृष्ठं
परिच्छिन्तं ...	परिच्छिन्नं ...	१. २. ४. ...	३५
सस्त्रितमं ...	सस्त्रितमं ...	१. २. १२. ...	२७
अग्नेयुव ...	अग्नेयुव ...	१. ३. ६०. ...	६१
तिनत्येव ...	तिनत्येव*	१. ४. ४. ...	७२
प्रवन्ति ...	प्रवन्ति ...	१. ४. २२. ...	७६
कृष्णाजिनाय च ...	कृष्णाजिनाय च ...	१. ५. १५. ...	८५
हेतेषां ...	हेतेषां ...	२. ५. ६. ...	२००
स्तद्धा चोत्र ...	स्तद्धाचोत्र ...	३. ३. १५. ...	२६०
(त्वा †) ...	(त्वा †) ...	३. ६. १५. ...	३०७
आहित्या ...	आदित्या ...	४. २. १७. ...	३३०
कुर्वत ...	कुर्वत ...	४. ६. ११. ...	३८३
चन्द्रमा ...	चन्द्रमा ...	५. २. २४. ...	४१६
सम्भत्या ...	सम्भृत्या ...	५. ३. ६. ...	४४५
अभ्यद्भ ...	अभ्यर्द्धं ...	६. १. ११. ...	४८८
ऽवात्तर ...	ऽवान्तर ...	६. ३. ४०. ...	५३३
यज्ञमानं ...	यज्ञमानं ...	७. ३. ३२. ...	६०४
योक्त्रेण ...	योक्त्रेण ...	७. ३. ३२. ...	६०४
व्विदेशो* ...	व्विदेशो ...	८. ३. १०. ...	२५६

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाशुद्धपाठः शोधकवृष्टिदोषतः ॥

* “तिनत्येव”—इति पाठः स्यात् कर्कसम्भतः ।

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
उपहृतः सखा भक्ष इति...	५२६	ओ आवयेति वै देवाः । विराज ३४६	
उपहृता गावः सहर्षभा इति	५२८		
उपहृता सप्तहोत्रेति ...	५२६	कविशस्त इति २८७	
उपहृतेडा ततुरिरिति ...	५२६		
उपहृते द्यावापृथिवी ...	५३०	गातुं यज्ञाय गातुं... .. ५८५	
उदरगच्छती अभयं	५८०	गृणानो हव्यदातय इति	२६२
उर्ध्वं भेवोद्रूहति	१७८	घृताच्छेति । विदेशो ...	२५६
ऋयां ह वै जायते	४७५	चक्षुषी ह वा एते ...	४२२
ऋतवो ह वै देवेषु ...	३६१	चतस्रो देवतां यजति ...	५६६
ऋतवो ह वै प्रयाजाः ...	३६१	चतुर्थेन वै प्रयाजेन ...	३६२
ऋषियुत इति	२८६	चतुर्धा विहितो ह ...	१२४
		चत्वारो ममेति चतुर्थे ...	३८४
एकविंशतिः सामिधेनीः	२४६	चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत्	३८३
एकादशस्वादधौत	४६६	चमसो देवपान इति ...	२८८
एकादशान्वाह	२४५		
एतद् वै देवा अभिं ...	२८५	जघनेनो ह वै पत्नीम् ...	५६८
एतद् वै मनुर्बिभयाश्चकार	५२७	जुष्टां नराश्रंसति ...	३३०
एतद् वै संवत्सरस्य	३६२	जुष्टा मद्य देवेभ्यो... ..	३३०
एतेन वै देवाः	४२०	जुष्टां ब्रह्मभ्य इति	३३०
एष वै स यज्ञः	४६६		
एषा वा आश्रीः	५३२	तं वा अष्टासु विक्रमेष्वाद्घौत	४६६
		तं वा एतम् । अश्वरवन्तं...	२६७
ओ आवयेति वै देवाः । पुरो	३४६	तं वा एतम् । लघयवन्तं ...	२६४

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
त५ अपयति	११२	तथेति देवां अब्रुवन् ...	२१८
त५ हविष्मन् ईडुत इति...	२६४	तथो एवैव एतत्	३६३
त इन्द्रेण सह चैवः ...	१२४	तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति ...	६१८
त उत्तमे प्रयाजे	३६६	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उद्रातारो	३४८	माशास्ते । यस्य हि पशवो	
त उ ह्याया ऊचुः । उपैवेम	१२५	भवन्ति स पूर्वं मिष्टाद्य भूयो ५३१	
त उ हैत ऊचुः । इदं मु ...	२१८	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उ हैत ऊचुः । उपैवेम	१२५	माशास्ते । यस्य हि पशवो	
त ऋतवोऽग्निं मब्रुवन् ...	३६२	भवन्ति स पूर्वं मिष्टाद्यापरं ५३१	
तं गोभिरनुविष्ठाप्य ...	४४५	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
तं ग्रसित्वोदेति	४४८	माशास्ते । यस्य हि प्रजा	
तं कुन्दोभिरभितः... ..	१५२	भवत्यमुं ५३१	
तत एतर्हि... ..	२६०	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
ततो देवाः । अर्चन्तः ...	३६२	माशास्ते । यस्य हि प्रजा	
ततो देवाः । एतां	१२५	भवत्येक ५३१	
ततो देवाः । सर्वं यज्ञं ...	६०४	तदानीयमानं मभिमन्त्रयते ४६३	
ततो देवा एतं वचं ददृशुः	६	तदाहुः । आहूनीये ... ४६६	
ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा ...	१३४	तदाहुः । कस्मा उ... .. २०२	
तत्र जपति । एतत्त्वा ...	३२६	तदाहुः । किन्देवत्या- ... ३६५	
तत्र जपति । विश्वकर्मानूपा	३३१	तदाहुः । किमिदं ४१६	
तत्र जपति । षण्णोर्वी- ...	३३१	तदाहुः । नान्तर्वेद्या ... १७६	
तत् प्रतिगृह्णाति	५१५	तदाहुः । नासोमयाजी ... ४४६	
तस्मिन्नीचीनग्रीव मुपस्तृणाति	७२	तदाहुः । यदुत्तमान् ... ३६२	
तत् प्रस्तरं स्तृणाति ...	२३४	तदिद्वान्त भवति ६००	
तत् प्राप्नाति... ..	५१६	तदु कथं मभूदिति ... २६१	

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तदु घृताच्यति	२६१	तद्वैकेषा मध्वर्युः	५८८
तदु चैतर्हि	२६१	तद्वैतद्देवाः	३१७
तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्त्यक्तः ...	६१६	तद्यथा योनौ रेतः	४७८
तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां ...	१५२	तद्यथैवादः । सोमः	४६३
तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव	३६३	तद्यथैवादो बृहस्पतिः	५१५
तदु तद्वि विष्णुर्त्यक्तः	६२०	तद्यदान्यलिप्ताभ्यां	१८०
तदु समेव नयेत्	४४६	तद्यदेते अत्र । याज्या-	४६७
तदु इ भास्त्रवेयः	४६८	तद्यदेवं पिनष्टि	६६
तदु हैक आऊः । अग्रये	२४४	तद्वा अग्रय इति	४६५
तदु हैक आऊः । उभयं	२५६	तद्वा ऋषीणा मनु-	५८४
तदु हैक आऊः । उमे	५८४	तद्वा एतत् । अविच्छीया	४४८
तदु हैकेऽन्वाऊः	२६५	तद्वा एतत् । उभयः	१११
तदु होवाच	७	तद्वा एतत् । वसन्त एव	३६५
तदु होवाचासुरिः	४१६	तद्वा एतत् । समान एव	५६६
तद्व मग उवाच	३१६	तद्वा एतत् । समान मेव	४४६
तद्व स्रैतपुरा	७४	तद्वा एतदेव वार्त्तमम्	४४७
तद्व स्रैतदारगिराह	३७	तद्वा एताः रात्रिम्	४४८
तद्वैके । इध्नस्यैवैतान्	२१६	तद्वा एष एवेन्द्रः	४४८
तद्वैके । वृष्टोपवसन्ति	४४७	तद्देव खलु हतो	४१७
तद्वैके । देवतां पूर्वां	४६६	तद्देवै चतुरवक्तं भवति	४७६
तद्वैके । देवेभ्यः	७७	तद्देवैः शुश्रुवुः	१५१
तद्वैके । पुरस्ताद्वाथे	२६६	तद्देवै देवा न जग्मुः	३६१
तद्वैके । महेन्द्रायेति	४४६	तद्देवै देवाना माग आस । कनौय ३६१	
तद्वैके । वेदेस्तीर्णायै	३२७	तद्देवै देवाना माग आस । य इत्यं ५१३	
तद्वैके । सुक्सम्मार्गान्वाभा-	१७७	तद्देवै बज्रकः कृष्णीयादित्याहुः २१७	

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तन्वा समिद्धिरङ्गिर इति	२६३	तस्मादेतद्वृषिणाभ्यनुक्तम् ...	५१३
तन्न दग्निः खादेत् ...	५१६	तस्मै ह स्म पूर्वाङ्गे...	४१६
तन्न पूर्वण परिहरेत् ...	५१५	तस्य यानि शुक्लानि ...	७१
तन्न सत्रा पुथुं ...	१११	तस्य वा एतस्यानसः ...	३६
तन्निदधाति । वसोः ...	४६३	तस्य सोमपान मेवैकां ...	४१४
तं निड्डीयं निरस्यति ...	४४८	तस्यां पवित्रं करोति ...	४६२
तन्वेवानवक्लृप्तम् ...	७	तस्यासावेव द्यौर्जुह्वः ...	२००
तन्मुहूर्त्तं धारयित्वा-	५६२	तस्येय मेव जुह्वः ...	२००
त मघीदभिनिदधाति ...	१३७	तां वा ष्वतिरिक्तां जुहोति	६०३
त मद्भिरभिष्टप्रति ...	११२	तां वा ष्वष्टमौ मनु-	२६५
त मनु विद्योत्तरेण ...	१५२	तां वै प्राप्नन्त्येव ...	५३२
त मन्वेष्टुं दग्निरे ...	४४४	ताः ह मनुत्वाच...	५२६
त मभिनिदधाति ...	२३४	ताः ह्योचतुः कासीति ...	५२६
त मादत्ते । देवस्य ...	१३४	ताः ह्योतानुमन्वयते ...	५४६
त मावेदेः सः क्लृणाति ...	६०३	ताः पशुदश्र सामिधेन्यः ...	२४५
त मिन्द्रो जघान ...	६०	ताः सख्ये पाणौ ह्वात्वा ...	६१
त मृग्भिर्ह्वयितुं दध्ने ...	२६०	ता उत्तरेणाह्वनीयं ...	६
त मेवं भृत्वा समुद्र ...	५२५	ता उत्पिथोत्तरेण ...	६
तं पर्यभिं करोति ...	११२	ता उ ह्यैता देवता...	४१७
तं प्रघयति ...	१११	ता नान्तरेण सङ्घरेयुः ...	६
तं प्राश्च मनुसमस्यति ...	५६२	तानि वा एतानि । चत्वारि	७४
तं मध्यमेन कपालेन ...	६३	तानि वा एतानि । कृन्दोभ्य	२०३
तयार्धं च्छाम्यंश्चचार ...	५२६	ता माष्णिनति ...	४६०
तर्हि विदेधो माधव ...	२६०	तां प्रतिमार्ष्टि ...	१५४
तस्मात् प्रथमे प्रयाज ...	३८४	ता वा व्याज्यहविषो ...	५६६

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
ता वा एताः । नव व्याहृतयो	३४६	ते वा एते । अग्नीषोमयोरेव	४२३
ता वा एताः । पञ्च व्याहृतयो	३४८	ते वा एते । उल्लुके ...	५४६
ता वा एताः । पञ्चाश्रियः	५८३	ते वै त्रिष्टुभौ भवतः ...	४६७
तावेन सुपावहततुः... ..	४१६	ते वै द्वे भवतः	६०
ता वै सन्तता अथवच्छिन्ना	२४७	ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः	५६८
तासां सप्तदशाक्षराणि ...	३४८	ते वै पाणाशाः स्युः ...	२१६
ता हैता गतश्रेतेवानुब्रूयाद्	२४६	ते स्वर्गं लोकं यन्तः ...	३६३
तृष्णीं चतुर्थम्	४४५	ते ह देवा ऊचुः । क्तु नु ...	१५२
ते देवा अकामयन्त । कथं नु	२६२	ते ह देवा ऊचुः । जयामो	१३६
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विम	४८०	ते ह देवा ऊचुः । बृहस्पति	१५६
ने देवा अकामयन्त । कथं न्विमं	३६७	ते ह देवा ऊचुः । योऽयं...	५१३
ते देवा अपि मब्रुवन् ...	३६२	ते हैता मेघतु	३६१
ते देवा अब्रुवन् । अमा ...	४४४	ते होचुः । अनु नोऽस्यां ...	१५१
ते देवा अब्रुवन् । न वा ...	४४५	ते होचुः । अश्विभ्यां ...	४०६
ते देवा अब्रुवन् । मा ...	४६५	ते होचुः । उपजागौत ...	५१३
ते देवा अब्रुवन् । यावन्ति...	४६५	ते होचुः । ऋतूनेवानुमन्त्रया-	३६१
तेऽध्वर्यु मब्रुवन्	४६५	ते होचुः । नो न्वेवात्राश्रमत्पूषा	५१४
तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति ...	६२	ते होचुः । नो न्वेवात्राश्रमदृह	५१४
तेनोपाऽसु चरन्ति ...	५६६	ते होचुः । भगायैमद् ...	५१३
ते पुनरनुसऽस्पर्शयन्ति ...	५६६	ते होचुः । यत्त्वय्यमुत्र ...	४६६
ते प्रजापतिं प्रति	३१६	ते होचुः । हन्तेमां ...	१५१
ते प्राचं विष्णुं निपाद्य ...	१५१	तौ होचतुः । कि मावयो-	
तेऽर्चन्तः आभ्यन्तशेवः ...	४०५	क्ततः स्यादिति ताभ्या ...	४१६
ते वा आल्यहविषो ...	३६२	तौ होचतुः । कि मावयो-	
ते वा आर्चाः स्यः	२३२	क्ततः स्यादिति यस्यै ...	४१८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तौ होचतुः । अद्वादेवो ...	७४	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
अयो ममेति द्वितीये ...	३८४	प्राजापत्याः परस्पृधरे ते ह १३५	
अयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
अत्रैव प्रथमां अत्रक्तभा...	२४७	प्राजापत्याः प्रजापतेः ...	४७६
त्वष्टुर्ह वै पुत्रः	४१४	देवा ह वा ऊचुः	३६६
		देवा ह वै यज्ञं तन्वाणाः ...	३५
		देवा ह वै यज्ञं तन्वाणाः ...	१७५
दिव्यं धामाशास्त इति ...	५८३	द्वयं वा इदं न द्वितीय मस्ति ।	
दोर्घायुत्व माशास्त इति ...	५८२	आद्रक्षैव युष्मश्च ...	४१८
देवपात्रं वा एष	४७७	द्वयं वा इदं न द्वितीय मस्ति ।	
देवयुवं विश्ववारा	३४६	सत्यश्चैवानृतश्च	६
देवान् यत्तद् विद्वां- ' ...	६२८	द्वादशखादधीत	४६६
देवान् यच्चि स्वधरेति ...	२६६	द्वौ ममेति द्वितीये... ..	३८४
देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह ...	५४६	द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३
देवान् वा एष प्रीणाति ...	५७६	नातो भूयसीः कुर्यात् ...	५८३
देवा म इदं हविर् ...	५३२		
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य ...	२४५
प्राजापत्याः परस्पृधर		पञ्चदशाना मु वै	२४५
एतस्मिन्	३६१	पञ्च ममेति पञ्चमे... ..	३८४
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८४
प्राजापत्याः परस्पृधर		परस्तादर्वाक् प्रष्टव्यीते ...	३८६
एतस्मिन्	६०४	पवित्रवति संवपति ...	११०
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पवित्रे करोति	६०
प्राजापत्याः परस्पृधरे ततो १५१		पुरस्तादर्वाक् प्रष्टव्यीते ...	३९८
देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजा-			
पत्याः परस्पृधरे ते द्युष्टिर् ३८३			

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
पुत्रवत् ह वै देवाः ...	१२५	मनोजृतिर्जुषता माव्यस्येति	५१७
पुत्रवो वै यज्ञः ...	२००	मनोर्ह वा ऋषभ ...	७७
पूस्मिं निनयति ०-० ग्रामयति	६१७	महो ज्यायोऽकतेति ...	५८२
पूस्मिं निनयति ०-० सन्दधाति	६१८	मानवीं चृतपदोति ...	५३०
प्रजापतिर्ह वै स्वां ...	५१३	य इमं यज्ञं मवान्ये ...	५३०
प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ...	७२१	य उ एव यजमानाया- ...	१३६
प्रजावतीरनमीवा ...	७६१	य एषोऽसुराणां मासोत्...	७८०
प्रथीर्यज्ञानां ...	२८७	यज्ञत् स्वं महिमानं मिति	७६६
प्राण एव क्षुवः ...	२००	यजमान एव जुह्व मनु । ०-	
प्राणेष्वेव ह्ययते	५३२	मनु प्राञ्च ' ...	५५६
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते ...	२१५	यजमान एव जुह्व मनु । ०-	
प्रोक्षणीषु पवित्रे ...	१८०	मनु यजमानायैवैतद् ...	३६५
प्रोक्षिता स्येति ...	६२	यजमान एव जुह्व मनु । ०-	
दृष्ट्वा चा यविद्येति ...	२६३	मनु स यद् ...	३७५
दृष्टदमे सुवीर्यं मिति ...	२६३	यजमान एव जुह्व मनु । ०-	
ब्रह्मसंश्रित इति ...	२८७	मन्वन्तेव ...	२०१
ब्राह्मणां चस्य यज्ञस्य ...	३२६	यजमान एव ध्रुवा मनु ...	३१५
भरतवदिति ...	३२८	यज्ञं वा एष जनयति ...	५७६
भूमा वा अणः ...	३५	यज्ञेन वै देवाः । इमां ...	७०५
भूयसि हविष्करणा ...	५३१	यज्ञेन वै देवाः । दिव ...	७६७
भूयो हविष्करणा माशास्त इति	५८२	यज्ञेन ह वै देवाः ...	७०५
मनवे ह वै प्रातः ...	५२७	यज्ञो ह देवेभ्यो ...	३७६
मनुष्यद् भरतवदिति ...	३२८	यदा पिष्टान्यथ जोमानि...	१२६
		यदा षटतोऽथाभिवासयति	११३

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
यदि चतुर्थी मनु-	... २६६	यद्देवेति च प्रेति चान्वाह ।	
यदि द्वितीयस्या मनु-	... २६६	प्रेति वै रेतः २५६	
यदि दशम्या मनु-	... २६७	यशो वा अयः ३६	
यदि द्वितीयस्या मनु-	... २६६	यावती वै वेदिः २१६	
यदि नवम्या मनु-...	... २६७	या वै प्रजा यज्ञे ३४६	
यदि पञ्चम्या मनु-...	... २६७	युजौ ह वा एते ५६५	
यदि षाळाशान् न...	... २१६	युष्मा इन्द्रोऽष्टगोत ... ६१	
यदि मध्यतो यज्ञस्या-	... ३६४	यूय मिन्द्र मृष्टगोध्वं ... ६१	
यदि षष्ठा मनु-	२६७	योक्त्रेण समञ्चति १७७	
यदि सप्तम्या मनु-...	... २६७	योषा वै वेदिः २१६	
यद्यन्ततो यज्ञस्या-	... ३६४	यो ह वा अग्निः २६४	
यद्यष्टम्या मनु-	२६७		
यद्यु अध्वर्युः । अग्नीषोमयो-	५५८	रथोरध्वराणा मिति ... २८७	
यद्यु अध्वर्युः । इन्द्राग्रयो-...	५५६		
यद्यु एन सुपधावेत्	४०७	वसुवने वसुधेयस्येति ... ५४६	
यद्येकादश्या मनु-	२६८	वसुनाः रातौ ३३०	
यद्देव देवताया आदिशति	३८	वामनो ह विष्णुरास ... १५१	
यद्देव पूरुषपात्रं निनयति ...	६१७	वायुरसि तिग्मतेजा ... १३५	
यद्देव विष्णुकमान् क्रमेत ...	६१८	वात्रंन वै पौरुषमासं ... ४४६	
यद्देव ह्यिष्टुरेति	२५८	विप्रानुमदित इति ... २८७	
यद्देवापः प्रणयति । अङ्घ्रिर्वा	८	विष्णोः स्थान मसीति ... ३१४	
यद्देवापः प्रणयति । देवान् ह वै	८	वृषो ह वा इदं ६०	
यद्देवास्यात्र । होता	८	वृषयं त्वा वयं १६४	
यद्देवेति च प्रेति चान्वाह ।		याममात्रो पश्चात् ... १५३	
प्रेति वै प्राणः	२५६	व्रत सुपैद्यन् ५	

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
शङ्खवो जीवदान्	५८०	स आह्वनौयागारे	८
शमो अस्तु द्विपदे	५८५	स इध्मसमृह्नान्येवाभिपद्या-	३२७
शम्भुवौ मयोभुवाविति	५८९	स इन्द्रोऽन्नवौ । एको	३८३
शम्भुद्व भव आह	५२४	स इन्द्रोऽन्नवौ । यत्र वै	४४५
शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य	६२	स इमां पृथिवीं प्रविवेश	१२६
शोचिष्केशस्त मोमह	२६६	स उत्पुनाति । सवितुर्वः	६१
श्रेष्ठतमाय कर्मण्य इति	४६१	स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा	१८०
शङ्भिर्याह्वतिभिः	१५३	स उदीक्षते । स्वयम्भूरसि	६२०
संवत्सरं ह वै	३६४	स उपतिष्ठते	६२१
संस्थिते यज्ञे	६१७	स उपदधाति	६३
स आज्यस्योपस्तीर्य ०—०		स उपङ्गयते	५२८
तद्यथैव	५१५	स एतेन यजुषा	२०३
स आज्यस्योपस्तीर्य ०—०		स एष देवयानो वा	६१७
द्वे वा आऊती	४७६	स एष यज्ञस्तायमानः	२००
स आज्यस्योपस्तीर्य ०—०		स ऐक्षत । अहास्य	४६४
सैसाज्येन मिआऊतिर्	३६५	स गृह्णाति । धाम	२०३
स आतनक्ति	४६४	सङ्ग्रामो वा एष	३६५
स आर्षेय मुक्ताह । देवेदो	२८६	स जपति । इन्द्रस्य	१३५
स आर्षेय मुक्ताह । ब्रह्मण्य-	३२६	स जुहोति । देवा	६०३
आश्राव्य । य एव	३२७	स जुहोति । सम्बर्हिः	६०३
आश्राव्याह । इषिता दैव्या	५६०	स त्वया युक्नोध । कुविम्भेऽनुप-	४१५
आश्राव्याह । समिधो	३६३	स त्वया युक्नोध । कुविम्भे पुत्र	४१४
आह । अग्रये	२४४	स धुर मभिन्मृशति	३६
आह । अग्निर्देवो	३२७	स नः पृथु श्रवाय्य मिति ।	
		अदो वै पृथु	२६३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स गः पृथु अवाय्य मिति ।		स यत्रैव तिष्ठन्	३६२
ओञं वै पृथु	२६५	स यत् सम्भारिं	१०५
स ग पौर्षमासं	६०४	स यत् सामिघेनीषु	२६१
स ग प्रतिशुश्राव	२६०	स यत् सोमपान मास	४१४
स निनयति । कप्वा	६०४	स यत् रफ्न मादत्ते	१३४
सप्तदश सामिघेनीः	२४६	स यथाऽशुराप्यायेत	४४६
स प्रणयति	८	स यथा हैवाग्निः	२६८
स प्रतिपद्यते	५८५	स यथा हैवाग्निः	२६४
स प्रतिमार्ष्टि	१५५	स यदाग्नेय माव्यभागं	३६३
स प्रवृत्तो होता	३२६	स यदाश्रावयति	३४७
स प्रहरति । पृथिविः	१३७	स यदाह प्राणाय त्वादनाय	६७
स प्रेक्षते । अगन्ध स्वरिति	६२०	स यदिदं पुरा	७३
स प्रोक्षति	६२	स यदि पुरा मानुषीं	५१७
स मध्यम मेवाये	२३२	स यदि प्रस्तरस्य रूपं	
समिद्धो अथ आऊतेति	२६६	कुर्याद् । यथैवादः	६००
समिध्यमानो अध्वर	२६६	स यदि प्रस्तरस्य रूपं	
स यः कपालान्युपदधाति	६२	कुर्याद् । वेदस्यैकं	६००
स यच्चतुर्जुकां गृह्णन्	२०२	स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स यच्चतुर्जुकां गृह्णाति । अन्तार	२०२	एतेनैवाद्दीत	५६०
स यच्चतुर्जुकां गृह्णाति । ऋतुभ्य-	२०१	स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स यच्छुक्रा माज्यं	३६७	यदीच्छा वा	३४६
स यत् प्राशिन्न भवद्यति	५१४	स यदीष्टिं कुर्वीत	४०८
स यत्र देवानाम्पत्नीर्	६००	स यदेव यजेत	४७५
स यत्राह । इषिता	५७६	स यद्गार्हपत्ये सादयति	६
स यत्राह । ब्रह्मन्	५१७	स यद्द सोऽपत्याहरेत्	३४८

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स यद्येतन्नोदाद्यसेत ...	२४७	स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टिं	१७६
स यद्येनं पुरस्तात् । असुर-		स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टीति	१७६
रक्षसान्यासिसङ्कन्ध- ...	३६४	स वा इन्द्रस्तथैव	४१६
स यद्येनं पुरस्तात् । यञ्ज-		स वा उत्तरा मेवोपवसेत्	४२१
स्यानुव्याहरेत्	३६४	स वा उत्तरार्द्धादवद्यति ...	४६८
स यद्येनं प्रथमाद्याः ...	३६६	स वा उपरि जुह्वः ...	२३५
स यद्येनान् पुरस्तात् ...	३६३	स वा उपाःशु	२५८
स यद्वर्त्तमानः समभवत् ...	४१५	स वा ऋच मन्थ ०—०	
स यं पुरुष मानमन्त ...	१२६	तदन्विमा	४२०
स यस्य गार्हपत्ये	३६	स वा ऋच मन्थ ०—०	
स यस्यानसो हविर्द्व्यन्ति	५६७	तस्मादिमे , ...	४२९
स यावदस्य वशः	२४७	स वा एति च प्रेति ...	२५८
स येन देवेभ्य ऋणं ...	४७६	स वा एभ्यस्तपुरो	४०६
स येनैव देवा दिव ...	४६४	स विश्वस्तेः पर्वभिः	४२१
स ये ह्याय ईजिरे ...	१५६	स वै कपाकान्येवान्यतर ...	६२
स यो देवाना मासीत् ...	४८०	स वै खलु बर्हिः ०—० अयं	५४८
स योऽसावग्नीदुत्तरतः ...	१३६	स वै खलु बर्हिः ०—० तद्वै	५४८
स वा अग्नये सम्प्रागृह्णाति	६०१	स वै यज्ञं गृह्णीत्वा- ...	३४८
स वा अयं जुंङ्गा मगन्ति ...	५५१	स वै चतुरपङ्कयमानः ...	५२६
स वा अशुयस्त्रिवैवानुवाक्त्वा	४७८	स वै चतुर्जुंङ्गां गृह्णन् ...	२०२
स वा अगवन्मन्समानयति	३६६	स वै तथैव सम्मृज्यात् ...	१७७
स वा अगस एव	३५	स वै तिलुमन्वाह	२८६
स वा अभि वासः	१७८	स वै त्रिः पूर्वं परियहं ...	१५३
स वा अभ्यर्द्ध इवेतराभ्य ...	४६८	स वै त्रिः प्रथमा	२४५
स वा आरण्य मेवान्नीयात्	७	स वै त्रिर्वजुषा हरति ...	१३६

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स वै न यश्चिं कुर्यात् ...	१७८	स समनक्ति । सङ्गतिघा	३१६
स वै पसंशाखया ...	४६०	स समवदायेहाम् ...	५२०
स वै पौर्णमासेनोपवस्यन्	४२१	स समाहन्ति ...	७५
स वै प्रवरायाश्चाववति ...	३२७	स सम्प्राहृति ...	५६४
स वै प्रातरप एव ...	८	स सम्मार्ष्टि... ..	५४७
स वै यावन्मात्र निवैवावद्येत् ।		स स्कन्न मभिम्भति ...	२१६
तथा ध्रुव्यः प्रथ्यवते ...	५१४	स लृणाति	११७
स वै यावन्मात्र निवैवावद्येत् ।		स खुचोत्तर माघार ...	३१४
मालुषः ह कुर्याद् ...	४७६	स ह नैव प्रतिशुश्राव ...	२६०
स वै वाचंयम एव... ..	५१६	सह पित्रा वैश्वानरेणेति ...	३३०
स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः ...	५६४	स हरति । मरुतां... ..	५६१
स वै वौगिति करोति ...	४७६	स हाम्निरवाच । अथ यन्मां	३६१
स वै थ्यन्तु वेत्विति ...	३६५	स हाम्निरवाच । अह ...	१३६
स वै सत्य मेव वदेत् ...	६	स हाम्निरवाच । उदङ्घो ...	१३६
स वै समिधो यजति । प्राणा वै	३८२	स हाम्निरवाच । मध्येव ...	४१८
स वै समिधो यजति । वसन्तो	३६३	स हाम्निरवाच मुवाद ...	५२४
स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । यथा वा	४२१	स ह्यैष यज्ञ उवाच ...	५००
स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति	४२१	स होता नापव्याहरेत् ...	३४७
स वै सम्मन्थ सम्मन्थ ...	१७६	स होता नापव्याहरेत् ...	३४८
स वै खुचः सम्मार्ष्टि ...	१७५	स होतुरिह निषिन्मति ...	५२७
स वै खुचो ब्रूहति ...	५५८	स होवाच । अपीपरं ...	५२५
स वै खुच मेवाये सम्मार्ष्टि... ..	१७६	स होवाच । बहस्पति- ...	१५६
स ह्यह्नितैः पर्वभिः ...	४२२	स होवाच । मा नु मे ...	४१७
स सङ्गति	१७८	स होवाच । यावद्दे ...	५२४
स समनक्ति । वसुभ्यस्वा ...	५६०	स होवाच । वचो... ..	२१८

कण्डिकाप्रतीकम्	ऋ	कण्डिकाप्रतीकम्	शुद्धे
स होवाच । विद्घो ...	२६१	सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वा-	... ३४७
सा मनोरेव जायां ...	७५	सोऽनुवाक्या मनूच्य । याज्या	४७७
सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि	७५	सोऽनुवाक्या मनूच्य सम्पश्यति	४६६
सा या पुरस्ताल्लक्षणां ...	४७८	सोऽन्वाह । अग्निं ...	... २६४
सा विश्वंसयति ...	... ६०२	सोऽन्वाह । ईडेन्यो ...	... २६३
सावेक्षते । अदभ्येन ...	... १७६	सोऽन्वाह । प्र व इति ...	... २६५
सा वै पश्चात्ता भवति ...	... ५२७	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवति	
सा वै पश्चादरीयसौ स्यात्	१५४	वाजा इत्यन्नं ...	... २५६
सा वै प्राक्प्रवणा ...	... १५४	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवत्यग्र	
सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या	४७६	आ याहि वीतय इति	२५६
सा ह वाक् परोक्त्वा ...	... ३१६	सोऽपि दधाति । विष्णो ...	... ४६४
सुप्रजात्वं माशास्त इति ...	... ५८२	सोऽन्नवीत् । हिगोत्येव ...	... ४४५
सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति	५८१	सोऽभिमृशति । अग्निष्टे-...	... ११२
सूर्य एवाग्नेयः ...	... ४१६	सोऽभिमृशति । ध्रुवा ...	... २३५
सैषा ऋषी विद्या ...	... ७१	सोऽभिमृशति । मा मेर्मा	११३
सैषा निदानेन यद्विडा ...	... ५२६	सोऽभिवासयति ...	... ११३
सो अध्वरा जातवेदा ...	... ४६७	सोऽभ्यादधाति ...	... २३३
सोऽग्नि मेवाभौक्षभाणो ...	... ५	सोऽयं विष्णुर्ग्लानः ...	... १५२
सोऽग्निश्चरतः ...	... १३६	सोऽर्हच्छाम्बंस्वचार ...	... ५२५
सोऽग्नीन्नापथ्याहरेत् ...	... ३४७	सोऽवेक्षते । तेजोऽसि ...	... १८१
सोऽध्वर्युः । यथापूर्वम् ...	... ४६५	सोऽवेक्षते । सत्यं वै ...	... १८१
सोऽध्वर्युर्नापथ्याहरेत् ...	... ३४७	सोऽसावाज्य मधिश्चयति...	... १११
सोऽगन्ति । अन्तु ...	... ५६१	हिङ्गुत्याग्वाह ...	... २५८

॥ अथ विषयस्तूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ व्रतोपायनम् । तत्र अपामुपस्पर्शनम्*, प्रसङ्गादन्वतवदनेगामेध्यत्वम्†, अपां पवित्रत्वम्, अग्नेर्गतपतित्वम्, व्रतगृह्यमन्त्रः‡, व्रतविसर्जनमन्त्रः, अन्वतवदगनिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, व्रतगृह्येन देवत्वलाभः, व्रतविसर्जनेन पुनर्मानुषत्वम्, अश्रानानश्रनविचारः, उपवसथनिर्वचनम्, व्रतिगो रात्रौ श्रयनस्थाननिर्णयश्च । अथ प्रणीताप्रणयनम् । तत्र तत्स्थाननिर्णयः, व्याहृतिचतुष्टयात्मकस्तन्मन्त्रः, तुष्णीं होमप्रसङ्गात् प्रजापतिवर्णनम्, प्रणीतास्तुतिः, अपृशब्दनिरुक्तिः, अपां वक्षत्वम्, प्रणीताप्रणयनप्रकारः, प्रणीताद्यगोर्भेद्ये सच्चरनिषेधः, तासां मया मतिहरणेऽनाप्तौ च दोषोल्लेखश्च । अथ परिस्तरणम्, पात्रासादनश्चेति ॥

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ हविर्निर्वापः । तत्र श्रुपामिहोत्रहव्यष्टोर्यह्यम्, तयोः प्रतपनम् (त्रौह्यववाक्ययोः चत्वारोऽष्टौ वा दोषाः), शकटसमीपे गमनादिकम्, ततोऽन्नगृह्यविधानम्, शकटान्निर्वापस्य प्राशस्यातिशयं द्योतयितुं वेदिहविर्द्वांगयोः समत्वकथनश्च । ततो धुरभिमर्शनम्, ईषाभिमर्शनम्, शकटारोहणम्, तद्ग्रीह्यवेक्षणम्, तेभ्यस्तृणनिरसनम्, तत्स्पर्शनम्, ततस्तद्गृह्यश्च । तत्र देवतादेशनस्य कर्त्तव्यत्वम्, अघोषोमौषादिहविःस्वप्ये-
तदतिदेशः, निरुतशेषाभिमर्शनम्, शकटादवरोहणम्, निरुतेन हविषा सहामिसमीपे गमनश्च । ततो हविःसादनम्, तन्मन्त्रगतगताभिः शब्दाश्चेति ॥

* एवमादौ तद्विधिर्नोध्यः । † एवमादौ तदुपदेशो बोध्यः ।

‡ एवमादौ तदाम्नां बोध्यम् ।

(२३)

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पवित्रच्छेदनम्, तन्मन्त्रस्य व्याख्यानञ्च । तत उत्पवनम्, तत्रेति-
हासकथनञ्च । तत्रसङ्गतो वृत्रपदनिर्वचनम्, दर्भीत्यतिवर्णनम्,
अच्छिद्रशब्दार्थोपदेशञ्च । तत उदीकनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनञ्च । ततोऽपां
संस्कारणम् ; तैर्हविषः प्रोक्ष्यम्, यज्ञपात्राणाञ्च प्रोक्ष्यम्, ततः प्रोक्षणी-
निधानस्थानविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ कृष्याग्निनस्यादानं मवधूननञ्च । तत उदकोपस्पर्शनम्, कृष्याग्निना-
स्तरणम्, उल्लूखलस्थापनम्, हविरावपनम्, वाग्विसर्गः, हविःकण्डनम्,
हविष्कृदाज्ञानम्, प्रसङ्गात् मगोऋषभकथावर्णनम्, वृषदुपलयोः कुट्टनम्,
हविर्निधानम्, हविर्निष्पवनम्, अपासुपस्पर्शनम्, हविर्विवेचनम्, तुषनिष्पे-
षणम्, पुनरपासुपस्पर्शनम्, अभिमन्त्रणम्, त्रिःश्लोककण्डेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ पेषणोपधाने । तत्रादौ वृषदुपलयोरुपधानम्, प्रसङ्गतः पुरोडाशस्य
मस्तिस्कारूपत्वेन स्तुतिः, उपवेशनिर्वचनम्, आमात्कृष्याच्छब्दयोर्विव-
क्षितार्थनिर्णयः, अयज्ञियाग्निनिर्हरणम् । ततो मध्यमकपालोपधानम्,
तन्मन्त्रगतब्रह्मक्षत्रशब्दयोरभिप्रेतार्थनिर्णयः, अभिचारे तद्विशेषकथनम्,
दक्षिणहस्ताङ्गुल्याभिनिधानम्, प्रसङ्गात् अग्निब्राह्मणयोः समत्वाख्यानम्,
तत्कपालस्थोपर्यङ्गाराध्यूहनम् । एवं क्रमात् सर्वकपालानां मुपधानम्,
तेष्वङ्गाराध्यूहनञ्च । ततः पेषणविधारम्भः । तत्र कृष्याग्निनास्तरणम्,
तदुपरि वृषदुपधानम्, तदुपर्युपलास्थापनम्, वृषदः पश्चात् शम्योपधानम्,
उपलोपधानमन्त्रतात्पर्यकथनम्, वृषदि तच्छुक्लप्रक्षेपः, तत्पेषणम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यवर्णनम्, तत्राव्यनिर्वापः, तन्मन्त्रव्याख्यानश्चेति ॥

(२४)

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पिष्टानां पात्र्यां संवापः । तत्र उपसर्जन्यासेचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य-
कथनञ्च । ततः पिष्टसंयवनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, तद्ब्रह्मेधाकरणम्, तयोः
संहरणम्, पुरोडाशकपालस्याज्याधिभ्रयणस्य च समानकालतां विधातुं
कर्त्तृभेदकथनम्, तदाज्याधिभ्रयणमन्त्रतात्पर्यवर्णनञ्च । ततः पुरोडाशस्य
अपगार्थं मग्न्युपरि स्थापनम्, प्रथनम्, अद्भिरभिमर्शनम्, पर्यभिकरणञ्च ।
तत्र पुरोडाशपरिमाणनिर्णयः, अपग्याभिमर्शनमन्त्रयोः किञ्चित् किञ्चिद्
व्याख्यानञ्च । षड्दते पुरोडाशे तदभिवासनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
पात्रौनिर्सेजनञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ निर्सेजनप्रसङ्गादाप्तगोत्वव्याख्यानम् । तत्राप्तगानां पात्रौनिर्सेजनोदक-
भाक्त्वकथनम्, त्वष्टृपुत्रविश्वरूपहृननाख्याप्तम्, तस्यैनसो निष्कृत्यर्थं यागा-
नुष्ठानवर्णनञ्च । प्रसङ्गाद् दक्षिणाप्रशंसा, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारश्च ।
ततो निगोतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनविधानम्, त्रीह्रियथोरपि पशुमेधपरि-
णतत्वाख्यानम् । संस्कृतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, तदुपपादयितु
मितिहासान्वाख्यानम्, पाङ्कस्वरूपतोऽपि तस्य पशुत्वापादनम्, प्रसङ्गात्
किम्पुत्रादिपशुमांसानां मभक्ष्यत्वविधानञ्चेति ॥

(२ प्र० २ ब्रा०) .

अथ वेदिकरणारम्भः । तत्रादौ स्फुर-यूप-रथ-शराद्या मुत्पत्तिवर्णनम्, ततः
स्फुरस्य वप्तरूपत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गतः स्फुरयूपयोर्ब्राह्मणव्यवहार्यत्वकथनं तथा
रथशरयोः राजन्यव्यवहार्यत्वकथनञ्च । ततः स्फुरादानम्, तस्य तीक्ष्णो-
करणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तीक्ष्णोक्तस्य तस्य संस्पर्शनिषेधश्च । ततः

(२५)

स्तम्भयजुर्हरयास्थायिका, स्तम्भयजुर्हरयविधिः । ततः स्फणप्रहरणम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम् । ततः तत्प्रहरणनिष्पन्नस्य पांशोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्,
वेदिप्रेक्ष्यामन्त्रतात्पर्यकथनम्, उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायाविष्कारश्च ।
तन्नाभिचरतः प्रयोगे विशेषविधानम्, यजुषा वारत्रब ममन्त्रकक्षैकवारं
स्तम्भहरणोपदेशश्चेति ॥

(९ प्र० ३ ब्रा०)

अथ वेदिपरिग्रहः । तत्रेतिहासाख्यानम् (अत्रैव पौराणिकवामनावता-
रस्य मूलश्रुतिः), वेदिपृथिव्योक्तादात्म्यकथनम्, वेदिखननेतिहासाख्यानञ्च ।
ततो वेदेत्तरपरिग्रहः, तन्मन्त्रतात्पर्यवर्णनम् । पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्या
प्रशंसनम्, तन्मन्त्रावयवशङ्खाप्रशंसनञ्च । वेदेरायामवितृत्वोर्विधानम्, वेदां-
सयोराहवनीयस्पर्शविधिः, वेदेः स्त्रीसाम्योपपादनम्, वेदेः प्राक्प्रवणत्व-
विधानम्, उदक्प्रवणत्वविधानम्, दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकारणविधिः,
अङ्घ्रिः श्लक्ष्णोकरणनिषेधश्च । ततो वेदेर्मांशप्रतिमार्जनमन्त्रयोर्विधानं
व्याख्यानञ्च । ततः प्रोक्षणासादनम्, तदैवाग्नीध्रकर्तृकं स्फणोद्यमनम् । ततः
सम्भ्रमन्त्रस्य साकल्येनानुवादः । तन्नाभिचरतो विशेषविधानम् । हस्तप्रक्षाल-
नविधिः । ष्टतानां हविषां यागात् प्राक्, निर्भिताया वेदेश्च बर्हि-
स्करणात् पूर्वम्, स्पर्शनिषेधविधानायेतिहासाख्यानश्चेति ।

(९ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सुक्सम्भार्जनम् । तत्र मालुषपात्राद् देवपात्रस्य विशेषत्वकथनम् ।
सुवस्यादानप्रतपने, जुहादीनां सम्भार्जनविधिः, तत्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । तत
सूक्तीं प्राश्निप्रहरणम् । सुक्तीं प्रतपनप्रदाने । सुवसम्भार्जनस्य प्राथम्यम्,
सुक्सम्भार्जनस्य तदानन्तर्त्यम्, तस्य च जौकिकवृष्टान्तेन प्रशंसनञ्च । सुक्-
सम्भार्जनां वेदायावा माहवनीये प्रहरणविचारः । अथ पत्नीसप्तहणम्,

(२६)

तत्सङ्गहन मन्थ मन्त्रविधानादिकञ्च । पञ्चा आख्यावेद्यम्, तन्मन्त्रपद-
व्याख्यानञ्च । अथाख्याधिअयम् । तत्र इविःअपक्षेःख्यानविचारः, आख्यास्या-
न्तर्वेद्यासादनविचारञ्च । अथाख्यस्योत्पन्नम् । ततः प्रोक्ष्युत्पन्नम् । तत्र
मन्त्रातिदेशो ब्राह्मणातिदेशञ्च । अध्वर्योराख्यावेद्यम्, तत्प्रसङ्गात् खपद्यु-
रवेक्षितमात्रस्यैव सत्त्वनिर्णयः, आख्यप्रशंसायां मन्त्रलिङ्गप्रशंसनञ्चेति ॥

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथ जुहूपभृद्भ्रुवासु तस्याख्यस्य खुवेण गृह्यं विधित्सुक्तसमुदायस्य
पुरुषावयवकल्पनया तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादिषु
सर्वासु खुत्तु खुवस्य प्राग्रूपेण सक्षरणीपपादनम्, खुत्तु आख्यगृह्ये देवता-
देशनपूर्वकत्वनिवारणम् । जुहूपभृद्भ्रुवासु क्रमेणाख्यगृह्यविधानम्, तत्रा-
ख्यगृह्ये मन्त्रविधिप्रसङ्गात् गायत्रीच्छन्दसस्त्रिपदात्वघतुष्पदात्वादिकथनम्,
अनुष्टुभो वाग्यूपत्वनिर्णयञ्चेति ॥

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथाध्वर्योरिध्वादिप्रोक्षणाय प्रोक्षण्यादानम् । तत इध्मप्रोक्षणम्,
वेदिप्रोक्षणम्, बर्हिःप्रोक्षणम्, ओषध्युपनिगयनञ्च । अथ प्रक्षरगृह्यम् ।
ततः सङ्गहनस्य विस्त्रंसनम्, देशविशेषे स्थापनम्, तदुपरि दर्भान्तरै-
राच्छादनञ्च । ततो बर्हिषः स्तरणम् । तस्य त्रिवृत्त्वविधिः, मन्त्रविधिञ्च ।
तदाहवनीयाग्नेः प्रबलीकरणम्, प्रक्षरस्य च तत्सन्निधौ रक्षणम् । अथ
परिधिपरिधानं विधित्सोरिति हासमुखेन तदुत्पत्तिवर्णनम्, तत्परिधिस्तन्न-
ब्रह्मभारदेवानां नामाख्यानम्, स्तन्नाभिभर्षणञ्च । अथैव परिधीना मिध्वा-
वयवत्वविचारः, तत्परिधुपादानभूतवृक्षाणां परिगणनम्, तत्प्रसङ्गात्
यज्ञीयवृक्षपरिगणनञ्चेति ॥

(२७)

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथ परिधीनां परिधानविधिः । तत्र तेषा मार्र्गताविधानम्, तन्मन्त्र-
गताभिश्चार्थकथनञ्च । अथ पूर्वाघारसमिदभ्याधानविधिः, तन्मन्त्रार्थवर्ण-
नम्, तथा उत्तराघारसमिदभ्याधान-तन्मन्त्रयोर्विधानञ्च । ततो मन्त्र-
विशेषजपविधिः । अथ प्रस्तरस्तरणम् । तत्रादौ ढगानिरसनम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम्, स्तौर्णस्य तस्योपरि स्पर्शनम्, जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं तस्या-
रम्भनिषेधञ्च । ततो जुह्वाः सादनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । उपभृतः सादनम्,
ध्रुवायाः सादनम्, खुग्गताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनम् । तत आसन्नानां
हविषा मभिमर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ सामिधेनीप्रकरणम् । तत्र सामिधेनीनामर्चिवचनम्, तद्वाचयितु-
रध्वर्योः सम्प्रैषः, सामिधेनीना मनुवचनम्, सामिधेनीनां विविधसङ्ख्या-
विधानादिकम्, गतश्रेरेव यत्रमानस्यैकविंशतिसामिधेनीविधानम्, तत्रा-
नवान मेव ब्रूयादिति विधिञ्चेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

सामिधेन्यनुवचनारम्भे द्विङ्गारविधिः, प्रसङ्गादसामयञ्चविषेधः, ततः
सामिधेनीमन्त्राणां लिङ्गद्वयपरिचयो व्याख्यानानि च (इहैव 'हृताचौ'-पद-
व्याख्यानावसरे हृतशब्दोच्चारणस्याभिसमिन्धनेऽतिशयित मानुक्ख्यं ख्याप-
यितुं विदेधमाधवकथाश्रुतिः) । ततः प्रयोगे मन्त्रपाठपरिवर्तनविधिः,
समिद्धमानवती-समिद्धवत्वोर्मध्ये धाम्ययोः प्रक्षेपविधिः, एतद्विदुषः फला-
ख्यानाय पुराहस्योदाहरणञ्च ॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अधामे महाऽऽसीति निगदस्यानुवचनविधानम्, पदशस्त्रव्याख्यानञ्च ।
ततः प्रवरविधिः । ततो देवेभ्य इत्यादिनिवित्यदाना मनुवचनविधिसङ्ख्याख्या-

(२८)

नक्ष । तत आवाहननिगदस्यापि पदशो आस्थानम् । सामिधेन्यनुवचना-
दयन्तिष्ठतेव कर्त्तव्या इति विधिः, याव्याया पाठंश्चासीन एवेति चेति ॥

(३ प्र० ५ ब्रा०)

सामिधेनीसमिद्धस्याधेनीकिकाभित आतिशय्यकथनम्, प्राणापान-
श्रोत्रादिकरणाग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेनीनां प्रशंसनम्,
सामिधेन्यनुवचनसमये श्रपतो हेयस्य प्राणापानादिवियोगनहेतुत्वेन च
प्रशंसनम्, सामिधेनीरनुव्रवतो होतुरग्निसमानत्वकथनादिकश्चेति ॥

(३ प्र० ६ ब्रा०)

अथाघारहोमयोर्विधानम् । तत्र पूर्वाघारस्यामन्त्रकत्वम्, उत्तरा-
घारस्य समन्त्रकत्वम्, तथा तयोः क्रमेणोपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ च ।
ततः क्षुग्वाघारस्य आहवनीयदक्षिणभागस्थितिलक्षणधर्मविशेषाद्युप-
देशाः, ततोऽग्निसन्मार्जनविधिः, तन्मन्त्राख्यानादिकश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथोत्तराघारप्रयोगः । तत्रादौ जुहुपभूतोरदानम्, तन्मन्त्राख्याना-
दिकम्, ध्रुवासमञ्जनम्, श्लोकपत्वेनाघारस्य प्रशंसनम्, विहितसमञ्जन
मनूथ मन्त्रविध्यादिकञ्च । पूर्वाघारस्योपांशुत्वप्रतिपादनाय मनोवाक्स्वादो-
पन्यासः, प्रसङ्गतः सर्वस्त्रीणां मात्रेयीत्वनिर्णयश्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथाध्वेरीहोतृवरणम् । तत्रादावाश्रावणम् । तत्राप्यादाविध्वान्धन-
दर्भाणां यज्ञविविधिलक्षणविचारञ्च । ततो देवहोतुरभेर्वरणविधानम्, तन्मन्त्रस्य

(२६)

भागश्रोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । तत आर्षेयहोत्ववरणविधिः, तन्मन्त्रस्य च
भागश्रोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । ततो मानुषहोत्ववरणविधिः, तन्मन्त्रानुवचन-
व्याख्यानं । ततो होतुर्जपविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अत्रैवापरमन्त्रस्य विधा-
नानुवचने, तत्तापय्याख्यानञ्च । तस्य होतुः सम्मर्शनविधिः, जपादिविधा-
नञ्च । तत्रदेशात् होत्वघटनं प्रत्यागमनम्, तत्र जपविधानम्, तच्छपमन्त्र-
व्याख्यानञ्चेति ॥

(४ प्र० ३ ब्रा०)

अथ जुगादापननिगदस्य भागश्रो व्याख्यानम् । तत आश्रावणप्रत्या-
श्रावणविधानानुकूला व्याख्यायिका, तयोर्विधानञ्च । आश्रावणादिपञ्चक-
काले अध्वर्यादीनां मौनविधिः । आश्रावणादीनां तेषां पश्चानां ब्राह्मणानां
(आश्रावण, अस्तु औषट्, यज्ञ, ये यज्ञमहे, औषट्) स्वरूपकथनम्,
दृष्ट्यादिकामानां विविधविधयः, आश्रावणादीनां विविधप्रशंसा चेति ॥

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ प्रयाजसङ्ख्याविधिः । तत्राख्यायिका । प्रयाजस्याज्यद्रव्यकत्वेन प्रशंसा,
तद्धोमविषये स्थाननियमस्य (अत्रैव प्रसङ्गतो रसस्त्रेचे परसैन्ये मन्त्रदृष्टान्त-
प्रदर्शनम्) । तत्रैषस्य चाश्रावणान्तरकर्त्तव्यत्वोपदेशः, ततः पश्चानां मेव
प्रयाजानां क्रमशो विधानम्, तत्र जुह्वपभटदोराज्यसमांशयनाद्युपदेशाः,
तत्र सर्वत्र स्नाह्वकारविधानायाख्यायिका, आश्रयपानां देवानां परिचय-
दानादिकम्, अभिधारस्यैव तदाप्यायनत्वञ्चेति ॥

(४ प्र० ५ ब्रा०)

तेषां प्रयाजानां मेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा, ततस्तदनुमन्त्रणमन्त्राणां
विधानायाख्यायिका चेति ॥

(३०)

(४ प्र० ६ ब्रा०)

वसन्तादिप्रयाजदेवेष्वग्निमन्त्रप्रतिपादिकाख्यायिका । प्रयाजदेवानां प्राथम्ये ब्रह्मवादिनां संवादः । आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयाणां मान्यभाग-प्रधानस्त्रियुक्त्यागानां मग्निदेवताकत्वाभिधानम् । आन्यप्रशंसा, प्रसङ्गात् प्रजापतिशब्दस्येह विवक्षितार्थनिर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

अधामेयाकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका । ततो नामनिर्वचन-द्वारेण पुरोडाशस्तुतिः, अधामेयेष्टिप्रसङ्गादग्निस्तुतिश्चेति ॥

(५ प्र० २ ब्रा०)

अधामौषोमीयैकादशकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका (इहैव प्रस-ङ्गाद्बृहस्पतिशब्दनिर्वचनम्, “इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व”—इतिमन्त्रे स्वरदोषकथाश्रुतिश्च) । अधान्यभागयोर्विधानादिकम्, तत्रान्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां मौषो-मीयदेवताकत्वेन प्रशंसा, प्रसङ्गतः सूर्यादियुगलत्रयवर्णनादिकश्च । अधो-पांशुयाजविधानम्, आन्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरो-नुवाक्ययोर्वैकच्छयविधिविचारौ च । तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, आन्य-भागस्याननियमः, अधामेयसौम्ययोराज्यभागयोरेञ्चक्षुःशुम्, कौत्तिकचक्षुः-साम्येन तत्समर्थनादिकश्चेति ॥

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अधामावास्याहविषां विधानार्थाख्यायिका । तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनम्, ईदशकपालस्यैन्द्राग्नेस्य हविषो विधानम्, साम्नायस्य हविषो विधानम्, तस्य च साम्नायस्य सोमात्मकताकथनादिकम्, साम्नायस्याधिकारिर्ण-

यश्च । ततोऽमावास्यापवासस्य कालविधानाय पुराकल्पाख्यानम्, तत्र मतान्तरविचारश्च । तत्र चन्द्रस्य क्षयोदयव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताया अमावास्यायाः प्रशंसा, प्रसङ्गात् सूर्याचन्द्रमसोरिन्द्रव्रतत्वसमर्थनादिक-
ञ्चेति ॥

(५ प्र० ४ ब्रा०)

अथ साम्नाय्यसिद्धये प्रथमं तावत् वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदविध्यर्थ-
वादौ, तत्र मन्त्रविधिः, मन्त्रभेदपक्षस्य चोक्तेः । ततो वत्सानां मातृसंयो-
जनम्, तन्मन्त्राभिप्रायकथनञ्च । प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात्
पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । शाखागूहनस्थानविधानम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यकथनञ्च । तच्छाखायां पवित्रबन्धनविधानम् । अमास्यायां रात्रौ
सन्नयतः क्षीरसाम्नार्थत्वेन नियोगात् अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरविधिः । अथा-
ध्वर्योः स्थाव्यादानविधिः तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत्र पवित्रस्थापनस्य तदग्र-
गियमस्य च विधिः, मौनकालविधिः, पयस आसेचनेऽध्वर्योर्नृपविधिः ।
ततो वाङ्गियमविसर्जनम् । दोहनपात्रप्रक्षालनोदकस्य तत्रैव क्षीरे सम-
र्पणम् । तदुद्वास्य दध्यर्थं तत्रातस्यनद्रव्यक्षेपविधिः, तन्मन्त्रदेवतानामनिर्द्देश-
प्रशंसनञ्च । तत उदकवतीक्तानेन पात्रेण तत्पिधानविधिः, तन्मन्त्रगतविष्णु-
प्राश्नार्थी यज्ञ इति निर्यायञ्चेति ॥

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथावदानस्वरूपज्ञापिकाख्यायिका (इष्टैव द्विजातीना मृगत्रययुक्त-
त्वादिकथाश्रुतिः), अवदानस्येयत्ताविधानञ्च । ततः पुरोडाशस्योभयत
आज्यकरणस्य प्रशंसा । अधानुवाक्यायान्ययोः क्रमेण देवताज्ञानहवि-
प्रदानसाधनत्वाद् शुभ्वात्मकत्वे, तयोः समनन्तरं पूर्वं वा वषट् कुर्वादिति
विचारः, पुरोऽनुवाक्यायान्ययोगायत्रौविष्टुपकुन्दस्वत्वविधानञ्च । तत्रानु-

(३२)

वाक्याया उच्चारणधर्म्मोपदेशः, तथा याव्यायाश्च । ततः पुरोऽनुवाक्या-
याव्ययोर्विधेयलक्षणानि । अथ याव्यानन्तरभाविनो वषट्कारस्य विभक्त्य-
विधानम् । प्रसङ्गाद् यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयागप्रशं-
सनम्, मुक्तकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यासवर्णनम्, तत्प्रसङ्गादह्वरादिनाम-
व्यत्यासवर्णनञ्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथ खिष्टकृद्यागविधानार्थाख्यायिका । ततः खिष्टकृद्भिर्गदव्याख्यानम्,
खिष्टकृद्यागस्य याव्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, तथाव्यानुवाक्ययोर्विषय-
व्यन्तस्त्वनिराकरयार्थाख्यायिका, खिष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेषताख्या-
नञ्च । अथाहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविःश्रपणविधानम्, तत्रापिः
परिस्तरणविधिः, इच्छुङ्गभूतब्राह्मण्यसन्तर्पणविधानञ्चेति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्राश्नित्रावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव प्रजापतेर्दुहितृगमनप्रहे-
लिकादिश्रुतिः) । अत्रावदानप्रकारोपदेशः, अर्धयुंसप्त्वरविधानम्, ऋत्विजां
खल्लभागप्राशनविधिः, अत्र वाचंयमत्वविधानादिकम्, तत्रापि मानुष-
वाग्व्यवहारे वैश्वत्या ऋषो वैश्ववयजुषो वा जपविधिञ्चेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथेडावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव जलज्ञावनहत्तान्तो नौबन्धन-
प्रदङ्गकथादिश्रुतिश्च) । इडायाः पञ्चावत्तादिविधिः, ओठयोः रिङानिष्य-
नादिकश्च । ततो होतुरवान्तरेडावदानम्, हौत्र मिडोपज्ञानम्, इडा-
निगदव्याख्यानञ्च । तत इडायाः प्राशनविधानम्, मार्जनविधानञ्चेति ॥

(३३)

(६ प्र० ४ ब्रा०)

अथोष्णकोटूहनम् । ततः समिधा भग्नाधानम्, सम्मार्जनञ्च । अथानु-
याजार्थवादः । तत्र बर्हिषः प्राथम्यकथनम्, नराशंसस्य द्वितीयत्वम्, अग्ने-
रत्तमत्वम्, ततोऽनुयाजमन्त्राणां व्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० १ ब्रा०)

अथ सुचोर्व्यूहनम्, प्रसङ्गात् विवाहविधिविचारश्च (इहैव दाक्षिणा-
त्यानां मातुलकन्योपयमनविचारश्च टीकितः) । अथ परिधीनां समञ्जन-
विधिः । अथ सूक्तवाकप्रैषायाश्चावणविधानम्, सूक्तवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । अथ प्रस्तरादानम् जुह्वपभद्वधुवाणां क्रमादयमध्यमूलसमञ्जनविधिः,
तन्मन्त्राणां व्याख्यानानि च । अथ प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्, तत्राग्नीदध्वर्योः
संवादश्च । अथ शंयुवाकप्रैषायाश्चावणविधानम्, शंयुवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । ततः परिधीना मनुप्रहरणम्, जुह्वपभद्वोः सम्प्रहरणादिकञ्चेति ॥

(७ प्र० २ ब्रा०)

अथ सूक्तवाकहौत्राख्यानम् । तत्र सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम्, भागश-
स्तमन्त्रव्याख्यानञ्च । अथ शंयुवाकहौत्राख्यानम् । तत्र शंयुवाकशब्दनिर्व-
चनम्, भागशस्तमन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पत्नीसंयाजः । तत्रादावध्वर्योर्जुह्वसुवयहणम्, ह्योतुर्वेदयहणम्,
अग्नीध आश्रयविकापनीयहणम्, तथैवाध्वर्योर्दीनां परियाणादिकञ्च । ततः
पत्नीसंयाजार्थवादः । तत्र सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्नीतिदेवताचतुष्टयस्य आश्र-
यविषोपांशुयामविधिः, पत्नीसंयाजस्येहान्तत्वविधानम्, वेदस्थोत्पत्तिविनि-

योगविहंसनविधानानि, अग्नीदध्वर्योः संवादादिकश्च । अथ समिष्टयजु-
र्होमविधिः, समिष्टयजुर्नामनिर्वचनश्च । ततः प्रणीतानिनयनविधानम्,
फलकीकरणान्तरस्थापितकथानां सुत्करे क्षेपणादिविधयश्चेति ॥

(७ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पूर्णपात्रस्य निनयनविधानम् । तत्र दक्षिणामाहात्म्यवर्णनम्, देव-
यानपितृयागवर्णनम्, अपां शान्तिकरत्वाभिधानम्, पूर्णपात्रमन्त्रविधानम्,
मुखोपस्पर्शनश्च । अथ विष्णुकमक्रमणविधानम् । तत्राख्यायिकादिकथनश्च ।
तत्र प्राङ्प्रेक्ष्यम्, स्वःप्रेक्ष्यम्, सूर्यावेक्ष्यम्, रश्म्यदौक्ष्यम्, इहैव
प्रसङ्गतो ब्राह्मणानां ब्रह्मवर्षसकामनाया एवौचित्यश्रुतिः, सूर्यावर्त्तनम्,
गार्हपत्योपस्थानम्, पुत्रनामराहणम्, आहवनीयोपस्थानश्च । अथ व्रत-
विसर्जनविधानम् । तत्र तन्मन्त्रविधिः, तेन पुनर्थावन्मानुषत्वलाभसिद्धि-
श्चेति ॥

अथ स्मृत्यालोच्यवचनसूची ।

- “अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः” १. १. २. *
 “अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्” ५. १. ११.
 “अग्निर्वै देवानां मद्भातमाम्” ५. १. ८.
 “अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः” ५. १. १०.
 “अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य, स ततः प्रजायते ४. ३. ११.
 “अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि,— शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते,
 भव इति यथा बाह्वीकाः, पशूनामपती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्याघ्रा-
 न्तान्येतेतराणि नामान्यग्निरित्येव श्रान्ततमम्” ६. १. ८.
 “अग्निर्वै सर्वा देवताः” ५. १. ८.

* प्रथमप्रपाठकौयप्रथमब्राह्मणस्य द्वितीयकण्डिकायां श्रुत मितार्थः ।

“अभिर्वै होता” ३. ३. २४.

“अभीषोमीयः हि पौर्यमासं हविर्भवति” ७. १. २.

“अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वदस्तेति, तस्माद् ह्येन मिन्द्र एव जघान” ५. २. १०.

“अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ
यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमांस्तोकान्समा-
बद्धाधैतां गतिं मेतां प्रतिष्ठां गच्छति” ७. ४. १०.

“अदन्तकः पूषा” ६. २. ७.

“अद्भिर्वा इदं सर्वं माप्तम्” १. १. १४.

“अध्वरो वै यज्ञः” ३. ३. ३८, ३९, ४०.

“अनिरुक्तः प्रजापतिः” १. १. १३.

“अनिरुक्तो वै प्रजापतिरनिरुक्तान्याज्यानि” ४. ६. २०.

“अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वषट्कारः, अथ सां देवता, यस्यै देवतायै
हविर्भवति, × × × तदवदानं यत् पञ्चमम्” ५. ५. ७.

“अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूलं मुभयतः परिच्छिन्नम्, यथायन्मुदधो
ऽमूलं उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुषरति” १. २. ४.

“अन्धो भगः” ६. २. ६.

“अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या आर्क्षया, × × ×,
अप्रजा अपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यम्, × × ×,
अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रंऽमुं लोकं मेष्यसीति” ४. ६. १६-१८.

“अपि हि भूयाऽसि श्रताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति” ७. ४. १९.

“अमृतं वा व्यापः” ७. ४. ७.

“अमेध्यो वै पुरुषो यदमृतं वदति” १. १. १.

“अयं लोको बर्हिः” ३. ३. २४.

“अश्रद्धा मनुष्यान् विवेद,— ये यजन्ते, पापीयांसस्ते भवन्ति ; य उ न
यजन्ते, ऋयांसस्ते भवन्तीति” २. ३. २४.

“अष्टाक्षरा वै गायत्री” ६. १. २३.

- “अस्ति वै पत्न्या अग्नेर्ध्वं यदवाचीर्न नामिः” २. ४. १३.
- “आपो हि कुशा, ब्रह्म यजुः” २. ४. ३.
- “इदं मधु पयो हित मिदं हि यदा वर्षत्वथौषधयो जायन्त ओषधी-
र्जग्धापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति” २. ४. २५.
- “इन्द्रः सर्वा देवता” ५. २. २२.
- “इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा” ७. ४. ११.
- “इयं वै पृथिव्यदितिः” २. ४. १५.
- “उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्च” ४. १. ३.
- “ऋग्यजुः हि वै जायते । योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋग्भिः पिबभ्यो
मनुष्येभ्यः—” ५. ५. १-५.
- “ऋतवो हि वै प्रजास्तस्मात् पशु भवन्ति ; पशु च्युतवः × × ×
वसन्तो वै सभित्, ग्रीष्मो वै तनूनपात्, वर्षा वा इडः, शरद् वै
बर्हिः, हेमन्तः × × × स्वाहास्वाहेति” ४. ४. १, ६-१२.
- “एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्” ६. १. २४.
- “एतं हविर्यज्ञं दकृश्र्यर्हर्षपूर्णांमासौ” ५. ५. २३.
- “एतद्दे देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्” २. ५. १७.
- “एतद्दे संवत्सरस्य खं पयो यदाज्यम्” ४. ४. ५. [२. ६. १७.]
- “एतानि वै तेषा मग्नीनां नामानि, यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पतिः”
- “एति दक्षिणा मन्वारभ्य यजमानः” ७. ४. १.
- “एते वै ऋगो देवा यद्दसवो रुद्रा आदित्याः” ३. १. १२. [५. १. ३.]
- “एत् पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तं ते हि सर्व एव मेनिरेऽयं वै यज्ञ इति”
- “एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा विभर्त्ति, तस्माद्देवा हि भारतेति”
- “एष एव वृत्रो यषन्द्रमाः” ५. ३. १३. [३. ४. २.]
- “एष यज्ञो देवलोका मेवाभिप्रैति” ७. ४. १.
- “एष वै श्रेष्ठो रश्मिर्घत् सूर्यः” ७. ४. १६.
- “एन्द्रामं ह्यामावास्यं हविर्भवति” ७. १. ४.

- “किन्वेवत्वन्याख्यानीति प्राजापत्यानीति इ ब्रूयाद्” ४. ६. २०.
- “अत्र वै बुद्धर्विश इतराः कुचः । × × × । उपर्यासीव क्षत्रिय मध-
क्षादिमाः प्रजा उयासते” ३. १. १५.
- “गृहा वै गार्हपत्यः” १. १. १६; ७. ४. १८.
- “गृहा वै प्रतिष्ठा” १. १. १६; ७. ४. १८.
- “गृहा हि पशवः” ६. ४. १४.
- “वत्वारि वाचः,—एहीति ब्राह्मणस्य,
आगहि-आहवेति वैश्वस्य च राजन्यबन्धोश्च,
आधावेति ऋक्स्य” १. ४. १२.
- “चमसो देवपानः” ३. ४. १४.
- “कृन्दांसि वा अनुयाजाः” ६. ४. १४.
- “अघनाद्धी वा एष यज्ञस्य यत् पत्नी” २. ४. १२.
- “जायैव हविष्कृत्” १. ४. १२.
- “तदु तदातिविज्ञान्य मिव” ३. ३. ८.
- “तदु हाषाढः सावयसोऽनघ्न मेव व्रतं मेने” १. १. ७.
- “तदु होवाच याज्ञवल्क्यः,— यदि नाश्राति पितृदेवतो भवति, यद्यु अश्राति
देवानत्यश्राति; × × × तस्मादारण्य मेवाश्रीयात्” १. १. ६, १०.
- “तदेतद्धोतुः कर्म । स यदि मन्येत न होता वेदेति, अपि स्वमेव
यजमानोऽनुमन्स्येत” ६. ४. ४.
- “तद्यैव ब्राह्मणेनेष्ट्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादिति” ७. ४. १६.
- “तदा एष एवेन्द्रो य एष उपत्यथैष एषं वृत्रो यच्चन्द्रमा” ५. ३. १८.
- “तदेवागवस्रुतं यो मनुष्येष्वनश्रुत्सु पूर्वोऽश्रीयादथ क्षिप्रु षो देकेष्वन-
श्रुत्सु पूर्वोऽश्रीयात्; तस्मादु नैवाश्रीयात्” १. १. ८.
- “तस्मात् त्वङ्गुला वेदिः” २. ३. ६.
- “तस्मादिमा मानुष्यस्त्रियस्त्रिर इवैव पुंसो जिघत्सन्ति” ७. ३. १२.
- “तस्मादेतेषां पशूनां नाश्रितस्य मन्त्रान्तमेधा हिते पशवः” २. १. ६.

- “तानि हैतानि (आज्यानि) यजमानदेवत्वान्येव ; यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे
प्रजापतिः ; एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति” ४. ६. २०.
- “तेनोऽसि, मुक्त मसि, अमृत मसि (आज्य!)” २. ४. २८.
- “त्रिरुन्नायणा हि यज्ञस्त्रिरुदयनाः” ३. २. ५.
- “त्वष्टा वै सित्तं देतो विकरोति” ७. ३. १०.
- “त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशीर्षा षडक्ष आस, तस्य त्रींश्वेव मुखान्यासः । तद्य-
देवः रूप आस, तस्माद् विश्वरूपो नाम” ५. २. ६.
- “दासभिर्वा इतरः श्वं व्युषन्ति” ७. १. १८.
- “दौर्घायुत्व माशास्ते × × ×, सुप्रजास्त्व माशास्ते × × ×, भूयो
हविष्कारण माशास्ते × × ×, प्राणानाशास्ते × × ×,
दियं धामाशास्ते × × ×; पश्चाद्भिषः करोति” ७. २. १३-१७.
- “देवाना ममं यच्चन्द्रमाः” ५. ३. ५.
- “इन्द्रं पान्नाय्वादाहरति—” १. १. २२. [३. २. १०.
- “द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्षव एष एव प्रजापतिः सप्तदशः”
- “द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्षवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष एवैकविंशो
य एष तपति” ३. २. ११.
- “द्वादशाक्षरा वै जगतौ” ६. १. २५.
- “द्वे वा आऊती, सोमाऊतिरेवान्याज्याऊतिरन्या ; तत एषा केवली यत्
सोमाऊतिरथैषाज्याऊतिर्यद्भविर्यज्ञो यत् पशुः” ५. ५. १०.
- “नव व्याहृतयो भवन्ति ; नव वै पुत्रेषु प्राणाः” ४. ३. ५.
- “न वा एतेषां (माषाणां) हविर्गृह्णन्ति” १. १. १०.
- “नासामा यज्ञोऽस्ति” ३. ३. १.
- “पञ्च व्याहृतयो भवन्ति,— ओ आवय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे,
वौषडिति” ४. ३. १६.
- “पवित्रं वा आपः” १. १. १.
- “पशुर्ह वा एष आकम्भते यत् पुरोडाशः” २. १. ५.

“पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति ; रक्षसाः हि स भागः” ७. ३. ३५.

“पुरा विदूर मित्रोदितोऽयै न मेताः रात्रि सुप्तैव न्याजवते, सोऽस्य ध्यात्त
मापद्यते । तं ग्रसित्वोदेति । स न पुरस्तात्त पश्चाद् दकुशे”
५. ३. १८, १९.

“पुरुषः हि वै देवा अग्रे पशु मालेभिरे” २. १. ६.

“पुरुषो वै यज्ञः” २. ५. १.

“पूर्वाद्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनाद्धः पत्नी” ७. ३. ३.

“पूर्वाद्धो वै शिरः” २. ६. १२.

[५. २. १२.

“पूर्वाङ्गे देवा अग्रम मभिहरन्ति, मध्यन्दिने मनुष्याः, अपराङ्गे पितरः”

“पौर्यान्मासं हविः” ५. १. ६.

“प्रजापतिर्यज्ञः” १. १. १३.

“प्रजा वै नरः” ४. २. २०.

“प्रतिष्ठा हि ऋचाः” ६. ४. १४.

“प्रयानुयागा वै देवा आश्रयाः” ३. ४. १७.

“प्राङ् प्रेक्षते ; प्राची हि देवानां दिक्” ७. ४. १३. [५. ४. १२.

“प्राची हि देवानां दिक् । × × × । उदीची हि मनुष्याणां दिक्”

“प्राची हि देवानां दिग्घो उदक्प्रवयोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षि-
णतः पुरीषं प्रत्यदूहत्येषा वै पिष्टृणाम्” २. ३. १७.

“प्राणो वै वातः” १. १. १४.

“ब्रह्म वै पलाशः” २. ६. १९.

“ब्रह्म ह्यग्निः” ३. ४. २.

“ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः” ६. २. १९.

“ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता” ६. २. १८.

“ब्राह्मणो हि रक्षसा मभिहन्ता” १. ४. ६.

“मध्यं वै नाभिः” १. २. २३.

“मनश्च हि वै वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः” ३. ६. १.

- “मनसा वा इदं सर्वं माप्नुमः, तन्मनसैवेतत् सर्वं माप्नोति” ६. २. २२.
- “मनो वै देववाङ्मनम् ; मनो ह्रीदं मनस्विनं भृचिष्ठं वनीवाङ्मते” ३. ५. ६.
- “मस्तिष्क एव पिच्छानि” १. ५. २.
- “मिथुनं ह्येकशैका च × × ×, मिथुनं हि द्वौ च द्वे च × × ×,
मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च × × ×, मिथुनं हि चत्वारश्च
चतस्रश्च × × ×, नो ह्यत ऊर्द्धं मिथुन मस्ति ; पञ्च-पञ्चेति
ह्यैतदुभयं भवति” ४. ५. ७, ८, ९, १०, ११.
- “मेध्या वा आपः” १. १. १.
- “य एव देवाना माधीत् सोऽयवा × × ×, योऽसुराणां स यवा
× × ×, सव्य महः, सगरा राज्ञि, यथा मासाः, सुमेकः
संवत्सरः” ५. ५. २६.
- “यच्छुक्लां तदामेयम्, धदात्रं तत्सौम्यम् × × × । अग्नीषोमयोर्हेतावती
विभूतिः प्रजातिः । सूर्य एवामेयः, चन्द्रमाः सौम्यः ; अहरेवामेयं,
रात्रिः सौम्या ; य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स आमेयः, योऽपक्षीयते
स सौम्यः” ५. २. २३, २४.
- “यजमानो वै प्रस्तरः” ६. ३. ४४ ; ७. १. ११, १४, १६.
- “यजमानो वै यज्ञपतिः” १. २. १२.
- “यजमानो वै ह्य्यदातिः” ३. ३. २४.
- “यज्ञ उवाच,— ब्राह्मणस्यैव तस्मिन् मनु त्वप्येय मिति” ६. १. २८.
- “यज्ञो वा आपः” १. १. १२.
- “यज्ञो वा ऋतस्य योनिः” ३. १. १६.
- “यज्ञो वै विष्णुः” १. २. १३.
- “यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मी” ५. ४. ५.
- “यज्ञो वै स्रग्” १. २. २१.
- “यत्किञ्चाग्नी जुहति, तदवदानं नाम” ५. ५. ६. [५. ३. ३.
- “यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समान मोदनं पचेदजं वा”

“वधा मधु मधुक्तो निर्द्धयेयुः” ५. १. १.

“यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजन मासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत; तदेत-
च्चन्द्रमसि कृष्णम्” २. ३. १८. [७. ४. २३.

“यद् ब्रूयादिद् महः सत्त्वादन्त मुपैमीति, तद्दु खलु पुनर्मानुषो भवति”

“यद्यपि बह्व इव स्त्रियः साङ्गं यन्ति, य एव तास्यपि कुमारक इव पुमान्
भवति, त एव तत्र प्रथम एति” २. ४. ६.

“यद्दे नेत्यृचि, षो मिति तत्” ३. ३. ३०.

“यवा च हि वा ऽभ्यवा यवेतीवाद्य येनैतेषां होता भवति, तद् यावि-
होत्र मित्वाचक्षते” ५. ५. २६.

“यां वै काक्ष यक्ष ऋत्विज आश्रिष माश्रासते, यजमानस्यैव सा” ७. २. २१.

“यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी” २. ६. ६.

“यावद्देवास्येह मानुष मायस्तस्मा एवैतदुपतिष्ठते” ७. ४. १८.

“येन वाहनेन धावयेत्, तद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतिनत् सुहितं जुहतेति ।
एष उ वाहनस्यापद्भवः” ६. ४. ६.

“योषा वा आपो वृषामिः” १. १. १८.

“योषा वै पत्नी रेत आण्यम्” २. ४. १८.

“योषा वै वेदिर्दृषामिः” २. ३. १५.

“योषा वै वेदिर्दृषा वेदः” ७. ३. २१.

“रेतो वा आण्यम्” ७. ३. ७.

“रेतो वै स्तोमः” ७. ३. ६.

“वचो वा आण्यम्” ४. ४. ४.

“वचो वा आपः” १. १. १७.

“वाग्वै यज्ञः” १. २. २.

“वामनो ह वै विष्णुरास” २. ३. ५.

“विदेघो ह मायवोऽधिं वैश्वानरं सुखे बभार । × × । तस्यै ह कामण्य-
मासो × × ऽभिर्वैश्वानरो सुखादुज्ज्वान । तं न शशाक धार-

यितुम् । सोऽस्य मुखान्नियेदे । × × । तर्हि विदेघो माघव
 आस सरस्वत्याम् । स तत एव प्राङ् दक्षिणभीयायेमा एधिवोम् ।
 × × । स इमाः सर्वा नदीरतिददाह ; सदावीरेत्युत्तराद् गिरे-
 निर्द्धारयति, ताः ह्यैव नातिददाह । ताः ह्यस्मैतां पुरा ब्राह्मणा न
 तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो
 ब्राह्मणास्तद्वाक्षेत्रे मिव वास स्थावितर भिवास्वदित मग्निना वैश्वान-
 नरेणेति । तद् ह्येतर्हि क्षेत्रे मिव ब्राह्मणा उ हि नून मेगद्यज्ञै-
 रसिद्धवन् । सापि जघन्ये नैदाघे स मिवैव कोपयति तावच्छीतानति-
 दग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण । स ह्योवाच विदेघो माघवः,— क्वाहं
 भवानोति ? अत एव ते प्राचीनं सुवन मिति ह्योवाच । सैवाप्ये-
 तर्हि कोसलविदेहानां मर्बादा ते हि माघवाः” ३. ३. १०—१७.

“दृषा हि मनः, दृषा हि सुवः ; × × योषा हि वाक्, योषा हि शुक”
 “ विप्रतितलोभेष पापः पुत्रयो भवति” ४. ५. ५. [३. ६. ३, ४ ।
 “श्रान्तिरापः” ६. २. ६.

“शिर्रो वै यज्ञस्याहवनीयः” २. ६. १२. [३. ५. ६.

“श्रिन्नं वै श्रोचिष्केषम् ; श्रिन्नं ह्यीदं श्रिन्नं भूयिष्ठं श्रोचयति”
 “संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः” ४. २. १६.

“संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद् यज्ञ मेवैतत् तर्पयति” ६. १. २८.

“स आश्वस्योपत्तीर्यं दिह्विषोऽवदायाथोपरिष्ठादान्यस्याभिघारयति,
 सैवाज्येन मिश्राज्जतिह्वयते” ४. ६. २१.

“स इन्द्रोऽब्रवीद् × × × कृष्ण इवास्मि, न वै मेदं धिनोति ; यन्मा
 धिनवत्तन्मे कुरुतेति । तथेति देवा अब्रवन् × × × न वा इम
 मन्यत् सोमाद् धिनुयात्, सोम मेवास्मै सम्भरामेति” ५. ३. ४, ५ ।

“स एवत् सर्वतोऽभिभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समश्रुते” ४. ६. १५.

“स एष देवयागो वा पित्रयागो वा पश्याः ७. ४. २.

“स एषोऽभिर्हृतुस्वामक्तः समिधोऽ अग्ने तनूनपादम् इहो अग्ने बर्हिर्गमे
 स्तद्वाग्नि मिति” ४. ६. ८.

- “स औघ उख्यते नाव मापेदे, × × ×, तेनैत नुत्तरं गिरि मतिदुद्राव,
× × ×, यावद्यावदुदकं समवायात्, × × ×, तावत्तावदे-
वाश्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पण्य मिति । औघो ह
ताः सर्वाः प्रजा निखवाहायेह मनुरेवैकः परिशिष्टिषे” ६. ३. ६.
- “सङ्ग्रामो वा एष सन्निधोयते, यः प्रवाजैर्यजते” ४. ४. १७.
- “सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाता
मह मदर्शं मह मश्रीष मिति, य एव ब्रूयादह मदर्शं मिति, तस्मा
एव श्रद्ध्याम, तत्सत्येनैवैतत् समद्धयति” २. ४. २७.
- “सत्य मेव देवाऽऽवृतं मनुष्याः” १. १. ४ ; २. १७.
- “सप्तदशाक्षराणि सप्तदशो वै प्रजापतिः” ४. ३. १७.
- “स यद् वर्त्तमानः समभवत्, तस्माद् वृत्रः ; अथ यदपात् समभवत्,
तस्मादहिः ; तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृहणुः,
तस्माद् दानव इत्याहुः” ५. २. ६.
- “स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्, तन्नो वैष्णवो मृचं वा यजुर्वा जपेद्”
“सर्वे वै पूयं सर्वेयैव” ७. ४. ३. [१. ४. ६.
- “सर्वे वै प्रजापतिः” ३. २. १०.
- “सविता वै देवानां प्रसविता” ६. २. ८.
- “स ह्येष यच्च उवाच × × ×, ब्राह्मणस्यैव हृत्ति मनु हृष्येय मिति”
“साम्नाय्य मामावास्थम्” ५. १. ६. [६. १. २८.
- “सूर्यं मुदीक्षते, सैषा मतिरेषा प्रतिष्ठा” ७. ४. १५.
- “सैषा ऋषी विद्या यज्ञः” १. ३. ३.
- “सोऽयं परोऽवरं यन्नोऽनूचते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे” ५. १. ४.
- “स्वको ह वै नामैतद् यत् सुमेक इति” ५. ५. २६.
- “इतो वृत्रः स यथा वृतिर्निष्पीत हवं संहोतः शिष्टे, यथा निर्द्धृतसक्तु-
भंस्त्रैव संहोतः शिष्टे” ५. २. १६.

अथ कर्मनामसूची ।

कर्मनाम.	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
अग्निपरिष्कारणम् ...	ई. १. २८.	आज्यनिर्वापः...	१. ५. २२
अग्निसम्भारजन्मम् ...	इ. ई. १४.	आज्यभागयागः ...	५. २. १८
अग्निहोत्रहवण्यादानम्	१. २. १.	आज्यविक्षापनीयह्यम्	७. ३. ७
अग्नीषोमीयेष्टिः ...	५. २. १४.	आज्याधिभ्रयणम् ...	१. ६. ६
अङ्गाराध्यूहनम् ...	१. ५. ६.	आज्याधिभ्रपणम् ...	२. ४. २०
अङ्गाराभ्यूहनम् ...	१. ५. १३.	आज्यावेक्षणम् ...	२. ४. १८
अङ्गारोद्ग्रहनम् ...	१. ५. ४.	आज्यासादनम् ...	२. ४. २१
अकृत्यमिनिधानम् ...	१. ५. ७.	आज्योत्पवनम् ...	२. ४. २३.
अनध्याक्रमणम् ...	१. २. १३.	आतश्चनदानम् ...	५. ४. १६.
अनसोऽवरोहणम् ...	१. २. २२.	आतश्चितापिधानम् ...	५. ४. २०.
अनुब्रवणम् ...	५. ५. ३.	आर्षेयहोत्ववणम् ...	४. २. ६.
अनुयाजयागाः ...	ई. ४. ७. ६	आवाहननिगदानुवचनम्	३. ४. १६.
अनुवाक्यानुवचनम् ...	५. ५. १२.	आश्रावणम्	४. ३. ६, ७, १६-१०.
अनुवाक्यापाठः ५. ५. १७ ; ६. १. १६.		आहवनीयप्रणयनम् ...	१. १. २०.
अपान्नियनम् ...	इ. १. ३.	आहवनीयोपस्थानम्	७. ४. २२.
अपासुपस्पर्शनम् ...	१. १. १.		
अभिघारणम् ...	५. ५. १०.	इडानिगदानुवचनम्...	६. ३. १६.
अवदानम् ...	५. ५. १०.	इडाप्राशनम् ...	६. ३. ३६.
अवधूतनम् ...	१. ४. ४.	इडावदानम् ...	६. ३. १३.
अवान्तरेडावदानम्...	६. ३. १७.	इडोपज्ञानम् ...	६. ३. १८.
अष्टाकपालपुरोडाश- प्रथनम् ...	५. १. ५.	ईशाभिमर्शनम् ...	१. २. १२.
आग्नेयेष्टिः ...	५. १. १२.	उत्तरनिधानम् ...	२. १. १६.
		उत्तराघारः ...	३. ६. ४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
उत्तराधारसमिदभ्याधानम्	३. १. ७.	गार्हपत्योपस्थानम् ...	७. ४. १८.
उत्पवनम्	१. ३. ६.	चतुरवदानानि... ..	५. ५. ७.
उदीकनम्	१. ३. ७.	जुह्वयज्ञम्	७. ३. १६.
उपभत्याज्ययज्ञम् ...	२. ५. ६.	जुह्वसमङ्गनम्	७. १. १३.
उपभत्समङ्गनम् ...	७. १. १३.	जुह्वसम्मार्जनम् ...	२. ४. ६.
उपभत्सादनम्	३. १. १३.	जुह्वसादनम्	३. १. १३.
उपभदादानम्	४. १. १.	शुक्लादानम्	४. १. १.
उपलोपधानम्	१. ५. १४.	जुह्वाज्ययज्ञम्	२. ५. ८.
उपसर्जन्यासेचनम् ...	१. ६. २.	टयानिधानम्	३. १. १०.
उपस्तरणम्	५. ५. १.	टयानिरसनम्	१. २. १५.
उपांशुयाजः	५. २. २८.	वृषदुपधानम्	१. ५. १४.
उपांशुवरणम्	७. ३८.	वृषदुपलोपधानम् ...	१. ५. १.
उल्लूखलाधानम्	१. ४. ६, ७.	देवतादेशनम् १. २. १८; ५. ४. ६.	
उल्मकोदूहनम्	६. ४. १.	देवहोतवरणम्	४. १. ४.
एकादशकपालपुरोडाश- प्रथमम्	५. २. १४.	द्वादशकपालपुरोडाश- प्रथमम्	५. ३. ३.
ऐन्द्राग्नेष्टिः	५. ३. ३	धाव्याप्रक्षेपः	३. ३. ३७.
कपालोपधानम्	१. ५. ३, ७.	धुरभिमर्शनम्	१. २. ६-११.
कृष्णाजिनादानम्	१. ४. १.	ध्रुवाज्ययज्ञम्	२. ५. १०.
कृष्णाजिनास्तरणम् ...	१. ५. १४.	ध्रुवासमङ्गनम् ४. १. ५; ७. १. १३.	
कृष्णाजिनोपस्तरणम्	१. ४. ५.	ध्रुवासादनम्	३. १. १४.
गार्हपत्यसादनम्	१. १. १८.	मिनीताभितपनम् ...	२. १. ५.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
पञ्चावदानानि...	... ५. ५. ८.	पूर्वपात्रनिगयनम् ...	७. ४. १.
पत्नीसंयाजः ...	... ७. ३. ५.	पूर्वाघारः ...	३. ६. ३.
पत्नीसप्तहणम् ...	... २. ४. १२.	पूर्वाघारसमिदध्याधानम्	३. १. ५.
पय आसेचनम्...	... ५. ४. १६.	प्रजाजननम् ...	... ५. ५. ४.
पय उद्दासनम् ...	... ५. ४. १८.	प्रणीताप्रणयनम् ...	१. १. १२.
परिधिपरिधानम् ३.१.१; २.६.१३.		प्रणीतानिगयनम् ...	७. ३. ३२.
परिधिसमपन्नम् ...	... ७. १. ७.	प्रत्याम्नावयम् ४. ३. ६, ७, १३-२०.	
परिधौना मनुप्रहरणम्	७. १. २२.	प्रतिप्रैषः ...	४. ३. १६-२०.
परिस्तरणम् ...	... १. १. २२.	प्रयाजयागाः ...	४. ४. ५, ६.
पवित्रकरणम् ...	... १. ३. १.	प्रयाजानुमन्त्रणम्	४. ५. १२-१६.
पान्थादानम् ...	... ३. २. १६.	प्रवरनिगदानुवचनम्...	३. ४. २.
पाण्डवनेजनम् ...	... २. ३. २३.	प्रवरायाम्नावयम् ...	४. २. १.
पात्रप्रोक्षणम् ...	... १. ३. १२.	प्रस्तरस्तरणम्...	... ३. १. १०.
पात्रासादनम्...	... १. १. १२.	प्रस्तरादानम्...	... ७. १. ११.
पात्रोनिर्क्षणम् ...	... १. ६. १८.	प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्	७. १. १६.
पिष्टसंयवनम्...	... १. ६. ३.	प्राष्ट्रप्रोक्षणम् ...	... ७. ४. १३.
पिष्टसंवापः ...	... १. ६. १.	प्राश्निचहरणसम्भारजनम्	२. ४. ६.
पुत्रनामग्रहणम् ...	... ७. ४. २१.	प्राश्निचावदानम् ...	... ६. २. ६.
पुरोडाशपर्यधिकरणम्	१. ६. १३.	प्रैषः ...	... ४. ३. १६-२०.
पुरोडाशप्रथनम् ...	... १. ६. ८.	प्रोक्षणादानम् ...	... २. ६. १.
पुरोडाशश्रयणम् ...	... १. ६. १४.	प्रोक्षणासादनम् ...	... २. ३. २०.
पुरोडाशाभिमर्शनम् १. ६. ११, १५.		प्रोक्षणात्पवनम् ...	... २. ४. २४.
पुरोडाशाभिवासनम् १. ६. १६. २७.		पत्नीकरणम् ...	... १. ४. २४.
पुरोडाशाभ्यापाठः ...	... ३. ४. १८;	पत्नीकरणोपासनम् ...	... ५. ३. ३४.
५. ५. ११, १२.			

कर्मनाम	प्र० भा० क्र०	कर्मनाम	प्र० भा० क्र०
बर्हिःस्तरायाम्...	... २. ६. ७.	वेदाग्रप्रहरणम्	... २. ४. ११.
बर्हिर्बागः	... ७. ३. २६.	वेदानुप्रहरणम्	... ७. ३. १७.
ब्राह्मण्यसन्तर्पणम्	... ६. १. २८.	वेदिकरणम्	... २. ३. १४.
भागप्राशनम्	... ६. २. १५.	वेदिपरिग्रहः...	... २. ३. १.
मानुषहोत्वरणम्	... ४. २. १३.	वेदिपूर्वपरिग्रहः	... २. ३. १-१०.
सुखोपस्पर्शनम्	... ७. ४. ७.	वेदिप्रेक्षणम्	... २. ७. १६.
सुसजादानम्	... १. ४. १०.	वेद्युत्तरपरिग्रहः	... २. ३. ११-१३.
यजनम्	... ५. ५. २.	वेदिसंस्तरणम्	... ७. ३. २४.
यान्यानुकवणम्	... ५. ५. १२.	व्रतविसर्जनम्	... ७. ४. २३.
यान्यापाठः	... ३. ४. १६; ५. ५. ११, १२, १७; ६. १. १६.	व्रतोपायनम्	... १. १. १.
रश्म्युदीक्षणम्...	... ७. ४. १६.	व्रीह्यवेक्षणम्	... १. २. १४.
वत्सापाकरणम्	... ५. ४. १.	शंयुवाकप्रैषः	... ७. १. २१.
वघटकरणम्	... ५. ५. २१.	शंयुवाकहौत्रम्	... ७. २. २४.
वघटकारः	... ४. ३. ११, १६-२०; ५. ५. १२, १३.	शंयुवाकानुवचनम्	... ७. १. २६.
वाग्विसर्गः	... १. ४. ६.	शम्योपधानम्...	... १. ५. १६.
वासनाश्रनदाने	... ५. ५. ५.	श्राखागूहनम्	... ५. ४. ८.
विष्णुक्रमक्रमणम्	... ७. ४. ८.	श्रुर्पादानम्	... १. २. १.
वेदग्रहणम्	... ७. ३. १६.	शेषाभिमर्शनम्	... १. २. २०.
वेदविखंडनम्...	... ७. ३. २१.	संखवनागहरणम्	... ७. १. २५.
		सन्नहनविखंडनम्	... २. ६. ६.
		सन्नहनाभिच्छादनम्...	... २. ६. ६.
		समिदभ्याधानम्	... ६. ४. ३.
		समिष्टयजुर्होमः	... ७. ३. २५.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
सम्प्रैषाः	२. ३. २१.	सुवसम्भार्जनम्	२. ४. ६.
साम्नाय्यकरणम्	५. ३. ४.	सुवादानम्	२. ४. ४.
सामिधेनीसम्प्रैषः	३. २. २.	सुःप्रेक्ष्यम्	७. ४. १४.
सामिधेन्यनुवचनम्	३. २. २-१६.	स्वाहाकारः	४. ४. २३.
सूक्तवाकप्रैषः	७. १. १०.	स्विष्टकृत्वागः	६. १. ६.
सूक्तवाकश्चौचम्	७. २. १.	स्विष्टकृत्वागदानुवचनम्	६. १. १०.
सूक्तवाकानुवचनम्	७. २. ४.	हविःपेषणम्	१. ५. १८-२१.
सूर्याभिवोक्षणम्	७. ४. १५.	हविःप्रोक्षणम्	१. ३. ६.
सूर्यावर्त्तनम्	६. ४. १७.	हविरनुमन्त्रणम्	१. ४. २३.
स्नात्राभिमर्शनम्	२. ६. १७.	हविरभिमर्शनम्	३. १. १६.
स्तम्बयजुर्हरणम्	२. २. १८-२१.	हविरावपनम्... ..	१. ४. ८.
स्थाल्यादानम्... ..	५. ४. ११.	हविर्निधानम्... ..	१. ४. २०.
स्फणप्रहरणम्	२. २. १५; २. ३. २२.	हविर्निष्पवनम्	१. ४. २१.
स्फटादानम्	२. २. ४.	हविर्निर्वीपः	१. २. १-८.
सुकुप्रतपनम्	२. ४. ८.	हविर्विवेचनम्	१. ४. २२.
सुकुसम्भार्जनम्	२. ४. १.	हविप्रश्नपणम्	२. ४. २०; ६. १. २२.
सुगन्धाधारः	४. १. १.	हविस्त्रमाहनम्	१. ४. १३, १८.
सुगन्धूहनम्	७. १. १.	हविस्त्रादनम्	१. ७. २३; ४. १. १४.
सुगादानम्	२. ४. ८.	हविष्कृदाज्ञानम्	१. ४. ११.
सुगादापनानुवचनम्	४. ३. १.	हविष्करणम्	३. ३. १-३.
सुवयहणम्	७. ३. १६.	शोढप्रैषः	४. ३. ७. १०. १६-२०.
सुवप्रतपनम्	२. ४. ४.		

अथर्षिनामादिस्तुतौ ।

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
अषाढः	१. १. ७.	बर्हुः	१. १. १०.
आङ्गिरसः (भृगवः)	१. ५. १३.	बार्हस्पत्यः	७. २. २४, २५, २६.
,, (बृहस्पतिः)	२. ३. २५, २६.	बृहस्पतिः ...	२. ३. २५, २६.
आम्याः	२. १. १.	भान्जवेयः	६. १. १६.
आरुणिः	१. २. ११.	भृगवः	१. ५. १३.
आसुरिः	५. २. २६.	मनावी	१. ४. १६.
इडा	६. ३. ८-११.	मनुः	१. ४. १४-१६; ३. ३. १, ६, ८, ९, ११; ३. ४. ५; ४. २. ७.
उत्तरगिरिः	३. ३. १४; ६. १. ५, ६.	माधवः ('माधवः'-इति सा०भा०)	३. ३. १०, १४, १७.
एकतः	२. १. १.	याज्ञवल्क्यः	१. १. ६; २. ४. २६; ७. ३. १२; ४. १७.
औपोदितेयः	७. ४. १६.	राहुगयाः ...	३. ३. १०, १४, १८.
कुरवः	५. ५. ८.	वार्षाः	१. १. १०.
कोसलाः	३. ३. १७.	विदेघः ...	३. ३. १०, १४, १७.
गन्धर्वः	३. १. २.	विदेहाः	३. ३. १७.
गोतमः	३. ३. १०, १४, १८.	विश्वरूपः	२. १. २.
चितः	२. १. १.	विश्ववसुः	३. १. २.
त्वष्टा	५. २. ६.	शंयुः ...	७. २. २४, २५, २६.
त्वाष्ट्रः (त्रिप्रौर्षा बृहस्पतः)	५. २. १.	सदागौरा ...	३. ३. १४, १७.
त्वाष्ट्रः (विश्वरूपः)	२. १. २.	सरस्वती ...	३. ३. १४. १७.
दनुः	५. २. ६.	सावयसः	१. १. ७.
दनायूः	५. २. ६.	द्विरण्यस्तुपः ...	५. ३. २.
दानवः	५. २. ६.		
दितः	२. १. १.		
पाङ्गालाः	५. ५. ८.		
पाङ्गिः	३. ३. ६.		

॥ अथ कण्डिकाचुटीसूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ सम्मार्ष्टि	३०६	मन्त्रेण त माघारयति ...	३०६
आसीनस्त माघारयति ...	३०५	स यदुपांशु क्रियते ...	३०४
आसीनस्त माघारयति ...	३०६	स सम्मार्ष्टि	३०७
तं वा एत मन्त्रं	३०४	स खुवेण पूर्व माघारयति	३०३
तूष्णीं त माघारयति ...	३०५	खुचा त माघारयति ...	३०५
तूष्णीं त माघारयति ...	३०६	खुवेण त माघारयति ...	३०५
देवा ह वै यज्ञं	३०५	खुवेण त माघारयति ...	३०६
मन्त्रेण त माघारयति ...	३०५		

॥ अथ सूचीपत्रसूची ॥

	पृष्ठे		पृष्ठे
अथ प्रपाठकसूची	१	अथ विषयसूची	३२
अथाध्यायसूची	१	अथ स्मर्त्तव्याजोच्यवचनसूची	३४
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथ कर्मनामसूची	४४
अथ कण्डिकासूची	४	अथर्षिणामादिसूची... ..	४६
अथ कण्डिकाचुटीसूची ...	५०	अथ सूचीपत्रसूची	५०

अथ ॥

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृत-“वेदार्थप्रकाश”-नामभाष्यसहितम् ॥

(अथ भाष्योपक्रमः)

—*—

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः^१ ॥

वागौशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १॥

यस्य निःश्वसितं^२ वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमश्वरम् ॥ २॥

तत्कटाचेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः^३ ।

कृतावतरणः^४ वीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥ ३॥

विजितारातिव्रजतो^५ वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः ।

१— ड-पुस्तके एतदनन्तरं मेघ श्लोकोऽधिकः—

“अतिपद्मजार्थलक्ष्मीं यो विकासयति हृद्गतः ।

स पायात् सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः”-इति ।

२— ‘निःश्वसितं’-इति ज, झ, ञ, ट । ३— ‘बुक्कभूपतेः’-इति ज, झ ।

४— ‘कृतेचेतरणः’-इति ज, ञ, ट । ५— ‘विजिताराजतेजातो’-

इति ज, झ, ञ, ट ; ‘विजितारिजगो जातो’-इति ड ।

धर्मब्रह्माध्वन्यः^१ समादिशत्सायणाचार्य्यम्^२ ॥४॥
 ऋग्यजुः^३सामशाखाना मेकैका व्याहृता त्वया ।
 तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥५॥
 वासना विशदा^४ यत्र मन्त्रार्थाना मशेषतः ।
 प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं^५ शाखान्तरैर्विना ॥६॥
 करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।
 या काचित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायता मिति ॥७॥
 सर्वतः^६ सायणाचार्य्यो विमृश्योदीरितान् गुणान् ।
 माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति^७ तत् ॥८॥
 सञ्चारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा ।
 वेदाना मर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते ।
 सर्वशाखासमत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥९॥
 यच्च^८ सन्दिग्ध मज्ञात मत्र तद्विवरिष्यते^९ ।
 समत्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानाञ्च सङ्गहात् ॥१०॥

१— 'धर्मब्रह्माध्वान्यः'-इति ज, भ, अ, ट; 'धर्मब्रह्माचार्य्यः'-इति ड ।

२— 'समादिशत्सायणाचार्य्यः'-इति ज, भ, अ, ट ।

३— 'स ऋग्यजुः'-इति ज, भ, अ, ट ।

४— 'वासनादिशदा'-इति ज, भ, ट; 'वासनादि सदा'-इति अ, ड ।

५— 'कर्म पूर्णं'-इति ज, भ, अ; 'कर्मापूर्णं'-इति ड ।

६— 'सर्वतः'-इति ड । ७— 'व्याख्याकरोति'-इति ज, भ, अ, ट ।

८— 'यच्च'-इति ज, भ, अ, ट; 'यत्तु'-इति ड ।

९— 'तद्वि परीष्यते'-इति ठ, ड ।

(अथ प्रथमकाण्डोय-प्रथमप्रपाठक-प्रथमब्राह्मणस्यावतरणी)

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रका-
शितम्, ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्त्रेताग्निसाधो^१ धर्मः
प्राधान्येन प्रतिपादितः । अन्याधाने^२ अग्नयस्याधानपवमानेष्टिभि-
र्निव्याद्याः; पवमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासविक्रतितया^३ तदधिगम-
सापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते; तदनुष्ठा-
नारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः^४; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं
व्रतोपायनं^५ तदङ्गत्वेनापा मुपस्यर्शनं विधत्ते—

१— “दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयो त्रयोऽग्नयः ।

अग्नित्रय मिदं त्रेता प्रथीतः संस्कृतोऽग्नयः ॥”—इति अम० को०

२. ७. २० । “त्रेता त्वग्नित्रये”—इति च तत्रैव ३. ३. ६८ ।

२— नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

३— ‘दर्शपूर्णमासविध्यन्तग्राहितया’—इति ठ; ‘दर्शपूर्णमासप्रकृतितया’—

इति ड; ‘दर्शपूर्णमासविप्रकृतितया’—इति ज, भ, च, ट ।

४— ‘पूर्णमासपूर्वकम्’—इति भ-अ-टातिरिक्तेषु ।

५— व्रतोपायनम् = व्रतग्रहणम् । “व्रतशब्देन कर्माङ्गभूता शास्त्रतो नियमा

उच्यन्ते । “कर्माङ्गभूता यमनियमा व्रतम्, तदुपगमार्थी ‘ऽग्ने व्रतपते’—

इत्यर्थं मन्त्रः”—इत्युक्तं तन्त्ररत्ने”—इति का० २. १. ११ सू० ४० । तच्च

दर्शपूर्णमासयोः अग्न्यन्वाधानानन्तरं भवति, पशौ तु ब्रह्मवरणानन्तर

मिति विशेषः । विहितश्चेतत् कात्यायनेन “अपराह्णे व्रतोपायनीय

मञ्जीतः”—इत्यादिसूत्रद्वयेन (२. १. १०, ११.) । “अग्निमग्न्यन्वाधानं

व्रतोपायनमित्येके, व्रतोपायनमग्निमग्न्यन्वाधानमित्येके, अग्न्यन्वा-

धानं व्रतोपायनमग्निमित्येके (श्री० सू० ४. २. ८.)”—इत्यापस्तम्ब-

यस्यश्चेह द्रष्टव्यः । तद्विधानं तु तत्रैव सुक्तम्—“दक्षिणेनाहवनीयमुव-

स्थाय व्रत सुपैद्यन् समुद्रं मनसा ध्यायति, अथ जपति 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि'—इति ब्राह्मणः—इत्यादि (आप० श्रौ० सू० ४. ३. १,२.) । अथ पद्धतिः—“ह्यताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजा-पूर्वकं माभ्युदयिकं आहुम् । ततो मुख्याया मेव पौर्णमास्यां सद्यो ऽन्वारम्भणीयेष्टिः । तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । समूहन्त्यग्न्यागारम्, × × × । अथाग्न्यन्वाधानं मुच्यते × × × । यजमानस्य सपत्नीकस्य मांसमैद्युनवर्जनसङ्कल्पः । केशश्मश्रुवपनं शिखां वर्जयित्वा × × × । अपराह्णे पत्नीयजमानौ माषमांसलवणप्रातर्होष्यमाग्न्यव्यतिरिक्तं घृत-संयुक्तं मलय मन्त्रीतौ, न ढत्तिपर्यन्तम् । × × × । ब्रह्मिष्ठानानन्तरं यजमानः स्वयं मादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनी-यस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोक्यद्गुदकं दक्षिण-हस्तेन स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते व्रतम्'—इतिमन्त्रेण व्रतं सुपैति, सत्यवदनादि-नियमं मङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहमनृतादित्यनेन मन्त्रेण व्रतं सुपैति, न पूर्वोक्तेन । अतः प्रभृति क्रियमाणकर्मोद्भूतो यजमानस्य सत्यवदननियमः । राज्ञौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । सायाशनेच्छायां सत्यां होमानन्तरं मारण्यौषधीनां नीवारप्रशामाककङ्गा-दीनां मंत्रं वा आरण्यवृक्षाणां माम्भराजादनादीनां फलानि वाश्रीयाद् ; नाश्रीयाद्वा । राज्ञावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां खरस्याग्न्यपेक्षया अधो नीचं शयनं कर्तव्यम् । आस्तरणस्य न निषेधः । × × × । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । तत उदिते सूर्ये ब्रह्मवरणाद्युपक्रमः—इति ।

॥ अथ प्रथमकारणम् ॥

(तत्र)

प्रथमाध्याये (प्रथमप्रपाठके)

प्रथमब्राह्मणम् ।

ॐ

॥ हरिः ॐ ॥

व्रतमुपैष्यन्* । अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च
प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउप[†]सृशति तद्युदप ऽउपसृशत्यमेधो
वै पुरुषो यदुन्तं वुदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा
ऽआपो[‡] मेधो भूत्वा व्रत[§]मुपायानीति पवित्रं वा
ऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तुस्माद् वा
ऽअप ऽउपसृशति ॥ १ ॥

सोऽग्निं मुवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति । अग्ने व्रतपते
व्रतं चरिष्यामि तुच्छकैयं तुन्मे राध्यता मित्यग्नि-
र्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा ऽयुवैतत् प्राह व्रतं चरि-

* 'व्रतमुपैष्यन्'-इति च । एवं स्वरपाठभेदे स्यान्मुद्राशुद्धिरेव हेतुः ।

† 'प ऽउप'-इत्येवमादिषु 'ऽ'-इति चिह्नं नास्ति ग-च-ङ्-पुस्तकेषु ।

‡ 'वा ऽआपो'-इत्येवमादिषु च 'ऽ'-इति चिह्नं ग-च-ङ्-पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ 'व्रत'-इति एकवकारात्मकः पाठः ख-च-पुस्तकयोः । सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

घामि तुच्छकेयं तुन्मे राध्यता मिति नाच तिरोहित
मिवास्ति* ॥ २ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते† । अग्ने व्रतपते व्रत
मचारिषं तुदशकं तुन्मे ऽराधीत्यशकुञ्जोतद् यो यज्ञस्य
सःस्था मुगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य सःस्था मुगन्नेतेन
न्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रत मुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति । सत्यं चैवानृतं च
सत्य मेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽइदं मह मुन्दतात् सत्य
मुपैमीति तुन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्य मेव व्वदेत् । एतद्भव वै देवा व्रतं चरन्ति
यत्सत्यं तुस्मात्ते यशो यशो ह भवति यु ऽएवं विद्वा-
न्सत्यं व्वदति‡ ॥ ५ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते । इदं महं यु ऽएवास्मि
सोऽस्मीत्यमानुष ऽइव वा ऽएतद्भवति युद्भत मुपैति न
हि तुदवकुल्पते युद् ब्रूयादिद् महः सत्यादुन्दत मुपै-
मीति तुद् खुलु पुनर्मानुषो भवति तुस्मादिद् महं य
ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येवुः व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव । तुद् हाषाद्दः सावयसो

* 'मिवास्ति'—इति ख ।

† 'विसृजते'—इति ख, च ।

‡ 'वुदति'—इति ख, 'वुदति'—इति ग, च ।

§ 'सोऽस्मीत्येव'—इति ख, च ।

ऽनशन मेवु व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्या
जानन्ति तु ऽएन मेतुद् व्रतु मुपयन्तं विदुः प्रातुर्नो
यक्ष्यत ऽइति तेऽस्य व्विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति ते
ऽस्य गृहेषुपवसन्ति सु ऽउपवसथः* ॥ ७ ॥

तुन्वेवानवक्लृप्तम् । यो मनुष्येषुनश्नत्सु पूर्वोऽश्रीया-
दथ किमु यो देवेषुनश्नत्सु पूर्वोऽश्रीयात् तुस्माद्
नैवाश्रीयात् ॥ ८ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृ-
देवत्यो भवति युद्यु ऽअश्नाति देवानुत्यश्नातीति स यु-
देवाशितं मुनशितं तुदश्रीयादिति यस्य वै हविर्नु
गृह्णन्ति तुदशितं मुनशितं स युदश्नाति तेनापितृ-
देवत्यो भवति युद्यु तुदश्नाति यस्य हविर्नु गृह्णन्ति
तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वा ऽआरण्य मेवाश्रीयात् । या वारण्या ऽश्रो-
धयो युद्वा वृक्ष्यं तदु ह स्माहापि बर्कुर्व्वाषीं
गृषान्मे पचत न वा ऽएतेषां हविर्गृह्णन्तीति तदु
था न कुर्याद् ब्रीहियवयोर्व्वा ऽएतदुपजं युच्छमी-
गान्यं तद् ब्रीहियवावेवैतेन भूयांसौ करोति तुस्मा-
ऽरण्य मेवाश्रीयात् ॥ १० ॥

* 'उपवसथः'—इति च ।

† 'दुपचं'—इति ड, सायणसम्मतञ्च ।

सु ऽआहवनीयागारे वैताः रात्रिः श्रुयीत । गार्ह-
पत्यागारे वा देवान्वा ऽएषु ऽउपावर्त्तते यो ब्रतु
मुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषा मेवैतन्मध्ये श्रुते ऽधुः
श्रुयीताधुस्तादिव हि श्रेयस ऽउपचारः * ॥ ११ ॥

स वै प्रातरपु ऽएव । प्रथमेन कूर्मणाभिपद्यते ऽपः
प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञु मेवैतत् प्रथमेन कूर्म-
णाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञु मेवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति । कुत्वा युनक्ति सु त्वा युनक्ति कुस्मै
त्वा युनक्ति तुस्मै त्वा युनक्तौत्येताभिरुनिरुक्ताभिव्या-
हृतिभिरुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुत्यजा-
पति मेवैतद् यज्ञुं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्देवापुः प्रणयति । अद्भिर्वा ऽइदः सर्वं माप्तं
तत्प्रथमेनैवैतत्कूर्मणा सर्वं माप्नोति ॥ १४ ॥

यद्देवास्याच । होता वाधर्युर्वा ब्रह्मा वाग्नीध्रो वा
स्वयुं † वा युजमानो नाभ्यापयति तद्देवास्यैतेन सर्वं
माप्तुं भवति ॥ १५ ॥

यद्देवापुः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन युजमानां-
स्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न्नु यक्ष्यध्व ‡ ऽइति तद्यदुरक्षं-
स्तुस्माद्रक्षाःसि ॥ १६ ॥

* 'उपचारः'-इति ख,च । † 'स्वयुं'-इति च । ‡ 'यक्ष्यध्व'-इति क ।

ततो देवा ऽएतं व्वजं ददृशुः । युदपो व्वजो वा
 ऽआपो व्वजो हि वा ऽआपस्तुस्माद् येनैता युन्ति
 निम्नं कुर्वन्ति युत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत्* एतं व्वज
 मुद्यच्छंस्तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञ मतन्वत तुथो
 एवैष एतं व्वज मुद्यच्छति तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते
 यज्ञं तनुते तुस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यः सादयति । योषा वा
 ऽआपो व्वृषाम्निर्मिथुहा वै गार्हपत्यस्तुद् गृहेष्वेवैतन्मि-
 थुनं प्रजुननं क्रियते व्वजं वा ऽएष उद्यच्छति यो
 ऽपुः प्रणयति यो वा ऽअप्रतिष्ठितो व्वज मुद्यच्छति
 नैनः शक्नोत्युद्यन्तुः सुः हैनः शृणाति ॥ १८ ॥

स यद्गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा
 वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति
 तुथो हैन मेष व्वजो नु दिनस्ति तुस्माद् गार्हपत्ये
 सादयति ॥ १९ ॥

ता ऽउत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा ऽआपो
 व्वृषाम्निर्मिथुन मेवैतत्प्रजुननं क्रियत ऽएव मिव हि
 मिथुनं क्लृप्तु मुत्तरतो हि स्त्री पुमाःस मुपशेते ॥ २० ॥

ता नान्तरेण सुञ्चरेयुः । नेन्मिथुनं चर्यमाण मुन्त-

* 'तप्त'-इति ग-घ-पुस्तकाभ्या मन्वत् ।

रेण सञ्चरान्ति ता नातिहृत्य सादयेन्नो ऽञ्चनाप्ताः
 सादयेत्स युदतिहृत्य सादयेदुस्ति वा ऽश्मेश्चापाञ्च
 क्खिधातृष्य भिव स युथेव ह तुदमेर्भुवति युचास्याप
 ऽउपस्पृशन्त्यमौ हाधि भ्रातृष्यं व्वर्द्धयेद्युदतिहृत्य
 सादयेद्युञ्च ऽञ्चनाप्ताः सादयेन्नो हाभिस्तं काम
 मुभ्यापयेद्युस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तस्माद् सप्तत्येवो-
 त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

अथ तृणीः परिस्तृणाति । इन्द्रं पाचाण्युदाहरति
 शूर्प*श्चामिहोचहुवणीञ्च स्फ्यञ्च कपालानि च शुम्याञ्च
 कृष्णाजिनं चोलूखलमुसले वृषदुपले तद्दुश दुशाक्षरा
 वै व्विराड्विराड् वै यन्नस्तुद्विराज मेवैतद्यन्तु मभिसु-
 म्यादयत्यथ युद् इन्दुं इन्दं वै व्वीर्यं यदा वै ह्यौ सःरु-
 भेते ऽअथ तद्द्वीर्यं भवति इन्द्रं वै मिथुनं प्रजुननं
 मिथुनु मेवैतत्प्रजुननं क्रियते ॥ २२ ॥ १ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमम्)

ब्राह्मणम् ॥ १ । १ ॥

* 'शूर्प'—इति उ ।

व्रतं सुपैथ्यञ्जिति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्; अत्रैवापि पौर्णमासप्रयोग-
मभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथा-
भिधाय “पौर्णमासवदन्यत्”-इति^१ पौर्णमासतन्त्रस्य दर्श^२ इतिदेशात् ।
तथा इहैव ब्राह्मणे^३ प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे “पौर्णमासेन चैवा-
मावासेन^४ च पौर्णमासीञ्चामावास्यां च तत्पवाभिषज्यन्”-इति
पौर्णमासप्राथम्यम्^५ । तथा तैत्तिरीयके^६—“पौर्णमासः हविरिद-
मेषां मय्यामावासः हविरिद मेषां मयि”-इत्याम्नाधानानुमन्त्र-
णयोर्यजमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यं भवगम्यते ।

ननु पूर्वोऽयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते,
श्रुतिश्च पाठाद्वस्तीयसी; श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्थानप्रवृत्तीनां^७ क्रमप्रमा-
णानां नपि श्रुतेः प्राथम्येन प्रावक्ष्यात्^८ । श्रूयते हि पौर्णमासप्राथ-
म्यस्य निन्दा—“यत्पौर्णमासीं पूर्वां मासभेत, प्रतिशोभ मेवैनावा-

१— श्रौ० सू० ४. २. ४४ । २— उपरिष्ठात् (१. ६. ३. ३६ः) ।

३— ‘चामावासेन’-इति भ्र, ट । ४— ‘प्राथम्यात्’-इति ट ।

५— ब्रा० ३. ७. ४. ८ । तन्मन्त्रपाठस्तु इमा मूर्जं मित्यादिः ।

६— ‘श्रुत्यर्थपाठमुख्यार्थानां प्रवृत्तीनां’-इति ज, भ्र, ष, ट, ड ।

७— ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यं मर्धवि-
प्रकर्षात्’-इति मी० सू० ३. ३. १४ । “विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् । श्रुतिः
क्रमादाशुमानिकत्वात्”-इत्यादिः (१. ५. ५-१० सू०) कात्यायनग्रन्थोऽप्यत्र
पर्यालोच्यः । “अङ्गबोधकप्रमाण्यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्याभेदेन षट्”-इत्यादिश्च मीमांसापरिभाषाप्रबन्धः । “एतस्य विधेः
(विनियोगविधेः) सङ्घकारिभूतानि षट् प्रमाण्यानि”-इत्यादिना
लौगाक्षिभास्करेणाप्यर्थसङ्ग्रहे यानि लक्ष्योदाहरणानि प्रदर्शितानि,
तानि चैह द्रष्टव्यानि ।

लभते”-इति^१, न^१; तस्य वाक्यस्य “सारस्वतौ होमौ पुरस्ताञ्जुङ्ग्या-
दमावास्या वै सरस्वत्यनुहोम सेवैनावालभते”-इति^२ सारस्वत-
होमविधिगोषलेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादात् । अतस्तदुक्तरीत्या^३
पौर्णमासप्राथम्यमुपपन्नम् । उपसर्गनञ्जेहाचमनं विवक्षितम् ।

नन्वापस्तम्बेन^४ “अप आचामत्युपसृशति वा”-इत्याचमनप्रति-
बन्धिभावेनोपसर्गनाभिधानात् स्यर्गनमाचं तत्प्रतिभाति । सत्यं तच्च
तथा; इह तु “तेन पूतिरन्तरतः”-इति वाक्यगोषादपोऽप्रात्यन्तरत
एव मेधो भवतीति वदताचमनमेव । यथा “अक्ताः शर्करा उप-
दधाति”-इत्यत्र घृतैस्त्रादिष्वञ्जनसाधनत्वेन सन्दिह्यमानेषु “तेजो
वै घृतम्”-इति वाक्यगोषात्^५ घृतमिति निश्चयः, तद्वत् । सूचितं
हि^६—“सन्दिग्धेषु वाक्यगोषात्”-इति^७ । तस्य च व्रतोपायनाङ्ग-
त्वम्, उपैव्यञ्जितिशब्दप्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभि-
धानात्; “लक्षणहेलोः क्रियायाः”-इति सूतेः^८ । प्रधानं हि
स्त्रनिष्पत्त्यर्थं मङ्गमनुष्ठापयन् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणे-
ऽपि शतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि
भविष्यता व्रतेन लक्षितो हि यः तत्पूर्वकालः, तत्सम्बन्धमाचमनस्य

१— तै० सं० ३. ५. १. ५ । २— नास्त्येतत् पदं ज-भ्र-ज-ट-पुस्तकेषु ।

३— तै० सं० ३. ५. १. ६ । ४— ‘अत उक्तरीत्या’-इति ट ।

५— श्रौ० सू० ४. ३. २. ६ । ६— “शर्करा अक्ता उपदध्यात्; तेजो
वै घृतम्”-इति तै० ब्रा० ३. १२. ५. १२ ।

७— ‘च’-इति ड; ज-भ्र-ज-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव ।

८— मौ० सू० १. ४. २६ । ९— पा० सू० ३. २. १२६ ।

विधातुं व्रत सुपैथ्यन्नित्येतस्यात् । तत्काक्षसम्बन्धस्वाचमनानन्तरं व्रतो-
पायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्त्रीकारे वचन
मनर्थक मिति ।

ननु व्रतोपायनादपि प्रथम माहवनीयप्रणयन मन्वाधानञ्च ।
अत एवापस्तम्बः—“प्रातरग्निहोत्रं ऋत्वाण्य माहवनीयं^१ प्रणीयाग्नी-
नन्वाद्धाति”-इति^२ । कात्यायनस्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधाना-
सम्भवादर्थभिद्धं प्रणयनं मत्वा^३ अन्वाधान मेव प्रथम माह—“अग्न्य-
न्वाधान मध्वर्युर्यजमानो वा”-इति^४ । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः
पराचीनं^५ व्रतोपायनं तदङ्ग माचमनं वा कथं प्रथमम् अभि-
द्धाति^६? अत्राभिधीयते—नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतो-
पायन मेव प्रथमम्; अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् ।
अध्वर्युर्यजमानो वेति कात्यायनोक्तेः^७ ।

नन्वाधानमन्त्रस्य ममाग्ने वर्च इत्यस्य^८ प्रत्यगाग्नीह्वन्नियमेन
याजमानत्वं युक्तम्; यथा आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मै देहीत्यादेः^९ । तस्य
हि समाख्यया आध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाग्नीह्वजिज्ञेन प्रबलेन
समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम् “मन्वासाकर्मकरणास्त-

१—‘ऋत्वाहवनीयं’-इति ठ । २—श्रौ० सू० १. १. २ ।

३—‘मन्वानो’-इति छ; ज-झ-ञ-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव ।

४—श्रौ० सू० २. १. २ ।

५—‘परत्वेन’-इति ठ, ड ।

६—‘आह’-इति झ, ञ, ट ।

७—श्रौ० सू० २. १. २ ।

८—का० श्रौ० सू० २. १. ३. — तै० सं० ४. ७. १४. १ ।

९—तै० सं० १. ५. ५. १३ ।

दत्त”-इति^१ । सत्यम् ! अकरणमन्त्रत्वात् तच्च^२ तथास्तु, ममाग्ने वर्षे इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्यमित्युक्तं मुत्तराधिकरणे— “करणेध्वर्यवत्त्वात्”-इति^३ । अत उक्तयुक्तेस्तत्करणमन्वाधानमप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तच्च याजमानत्वं शाखान्तरमूलम् ; एतच्छाखानुसारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्त्वं मुक्तमिति विभागः^४ । अथवा यथा अग्रणीतन्वाध्वानानुपपत्त्या प्रणयनमप्यन्वाधानविधिनेव सङ्गृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा अन्तरेणाहवनीयस्य गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्निति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रवस्तीकरणरूपमन्वाधानं चार्थसिद्धत्वादनुक्तमित्युच्यमानाङ्गमश्वे ब्रतोपायनस्य प्राथम्यमविरुद्धम् ॥

विहितमुपस्यर्शनमनूद्य प्रशंसति— “तद्यदिति । ‘तत्’ प्रकृतं ‘यत्’ उपस्यर्शनं तेनान्तरतः ‘पूतिः’ पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् सम्भावितमपवित्रत्वमिति ।

ननूपस्यर्शनस्य फलमेवेदं^५ पवित्रत्वं किं न विधीयते ; कथमपि सम्बन्धाभावेऽपि हि फलविधित्वं दृष्टम्, यथा—“प्रति तिष्ठन्ति य एता रात्रौरुपयन्ति”-इति रात्रिसन्ने^६ । (अचोच्यते^७—) रात्रिसन्नेन ह्यनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं अर्धवादादो

१— मी० सू० ३. ८. १५ । २— ‘अकरणमन्त्री यच्च, तच्च’-इति ड ।

३— मी० सू० ३. ८. २५ । ४— ‘किङ्गः (भिन्नः ?)-इति ज, झ, ञ, ट ।

५— ‘ननूपस्यर्शनस्यापामेवेदं’-इति ज, झ, ञ, ट ।

६— “द्वादशरात्रादीनि रात्रिसन्नायि”-इति का० श्रौ० सू० २४. १. १ ।

७— नास्त्येतद् वाक्यं ङातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

ऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति ; उपसर्गणस्य तु संस्कारतया संस्कार्य-
णैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथं मपेक्षितं फलं समर्थो ऽर्थवादः^१
समर्पयितुम् ? यथा— “यदाङ्गे चचुरेव भ्राह्मणस्य वृङ्गे इति^२ ।
अत्र ह्यङ्गणस्य संस्कारतया फलं मनपेक्षमाणस्य भ्राह्मणचचुर्वर्जनं न
फलं मिति । सूचितं च— “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुति-
रर्थवादः स्यात्”-इति^३ ।

ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणे अंगत्रये ऽनुप्रविष्टं कश्चिदप्यर्थं
मनभिदधानस्य वाक्यस्थानर्थक्यं मेव प्राप्तम् ; “आन्नायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थक्यं मतदर्शानाम्”-इति^४ । तत्रैव कस्यचिदंगस्य स्तुत्यापि
भवत्यर्थवत्तेति चेत्, न ; प्रवृत्तिविशेषं मकुर्वाणया किं स्तुत्या ?
अपि च यः स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः^५ । अत्रोच्यते । इह
लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने । शब्दात्मिका चार्थात्मिका च ।
उक्तं च— “अभिधां भावना माङ्गरन्या मेव लिङादयः ।

अर्थात्म-भावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”-इति ।

एकैका च सा साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभिः त्रिभिरंगैरंगत्रय-
वती । भावनायां^६ हि स्वर्गं एकः साध्योऽंगः, तत्करणं माग्नेयादिः
साधनम्, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रैवार्थभावनायां पुरुष-
प्रवृत्तिः शब्दभावनायां भाव्यम्, लिङादिः तद्भाषापारो वा करणम्,

१— ‘फलं समर्थोऽर्थवादः’-इति ज, झ, ञ, ट ।

२— ‘समर्पयितुं’-इति ज, झ, ञ, ट । ३— तै० सं० ६० १० १० १० ।

४— मी० सू० ४. १. १ ।

५— मी० सू० १. २. १ ।

६— ‘तावानेवाख्यार्थः’-इति ड । ७— ‘अर्थभावनायां’-इति ठ, ड ।

आर्थवादिकी स्तितिरितिकर्तव्यता^१ । तच्चार्थभावनाया अंगत्रयान-

१— भावनोपदेशोऽयं भीमांसापरिभाषायां विशेषतो व्यक्तः, अर्थसङ्गृहे लौगाक्षिभास्करेणाप्यल्पाक्षरेण सम्यग् बोधितः । तथाहि—“स च यागादिर्यजेते स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्ग मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते । तथाहि यजेतेत्त्रास्यंश्रद्धयम्— यजिधातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यस्यंश्रद्धयम्— आख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च । तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे । उभाभ्यामप्यंश्राभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनात्पुनः कूलो व्यापारविशेषः । सा द्विधा— ग्राब्दी भावना, आर्थी भावना चेति । तत्र पुरुषप्रत्ययानुसूतो भावयितुर्व्यापारविशेषः ग्राब्दीभावना । सा च लिङ्शेनोच्यते ; लिङ्श्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयति, मत्प्रत्ययानुसूतव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः । यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यम् ; गा मानयेत्वास्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम् । स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः ; वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव । अत एव ग्राब्दी भावनेति व्यवह्रियते । सा च भावना अंगत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांश्रद्धयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति ; प्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । सङ्ख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः । साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति ; तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वं मपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ; किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन, शब्दभावना-भाव्यनिर्वर्तकत्वेन वा । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया मर्थवादज्ञाप्यप्राप्तस्य मितिकर्तव्यत्वेनान्वेति । प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना । सा चाख्यातसामान्यस्य ; व्यापारवाचित्वात् । साध्यंश्रद्धय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि फलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेनान्वेति, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजाल मितिकर्तव्यत्वेनान्वेति”—इति ॥

भिधानेऽपि शब्दभावनेतिकर्त्तव्यताभूतां स्तुतिं ब्रुवाणो ऽर्घवादः कथ
मनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकारः— “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः”—इति^१ । स्तुतिविरहे ह्यंशवैकल्यादपरिपूर्ण-
शब्दभावनाया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषत्वेति तस्या अप्यानर्थक्येन
मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथ मनर्थिका स्तुतिः स्यात् । यत्त्वर्थवाद्दरहितं^२
केवलं विधिवाक्यम्, तच्च विधिरेव स्तुति माक्षिपतीति नोक्तदोषा-
वतारः ; इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्तुतौ सत्यां कि माक्षेपक्षेत्रेनेत्यक्षम् ।
अर्थं च विचारः उत्तरच सर्वेष्वेवार्थवाद्देशु द्रष्टव्य इति ।

अनृतवदननिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोपसर्जनस्य प्राशस्त्य मभिधाप्य
तस्माधनभूताना मपां स्वतः शुद्धत्वात् स्वसम्बन्धिशुद्धिहेतुत्वाच्च
तत्प्रशस्त मित्याह— “मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीं मग्निदर्शनस्योपान्तेनान्तरेण यद्विहितं समन्वयकं व्रतोपाख्यानं
वेधन्ते— “सोऽग्नि मिति । ‘सः’ यजमानः ‘अग्निम्’ आहवनीयम् ।
तन्वार्थस्तु— हे व्रतस्य पालक ! अग्ने ! अनृतवदनत्यागादिरूपं ‘व्रतं’
परिध्यामि ; तत्कर्तुं शक्नो भूयासम् । शक्नोतेर्लिङ्गप्राप्तिव्ययम् ।
इदं ‘तद्’ व्रतं ‘राध्यताम्’ समृद्धं भवत्विति” ।

व्रतपतिपदं व्याकरोति— “अग्निर्वै देवाना मिति । उभय-
वाक्यस्याव्याख्येयत्व मच्च— प्रवेद्यं राध्यता मिति । तच्च च हेतु माह—
नाचेति । ‘तिरोहितम्’ अविस्मृष्टार्थं पदम्” ॥ २ ॥

— सो० सू० १. २. ७ । २— ‘यदर्थवाद्दरहितं’—इति ज, भ, ञ, ट ।

— ‘यध’—इति ठ । ३— वा० सं० १. ५. १ । तै० सं० १. ५. १०. ८ ।

— यतोऽत्र अविस्मृष्टार्थं पदं वाच्यं, यतो व्याख्याने प्रयोगनाभाव इत्यर्थः ।

स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्तता माह— “अथेति ।
‘संस्थिते’ यागे पर्यवसिते । विसर्जनमन्त्र माह— “अग्ने व्रतपते
व्रत मचारिष मिति^१ । अत्राशक मराधीति पूर्वमन्त्रादैलक्षणम् ।
तत्र हेतु माह— “अशकड्वीति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्,
‘एतत्’ कर्म कर्तुम् ‘अशकत्’ शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा
‘अराधि’ सिद्धम् ; तत्कर्म अमिध्यदित्यर्थः । अग्निति गमेर्लुटि
‘मन्त्रे घसेति^२ ज्वेलुकि, हल्डयादिलोपे^३, “मो नो धातोरिति^४ ।
अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रान्तस्यैव विशेष माह—
“एतेनेति । यत ‘एतेन’ वक्ष्यमाणेनेद मह मित्यादिना^५ बहवो
व्रत मुपयन्ति, अतस्तु हेतोः अनेनैवोपेयात् । एवकारेणैष मन्त्रः
प्रशस्यते, न तु पूर्वा निषिध्यते । अत एव कात्यायनो द्वय
मप्याह— “अग्ने व्रतपत इद मह मिति वा”—इति^६ ॥ ३ ॥

इद मह मिति मन्त्रे कर्मलेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोरुभयो-
रेवोपादाने कारण माह— “द्वयं वा इति । यद् ‘इदं’ जगत्,
तत् सर्व मनृतं सत्यं वेति कोटिद्वय मेव ; न हतौया कोटिरस्ति ।
सत्य मेव देवाः ; चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वाद्वा । अनृतं
मनुष्याः ; स्वप्नदृष्टवदल्पकालावस्थानात्, प्रायेणानृतवादित्वाद्वा ।
तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादिल मेतरयके^७ ऽप्याश्नातम्—

१— वा० सं० २. २८ । तै० सं० १. ६. ६. १३ ।

२— पा० सू० २. ४. ८० ।

३— पा० सू० १. १. ६८ ।

४— पा० सू० ८. २. ६४ ।

५— वा० सं० १. ५. २ ।

६— श्रौ० सू० २. १. ११ ।

७— ‘तैत्तिरीयके’—इति ज, भ, ञ, ट, ड ।

“सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः”-इति^१ । सत्यानृत-
वदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः ; “तस्माद्द्वीक्षितेन सत्य मेव
वदितव्यम्”-इति वाक्यशेषात्^२ । यदनेन मन्त्रेणोच्यते ‘तन्मनुष्येभ्यो
देवानुपैति’-इत्येवमात्मक मिम मर्थं मयं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रत मुपेयुषो नियम माह- “स वा इति ।
‘सः’ इत्थं ह्यतव्रतोपायनः ‘सत्य मेव’ इत्येवकारकरणादनृतं न वदे-
दित्यर्थः । असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तदवश्यं वक्तव्यं स्यात्,—
“ग्रहं सम्प्राप्तौ तिवदेकलस्याविवक्षितत्वात् ; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं
स्यात्, इत्यते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समाम्नायते— “तस्येतद् व्रतं नानृतं वदेत्”-इति^३ । यद्यप्या-
हिताग्निमात्रस्थानृतवदन मन्त्रच प्रतिषिध्यते— “तस्मादाहिताग्नि-
नानृतं वदेत्”-इति^४, तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धये
पुनरिह वक्तव्यं मेव ; इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेयात्,
कर्तुः पुनरविगुण एव स्यात् ;—

“को नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः”-इतिन्यायात् ।

नन्वेनेनापि वचनेन कथं अनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः ?
षडेदितिप्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थं एवायं प्रतिषेध इति
हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न ; प्रतिषेधपठादपि

१— ब्रा० १. १. ६ ।

२— तत्रैव ततः प्राग् द्रष्टव्यम् ।

३— सं० २. ५. ५. ११ ।

४— ‘निषिध्यते’-इति ज, झ, ञ, ट ।

५— “न वाहिताग्निनान्दतं वदितव्यम्”-इतीहैवोपरिष्ठात् (२. १. २. २०.) ।

क्रियायाश्चावत्कर्तृशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेधम्; तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति औतेन पुरुषार्थत्वेन प्रबलेन प्राकरणीकौ दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते ।

ननु न वद्वेदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः, पद-
द्वयवाक्य मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः औतः ? इति चेत्,
न; यथा “यत् सञ्जाष्टौ” इति पदद्वयगम्यसम्भारगस्य यद्दशशेषता, तथापि
द्वितीयायाः क्रियासामान्यं प्रति यद्दशशेषत्वाभिधानात् तद्वि-
शेषस्य सम्भारगस्य पदान्तरेणोपस्थानेऽपि विशेषविभावस्य औतता^१,
तद्वत् । अत इह पुरुषार्थी निषेधो विधीयते । स्मृत्यैव विहित
इति चेत्, तथापि हि तस्या एषैव श्रुतिमूलं भविष्यति; द्वयो-
रर्थाभ्याम् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्—
‘अविरोधे न दुर्बलं प्रबलेन निराक्रियते; न तु स्वयम्बल
मित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रकृतक्रियया कर्तुः
सम्बन्धे प्रकरणबाधः; अतो न केवलकत्वर्थतेति ।

ननु पुरुषमात्रार्थीऽनृतनिषेधः स्मृत्यैव सिद्धः, स एव क्रतुगत-
पुरुषार्थीऽपि भविष्यतीति किं मनेन विशेषनिषेधेन ? । न च तस्याः
स्मृतेरियं श्रुतिमूल मिति युक्तम्; सामान्यविशेषतया मूलमूलि-
भावासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वविशेषगामिना सामान्येन स्मृति-
सिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाभावात्^२ क्रतुगतपुरुषविशेषे अतुवादो
ऽस्तु, तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादित्युक्तम् । स्यादेवं यदि कर्तुः

१— ‘ऽपि न विशेषविभावस्य औतत्वमङ्ग’—इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

२— इतदन्तरं ‘प्रकृतं’ इति पद मङ्गिकं ज-झ-ञ-ट-पुस्तकेषु ।

प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न ज्ञेतदसि; अनन्यसम्बन्धैव शब्दार्थत्वात् ।
 अवस्थाभिधातव्यया भावनयैवाच्चेपात् कर्त्तुः प्रतीतेः । न च “सः
 कर्मणि च”-इति^१स्मृतिबलात् कर्त्तुः प्रत्ययार्थता; तस्याः स्मृतेर्द्वै-
 क्यो^२रित्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्विलैकत्वयोर्ध्या-
 वर्त्तकत्वेनैव कर्त्तुः समर्पणात्,— कर्त्तृद्विले द्विवचनं कर्त्तृकत्वे एकवचन
 मिति; अतो भावनया संख्यया वा आच्चेपादेव कर्त्तुः प्रतीतिः सिद्धेति
 न स प्रधानतया प्रत्ययार्थः; अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या
 एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते । न च स्मृत्या पुरुषार्थतया विहित-
 तस्थानृतवदननिषेधस्य^३ कथं मिह प्रकरणात् क्लवर्थतेति^४ वाच्यम् ;
 “खादिरो यूपो भवति^५”-“खादिरं वीर्यकामस्य^६”-इतिवत् संयोग-
 पृथक्त्वेनोभयार्थत्वसिद्धेः । उक्तं हि—“एकस्य त्वभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्”-
 इति^७ । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनानृतप्रतिषेधस्य
 विधिरय मिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः—“इदं मह मिति^८
 ऽऽ सत्यवाद्यतः, कर्माङ्गं सुत्तरे सत्यवदनम्”-इति^९ ।

तस्मात्ते यश इति । यशस्विनां देवानां यशोऽपि यशःप्रति-
 पादनाय प्रशस्तम् । ‘एवम्’ “अग्ने व्रतपते”-इतिमन्त्रवत् । इदं मह
 मिति क्रियाविशेषणत्वात्संपुंसकम् ॥ ५ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६६ । २— पा० सू० १. ४. २२ ।

३— ‘विहितस्यातोऽनृतवदननिषेधस्य’-इति ज, भ, अ, ट ।

४— ‘कर्मार्यतेति’-इति जाविष् । ५— इहैवोपरिष्ठात् (३. ६. २. १२.) ।

६— ऐ० ब्रा० २. १. १ । ‘खादिरं स्वर्गकामो वीर्यकामो वा’-इति व्याप०

औ० सू० ७. १. १६ । ७— मी० सू० ४. ३. ५ ।

८— वा० सं० १. ५. ३ ।

९— औ० सू० ३. १. ११, १२ ।

47647

मन्त्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसङ्गादिसर्जनं माह— “अथ सञ्स्थित इति । अत्रत्यविसर्जनमन्त्रस्य^१ अथ मर्थः,— व्रतोपायनात् प्रागहं य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः इदं मस्मि ; न तु व्रत-समये इव^२ देवः । इदं मिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम्^३ ।

नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत् किं मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदं मस्मीति ? तत्राह— “अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदा अन्यात्मकत्वात्^४ सत्यवदनाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्धं मनुष्यत्वमेवेति ।

ननु यथा व्रतोपायने अनृतात् सत्यमुपैमीत्युक्तम्, एवं तत्यागे सत्यादनृतमुपैमीति किं नोक्तमित्यत आह— “न हीति ।

महत् उल्कषात्^५ (देवत्वात्^६) प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिर्गृह्यमानुषत्व-प्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पनं तदाह— “तदु खल्विति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वैद्युर्जमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजानीते— “अथात इति । यतो व्रतानन्तरं मशानानशनापरनामकं मारणाद्यशनमेव यजमानेन कर्त्तव्यम्, ‘अतः’ तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः ।

१— “व्रतं विवृजते येनोपायात्”—इति का०श्रौ०सू० ३. ८. २६ । ‘पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ अग्ने व्रतपते इदमहं मिति वेति (का०श्रौ०सू० २. १. ११.), अत्र इदं महं मित्येव मन्त्रः श्रुत्यभिमतः”—इति हरिस्वामिनः । श्रुतिश्च सा इहैवाग्रे द्रष्टव्या—१. ६. ३. २३ ।

२— मन्त्रपाठः खलु वा०सं० २. २८. २ द्रष्टव्यः ।

३— नपुंसकत्वम्—इति भ, ठ, ढ ।

४— ‘आत्मात्मकत्वात्’—इति भ, ‘सात्मकत्वात्’—इति ङ ।

५— ‘उल्कषात्’—इति ङ ।

६— नास्थेतत् पदं ङ-पुस्तके ।

प्रतिज्ञातस्याशनानशन्नपचस्य प्रशंसार्थं केवलानशनपचं निरसितु
 ऽपन्यस्यति— “तदु हेति । ‘तत्’ तस्मिन्नशनानशनविषये सवयसः
 ऽत्रः (‘सावयसः’) ‘अषाढ’-नामकः, सर्वात्मना अशनत्याग मेव व्रतं
 ऽने । तथा मन्यमानस्याषाढस्याशय माह— “मनो हेत्यादि । अनुप-
 ऽस्त मपि मनुष्यस्य मनः ‘आ’ समन्तात् जानन्ति । अतो योऽसौ
 ऽजमानो व्रतं मुपैति, एष नः प्रातरवश्यं यच्छ्यत इति ज्ञात्वा
 ऽवेशे’ सर्वे ‘ते’ देवाः व्रतदिवसे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति ।

‘उपवसथ’-नामनिर्वचनेन देवाना मागमनं दृढयति— “तेऽस्येति ।
 ऽप’ समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस ‘उप-
 ऽसथ’-नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

असु किं ततः ? इति चेत्— “मनुष्येष्विति । गृहे मनुष्येष्व-
 ऽतेषु अनश्रत्सु ‘यः’ कश्चिद्यजमानः स्वयं पूर्वं भूञ्जीतेति यत्तदेवा-
 ऽचित मिति वितर्कयामः ; अथ यः कश्चिद् देवेभ्यनश्रत्सु पूर्वो
 ऽप्रीयादिति यत्, तस्यानवकृप्तिः किमु वक्तव्या ? कैमुतिकन्यायफल
 ऽह— “तस्मादिति । ‘उ’-इत्यसन्देहे । तस्मादेव हेतोः अशन-
 ऽशनलक्षणैर्ऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतो ऽनशनपचः, तर्हि स एव परमार्थः ;
 य मशनानशनपचः ? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन
 ऽपपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह— “तदु हेति । ‘तदु’ तस्मिन्नशयश-
 ऽनशनपचे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् ‘उवाच’ आह ।

अशनानशनलक्षणस्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति— “यदी-
 ऽ । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथम मनुप-

योगः, काम मन्यस्य; पित्र्ये पुनरतिनिघमाद्भविषोऽन्यदपि अनुप
योष्य मिति पितृदेवत्वता मापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः
तत् किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्य मिति यः, त मांश्वर
मजानानः शङ्कते; तं प्रत्याह—“यद्यु इति। ‘यद्यु’ यदि त्वश्राति
तदा अग्निशिषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् ।

अग्रमानशनपञ्चथोरुभयोरपि दोषसेत्, का गतिः? इति
(तत्राह—“स यदिति।) ‘यद्’ द्रव्य मशित मष्यमशितवद् भवति
तदश्रीयात्। किं तदिति तदाह—“यस्येति। ‘यस्य’ द्रव्यस्य सम्-
न्ध्यस्यं ‘इविः’ देवा न गृह्णन्ति, तदशित मपि सद् अनशितवद्
भवति ।

तथाले यथोदीरितदोषदयाभाव माह—“स यदिति। अग्रना-
देव न पितृदेवतात्वम्; अग्रमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवाना
मतिक्रमः^१ ॥ ८ ॥

अथ किं न्वेवं प्राश्यद्रव्यम्^२? इति तदाह—“स वा इति।
आरण्यग्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविव्यतिरिक्तोपलक्षणम् । ‘वृच्छ
वृचोद्भवं फलम् ।

१— वास्त्येषोऽंशः ष-पुस्तकादन्यत्र ।

२— ‘अग्रनाम्न पितृदेवतात्वम्, तस्याम्नस्यादेवयोग्यत्वादेव न देवाना मति-
क्रमः’-इति ङ । ‘अग्रमानशनपितृदेवतात्वम्, अस्य यजमानस्य देव
योग्यत्वादेवं न देवाना मतिक्रमः’-इति ज, भ, ञ, ट ।

३— ‘अथ किं त्वाश्यद्रव्यम्?’-इति ज, भ, ञ, ङ; ‘अथ किं ताद्
द्रव्यम्?’-इति ङ ।

भुक्तोपलक्षणले मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति— “तदु हेति ।
 वृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो ‘वर्ष्णः’, तस्य नाम ‘वर्कुः’-इति ।

मुनेर्मत मपवदति— “तदु तथेति । तत्र हेतुः— “ब्रीहियवयो-
 रेति । ‘शमीधान्यं’ तिलमाषादि । उपचिनोतीति ‘उपचम्’
 प्रत्येनापि माषपिष्टेन मिश्रितं ब्रीहपिष्टम् । चिचतुरान् यामानपि
 श्यापितम्^१ ‘उपचितं’ बज्ज भवति इति प्रसिद्धं तदाह— “ब्रीहि-
 श्वाविति । अतो माषोपयोगे ब्रीहियवावेव यत उपयुक्तौ स्याताम्,
 प्रतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्त मारण्य मेवाश्रीयादिति ।
 दिवं व्यवस्थितं सस्यदशनम् ॥ १० ॥

स आहवनीयेति । तां रात्रि माहवनीयागारे गार्हपत्यागारे
 ऽ गृथीत^२ । तत्रैव ग्रथने हेतुः— “देवान् वा इति । ‘उपावर्त्तते’
 मीपे गृते^३ । ‘अधः गृथीत’ न पुनः खट्वाद्युपरि ; यत उपरि
 स्थितं श्रेयांस मध एव स्थिताः^४ उपचरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभाते अध्वर्याः कर्त्तव्यता माह— “स वा इति । ‘सः’
 सिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणा अप एवाभिसुख्येन प्राप्नोति । किं
 त्रयमं कर्म ? तदाह— “अपः प्रणयतीति । एतच्चापां प्रणयनम्,
 प्रथ संयौति”-इति^५ वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात्

— ‘माषानपि प्रापितम्’-इति ज, झ, ञ, ट ; ‘माखावपितं’-इति ङ ।

— का० श्रौ० सू० २. १. १४, १५ । ३— ‘सिवते’-इति ठ ।

— ‘खट्वाद्युपरि ; यत उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ज, झ, ञ,
 ट । ‘खट्वाद्युपरि गृथीत ; उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ठ ।

— १ प्र० ई ब्रा० ३ क० अथवा २ स्य० २ ब्रा० ३ क० ।

प्राक् प्रणीतानां नाग्ने पुनः प्रणयनं कार्यम्; कृते तु संयवने तन्नाग्ने ऽपि प्रयोजनस्य^१ जातत्वान्न पुनः प्रणेतव्यम् ।

ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति^२ इत्युपरितन-निनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयन मिति चेत्, न; संयवनप्रसक्तौ तासा मेवापां प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि चात्वाले प्राशनं कृष्णविषाणां^३ प्रयुक्ते ।

अथोभयं साधयतः^४ प्रणयनस्य कथं संयवन मेव प्रयोजनम्, न तु अन्तर्वेदि निनयन मिति चेत्, (न^५); “पूर्णपात्रं निनयति”-इति^६ द्वितीयया अपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेर्निर्नयनस्योपयुक्तसंस्कार-तया प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात् । संयवने तु समानप्रकरणे शाखा-न्तरे “प्रणीताभिः^७ (हवींषि) संयौति”-इति^८ तृतीयया अपां संयवनं प्रति गुणत्वप्रतीतेः । अतः संयवनार्थं मेव प्रणयनम् ।

उक्तं प्रणयनं प्रांसति— “यज्ञो वा इति । अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वात्तद्विस्तारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राश-स्यम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्रणयन मनूद्य कस्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं^९ विधत्ते— “स प्रणयतीति । हे प्रणीतोदक! को नाम त्वां यज्ञेन ‘युनक्ति’

१— ‘संयोजनस्य’-इति ड । २— इहैव २.२.२ । का०श्रौ० २.५.११, १२ ।

३— इह ३.२.१.१८, २८; का०श्रौ० ७.३.२६; तै०सं० ६.१.२.१५ ।

४— ‘अथोभयसाधनता’-इति ड । ५— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

६— इहैव ६.३.१ । ७— ‘प्रणीतेन’-इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

८— आप०श्रौ० सू० १.२४.३ । ९— वा० सं० १.६.१-४ ।

योक्तुं समर्थः ? यः समयः 'सं' युनक्ति । 'कस्मै' त्वा प्रयोजनाय युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्त्ता प्रयोजनञ्च दुर्ज्ञान मित्यर्थः । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्राः ; दुर्ज्ञानत्वाभिधानात्, 'अनिश्चित्य वचनाच्च' 'अनिरुक्ताः' । व्याहृतिविशेषणस्थानिरुक्तत्वस्य प्रयोजन माह— "अनिरुक्तो वा इति । अनिर्ज्ञातो हि पदार्थः क इत्युपयुज्यते^१ । अतोऽसावनिरुक्तः प्रजापतिश्च 'कः'-इत्युच्यते । "को ह वै नाम प्रजापति"-इति श्रुतिः^२ । अतः श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणमन्तरेण मनसैव (ध्यात्वा^३) प्रजापतेर्हेमादपि प्रजापतिरनिरुक्तः^४ । "यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापतिः"-इति^५ श्रुतेः । अस्वनिरुक्तः^६ प्रजापतिः, प्रस्तुते किं मायात् मित्यत आह— "प्रजापतिर्यज्ञ इति । "प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत"-इति^७ यज्ञसृष्ट्वश्रुतेः कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायत्तः"-इति^८ सप्तदशसमुदायात्मकस्य प्रजापतेः

१— 'निश्चित्य अवचनाच्च'-इति ठ । २— 'इति पर्यनुपयुज्यते'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० २. २. १० । ४— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— "अनिरुक्तं वा उपांशु"-इति, "अनिरुक्तं हि मनो ऽनिरुक्तं ह्येतद् यत् तूष्णीम्"-इति चेहैव (१. ३. ५. १०, २. ४. ४. ५.) ।

६— तै० सं० ६. ६. १०. ३ । "मनोऽसि प्राजापत्यम्"-इति तत्रैव १. ६. २. १२, "मनो वै प्राजापत्यम्"-इति च १. ६. १०. ४ ।

७— 'श्रुतेः स त्वनिरुक्तः'-इति ज, झ, ञ, ट ।

८— तै० ब्रा० १. ७. १. ४ । ऐ० ब्रा० ७. ४. १ । "प्राजापत्यो यज्ञः"-इति तै० सं० १. ६. १० । ९— तै० सं० १. ६. ११. १ ।

सकस्यज्ञानुगमश्रुतेः । अनुगच्छतस्य सप्तान्यादेर्लोके न पृथक्
अनुगन्तव्यः ; व्यक्तावभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः^१, अतः
अग्निहोत्राभिर्याज्ञेतिभिः प्रणयनादग्निहोत्रप्रजापत्यात्मकतया अग्निहोत्रं
यज्ञमेव 'युनक्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावीत्—
“यज्ञो वा इति । तच्च नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारत
इति 'अथापः'—इत्यस्वावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा^२ स्तौति—
“यद्देवेति । अनियोग एवकारः । न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या
स्तुतिः, किन्त्वेव मयस्तौत्यर्थः । आप्रवन्ति^३ सकलं जगदित्यापः ।
तादृशा मया प्रणयनात् प्रथममेव सर्वं माप्तं स्यादित्यपि प्रशस्तं^४
तत्प्रणयनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्य कर्मणो यदेवाङ्गं प्रापयितव्यमध्वर्यादयः प्रमादात्
प्रापयन्ति, तद्वैकल्यम् उदकाचमनप्रोक्षणादिना^५ परिहरन्त आप-
यन्ति ; अतोऽप्याप इति तत्प्रणयनं प्रशस्तम् ॥ १५ ॥

न केवलं मवयवार्थपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि
प्राशस्त्यं वक्तुमारभते—“देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च
'असुररक्षसानि' । “अनसन्ताम्रपुंसकाश्चन्दसि”—इत्यसक्तत्वात् समा-

१—‘सामान्यादेर्लोके शानुगन्तव्यः । व्यक्तावभिमानदर्शनात् प्रजापति-
र्यज्ञः’—इति ज, भ, अ, ट ।

२— नास्येतत्पदम् ङ-पुस्तके । ठ-पुस्तके तु ‘द्वेधा’—इति ।

३— ‘आप्रवन्ति’—इति ङ, ट । ४— ‘शस्तम्’—इति ज, भ, अ, ट ।

५— ‘उदकप्रोक्षणाचमनादिना’—इति ठ ।

सान्तः^१ । 'न यक्ष्यध्व इति' यष्टुं न स्रभध्वं यूय मिति वदन्तो
'ररचुः' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः^२ ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । इत्थं प्रतिबद्धा देवाः 'एतम्' अल्लक्षणं वज्रं
ददृशुः । अपां वज्रत्वं "ता एता आपो वज्रीभूत्वा"-इत्यादि
श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्^३ ; तदाह— "वज्रो वा इति ।

न केवलं प्रसिद्धिबलाद् वज्रत्वम् उपपत्तिबलाच्चेत्याह— "वज्रो
हीति । उपपत्तेः प्रसिद्धिं वै-शब्द आह । तां प्रसिद्धां सुपपत्तिं
दर्शयति— "तस्मादिति । यस्मादापो वज्रः, तस्माद् एता आपः
'येन' पथा गच्छन्ति, तं पन्थानं 'निम्नं' गच्छं कुर्वन्ति । गत्वा वा
'यत्र' ढणगुल्मादौ उपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' निःसारं कुर्वन्ति ।
(ति^४) देवाः 'एतम्' उदकलक्षणं वज्रम् 'उदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणय-
नात्मक मुद्यमनं तस्य कृतवन्त इत्यर्थः । 'तस्य' वज्रस्य सम्बन्धिनि
'अभये' तेन वज्रेण परिहृतभये^५, 'अनाद्रे' नाशयन्तीति नाद्राण्य-
सुररक्षानि, तद्गृहिते, 'निवाते' तत्संस्पृष्टेन^६ वातेनापि रहिते,
स्थाने । यथा देवाः कृतवन्तः, तथैवैषा मध्वर्युः ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकार माह— "ता उत्सिञ्चेति । चमसादिपात्रस्योपरि

१— पा० सू० ५. ४. १०३ । २— 'प्रतिबन्धुरित्यर्थः'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० १. ७. १. ६. ७; ऋ० सं० ८. १४. १३ (व्यपाम्योनेन)

४— गार्ह्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— 'सम्बन्धिनाभयेन वक्ष्ये'—इति ज, झ, ञ, ट । 'सम्बन्धिनि "अ-
भये" वज्रेण परिहृतभये'-इति ड ।

६— 'तत्संस्पृष्टेन'-इति ठ ।

सिद्धा पूरयित्वा न पुनः (तेन पात्रेण^१) .कुतश्चिज्जलाशयादुद्धृत्य
गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बस्तु स्थापितपात्रस्य स-
मन्वक्तं पूरणं माह^२; इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् । अत-
स्तथैवोक्तं कात्यायनेन—“गार्हपत्यं मुत्तरेणोदपात्रं निधाय”—इति^३ ।

अवश्यं प्राङ् नेतव्यानां मपां^४ किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापने-
नेत्याशङ्क्य तद्व्ययोजनकथनेन स्तौति—“योषा वा आप इति ।
अप-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । वृषेति, अग्निशब्दस्य पुंसिङ्गत्वात् ।
“गृहपतिना संयुक्ते ज्यः^५”—इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदावाच
इह लक्षणया गार्हपत्य उच्यते । अत एव तस्य गृहत्वं मुक्तम्—
“गृहा वै गार्हपत्यः”—इति^६ ।

५५५५

उदपात्रस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति—“वज्रं वा इति ।
‘अप्रतिष्ठितः’ असम्बद्धः । “नैनं मिति । त मेन मशक्तम्, अनुद्य-
न्तारं ‘संगृणाति’ हिनस्ति । “गृहहिंसायाम्^७”, “ष्वादीनां
हृस्वः^८” । अतो हिंसापरिहाराय स्वयं सम्बद्ध एवोद्यच्छेत् ॥ १८ ॥

उद्यन्तुः प्रतिष्ठा मुक्ता उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठा माह—“स
यदिति । “गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोशे स्थापितस्याग्नेरिव^९ वातादि-
स्यर्गविरहान्नैरण्णस्याविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा ।

१—ठ-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे स्तः । २—श्रौ० सू० ४. १. ४ ।

३—श्रौ० सू० २. ३. १ । एता एवापः प्रणीता उच्यन्ते ।

४—‘निधाय’—इति ‘अवश्यं प्राङ् नेतव्याः । मपां’—इति ज, भ, अ, ट ।

५—पा० सू० ४. ४. ६० । ६—६८० ८ पं० इत्यव्यम् ।

७—क्रमा० पं० । ८—पा० सू० ७. ३. ८० ।

९—‘स्थापितस्याग्नेरिव’—इति ज, भ, अ, ट ।

तीक्ष्णोभूतः स वज्रः स्वप्रयोक्तुरभिमतफलनिष्पादनात् तद्वि-
रहदुःखात्मिकां हिंसा मस्य न करोतीत्याह— “तथो हेति ।
गार्हपत्योपसृष्टे तदुत्तरभागे । ‘वटे गावः सुशेरते’-इति-वदौ-
पसृष्टिकाधिकरणे सप्तमौ^१ ॥१८॥

सादिताना मपां प्रणयन माह— “ता इति । आहवनीयस्य
सन्निहितोत्तरभागे ‘प्रणयति’ नीत्वा सादयति^२ । “एनबन्धतरस्या
मदूरे पञ्चम्याः”-इत्यनेन एनप्^३ । “एनपा द्वितीया”-इति^४ षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । अपा मग्न्येश्च मिथुनता सुपपादयति— “एव मिव हि
मिथुनं क्लृप्त मिति ॥२०॥

ता नान्तरेणेति^५ अन्तरेणेतिबलादग्नि मिति लभ्यते । तासा
मपा मग्न्येश्च मध्ये^६ न सञ्चरैयुरित्यर्थः । तत्र कारण माह— “नेदिति ।
नेदिति परिभये । “अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्ययुज्यते परि-
भये”-इति हि निरुक्तम्^७ । सञ्चारे हि चर्यमाणं मिथुन मन्तरेण
परस्परं सङ्गतयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये सञ्चारान्मिथुनविच्छेदलक्षणा
भौतिः ‘सञ्चरान्’ सञ्चरैयुरिति । (हेतुहेतुमद्भावहूपे^८) लिङ्गार्थे^९

१— पा० सू० १. ४. ४५ । ‘अपसृष्टिको वैषयिको ऽभिव्यापकश्चेत्या-
धारस्त्रिधा’-इति सि० कौ० ।

२— “गार्हपत्यसमीपादाहवनीयसमीपं नीत्वा” का० २. ३. ३ वृ० ।

३— पा० सू० ५. ३. ३५ ।

४— पा० सू० २. ३. ३१ ।

५— ‘प्रणीताहवनीययोरन्तरालेन’-इति का०अ०सू० २. ३. ४ वृ० ।

६— नैघ० १. ३. ६ । “सर्वतो भयं परिभयम्”-इति तद्वृत्तौ ।

७— नाख्येतिवत् पदं ठ-पुस्तके । ८— ‘लिङ्गार्थे’-इति ठ, ट ।

लेट्^१ श्लेरन्तादेशः^२, “इतश्च लोपः^३”—इतीकारलोपे, संयोगान्त-
लोपः^४, तस्यासिद्धत्वात्सलोपाभावः^५ ।

साक्षादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षित मिति दर्शयितुं
ततः प्राक्प्रत्यगासादनं^६ निषेधति—“ता नातिहृत्येति । ‘अतिहृत्य’
उत्तरभाग मतीत्य प्राग्भागे । ‘अनात्ताः’ उत्तरभाग मप्राप्ताः, प्रत्य-
गपि^७ नासादयेत् ।

तदतिहरणपक्ष मनुवदति—“स यदिति ।

तत्र दोषं वक्तुं सुपोद्घात माह—“अस्ति वा इति । “व्यन्-
सपत्ने”—इति^८ स्मृतेः ‘भ्रातृव्यः’ शत्रुः, तस्य भावो ‘भ्रातृव्यम्’ (शाच-
वम्^९) युवादित्वाङ्गावे अण्^{१०}, विशिष्टं भ्रातृव्यम् । अग्नेरपां च पर-
स्परविनाशकत्वात् महदस्ति वैर मित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह—
“स यथेवेति । ‘तत्’ अङ्गिः सह महदैर मग्नैर्यथा ‘भवति’ स्वकार्य-
निर्वापणरूपं सुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा ‘सः’ अतिहरन् अध्वर्युः
कुर्यादित्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. ३. १५ई, पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ । ‘सञ्चारान्निधुनसञ्चया भीतिः । सञ्चारान्न-
सञ्चयेयुरिति हेतुः । हेतुसद्भावरूपे लिङर्थे लेट् । आकारोऽन्ता-
देशः—इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ । ४— पा० सू० ८. २. २३ ।

५— पा० सू० ८. २. १ । ६— ‘प्राक्प्रत्यग्भागासादनं’—इति ङ ।

७— ‘प्रत्यगेव’—इति ङ । ८— पा० सू० ४. १. १४५ ।

९— नाख्येतत्पदं ङ-ङ-पुस्तकयोः ।

१०— ‘हायनान्तथवादिभ्योऽण्’—इति पा० सू० ५. १. १३० ।

तथा अकरणे का हानिः ? तत्राह— “यचेति । ‘यच’ कर्मणि ‘अस्य’ प्रणयनपात्रस्य सम्बन्धिनोरप उपस्युशन्ति ऋत्विग्यजमानाः । तत्रोपस्युशन् मग्नौ ‘भ्रातृव्यं’ शत्रु मुदकलक्षणं ‘वर्द्धयेत्’ उक्तेजयेत् । अतिहरणस्य वैरकरणसम्बन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, परमसु भ्रातृव्य-वर्द्धनममर्थनार्थ इत्यपौनरुक्त्यम् ।

अतिहरणपक्षे दोष उक्तः, अनाग्निपक्षे दोष माह— “यद्यु इति । स्वममये अप्राप्तत्वात्^१ तासा मपां कामप्रापकत्वं दूरापास्त मित्यर्थः । इत्थं (तम्^२) उपोद्वात मुक्त्वा औपोद्वातिक माह— “तस्मादिति । ‘सम्प्रत्येवं’ सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अत उक्तं कात्या-यनेन “उत्तरेणाहवनौयः सम्प्रति निदधाति”—इति^३ ॥ २१ ॥

प्रणीताप्रणयनामन्तरं परिस्तरणं पाचासादनं चाह— “अथ त्वैरित्यादि । ‘द्वन्द्वं द्वे द्वे । “द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु”—इति^४ निपातितम् । पाचपदं यज्ञ-निर्वर्तकानां श्फादौनाम् अप्युपलक्षकम्^५ ।

अर्थतः प्राप्तां सङ्ख्या मनूय प्रशंसति— “तद्भवेति । तस्मिन् प्रयोगे एवं परिगणने कृते दश सम्पद्यन्ते । विराजश्चन्द्रशो^६ ऽचरेषु दशत्व मस्ति । प्रथमस्य यज्ञो ज्योतिष्टोमः । “एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः”—इतिश्रूतेः^७ । तत्र च नवत्युत्तरशत-

१— ‘स्वसमयप्राप्तत्वात्’—इति ज, झ, ञ, ट ।

२— नास्वयेतत् पदं ड-ढ-पुस्तकयोः ।

३— औ०सू० २. ३. ३ ।

४— पा० सू० ८. १. १५ ।

५— ‘अप्युपलक्षक्यम्’—इति ठ । ६— ‘विराट्कन्दशो’—इति ड ।

७— ता०ब्रा० १६. १ । ऐ०ब्रा० ३. ४. ५ । तै०सं० ७. ४. १०, ११ ।

सङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः । तास्वेकोनविंशतिसङ्ख्याया विभक्त्यमानासु
दश सन्धन्त इत्यस्ति तत्रापि दश सङ्ख्या । अतो दशसङ्ख्यायोगाद्
विराट्पञ्चयोरेकत्वाद्विह दशसङ्ख्यासम्पत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव
साकल्येन सम्पादितो भवति ।

एवं दशत्वं स्तुत्वा दिशः प्रयोग मनूय सौति— “अथ यदिति ।
‘संरभते’ “रभ राभस्वे”, राभस्यं कार्यौपक्रमः ; किं मपि कार्यं
कर्तुं सुपक्रमते ॥ २२ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये^१ प्रथमाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— ‘माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे’—इति ज, भ, ज, ट, ड ।

२— व्रतोपायनादनन्तरं मर्षां प्रणयनम् तत्पद्धतिश्चैषा ।— अर्ध्वर्युर्वारणं
चमसं सत्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तस्थेनोदपात्रेण स्वयं तस्मिन्मुदकं मासिच्य
दक्षिणहस्तेन चमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय ‘ब्रह्ममर्षः प्रणोष्यामि?’—
इति ब्रह्मण्यं पृच्छति । ‘वाचं यच्छ’—इति यजमानं प्रेष्यति । ब्रह्मा ‘प्रणय
यच्छमित्यादि (२. २. ८.) उपांशु पठित्वा ‘अं प्रणय’—इत्युच्चै रनुज्ञां
करोति, यथाध्वर्युः प्रष्टवोति : ततोऽध्वर्युश्चमसं गृहीत्वा आहवनीया-
दुत्तरस्यां दिशि वह्निर्देदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति । एतदेव प्रणीता-
प्रणयनं चोच्यते । प्रणीताप्रणयनादनन्तरं प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैराहवनीयस्य
परिस्तरणं भवति ; गार्हपत्यस्य तु प्रथमं पुरस्तादुदगग्रैः, ततो दक्षिणतः
प्रागग्रैः, प्रश्चादुदगग्रैः, उत्तरतः प्रागग्रैर्दर्भैः परिस्तरणम् । ततः पात्रा-
सादनम् । तत्र श्रुर्पादिपात्राणां समीपे स्थापनम् । तत्पद्धतिश्चैवम् ।—
अर्ध्वर्युर्जमानो वा द्वे द्वे पात्राणि गृहीत्वा विनियोगक्रमेण आहवनीये
गार्हपत्ये वा यत्र हविं श्रपयं करिष्यन् भवति, तस्योत्तरतः पश्चाद्वा निद-
धाति । एतान्नेव चत्वारि कर्माणीह प्रथमब्राह्मणे आस्तातानि ।

अथ श्रुर्षञ्चामिहोचहुवणीञ्चादत्ते । कुर्मणे वा
 वेषाय वा मिति यज्ञो वै कुर्म यज्ञाय हि तस्मा-
 दाह कुर्मणे वा मिति वेषाय वा मिति व्वेष्टीव हि
 यज्ञम्* ॥ १ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञो ऽविष्णुब्धो यज्ञं
 तनवा ऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टः रुसः प्रत्युष्टा श्ररातयो
 निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता श्ररातय इति वा ॥ २ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्तयज्ञमुखादेवैतन्नाप्ता रुक्षाःस्यतो
 ऽपहन्ति† ॥ ३ ॥

अथ प्रैति । उर्व्वन्तरिक्ष मन्वेमीत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु
 रुक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूल
 उभयतः परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्ष मनुचरति तद् ब्रह्मण्यै-
 वैतदन्तरिक्ष मुभय मनाष्ट्रं कुरुते ॥ ४ ॥

स वा ऽअनस एव गृह्णीयात् । अनो ह वा ऽअग्रे
 पश्वेव वा ऽइदं युच्छालः स युदेवाग्रे तुत्करवाणीति
 तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा ऽअनः । भूमा हि वा ऽअनस्तस्माद्यदा

* 'यज्ञम्'-इति ग, च ।

† 'रक्षाःस्यपहन्ति'-इति क ।

हु भवत्यनोवाह्य मभूदित्याहुस्तद् भूमान मेवैतदु-
ति तुस्मादुनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा ऽअनः । यज्ञो हि वा ऽअनस्तस्मादुनस
एव यजूषि सन्ति नु कौष्ठस्य नु कुम्भ्यै भुक्त्वायै ह
मुषयो गृह्णन्ति तद्दृषीन् प्रति भुक्त्वायै यजूष्यासुस्ता-
धेतर्हि प्राकृतानि यज्ञायज्ञं निर्मिमा* इति तुस्मा-
दुनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पात्र्यै गृह्णन्ति† । अनन्तराय मु तर्हि यजूषि
पेत् स्फुर मु तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य‡ गृह्णीयाद्यतो युन-
नाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो
विमुञ्चति ॥ ८ ॥

तस्य वा ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ
पु ऽएनहुहन्त्यग्निदग्ध मिवैषां व्वहं भवत्यथ यज्ञघनेन
कस्तम्भीं प्रऽउगं व्वेदिरेवास्य सा नीड एव हवि-
हुनिम् ॥ ९ ॥

स धुर मभिमृशति । धुरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं
यो ऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं व्वयं धूर्वाम इत्यग्निव

* 'निर्मिमा'-इति क, भाष्यसम्मतश्च ।

† 'गृह्णन्ति'-इति ख

‡ 'तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य'-इति ड । 'तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य'-इति च ।

ऽएष धुर्य*स्तु मेतुदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रहीष्यंस्तुस्मा
ऽएवैतान् निहृते तयो ह्येत मेघो ऽतियुन्त मग्निर्धुर्यो
न हिनस्ति ॥ १० ॥

तुच्च स्मैतद्वारुणिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअहुः
सपत्नान् धूर्वामीत्येतुच्च स्म स तदुभ्याह ॥ ११ ॥

अथ जघनेन कस्तम्भी मीषा मभिमृश्य जपति ।
देवाना मसि वृह्णितमः सुस्तितमं प्रप्रितमं जुष्टतमं
देवहृतमम् । अहुत मसि हविर्दानं दृष्ट्वस्व माह्वारि-
त्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातुमनसो† हविर्गृह्णानीति
मा ते यज्ञपतिर्हार्षीदिति युजमानो वै यज्ञपतिस्त-
द्युजमानायैवैतदुह्वला माशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते । विष्णुस्त्वा क्रमता मिति यज्ञो वै
विष्णुः सु देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विक्रमते यैषा
मियं विक्रान्तिरिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदु
मन्तरिषं द्वितीयेन दिव मुत्तमेनैताम्बेवैष एतस्मै
विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेक्षते । उरु व्वातायेति प्राणो वै व्वातस्तद्
ब्रह्मण्यैवैतत्प्राणाय व्वातायोरुगायुं कुरुते ॥ १४ ॥

* 'धुर्य'-इति ख ।

† 'हविर्ग्रहीष्यं'-इति क ।

‡ 'द्रातुमनसो'-इति सायणसम्मतोऽपि न क्वापि मूलपुस्तके दृश्यते ।

अथापास्यति* । अपहतः रुक्ष इति यद्युच किञ्चि-
द्दापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तन्नाष्ट्रा एवैत-
द्रक्षाःस्यतो ऽपहन्ति† ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते । युच्छन्तां पञ्चेति पञ्च वा ऽइमा
अङ्गुलयः पाङ्गो वै यन्नस्तद्यज्ञ मेवैतदृच दधाति‡ ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे ऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या ममये जुष्टं गृह्णामीति सविता
वै देवानां प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैतद् गृह्णात्य-
श्विनोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्युं पूष्णो हुस्ताभ्या मिति
पूष्ण भागदुघो ऽशनं पाणिभ्या मुपनिधातु सत्यं देवा
अमृतं मनुष्यास्तत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति॥ १७ ॥

अथ देवताया ऽआदिशति । सर्वा ह वै देवता
अध्वर्युः हविर्ग्रहीष्यन्त मुपतिष्ठन्ते मुम नाम ग्रही-
ष्यति मुम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत् सह॥
सतीभ्यो** ऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यद्देव देवताया ऽआदिशति । यावतीभ्यो ह वै
देवताभ्यो हवीःषि गृह्णन्त ऽअणु मु ह्वैव तास्तेन

* 'ति'-इति ख । † 'न्ति'-इति ख । ‡ 'ति'-इति ख ।

§ 'ति'-इति क ।

¶ 'मृ'-इति ग ।

॥ नास्तेतत् पदं क-ख-उक्तकयोः । ** एतदपि पदं ख-पुस्तके नास्ति ।

मन्यन्ते यदस्मै तं कामः समर्हयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति
तस्माद्देवताया ऽश्चादिशत्येव मेव यथापूर्वः
हवीःषि गृहीत्वा* ॥ १८ ॥

अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातय ऽइति तद्युत
एव गृह्णाति तुद्देवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविख्येष मिति परिवृत
मिव वा ऽएतदनो भवति तुदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीत
मिव भवति यज्ञो वै स्वरुहर्देवाः सूर्यस्तुत्खरेवैतदुतो
ऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

अथावरोहति । दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मिति
गृहा वै दुर्यास्ते दैता ईश्वरो गृहा यजमानस्य यो
ऽस्यैषो ऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति तं प्रयुन्त मनु मुच्योतोस्तु-
स्येश्वरः कुलं विश्वोब्धोऽस्तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दःइति
तथा नानुमुच्यवन्ते? तथा न विश्वोभन्ते तस्मादाह
दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मित्यथ प्रैत्युर्व्वन्तुरिक्ष मुन्वे-
मीति सो ऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवीःषि अपुयन्ति । गार्हपत्ये
स्य पाचाणि सुःसादयन्ति अघनेनो तुर्हि गार्हपत्यः

* 'त्वा'-इति ख, च ।

† 'हित'-इति च, भाव्यसम्मवत्त ।

‡ 'विश्वोब्धो'-इति ख ।

§ 'मुच्यवते'-इति ख ।

सादयेद्यस्याहवनीये हवीःषि अपुयन्त्याहवनीये तस्य
 पात्राणि सुसादयन्ति जघनेनो तुर्ह्याहवनीयः
 सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति मध्यं वै
 नाभिर्मुध्यं मुभयं तस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ साद-
 यामीत्यदित्या उपुस्य इत्युपुस्य इवैनदभार्षुरिति
 वा आहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तस्मादाहादित्या उपुस्य
 इत्यग्ने हव्युः रक्षेति तदग्नये चैवैतद्विः परि-
 ददाति गुप्त्या अस्यै च पृथिव्यै तस्मादाहाग्ने हव्युः
 रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । २ ॥

पात्रासादनानन्तरं कर्त्तव्यं माह—“अथ शूर्पं मिति । एत-
 चादानं हविर्निर्वापार्थम् । वामिति^१ मन्वगतद्विवचनलिङ्गात् उभे
 सह आदौयेते । अत एव सूत्रे—“शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय”-इति^२ ।
 इतरेतरयोग-दन्धः ।

यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम् ; अतः कर्म-
 शब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेषं यज्ञ मेव ब्रूते । इत्यन्ते अनेनेति
 ‘यज्ञः’ हविः ; तद्विह निर्वापकाले ब्रौह्मरूपम् । तदाग्निहोत्रहवण्या

* ‘मौ’-इति ख ।

१—“अथ हविरावपति”-इतीहिव ४. ८ ।

२— वा० सं० १. ६. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ३. १० ।

शूर्पं निर्वपन्^१ 'वेवेष्टीद' परिवेषणं करोतीव । यथान्नं दद्यां भोजनपात्रे । अतो वेषाय वा मित्युक्तम्^२ । वेवेष्टीत्यत्र परि-
रूपोपसर्गो लुप्तो निर्दिष्टः । "विष्टु व्याप्तौ"^३ । "निजां चयाणां
गुणः स्त्री"^४—इत्यभ्यासस्य गुणः ।

अथ शूर्पं मित्यादि । अथ-शब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं
क्रम माहः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । ननु चैष
चेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग
इति, तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि
सङ्घातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयता मिति चेत्, न ;
सङ्घातस्याविधेयत्वात् ; तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य
क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा संयोगादथ एकैकवस्तुन्यपर्य-
वसिता^५ अपि वस्त्वन्तर मपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यन्तः^६ तद्विशेषणतया
तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते^७ । न च
शब्देनानभिधानादविधान मिति^८ मन्तव्यम् ; प्रकृतोपकार^९वद-
भिहितस्यापि वैतत्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्^{१०} बुद्ध्वावुपस्थितस्य विधि-

१— 'निर्वपति'—इति ड ।

२— वा० सं० १. ६. ५ ।

३— जु० ड० ।

४— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

५— 'एकैकवस्तुपर्यवसिता'—इति ड । 'संयोगो द्विष्टः'—इत्यादि ल० म० ।

६— 'मपेक्ष्यैकत्राप्यवस्यन्तः'—इति ड । ७— 'विधीयेत'—इति ड ।

८— 'शब्देनानभिधान मिति'—इति ड ।

९— 'प्रकृतौ एकार०'—इति ज, भ; 'प्रकृतौ प्रकार०'—इति ड ।

१०— 'चैतदुपलक्षणक्रमस्यार्थाद्'—इति ड ।

ब्रह्मवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः ; अस्ति ह्यसावानु-
पूर्व्यलक्षणोऽपि । तथाच, यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयतीति^१ क्क्षा-प्रत्ययेनाभिहितः पौरुषार्थलक्षणः क्रम
एतार्थविशेषणतया विधीयते, एव मत्र अथ-शब्दैरभिहितो
विधीयत इति किं सुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना—“श्रुतिलक्षण
मानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात्”—इति^२ ॥ १ ॥

वाग्ने यज्ञ इति । यच्छ्रुति-पदसन्निधानान्निव्यममानैवेह वाग्-
विवक्षिता ; तस्याश्च यज्ञसाधनत्वाद् । यज्ञसाधनता सुपपादयति—
“अविबुध्य इति । वाङ्मयमे हि चित्तविबोभ^३हेतोर्वाग्व्यव-
हारस्थाभावात् तद्वैकाग्र्ये सत्यविकलो यज्ञो यतः सम्पद्यते ।
बुभेददानोपदेशत्वे ऽप्यागमानुशासनस्थानित्यत्वादिदृभावः^४ (बुभ्य-
स्त्वान्नेति^५ ज्ञापकात्)^६ । बुभ्येति^७ निपातितम् ।

(शूर्पश्चाग्निहोत्रहवणौञ्च प्रतपति^८—) “अथ प्रतपतीति । शूर्प
मग्निहोत्रहवणीं चेत्यनुषङ्गात् तदुभय मित्यर्थः । “निष्टप्र
अरातय इति वा”—इति । त्रीञ्चानुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य, (१) प्राप्त
प्रामाण्यत्यागः, (२) अप्राप्तप्रामाण्यस्वीकारः, (३) पुनर्यवानुष्ठानं
स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, (४) त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारं

१— इहैवोपरिष्ठात् दीक्षाप्रकरणं द्रष्टव्यम् (१२ का० १ प्र०) ।

२— मी० सू० ५. १. १ ।

३— ‘चित्तचित्चित्त’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ; चित्तविबोभ’—इति ड ।

४— “आगमशास्त्र मन्वित्यम्”—इति प० प्र० १५ (८. ४. १६. म० भा०)

५— पा० सू० ७. २. १८ ।   ६— नास्त्वेष पाठः ठ-पुस्तके ।

७— ‘बुभ्य इति’—इति ठ ।   ८— नास्त्येतद्वाक्यं ठ-पुस्तकादन्यत्र

दोषाः । इत्थं त्रीह्रिवाक्योऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा^१ षडपि,
तथापि गत्यभावादिकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्यैः^२—

“एव शेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति^३ ।

इह पुनर्वाग्भेदेनाधस्तादप्यनुल्लेखेन मन्त्रद्वयपात्रिकत्वस्य^४ श्रुत्यै-
वाभिधानाच्चैकोऽपि दोषः । एतदर्थं मेव च “एकार्थास्तु
विकल्पोरन्”—इति^५ त्रीह्रियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति
स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासस्योपयोगसिद्धये निरसनी-
यानां प्रसक्ति माह— “देवा ह वा इति । ‘असुररक्षसेभ्यः’—इति
षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^६ । तेषाम् ‘आसङ्गात्’ संसर्गाद्भूताः । विभेतेर्चिडि

१— ‘इत्यसौ दोषः’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ, ।

२— मौमांसायां भट्टमतपोषकाचार्यैरित्यर्थः । मौ०भ० १२ अ० ३ पा० ।

३— विकल्पो द्विविधः— व्यवस्थित ऐच्छिकश्चेति । तत्रेच्छाविकल्पे भट्टमते
अष्टौ दोषा भवन्ति । तद्यथा— “प्रमाणात्वाप्रमाणात्परिवाण-
प्रकल्पना । प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येक मष्टदोषता”—इति । “त्रीहि-
भिर्यजेतेति वाक्यात् त्रीह्रयो नियम्यन्ते ; एवं यवैर्यजेतेति वाक्यात् षवा
अपि नियम्यन्ते ; तयो रेकार्थत्वाद् विकल्पः”—इत्यादि मौ०प० ।

४— “प्रतपनं प्रत्यष्टं नियम मिति वा”—इति का०श्रौ०सू० २. ३. ११ ।

मन्त्रौ तु तौ वा० सं० १. ७. १, २ ।

५— मौ० सू० १२. ३. १० । अस्मन्मते तु “मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्-
थानां विकल्पः स्यात्”—इति (२८) सूत्रस्यैवायं विषयः स्यात् ।

६— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

“भीष्टीष्टुवाम्”^१—इत्याम् प्रत्ययः, श्रुभावश्च । नाश्रयन्तीति
‘नाश्राः’ आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च ‘तत्’ तेन तपनेन^२ ।
अतो ‘यज्ञसुखात्’ यज्ञप्रारम्भाद् अपहन्ति । ‘एतत्’—इति
क्रियाविशेषेणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रेतैति । शूर्पप्रतपनानन्तरम् उर्विति^३ मन्त्रेण हविर्निर्वा-
पार्थं शकटसमीपं ‘प्रेति’ प्रगच्छेत् । मन्त्रप्रयोजन माह—“अन्तरिचं
वा इति । यथा वृक्षो मूलैः पृथिवी मनुप्रविष्टस्तिष्ठत्येव, न गच्छति ;
यथा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बध्वा ध्रियमाणः^४ ; नैवं पुरुषो
मूलवान् ; नाप्युभयतः केनचित् संसर्गिणा प्रतिबद्धः, किन्तु ‘परि-
च्छिन्नः’ प्रतिबन्धकामंसृष्टः सन् अन्तरिचे विश्रम्भं^५ चरति । तथैव
निर्वक्ष्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सत्त्वं^६ निर्वक्ष्यन्तं
पुरुष मनुगच्छेत् । अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमान मन्तरिचप्रदेशे^७
‘ब्रह्मणा’ उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण^८ ‘अनाद्यं’ हिंसाकररहितम्^९, अत
एवाभयं कुरुते । ‘उरु’ विस्तीर्णं प्रतिबन्धकरचोलेक्षणमूर्त्तद्रव्य-
विरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव (न शालायाः^{१०}) सकाशाद्गृहणे, कारण माह—
“अनो ह वा इति । अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् ।

१— पा० सू० ३. १. ३६ ।

२— ‘यज्ञेन’—इति ड ।

३— वा० सं० १. ७. ३ ।

४— ‘स्त्रियमाणाः’—इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

५— विश्रम्भं—इति ठ, ड ।

६— ‘सत् तं’—इति ठ, ड ।

७— ‘मन्तरिचं’—इति ड ।

८— वा० सू० १. ७. ३ ।

९— ‘हिंसाकररहितम्’—इति ठ । १०—नास्त्येष पाठो ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

अनसः सकाशास्त्रीयमानं धान्यं 'पञ्चैव' पञ्चादेव । किं तत् ? यत्
'शालं' एतत्^१ शालागतं भवति । "पस्यपञ्चा च कन्दसि"-इति^२
निपातितम् । शालाशब्दाच्छान्दसत्त्वेन कस्य विकल्पितत्वाद् ।
यत् 'अग्ने' गृहप्रवेशात् प्राक्, अनसि स्थितम् । अत एव गृहिणा
माशया^३ अनुपहतं तदेव यज्ञसाधनं करवाणीति योग्यत्वे^४ हेतुः ।
तस्मादनस एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृह्णीयात् शालातः ॥ ५ ॥

अथानसोऽप्यग्ने खलादानीयमानं मृतस्य मेव किं न निरूप्यते ?
इत्यत आह— "भूमा वा इति । मृतस्यं ह्येवाल्पम्^५, ततो निरूप्यमाणं
हविः हिंसितभिचावद्देवा न गृह्णीयुः । अपि स्मर्यते हि—

“आत्मानं पीडयित्वा तु भिचां यः सम्ययच्छति ।

सा भिचा हिंसिता ज्ञेया न सा याज्ञ्या कदाचन”—इति ॥

बहोर्भावः 'भूमा'^६ । भवितरि भावोपचारः अतिशयार्थः ;
र्त्तिभूतं ब्रह्मण्य मेवायं पुनातौतिवद् । अतो बहतरं भूमा अन
त्यर्थः । तस्यार्थं लोकप्रसिद्धि माह— "भूमा हीति । प्रसिद्धिं
लोकव्यवहारेण साधयति— 'अनोवाह्यम्' अनसा वोढु मर्हं तद्दि-
शादि । तदेतदनस्यं हविरूपयच्छन् भूयिष्ठ मेवोपैति । अतो
हिंसित-भिचा निराहता ॥ ६ ॥

१— 'एतत् (B. पतते A. C. !!)'—इति ङ ।

२— पा० सू० ५. ३. ३३ । ३— 'माशय'—इति ङ ।

४— 'योऽय मनसो ग्रहणे'—इति ङ ।

५— मृतम् = बद्धम्, मृतस्यम् = बद्धावस्थम् । अम० को० २. १. ६५ ।

६— पा० सू० ६. ४. १५८ ।

अनस एव ग्रहणे हेत्वन्तर माह—“यज्ञो वा इति । यज्ञ-
साधनत्वादनसि साधनस्तुत्यै यज्ञत्वोपचारः । इज्यते अनेनेति करणे
एव वा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधिश्रुतिमिद्धं यज्ञसाधनत्वं
स्रोतुं स्मारयति ।

न केवलं श्रुतिमिद्धं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्याद्यादि-
प्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धं मित्याह—“यज्ञो हीति ।

अनसोऽसाधारण्ये हेत्वन्तर माह—“तस्मादिति । यस्मादनस
एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्त्राः “धूरस्य उत मसि हविर्द्वान्
मित्यादयः^२ अनोऽवयवलिङ्गा दृश्यन्ते; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दस्तन्निष्ठं धान्यं लक्षयति, “मञ्जाः
क्रोशन्तीतिवत्^३ । लुप्तनिर्दिष्टा षष्ठी ।

अधिमत् माह—“भस्त्राया इति । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पचे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह—“तद्दृषीमिति ।
उत्तर्ये । तदा तु तान्येव यजूंसि भस्त्रायाः^५ प्रतिपादकानि स्थुरि-
त्यर्थः । अनःपचे हे अनः! यत् त्वं ‘धूरसि’ त्वं सुद्धृतं मतुषं
हविर्द्वान् मसीति । भस्त्रापचे^६ तु हे भस्त्रे! इत्येव विशेषः^७ ।

१— पा० सू० ३. ३. ६० । २— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १ ।

३— “तात्स्थ्यात् तथैव तादर्थ्यात् तत्सामीप्यात् तथैव च । तत्साहचर्यात्
तादर्थ्याञ्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः”—इत्यादि ल० म० ।

४— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ५— ‘यज्ञभस्त्रायाः’—इति ज, ङ ।

६— भस्त्रा चर्मनिर्मितं पात्रम्, तदेवेह पात्रौत्थयते ।

७— एतच्च पक्षद्वयं का० श्रौ० सू० २. ३. ३८ द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कस्त्रात्तान्येव ! अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्यत आह—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्यज्ञणे^१ यानि यजुषि प्रकृतावनस्थासन्, तान्येवैवं सति विद्वतौ भस्त्राया मपि^२ स्युः ।

तथात्वस्यापि किं फल मिति चेत् तत्राह— “यज्ञादिति । यज्ञसाधन मन आश्रित्य सक्तप्रयुज्य तत इद् मुत्कैव^३ यज्ञं भस्त्रा-दिक् ‘निर्ममै’ अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्ठातुराशय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतावेव पदान्तरं भस्त्रा यथा यवः^४, तत् किं मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम् ! प्राकृत सुपदिश्यमानं यथा प्रथमं वैज्ञत-न्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एवं स्वशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृत मुच्यते ; तस्मिन्नितापूर्वसाधनत्वात् पश्चात्प्रतीतेर्भस्त्राविकृति-वद्विकृतिः ; अतो भस्त्राया मपि यववदुपदेशादेव धर्मसम्बन्धो नातिदेशात् । प्रीहीगवहन्तीति अपूर्वं प्रीहयः प्रकृतिद्रव्य मव-हन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पात्रीतो यज्ञे धर्मविशेष माह— “उतो पात्र्यै इति । ‘उतो’ अपि तु यदि पात्र्या^५ गृह्णीयात्^६, तदा धुरीषाद्यभावेन तदुप-

१— ‘अन्यानि कानि चित् भस्त्रायाः किं न विधीयन्त इत्यत आह—’

—इति ठ । २— ‘एतर्हीति तैरेव यजुर्भिर्यज्ञणम्’—इति ठ ।

३— ‘विहितभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मपि’— इति छ ।

४— ‘सक्तप्रयुज्यत इद् मुत्कैव’—इति ज, ‘सक्तप्रयुज्यत इद् मुत्कैव’— इति झ, ‘सक्तप्रयुज्य तद् मुत्कैव’—इति छ ।

५— ‘भस्त्रात् यथा यवः’—इति ज, झ, च, ट ; ‘भस्त्रा न तु विद्वतौ यथा यवाः’—इति ठ । ६— ‘पात्र्या’—इति ज, झ ।

७— “(पात्र्यै) पक्ष्म्यर्थे यतुर्थी । पात्र्याः” —इति का० सू० ङ० (२. ३. २८.) ।

स्थानविरहादननुष्ठानकृतं^१ व्यवधान मन्तराय मन्तरेण^२ तत्प्रकाशक-
यजूषि “धूरसि”-“देवानामसि”-इत्यादीनि^३ जपेत् ।

तत्रैव धर्मान्तर माह- “स्फ्य सु तर्हीति । तस्मिन् पात्रीपचे
तस्या अधस्तात् स्फ्य सुपनिधाय^४ गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः-
“पात्र्यां वा स्फ्योपहितायां धुरीषारोहणानि पात्रीविले जपतीति” ।
अनसो ग्रहणे^५ स्फ्योपहितपात्रीतो प्रहणे ऽतिशयितं प्रयोजन माह-
“यतो युनजामेति । योऽयं^६ स्फ्य माश्रित्य ‘युनजाम’ यज्ञेन योगं
प्राप्तम्, ततस्तस्मिन्नेव स्फ्ये ‘विमुञ्चाम’-इति वियोग मपि करवाम ।
योगवियोगसामानाधिकरणसिद्धिः । स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणपचे
अनःपचादतिशय इत्यर्थः ।

अथ मन्त्राभिप्रायः।- अनसो निर्वापपचे हि जुहूपभृतौ शकटस्य
धुरोर्निदधात् । पात्रीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभृते स्फ्ये तयो-
र्निधानं विमोकः । तदुक्तं कात्यायनेन- “घृताची ऽइति^७ धुरि
निदधात्यनसि चेद्ग्रहणम्”-“स्फ्ये पात्र्यां चेत्”-इति^८ । तथा अपां

१- ‘तदनुष्ठानविरहादननुष्ठानकृतं’-इति ठ ।

२- “अनन्तरायम्” (३६८० ८पं०) = अविच्छेदम् (का०श्रौ० २. ३. २६.) ।

३- वा० सं० १. ८. १, २; २, ६. १ । का० श्रौ० २. ३. १३, १४ ।

४- “स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठविशेषः”-इति तै० सं०

१. ६. ८. २. सा० भा० । “स्फ्योऽस्याकृतिः”-इति का० श्रौ० सू०

१. ३. ३६ । “खादिरः स्फ्यः”-इति चेहैव ३. ६. २. १२ ।

५- श्रौ० सू० २. ३. २८, २९ । ६- “ग्रहणादपि”-इति ड ।

७- ‘योऽयं’-इति ज, झ, ञ, ट; ‘यमेव’-इति ठ; ‘योगं’-इति ड ।

८- वा० सं० २. १६. १ । ९- श्रौ० सू० ३. ६. १६, २० ।

प्रणयनं च स्फेनेन सहेत्युक्तं मापस्तम्बेन— “स्फेनोपसङ्गुष्णाविषिञ्चन्
हरति”—इति^१ । एवञ्च स्फेनैव योगः, स्फ्य एव वियोगात्मको
विमोकोऽपीति पात्रीतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्य-
लाभोऽतिशय इति ।

अथ तयोर्वैयधिकरणात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्या-
शङ्क्य लोकप्रसिद्धानुसरण मतिशय इत्याह— “यतो ह्येवेति । सार्व-
विभक्तिकस्तसिः^२ । यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः; न हि
कर्णे युक्तः, कस्यां विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्त्रक मभिमर्शनं विधासंस्तदुपोद्घातत्वेन देवता-
रूपतां^३ तस्याः प्रतिपादयति— “तस्येत्यादिना ।

“अग्निरेव धूरिति यद्गुरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योप-
पादनम्— “अग्निर्ह वा इत्यादि । अनसो या धूर्बलीवर्दवहनस्थानं^४,
तस्याग्न्यात्मकत्वं मन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्ध मिति ‘हि’-
शब्दार्थः ।

ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति— “अथ य एनदिति । ‘एनद्’
धुराक्षम्, अनसो योगे खलु बलीवर्दा वहन्ति, एषां ‘वहं’ वहन-
साधनं स्तन्धरूपं मङ्ग मग्निदग्ध मिव दृश्यते; अतो नूनं ‘धूर्’
वोढव्या धूः अग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः ।

१— औ० सू० १. १६. ८ ।

२— पा० सू० ५. ३. १४ ।

३— ‘देवतासूर्यतां’—इति ङ; ‘देवतासूर्यतां’—इति ङ ।

४— “युगस्य प्रान्तौ धूःशब्देनोच्यते, यावनडुत्स्तन्धयोश्परि निधीयेते”—
इति का० औ० २. ३. १३ सू० ७० ।

शकटाश्विर्वापस्व^१ प्राग्रस्तातिग्रथं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहवि-
 र्द्वानयोः सम्पत्ति माह—“अथ ब्रह्मघमेनेति । शकटस्थाधःपतनं
 वारयितु मीषादण्डप्रोक्तम्नार्था^२ मेथी ‘कस्तभी’ । ईषाद्वयं यच्च
 संसृप्तं, ततः प्रत्यग्यागः, तयोरीषयोर्मध्यदेशः ‘प्रउगम्’^३; तच्च पश्चाद्
 विस्तृतम्, पुरस्ताद्ब्रह्मघः । ‘वेदिः’ अपि तथाविधा;—“चिंशत्पदा-
 नि पश्चात्तिरस्वी भवति, षट्चिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः”^४ पुरस्तात्
 तिरस्वी”-इति^५ श्रुतेः । अतस्तत्प्राख्यात्प्रउगस्य वेदित्वव्यपदेशः ।
 “नीड एवेति । धान्यनिधानाद्य परिश्रितप्रदेशो ‘नीडः’^६; हविर्द्वान
 अपि परिश्रितम्^७; परिश्रयणसाम्यात् नीडस्य हविर्द्वानिलम् ॥ ९ ॥

श्रौपोद्वातिकं समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते—“स धुर मिति ।

अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजन माह—“अग्निर्वा इति । युगस्य धुरि
 भवोऽग्निः ‘धुर्धः’ । “भवेच्छन्दसि”-इति^८ यत् । हविर्घृहणाद्य शक-
 टस्य ‘परिश्रितप्रदेशं’ पश्चाद्भागं यास्यन्, ‘तं’ धुर्धं पौरस्वम्^९ अग्नि
 मतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिक्रमे च स क्रुध्येत्^{१०} । तस्य प्रसादनाद्य
 ‘एतद्’ “धूरसीति”^{११} मन्त्रोच्चारणेन ‘तस्मै’ एवाग्नये ‘निऋते’ अप-

१—‘शकटनिर्वापस्व’-इति ङ, ट । २— का०श्रौ०सू० प. ४. ५. ४० ।

३—“प्रउगं प्राग्युग मीषान्तरम्”-इति का०श्रौ०सू० ७. ६. ५. ४० ।

४—‘चतुर्विंशति’-इति जादिषु । ५— तै० सं० ६. २. ५. ८ ।

६—“शकटस्योपस्थारूपः पश्चाद्भागः”-इति का०श्रौ०सू० ७. ६. ६ ४० ।

७— का० श्रौ० सू० प. १. २१ ३० । ८— पा० सू० ४. ४. ११० ।

९—‘धौरस्वम्’-इति ज, झ, ञ, ट; “धौरैयम्”-इति ठ ।

१०—‘सक्रुध्येत्’-इति ठ ।

११— वा० सं० १. ६. १ ।

नयति; अतिक्रमजनितं 'स्वापराधं प्रशमन्स्य' प्रसादयति । “ऋक्-
अपनयने” धातुः (अदा० आ०) । “स्नाग्ऋङ्स्नाग्नाम्”—इति^१
तच्छब्दाश्चतुर्थी । यस्यास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंस्यः, 'तं'
द्विविधं शत्रु मेव 'धूर्ध' हिंस्यः । योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः । तथा
सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्त मयध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिष्ववशारेण संबादयति—
“तद्धेति । 'तत्' तत्राभिमर्शनविषये 'एतदारुणिराह स्म' । एत-
च्छब्दपरान्तर्यं दर्शयति—“अर्द्धमासश्च इति । मासस्यार्द्धं मर्द्धमासः ।
“अर्द्धं नपुंसकम्”—इत्येकवक्त्रावः^२ । अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे; पौर्णमासात्
दर्शं च । “सङ्घौकवचनाच्च वीष्नायाम्”—इति^३ शस् प्रत्ययः । 'एतत्
ह स्म'—इति ऋषेरभिप्रायकथनम् । 'एतत्' इति, धूरशीत्यभिमर्शन
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रक मीषाभिमर्शनं^४ विधत्ते—“अथ जघनेनेति ।
'कस्तभौ' व्याख्याता^५ । “अन एवेति । यद्यप्ययं मन्त्र ईषाभिमर्शने
जप्यः, तथाप्यवयविस्तुत्या अवयवोऽपि स्तुतो भवति इत्यभिप्रेत्यैत-
न्मन्त्रवाक्यं वोढृतमत्वादिगुणकथनेन अन एवोपस्तौति^६ । अभिसृष्ट-
शेषा-परित्यागेन तदवयवि शकटं स्तुवतो ऽभिप्राय माह—“उप-

१— 'प्रशंस्य'—इति ज, ऋ, अ, ट, ढ । २— पा० सू० १. ४. ३४ ।

३— पा० सू० २. २. २ ।

४— पा० सू० ५. ४. ४१ ।

५— शकटस्य दीर्घं काष्ठ मीषा, तदयस्य भूमिस्पृशो मा भूदिति तदा-
धारत्वेन स्थापितं काष्ठं मुपस्तम्भनम्, तस्य पश्चाद्भागे ता मीषां
स्तुषेदित्यर्थः । ६— ५०८० ३५० दृष्टव्या ।

७— वा० सं० १. ६. २ मन्त्रः । का० श्रौ० सू० २. १. १४ ।

स्तुतादित्यादिना । 'भ्रातं'^१ दृष्टम् । देवानां दृष्टिजनने रथात्
मित्यर्थः । "भ्रै दृष्टौ"—इति भौवादिको धातुः । "अङ्गला माशास्त्रे"—
इति । 'यज्ञपतिर्मा ङ्गर्षीत्' कुटिलगतिर्मा भवत्विति मन्त्रवाक्ये
प्रतिपादनात् ङ्करणनिषेधे^२ एव 'अङ्गला'-शब्दार्थः^३ ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते— "अथाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां
विष्णुरेवाक्रमताम्, नाह मिति मन्त्रार्थः^४ । विष्णुरेवाक्रमणं
किमिति प्रार्थते ? इति चेत्, तत्राह— "यज्ञो वा इत्यादि ।
विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात् तादात्म्यव्यपदेशः । 'एषां' देवानां
मर्थे या 'इयं' वैष्णवी विक्रान्तिः, इमा मिति पूर्वचाम्यः । का
पुनरिय मिति तां दर्शयति— "इद मेवेत्यादिना । वैविक्रमसमये
'इद मेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेन
आक्रममाणः 'पस्यार' पालयामास^५ । "स्यु प्रीतिपालनयोः"—इति^६
धातुः । निगदसिद्ध मन्वत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां त्रीक्षिणां समन्त्रक मवेक्षणं विधत्ते— "अथ
प्रेक्षत इति । "प्राणो वा इति । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत्"—इति^७ श्रुतेः प्राणवातयोरेकत्वम् । 'तत्' तथा सति

१— सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु 'रातं' इत्येव पाठः । "रा दाने" अ० प०, "रै
शब्दे" भू० प० । २— "ङ्करणनिषेधे"—इति डित्तिरिक्तेषु ।

३— "ङ्गल ङ्गल चक्षणे" भू० प० ।

४— वा० सं० १. ६. ३ मन्त्रो द्रष्टव्यः । का० औ० सू० २. ३. १५ ।

५— पुनरिहोपरिष्ठात् ६. ३. ६. द्रष्टव्यम् । ६— स्वा० प० ।

७— मन्त्रस्तु वा० सं० १. ६. ४ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

८— ऐ० आ० १. ४. २. ४ ।

‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय ‘वाताय’ एतत् ‘उरुगायम्’ उरु-
भवनं कौर्त्तनम्^१ कुरुतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यचेति । ‘अत्र’ पुरोडाशीयेषु ब्रीहिसु यदि किञ्चित्
दृणादिकम् ‘आपन्नं’ क्षिप्तं भवेत्, तत् “अपहतम्”-इति^२ मन्त्रेण
निरस्येदित्यर्थः । यदि तु तत्र दृणादिकं न भवेत्, तदा पुरो-
डाशीयं ब्रीहिसमूहं मेवानेन मन्त्रेण अभिमृशेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्विहणाय समन्तकं^३ स्पर्शनं विधत्ते— “अथाभिपद्यत इति ।
‘अभिपद्यते’ आलभते, स्पृशति । हविर्गृहीतुं बध्नन्तु पञ्चाङ्गुल्य
इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चशब्दार्थं माह— “पाङ्क्तो वा इति । “पञ्चपदा
पङ्क्तिः^४” ; यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चमञ्ज्यायोग-
साम्यात् ‘पाङ्क्तः’ । तथाच तैत्तिरीयकम्— “धानाः करम्भः परि-
वापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते ; तद्यज्ञस्य पाङ्क्तलम्”-
इति^५ । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन पञ्चशब्दोपेतमन्त्रोच्चारणेन
‘अत्र’ अस्मिन् शकटे ‘पाङ्क्तं’ यज्ञं मेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१— ‘उरुभवनकौर्त्तनम्’-इति ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० १. ६. ५ । का० औ० सू० २. ३. १७, १८ ।

३— वा० सं० १. ६. ६ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

४— ऐ० ब्रा० ६. ४. ४ । पि० कृ० सू० ५. ६ ख०. १२ सूत्राणि ।

पञ्च पदानि परिमाणं मस्येत्यर्थे पा० सू० ५. १. ५६ ।

५— सं० ६. ५. ११. ८ । “भ्रष्टा यवा धानाः, आव्यसंयुक्ताः सक्तवः
करम्भः, ब्रीहिन्या लाजाः परिवापाः, पिष्टविकारः पुरोडाशः,
क्षीरविकारः पयस्या”-इति तै० सं० १. ४. २८ सा० भा० ।

अथ समन्त्रकं^१ हविर्घहणं विधत्ते— “अथ गृह्णातीति । अनु-
ष्ठेयहविर्घहणानुगुणं मन्त्रस्य दर्शयति— “सविता वा इत्यादिना ।
‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ खलु प्रसविता, खल्व्यापारेषु सर्वस्य
लोकस्य प्रेरयिता; “सूते प्रेरयतीति सविता”—इति^२ तन्नाम-
व्युत्पत्तेः । ‘अश्विनावध्वर्यू’-इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञे अश्विना-
वध्वर्यू अभूताम्, अतस्तयोरेव वाङ्मयां हविर्गृह्णामीति अस्यार्थस्य
प्रदिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । ‘पूषा भागदुघः’-इति ।
भागं दोग्धीति ‘भागदुघः’ भागप्रद इत्यर्थः । “दुघः क्व घञ्”—
इति^३ क्वघञे । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य ‘अग्रनं’
भोज्य मन्त्रम् ‘उपनिधाता’ उपनिधातु सुपस्थापयितुं शीलवान् ;
ताच्छौलिकसृज्^४ । “न लोकाव्ययनिष्ठेति^५ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ।
तथाच पूष-देवताया हस्ताभ्यां हविर्घहणं युक्ततर मिति भावः ।
इतोऽप्यश्विनोर्बाङ्मया मित्यादिकं युक्त मित्याह— “सत्यं देवा
इति । ‘देवाः’ इति यत्, तत् ‘सत्यम्’; अमरणत्वेन विनाशा-
भावात् । मनुष्यास्तु तद्वैपरीत्यादनृतरूपाः । तस्मादश्विनोर्बाङ्मया
मित्यादिमन्त्रभागोच्चारणात् देवतारूपेण ‘सत्येनैव’ तद्विर्घहणं
कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१— वा० सं० १. २०. १ । का० श्रौ० सू० २. ३. २० ।

२— निघ० ५. ४. २० प्रकृत्यम् । निघ० ७. ७. ६ ।

३— पा० सू० ३. २. ७० ।

४— पा० सू० ३. २. १३५ ।

५— पा० सू० २. ३. ६६ ।

“अग्रये जुष्टम्”-इति^१ देवतादेशनस्यावश्यकर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“सर्वा इ वा इत्यादिना । स्तस्त्रनामग्रहणसम्भावनयोपस्थितानां मध्ये कस्यासिद्धम्यादिदेवताया आदेशने सति सह वर्त्तमानाः । ‘ताभ्यः’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^२ । तासां देवतानाम् ‘असमदम्’ अकलहं परस्पर मविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“यावतीभ्य इति । यत्परिणामविशिष्टेभ्य इत्यर्थः । “ऋण सु द्वेवेति । स्तस्त्रनामोद्देशेन गृहीतं हविः ऋण मेव ‘ताः’ सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदं भवगतम् ? इति चेत्, उच्यते—‘यत्काम्या’ यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ‘तं कामं’ काम्यमानं फलविशेषम् ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यद्’ यस्मात् समर्द्धयेयुः, तेन कारणेन हविषः ऋणरूपत्वं भवगतं मित्यर्थः । यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थं “काम्यञ्च”-इति^३ काम्यच्, तदन्तात् अकारप्रत्यये^४ तृतीयाया लुक्^५ । “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ हविषि देवताना मृणत्वाभिमानात् । फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तच्च देवतानाम् अवश्यं मादेष्टव्यं मित्यर्थः ।

अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽपि उक्तं मतिदिशति—“एव मेवेति । ‘एव मेव’ आग्नेयवदेव ‘यथापूर्वं’ यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि ‘हवीषि’ गृहीयादित्यर्थः । अतएव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहवि-

१— वा० सं० १. १०. २ । का० श्री० सू० २. ३. २१ ।

२— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ३— पा० सू० ३. १. ६ ।

४— पा० सू० ३. ३. १०१ । ५— पा० सू० ७. १. ३६ ।

र्षहणमन्त्रानन्तरम् “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति^१ गृहण-
मन्त्रशेष आम्नातः । कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्—“एव मग्नीषोमीयं
यथादेवत मन्यत्”-इति^२ ॥ १६ ॥

निरुपशेषस्य समन्त्रक^३ मभिमर्शनं विधत्ते—“अथेति । “तद्यत
एवेति । ‘तत्’ तत्र शकटे ‘यत एव’ यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति,
‘तदेव’ तत् स्थान मेव अनेन मन्त्रेण पुनः ‘आप्याययति’ वर्द्धयति ।
‘भृताय’ प्रभृताय समृद्धयर्थं वा मभिमृशामि, ‘अरातये’ अदानाय
असमृद्धये नाभिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् ।
सूचितं हि—“भृताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्”-इति^४ ॥ २० ॥

अथ समन्त्रक^५ प्राग्वेक्षणं विधत्ते—“अथ प्राडिति । “परि-
वृत मिव वेत्यादि । परिवेष्टित मेव खल्वनो भवति, धान्य-
निधानार्थम् ; तन्मध्ये अवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः ‘पापगृहीत मिव’
काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति ; तत्र सह-
कारिण आलोकस्याभावात् । कथं तस्य दर्शनोपायः ? इति, तदु-
च्यते—अवेक्षणमन्त्रगत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवाचिना तत्साधनभृतो
यज्ञो ऽभिधीयते ; अहरादीनि च तेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते ।
अत एव ‘स्वर्’-शब्दस्य^६ सूर्यनामत्व मुक्तं यास्केन—“स्वरादित्यो
भवति । सु अरणः, सु ईरणः”-इति^७ । ‘तत्’ तथा सति एतन्मन्त्र-

१— वा० सं० १. १०. ३ ।

२— औ० सू० २. ३. २१, २२ ।

३— वा० सं० १. ११. १ ।

४— का० औ० २. ३. २३ ।

५— वा० सं० १. ११. २ । का० औ० सू० २. ३. २४ ।

६— ‘स्वः-शब्दस्य’-इति जादिषु ।

७— निरु० २. ४. २ द्रष्टव्यम् ।

करणेन प्रेक्षणेन स्वर-शब्दप्रतिपादितं^१ यज्ञादिचतुष्टय मर्थजातं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माच्छकटस्थानात् 'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ मन्त्रकं^२ शकटादवरोहणं विधत्ते— "अथावरोहतीति । "ते हैत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य, य एषः अध्वर्युः 'यज्ञेन चरति' हविर्ग्रहणादिकं यज्ञसाधनं मनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तं' शकटस्थानात् प्रगच्छन्तम् 'अनु'-सृत्य यजमानस्य 'ते' गृह्याः 'इतः' अस्माद्ब्रूलोकात् 'प्रच्योतोरीश्वराः'^३ प्रच्युतिं प्राप्तुं^४ समर्थाः । तथा 'तस्य' यजमानस्य कुलं 'विचोभ्योः'^५ विचोभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ"—इति^६ च्यवतेः चुभेश्च तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण अवरोहन्नध्वर्युः 'तानेव' यजमानस्य गृह्यान् 'अस्यां' पृथिव्यां 'दृंहति' दृढीकरोति । "दृह दृहि दृद्धौ"—इति^७ धातुः । एवं सत्यक्रदोषनिवृत्तिं माह— "तथेति ।

निरूपेण हविषा सहाग्निममीपगमनं विधत्ते— "अथ प्रैतीति । "उर्विति मन्त्रस्य प्रागान्नातं ब्राह्मणम्^८ अत्रातिदिशति^९— "सोऽसा-विति । "अन्तरिचं वा अनु रचश्चरति"—इत्यादिको यो वाक्यशेषः, 'सोऽसावेव' अत्रान्नातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अनुकूलः, अतो-ऽत्राप्यनुषण्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१— 'स्वः-शब्दप्रतिपादितं'—इति ङ ।

२— वा० सं० १. ११. ३ । का० औ० सू० २. ३. २५ ।

३— 'प्रच्यावयितुं'—इति ङ । ४— पा० सू० ३. ४. १३ ।

५— भा० प० । ६— पुरस्तात् ३५, ३४ पृ० ११, ५ प० दृष्टव्यम् ।

७— का० औ० सू० २. ३. २६ । वा० सं० १. ११. ४ ।

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते—“स यस्मिन्त्यादिना । गार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्त्यग्नौ अपणम्, तस्य पश्चात् ‘पाचाषादनं’
निहप्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रगत-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मर्थं माह—“मध्यं वा
इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यं मेवोच्यते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम् ; प्रान्तदेशे
हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने तां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्ये”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे—“उपस्य इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुगुप्तं’ सुष्ठु रचितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रचन्ति ;
एतत् ‘उपस्य इव’ उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्षुः’ श्वतवन्त
इति खलु वदन्ति लौकिकाः । अतस्य यस्मिन् स्थाने सादितं हविः
सुगुप्तं भवति, तत् स्थानं सुपस्यशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम् ।
अभार्षुरिति “ऋञ् भरणे”-इत्यस्मात् लुङि सिचि वृद्धिः^१ । ‘गोपा-
यन्ति’-इति “गुपूधूपविच्छि”-इति^२ आय्-प्रत्ययः । अन्तिमं भागं
माचष्टे—“अग्ने हव्य मिति । “इयं वा अदितिः”-इति^३ श्रुतेः अदि-
तिर्हि पृथिवी ; तस्यास्याधिपतिरग्निः^४ ; स चात्र गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. २० ।

२— श्वा० उ० ।

३— पा० सू० ७. २. १ ।

४— पा० सू० ३. १. २८ । ५— ऐ० ब्रा० ३. ६. ७ । तै० सं० ३. २. ४. ७

६— “पतिः पृथिव्याः”-इति वा० सं० ३. १२ । निरु० ७. २. १ ; ३. १ ।

नीयन्पो वा ; तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'पृथिव्यै' च रक्ष-
णार्थम्, 'एतद्भुविः' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माघ्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पात्रासादनानन्तरं हविष्यसहित मनो मार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राडौष भवस्थापयेत् । अन्नः शकटम् ; तच्च युगयोक्तसंयुक्तं वरत्रापारि-
वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युः श्रुर्पाग्निहोत्रहवणवादात्ते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाज्ञानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमनम् । ततः
श्रुर्पाग्निहोत्रहवणोर्गार्हपत्ये प्रतपनम् । तत उदकस्पर्शनम् । ततः शकटं
प्रति गमनम् । तत्समीपे उपवेशनम् । तस्य धुरभिमर्शनम् । ततस्तत्र
स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चात् उत्तरा मीषा मालम्ब्य मन्त्रजपः । ततः
शकटस्य पश्चात्पार्श्वे दक्षिणतो गत्वा दक्षिणचक्रस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य ग्रीह्यवादीन् प्रेक्षते । ततस्तत्रत्यद्वयनिरसनम् । हविरालभनम् ।
ततोऽपां स्पर्शनम् । पुनरपि हविरालभनम् । ततः सत्यहस्ते श्रुर्पां निधाय
तस्योपरि उत्ताना मग्निहोत्रहवणीं निधाय प्राडासीनो मुञ्च्य हवि-
प्रक्षेपः । तत्र मन्त्रेण त्रिर्घण्यं, तूष्णीं चतुर्थम् । गृह्णीतं च तत् श्रुर्पास्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽग्निधोमीयहविर्घण्यं च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि एयक् गृह्णीयम् । ततस्तत्रैवानस्युपविष्टः प्राचीं
मिक्षते । ततः शकटादवरोहणम्, मार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छ्रुर्पां
सहविष्कं अणस्य पश्चात् सादयति । अणस्य-शब्देनात्र यस्मिन्नसौ हविः-
अणस्यं क्षियते, मार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽभिधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो व्विष्णुव्याविति यज्ञो वै
व्विष्णुर्यज्ञिये स्थ ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

ते वै हे भवतः । अयं वै पवित्रं यो ऽयं पवते सो
ऽय मेक इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतस्यैवानुमाचां
तस्माद् हे भवतः* ॥ २ ॥

अथो ऽत्रपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो हे
त्वेषां भवतस्ताभ्या मेताः प्रोक्षणीरुत्पुय ताभिः
प्रोक्षति तद्यदेताभ्या मुत्पुनाति ॥ ३ ॥

वृत्रो ह वा ऽइदं सर्वं वृत्वा शिश्ये । यदिदं
मुन्तरेण द्यावापृथिवी स यदिदं सर्वं वृत्वा शिश्ये
तस्माद् वृत्रो नाम ॥ ४ ॥

त मिन्द्रो जघान । सु हतः पूतिः सर्वत एवापो
ऽभिप्रसृष्टाव सर्वत इव ह्ययं समुद्रस्तस्माद् हैका
आपो बीभत्साञ्चक्रिरे ता उपर्युपर्युतिपुप्रुविरे† ऽतु
इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपो‡ ऽस्ति वा
ऽइतरासु सुःसृष्ट मिव युदेना वृत्रः पूतिरभिप्रासवत्
तुदेवासा मेताभ्यां पवित्राभ्या मुपहन्युथ मेध्याभि-
रेवाङ्गिः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽएताभ्या मुत्पुनाति ॥ ५ ॥

* 'भवतः'—इति ख ।

‡ 'पुप्रुविरे'—इति छ, सायणसम्मतम् ।

† 'व्वेव'—इति च ।

§ 'अपो'—इति क, ग ।

स उत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां
प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रे-
णेति यो वा ऽअयं पवत ऽएषो ऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनै-
तदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वा ऽउत्पवितारो यत्
सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्ये-
वैना एतन्महयत्येव देवीरापो ऽअग्नेगुवो ऽअग्नेपुव इति
देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्नेगुव इति ता
यत्समुद्रं गुच्छन्ति तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुव इति ता यत्प्रथमाः
सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्नेपुवो ऽग्र* ऽइम मद्य यज्ञं
नयताग्ने यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव मिति
साधु यज्ञः साधु यजमान मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृत्रतूर्यं ऽइति । एता उ
हीन्द्रो ऽष्टणीत वृत्रेण स्पृङ्मान एताभिर्ह्येन महं-
स्तस्मादाह युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृत्रतूर्यं ऽइति ॥ ८ ॥

यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृत्रतूर्यं ऽइति । एता उ हीन्द्र
मष्टणत वृत्रेण स्पृङ्मान मेताभिर्ह्येन महंस्तस्मादाह
यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृत्रतूर्यं ऽइति ॥ ९ ॥

* 'तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुवो ऽग्र'-इति ग । †, ‡ 'युष्माः'-इति क, ख ।

प्रोक्षिता स्येति । तदेताभ्यो निरुते ऽथ हविः प्रोक्ष-
त्येको वै प्रोक्षणस्य बुन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ १० ॥

स प्रोक्षति । अमुये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् यस्यै
देवतायै हविर्भुवति तस्यै मेध्यं करोत्येव मेव यथापूर्वुः
हवीःषि प्रोक्ष्य* ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कुर्मणे शुन्धुं
देवयज्याया ऽइति दैव्याय हि कुर्मणे शुन्धति देव-
यज्यायै यद्दो ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति
तद्यदेवैषा मत्राशुद्धस्तुष्टा वान्यो वामेध्यः कुश्चित्परा-
हुन्ति तदेवैषा मेतदङ्गिर्मेध्यं करोति तुस्मादाह यद्दो
ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा तृतीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य^१ वैष्णव्याविति^२ पदस्य तात्पर्यं माह—
“यज्ञो वा इति । वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या^३ यज्ञ एव विष्णुः^४ ।

* ‘प्रोक्ष्य’—इति ख, च ।

१— वा० सं० १. १२. १ ।

२— ‘व्यवयो बङ्गलमिति (पा० सू० ३. १. ८५.) स्त्रीत्वम्’—इति मही० ।

३— निह० १२. १. ७ । निघ० ३. १७. १२ ।

४— “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति तै० सं० २. १. ८. ३ । ऐ० ब्रा० १. ३. ४ ।

तथाच मन्मगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भनाद्यौ ! युवां यज्ञ-
सम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्यथ मर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यानंतरं वारयितुं पवित्रयोर्द्विलं विधत्ते—“ते वा इति ।
तदेतदुपपादयति—“अथं वा इति । ‘यः’ पवमानो वायुः, अथ
मेव ‘पवित्रं’ पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः । “पुवः संज्ञायाम्”—इति^१
करणे इच-प्रत्ययः । “पन्थानस्य विशुद्धान्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः”—
इत्यादिस्मृतेः^२ वायोः शुद्धिहेतुत्वम् ।

“एक इवैवेति । ‘सः’ च वाङ्मे वर्त्तमानो वायुः, एकरूप एव
वाति ; ‘सः’ एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन ‘प्राङ् च
प्रत्यङ् च चरति’ । इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा वह्निर्निर्गच्छन् प्राणः
प्राङ्निवृत्त्यते, तथैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्गिति ; तावैतौ
वृत्तिभेदौ ‘प्राणोदानौ’-इत्युच्येते । तत्र प्राङ् सञ्चरन् प्राणः,
‘उद्’ ऊर्द्धदेशात् आनयति^३ अन्तः प्रवेशानुगुणं^४ चेष्टत इति
‘उदानः’ । तस्य ‘च’-शब्देन प्रत्यङ्मुखो ऽपानो विवक्षितः, गत-
त्कान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति ; तस्या ऊर्द्धमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखमानुप-
पत्तेः^५ । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणपान-
रूपत्व मासायते—“प्राणपानौ पवित्रे यजमान एव प्राणपानौ
दधाति”—इति । एवं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव वाय्वाख्यस्य पवित्रस्य^६
‘मात्रां’ परिमाणम्, ‘अनु’-सृत्य, तत्पवित्रयोर्द्विलम् ॥ २ ॥

१— पा० सू० ३. १. १८५ ।

२— वि० सं० २३. ४० ।

३— ‘अनिति’-इति ठ, ड ।

४— ‘प्रवेशानुगुणं’-इति ठ, ड ।

५— ‘प्रत्यङ्खानुपपत्तेः’-इति ठ, ड ।

६— तै० सं० २. १. १०. २ ।

त्रिलपच मभ्युपन्यस्यति—“अथो ऽपि”-इति । पचान्तरद्योतकः
‘अथोऽपि’-शब्दः ।

तत्रोपपत्तिर्व्याप्तो ह्येति । मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद्
व्यानाख्यो वृत्तिभेदः तृतीयो ‘हि’ यस्माद् विद्यते^१, तस्मात् पवित्र-
त्रिल मण्युक्त मित्यर्थः ।

द्विलपच मेव निगमयति—“द्वे लेवेति । “अथ यः प्राणा-
पानयोः सन्धिः, स व्यानः”-इतिश्रुतेः^२ व्यानस्य सन्धिरूपतया तदु-
भयानतिरिक्तत्वाद् द्विलपच एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पचद्वय
मपि सूत्र्याभास—“कुशौ समा वप्रशीर्णाया वनन्तर्गर्भौ कुशे-
न्धिमन्ति पवित्रे स्थ इति, त्रीन् वा”-इति^३ ।

अथोत्पवनं विधत्ते—“ताभ्या मिति । प्रोचत्याभिरिति
‘प्रोचण्यः’ आपः । करणे ल्युट्^४ । ‘ताभिः प्रोचति’-इत्युत्पवनस्य
प्रयोजनकथनम् ; न तु प्रोचणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरङ्गिः प्रोचणं
कर्त्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तामा सुत्पवनं कार्यं मित्यर्थः ।

तदेतदुत्पवनं स्तोतु मनुवदति—“तद्यदिति ॥ ३ ॥

उत्पवन-निवर्त्या मशङ्किं दर्शयितु मितिहास सुदाहरति—
“वृत्रो हेति । ‘वृत्रा शिखे’-इति, आहत्य शयनं कृतवान् । शौडो^५
लिटि “एरनेकाच”-इति^६ यण् । ‘द्यावापृथिवी’-इति, द्यौश्च

१—“स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणो ऽपानो व्यान इति”-इति

२— ब्रा० २. ४. ५ ।

३— का० उप० १. ३. ३ ।

४— औ० सू० २. ३. ३२ ।

५— पा० सू० ३. ३. ११७ ।

६— ऋदा० आ० ।

७— पा० सू० ६. ४. ८२ ।

पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ^१ । “अन्तरान्तरेण”-इति^२ द्वितीया ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । वरणाद् वृत्र इति नाम^३ । निर्वक्ति-
 “स यदिति ॥ ४ ॥

स हत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रसृतो-
 ऽभृत् । अत एव खल्वथ मपि समुद्रः, सर्वतः सर्वं मावृत्त्य वर्त्तते ।
 ‘तस्माद्’ दुर्गन्धात् सृताद् वृत्रादिमा आपो ‘बीभत्साञ्चक्रिरे’
 जुगुप्सन्ते स्म । “मान्बधदान्शान्भ्यः”-इति^४ बधेर्वैरूप्ये सन् प्रत्ययः ।
 वीभत्समानाः ‘ताः’ आपः तत्संस्पर्शं परिहर्त्तुं सुपर्युपरि वर्त्तमानाः
 ‘अति पुस्रुविरे’^५ जलाशय मतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । “सुडु-
 गतौ”-इति^६ धातुः । सुताश्च ‘ताः’ आपो दर्भात्मना परिणताः ।
 अथ मर्थः तैत्तिरीयकेऽपि विस्पष्टं भाषातः—“इन्द्रो वृत्र मह-
 त्सोऽपोऽभ्यं स्रियत, तासां यन्मध्यं यञ्जियत् सदेव मासौत् ;
 तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन्”-इति^७ । “अनापूयिता इति ।
 ‘आ’ समन्तात् पूयं दौर्गन्ध्यं प्राप्ताः आपूयिताः, न आपूयिताः

१— पा० सू० ६. ३. ३० ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— “वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्द्धतेर्वा”-इत्यादि निरु० २. ५. ३ । “तत्
 को वृत्रः ? मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाद्गोऽसुर इत्यैतिहासिकाः, अपाश्च
 ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
 भवन्ति”-इत्यादि च तत्रैव २. ५. २ । “यदिमाँसोकोानवृणोत्, तद्
 वृत्रस्य वृत्रत्वम्”-इति तै० सं० २. ४. १२. २ ।

४— पा० सू० ३. १. ६ ।

५— “पस्रुविरे”-इति ङ । मूले तु “पुस्रुविरे”-इत्येव सर्वपुस्तकेषु ।

६— भा० आ० ६५८ ।

७— तै० ब्रा० ३. २. ५. १ ।

‘अनापूयिताः’ । “पूथी विशरणे, दुर्गन्धे च”-इत्यस्मात्^१ कर्त्तरि निष्ठायां ह्यान्दस इट् । यदा ‘आ’ समन्तात् पूयमानं सञ्जात मिति ‘आपूयिताः’ । “तदस्य सञ्जातम्”-इति^२ तारकादित्वादितच् । ‘इतरासु’-इति, दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु; अमेधला-पादकं किञ्चित् संसृष्ट मिव भवति । अत्र हेतुः— “यदेना इति । एव मनापूयिताव् विकारदर्भमयाभ्यां पवित्राभ्याम् ‘आसाम्’ अपा सुत्यवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतं ‘तत्’ अमेधल मपहन्ति । ततश्च विधास्यमानं प्रोक्षणञ्च ‘मेधाभिः’ मेधाह्वाभिः शुद्धाभिरेवाङ्घ्रिः कृतं भविष्यतीत्यर्थः । ‘तस्मात्’-इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

विहित सुत्यवन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—“स इति । सविता वा इत्यादि पूर्ववत्^३ ।

अच्छिद्रशब्दार्थं माह— “यो वा इति । योऽयं वायुः पवते, एष खल्विच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानात् छिद्ररहितं पवनसाधनम् । “एते वा इति । ‘एते’ सूर्यस्य रश्मयः, ‘उत्’ उत्कृष्टं ‘पवितारः’ शोधकाः; अतस्तेः करणभूतैरुत्पवनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते—“ता इति । ‘ताः’ प्रोक्षणीरपः अग्निहोत्रहवस्था पात्रेण साकं सव्ये प्राणौ धारयन् “देवीरापः”-इति^४ मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन ‘उदिङ्गयति’ ऊर्द्धं सेचनेन चालयति^५ । “इग्नि-रिग्नि-सिग्नि गत्यर्थाः”-इति धातुः^६ । मन्त्रतात्पर्यं

१— भा०ष्या० ४८४ । २— पा०सू० ५.२.३६ । ३— ५४८० द्रष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १२. ३ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३५ ।

५— उपरिष्ठाच्च (१२. ५. १. १२.) द्रष्टव्यम् । ६— भा०प० १५३-१५५ ।

माह—“उपस्तौतीति । ‘एतत्’ एतेन, देवैराप इतिमन्त्रपठनेन
‘एनाः’ अपः प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन ‘मह्यति’ पूजयत्येव ।

कस्तुर्ह्याषां स्तावकस्तथाविधो मन्त्र इति तं दर्शयति—“देवी-
रिति^१ । स्तुरित्पता सुपपादयति—“देव्य इत्यादिना । अपां
देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्ध मिति ‘हि’-शब्दार्थः । “ता यदि-
त्यादि । ‘अये’ पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति ‘अयेगुवः’ ।
अयेगू-शब्दस्य समुद्रगामित्वं विवक्षित मिति भावः । “ऊङ् च
गमादीनाम्”—इति^२ गमेरूकारः । “ता यत्प्रथमा इति । आपः
खल्वभिषवार्थं मासिच्यमाना यष्टव्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमस मास्वाद-
यन्ति, तेन सोमपानेन ‘अये’ प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति ‘अयेगुवः’^३ ।
उभयत्र “तत्पुरुषे कृति बल्लम्”—इति^४ अयशब्दात् सप्तम्या अलुक् ।

“साधुयज्ञ मित्यादि । “अय इमम्”—इत्यत्र ‘अय’-शब्दः
प्राशस्त्यवाची । ‘अये’ प्रशस्ते ‘अय’ अस्मिन् काले ‘इमं’ यज्ञं
प्रापयतेति प्रतिपादयता मन्त्रेण ‘साधु यज्ञं नयत’-इत्येवोक्तं भवति ;
प्राशस्त्यं प्राप्तस्य साधुलनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः,
त मिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति^५ व्याचष्टे—“साधु
यजमान मिति । अत्रापि पूर्ववत् ‘अये’-शब्द-व्याख्यानम् । साध्विति
विशेषणम् ॥ ७ ॥

१— वा० सं० १. १२. ३ । “आपो देवीर्”—इत्यादिः तैत्तिरीयपाठः
(तै० सं० १. १. ५. २.—ब्रा० ३. २. ५.) ।

२— पा० सू० ६. ४. ४०. वा० १, २ । अनुनासिकलोपश्चेतेनैव ।

३— पुनातिश्च गमादेरन्तर्गतः । ४— पा० सू० ६. ३. १४ ।

युष्मा इन्द्र इति^१ । हे आपः ! युष्मान् वृत्रं हन्तुकामः इन्द्रः
 साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । तास्य यूयं वृत्रघ्नरीरभिरुद्धाः^२
 विश्वभगमनार्थं वृत्रं हन्तुम् इन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं
 परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन^३ प्रतिपाद्यत
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥

“तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीना मपां स्वातिरिक्तजलेन
 शुद्धार्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि “प्रोक्षिता स्थ”-इति^४ स्वात्मनैव
 प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवृत्तिसिद्धेः ‘तत्’
 तेन मन्त्रपाठेन अप्रोक्षणजनित मपराधम् ‘एताभ्यः’ प्रोक्षणीभ्यो
 ‘निष्कृते’ अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदक
 मनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्य मिति तात्पर्यार्थः^५ । अत एवोक्तं सूत्रहता

१—‘युष्माँ इन्द्र’-इति छ । मन्त्रस्त्वेषः- वा० सं० १. १३. १ । तत्र

“युष्मा = युष्मान्, अष्टमीत । आकारश्चान्दसः”-इति मञ्जू० ।

“युष्मानिन्द्रो”-इति तैत्तिरीयपाठः (सं० १.१.५.—ब्रा० ३.२.५.) ।

२—“वृत्रसेनानिरुद्धाः”-इति ज, भ, च, ट ।

३—यद्यप्ययं संहितायां कथिडकान्तरगतत्वात् पृथक् मन्त्र एव बुध्यते,
 तथाप्येतद्ब्राह्मणविधितो देवीरापइतिमन्त्रस्यैवांशविशेष इति स्त्री-
 कार्यः ; अत एव नास्य विनियोगान्तरं दर्शितं कात्यायनेन ।

४—‘प्रोक्षिताः स्थ’-इति ठ । मन्त्रस्त्वेषः- वा० सं० १. १३. २ ।

५—‘तत् तेन’-इत्यारभ्य ‘तात्पर्यार्थः’-इत्यन्तस्य स्थाने “प्रोक्षणपात्र-
 गतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं प्रोक्षयित्वा ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन
 प्रोक्षणजनित मपराध मेताभ्यः प्रोक्षणीभ्यो ‘निष्कृते’ अपनयति”-
 इति छ ।

कात्यायनेन—“प्रोक्षिताः स्येति तासां प्रोक्षणम्”—इति^१ । तैत्तिरी-
यकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठनं सेवासां प्रोक्षणं सेने । यदाह—“प्रोक्षिता
स्येत्याह तेनापः प्रोक्षिताः”—इति^२ ।

एवं संकृताभिरङ्घ्रिर्विषः प्रोक्षणं विधत्ते—“अथ हविरिति ।
वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिगोषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्य
माह—“एको वा इति । ‘बन्धुः’ अनुकूलं स्तावकं मर्थावादाक्यम्^३,
सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य ‘एको वै’ एकविधमेव ; अतस्तत् सर्वत्र योज-
नीयमिति भावः । किम्पुनस्तदित्याह—“मेधमिति ॥ १० ॥

विहितं प्रोक्षणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स प्रोक्षतीति । “अग्नय
इति^४ । मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजनमाह—“तद्यस्या इति ।

उक्तमन्यचातिदिशति—“एवमिति । ‘एवम्’ अनेनैव प्रकारेण
‘यस्यै’ देवतायै हविर्गृह्येति भवति, तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तेनादिगो-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

हविःप्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—
“अथेति । “दैव्याथेति^५ । देवानामिदं ‘दैवम्’ । “देवाद्
यज्ञज्ञौ”—इति प्राग्दीव्यतीयो यज्ञ^६ । ‘शुन्धति’ शोधयति । ‘शुन्ध
विशुद्धौ”—इति^७ धातुः । ‘देवयज्यायै’—इति, देवयजनरूपाय कर्मणे

१— का० औ० २. ३. ३६ । २— ब्रा० ३. २. ५ (सं० १. १. ५. ३.) ।

३— ३६ ए० १६ पं०, ५७ ए० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १३. ४, ५ । का० औ० सू० २. ३. ३७, ३८ ।

५— वा० सं० १. १३. ६ । का० औ० सू० २. ३. ३६ ।

६— पा० सू० ४. १. ८५. वा० २. (पा० सू० ४. १. ८३.) ।

७— स्वा० प० ७४ ।

इत्यर्थः । मन्त्रस्यापरभाग मनुद्य व्याचष्टे—“यद् इति । ‘तच्चा’
वर्द्धकिः, ‘अन्यः’ तद्भ्यतिरिक्तो वृषलादिः ; स सर्वाऽप्यशुद्धत्वात्
‘अमेध्यः’ । तत्संस्पर्शकृतं यत् ‘तत्’ ‘एषां’ पात्राणां दोषजातम्,
‘एतत्’ अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, ‘तत्’ सर्वं पात्रं यच्चाहं
करोति । अत ईदृग्विधस्थार्थस्य प्रत्यायनाय यद् इति मन्त्रभागः
पठितव्य इत्युपसंहरति—“तस्मादिति । ‘पराजम्नुः’-इति, पराहृतं
दूषितं चक्रुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— अस्मिन् तृतीये ब्राह्मणे पूर्वं पवित्रच्छेदनं विहितम् । तत्तु सम-
प्रमाशयोः साग्रयोः अन्तर्गर्भयोः अक्षरिताग्रयोः कुशयोः कुरिका-
स्थानीयैः कुशैरेव छेदनम् । ततोऽभिहोत्रहवण्यां स्वय मेवोदक मासिच्य
ताभ्यां पवित्राभ्या मया सुत्ववन् सुत्क्षेपणम् । तयोः पवित्रयोस्तत्रैवाभि-
होत्रहवण्यां स्थापनम् । ततः सव्यहस्ते अभिहोत्रहवण्यां निधाय सव्य-
हस्तस्था मेव संलभ्या मेव दक्षिणहस्तेन ‘उदिङ्गनम्’ उर्द्धं चालनम् । तत-
स्ताभिरेव सुक्स्थाभिः तासा मेव प्रोक्षणम् । ततो ‘ब्रह्मन् हविः
प्रोक्षामि?’ इति ब्रह्माणं पृच्छति ; ब्रह्मा च ‘प्रोक्ष यज्ञं धेहीत्यन्त सुपां-
श्रुक्ता ‘ओं प्रोक्ष’-इत्युचैः प्रसौति (२. २. १०.) । ततोऽभ्यर्चुः अभिहोत्र-
हवण्याः उदक मादीय श्रुपस्थे हविषी प्रोक्षति । तत्र अग्नये प्रथमम्,
अग्नीषोमाभ्यां द्वितीयम् । ततः सर्वाणि सहैव प्रोक्षति । एतच्च प्रोक्षणं
बह्वदक मादाय कार्यम् । प्रतिपात्रं प्रोक्षणादन्तिपक्षस्तु युक्ततर इति
याज्ञिकदेवः । ततोऽसस्ररे प्रथीताहवनीययोरन्तराले, गार्हपत्याहवनीय
शोरन्तराले वा प्रोक्षणीनां निधानं कार्यं मिति दिक् ।

अथ कृष्णाजिन मादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह
देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा
अनुविद्य त्वच मेवावच्छायाजङ्घुः* ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि ।
तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि
साम्नाः रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेत-
रथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाः रूपं यानि
शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हुरीणि तानि
यजुषाः रूपम् ॥ २ ॥

सैषा चयौ विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्प मेघ
वर्णस्तद्युत कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मात् कृष्णाजिन मधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मादध्यवहनन मधिपेषणं भवत्युक्तन्नः हविरस-
दिति तद्यदेवाच तण्डलो वा पिष्टुं वा स्कुन्दात् तद्यज्ञे
यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहनन मधिपेषणं
भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिन मादत्ते शुर्मासीति शुर्म वा ऽएतत्
कृष्णस्य तदस्य तुम्भानुषः शुर्म देवचा तस्मादाह
शुर्मासीति तद्वधूनोत्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरा-

* 'मेवावच्छायाजङ्घुः'—इति च (M.) ।

तथ इति तुन्नाष्ट्रा एवैतद्रुक्षाःस्यतोऽपहन्यतिनुत्येव
पाचाण्यवधूनोति युद्धस्यामेध्य मुभूत् तुद्धस्यैतुदव-
धूनोति ॥ ४* ॥

तत्प्रतीचीनग्रीव मुपस्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि
प्रति त्वादितिर्व्वेत्स्त्रितीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या ऽस्यस्यै
त्वग्यदिदु मस्या मुधि किञ्च तुस्मादाहादित्यास्त्वग-
सीति प्रति त्वादितिर्व्वेत्स्त्रि प्रति हि स्वः सुञ्जानीते
तुत्सञ्जा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्युः
हिनसात ऽइत्यभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखल माहरति । नेदिह पुरा
नाष्ट्रा रुक्षाःस्या विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ६ ॥

अथोलूखलं निदधाति । अद्रिरसि व्वानस्पत्या
ग्रावासि पृथुबुध इति वा तद्यथैवादः सोमः राजानं
ग्रावभिरभिषुण्वन्त्येव मेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां हृष-
दुपलाभ्याः हविर्यज्ञ मभिषुणोत्यद्रय इति वै तेषा
मेकं नाम तुस्मादाहाद्रिरसीति व्वानस्पत्य इति व्वान-

* एतदुत्तरं सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु "अर्द्धप्रपाठकः"—इति लेखो विद्यते ।

स्यत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध इति ग्राषा ह्येषु पृथु-
बुधो ह्येष प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तत्सञ्ज्ञा मेवै-
तत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्यः हिनसात
इति* ॥ ७ ॥

अथ हविरावपति । अग्नेस्तनूरसि व्वाचो व्विसुर्जन
मिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो व्विसुर्जन मिति
यां वा ऽअमूः हविर्ग्रहीष्यन् वाचं युच्छत्यत्र वै तां
व्विसृजते तद्यदेता मुत्र व्वाचं व्विसृजत ऽएष हि यज्ञ
उलूखले प्रत्युष्ठादेश हि प्रासारि तस्मादाह व्वाचो
व्विसुर्जन मिति ॥ ८ ॥

स युदिदं पुरा मानुषीं व्वाचं व्याहुरेत । तुत्रो
व्वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञं
पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा
यक्लामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते† ॥ ९ ॥

अथ मुसल मादत्ते । बृहद्वावासि व्वानस्पत्य इति
बृहद्वावा ह्येष व्वानस्पत्यो ह्येष तदवदधाति सु
इदं देवेभ्यो हविः शुमीषु सुशुमि शुमीष्वेति सु इदं
देवेभ्यो हविः सुःस्कर साधुसःस्कृतः सुःस्कारित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

* 'इति'—इति ख, च ।

† 'हविर्गृह्यते'—इति ख, घ ।

अथ हविष्कृत मुद्वादयति । हविष्कृदेहि हविष्कृ-
देहीति व्वाग्वै हविष्कृद् व्वाच मेवैतद् व्विसृजते
व्वागु वै यन्नस्तद्यज्ञे मेवैतत् पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि । चत्वारि व्वाच एहीति ब्राह्मण-
स्या गच्छा द्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चाधावेति
शूद्रस्य स यदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद्धि यन्नियतम
मेतद् ह वै व्वाचुः शान्ततमं यदेहीति तस्मादेहीत्येव
ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तद्भ स्मैत्पुरा । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तदिद
मुप्येतुहि य एव कुशोपोत्तिष्ठति स युत्रैषु हविष्कृत
मुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति तद्युदेता मुच
व्वाचं प्रत्युद्वादयन्ति ॥ १३ ॥

मनोर्ह वा ऽच्छषभु आस । तस्मिन्नसुरघ्नी सप-
त्नघ्नी व्वाक् प्रविष्टा स तस्य ह स्म श्वसुथाद्रवथादसुर-
रक्षसानि मृशुमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे
पापुं वत* नोऽयु मृषभुः सचते कथुं न्विमुं दम्भुया-
मेति किलाताकुली ऽइति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । अह्नादेवो वै मनुरावं नु व्वेदावेति

* 'वत'-इति क, ख ।

तौ हागत्योचतुर्मनो याजुयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभे-
णेति तथेति तस्यालब्धस्य सा व्वागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म
यत्र व्वदन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यु-
मानानि यन्ति ते हासुराः समूदिर इतो वै नः
पापीयः सचते भूयो हि मानुषी व्वाग् वदतीति
किलाताकुली हैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुरावुं न्वेव
व्वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मनो याजुयाव त्वेति केने-
त्यनुयैव जाययेति तथेति तस्या ऽत्रालब्धायै सा
व्वागुपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हैनां
न श्रेकतुर्निर्हन्तुः सैषासुरघ्नी सपत्न्यी* व्वागुददति
स युस्य हैवुं विदुष एता मुच व्वाचं प्रत्युद्वादयन्ति
पापीयाः सो हैवास्यु सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

सु समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधु-
जिह्वो वै सु देवेभ्य आसीद् विषजिह्वो ऽसुरेभ्यः स यो
देवेभ्य आसीः सु न एधीत्येवैतदाहृष मूर्ज मावद
त्वया व्ययुः सङ्घातुः सङ्घातं जेष्येति नाच तिरोहित
मिवास्ति † ॥ १८ ॥

* शाख्ये तत् पदं च-पुस्तके ।

† 'मिवास्ति'-इति ख ।

अथ शूर्पं मादत्ते । वर्षष्टब्धं मसीति वर्षष्टब्धुः ह्येतद्
यदि नडानां यदि व्हेणूनां यदीषीकाणां वर्षं मु
ह्येवैता ववर्द्धयति ॥ १९ ॥

अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा वर्षष्टब्धं व्वेच्छिति
वर्षष्टब्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि युवा वर्षं मु
ह्येवैतान् ववर्द्धयति* तत्सञ्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय च व्वदति
नेदन्वोऽन्युः द्विनुसात इति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति । पुरापूतः रुक्षः पुरापूता ऽश्वा-
तय इत्यथ तुपान् प्रहन्युपहतः रुक्ष इति तुन्नाष्टा
ऽएवैतद्रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति† ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति । व्यायुर्वो व्विविनक्तित्ययं वै व्यायु-
र्योऽयं पुषत ऽएष वा इदं सुर्वं व्विविनक्ति युदिदं
किञ्च व्विविच्यते तदेनानेषु एवैतद्विविनक्ति सु युदैत
ऽएतत्प्राप्नुवन्ति युचैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

अथानुमन्त्रयते । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण‡ पाणिना सुप्रतिगृहीता ऽअस-
न्तित्यथ त्रिः फलीकरोति चिष्टद्भि यज्ञः ॥ २३ ॥

* 'ववर्द्धयति'—इति ख, ग ।

† '०स्यपहन्ति'—इति क । पूर्वत्राप्येवं गतम् ३५ ए० १० पं० ।

‡ 'प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण'—इति ग ।

तद्भुक्ते देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व मिति फली-
कुर्वन्ति । तदु तथा नु कुर्यादादिष्टं वा ऽएतद्देवतायै
हविर्भवत्युथैतुद्द्वैश्वदेवुं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्धध्व
मिति तत्समुदं करोति तस्माद् तूष्णी मेव फली-
कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थ)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ४* ॥

अथ निरुप्रव्रीहियवावहनार्थं^१ कृष्णाजिनादानं विधत्ते—
“अथेति । ‘सर्वत्वाय’-इति, अवयवकात्स्वयंत्यर्थः । कथं कृष्णा-
जिनादानेन यज्ञस्य कात्स्व्यं मित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तं मुदा-
हरति—“यज्ञो हेत्यादिना । ‘कृष्णो भूत्वा’-इति, कृष्णमृगस्य रूप
मास्थाय । ‘अवच्छाय’-इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । “को केदने”-इत्य-
स्मात्^२ क्तो ल्यप्^३ ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति—
“तस्य यानीत्यादिना । शुक्लकृष्णलोकां सङ्गृह्यात् ऋक्सामात्मकता
सुक्ता विभज्यापि दर्शयति—“तस्य यानि शुक्लानीति । ‘यदि
वा’-इति पञ्चान्तरकथनम् । ‘इतरथा’ उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः, एतच्छतपथीयपरिच्छे-
दस्य चाध्याय इति व्यपदेशः सर्वत्र ; मूलग्रन्थे तु सर्वत्रैव प्रपाठक
इति, न चात्र प्रथमप्रपाठकसमाप्तिः । एव मुत्तरत्रापि ।

१—‘निरुप्रव्रीह्यवहनार्थ’-इति ड । २—दि० प० ४० ।

३—पा० सू० ७. १. ३७ ।

दर्शयति—“यान्येवेति । एवं कृष्णाजिनस्य ऋक्स्वामरूपता सुक्ता यजूरूपत्व मप्याह—“यान्येव बभूवीति । पिङ्गलवर्णानौव यानि लोमानि ‘हरौणि’^१ हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम्^२ ॥ २ ॥

अस्वेवं ऋक्स्वामयजुरात्मकत्वं कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कात्स्न्यं मित्यत आह—“सैषेति । यैषा ऋग्यजुस्सामात्मिका त्रयीविद्या, सैव यज्ञः; तत्साध्यत्वात् । य एष शुक्लकृष्णादिलक्षणो वर्णः, एतत्तस्याः त्रया उक्तरीत्या ‘शिल्पं’ चित्रं रूपम् । अत एवोपरिष्ठात् सोमप्रकरणे मन्त्र आन्नास्यते—“ऋक्स्वामयोः शिल्पे स्य”-इति^३ । एव मपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाजिनस्य आदानं यज्ञस्य कात्स्न्याय भवतीत्यर्थः । “कृष्णाजिन मधि दीचन्ते”-इति । यस्मादेवं कृष्णाजिनं त्रयीरूपत्वेन यज्ञरूपम्, ‘तस्मात्’ सोमाङ्गभृता दीचापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते । कृष्णाजिनादानस्य प्रयोजनान्तर माह—“तस्मादधीति । ‘अधि’ उपर्यर्थः । कृष्णाजिनस्योपरि अवहननं पेषणञ्च कर्त्तव्यम् । तथा सति तद्भुविः ‘अस्कन्नं’ स्कन्नरहितम् ‘असद्’ भवेदिति । बुद्ध्या यदि भूम्या मेवावहननादिकं कुर्यात्, तदा तस्य हविषो ऽवश्यं स्कन्नदोष इत्यभिप्रायः । एतदेव विवृणोति—“तद्यदेवेति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणसमये पिष्टं वाच कृष्णाजिने ‘यदि’ नाम ‘स्कन्दात्’ स्कन्देत् । लेख्यडागमः^४ । ‘तत्’ तदा यज्ञे एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्, न तु तस्य स्कन्नदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—‘हरौणीव’-इति जादिष ।

२— तै० सं० १. २. २. ७ ।

३— वा० सं० ४. ६. १ ।

४— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

उक्त मादान मनुद्य भन्तं विधत्ते^१— “अथेति । मन्त्रगत-‘ग्रर्म’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह— “चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ लृष्णस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
सत् ‘मानुषं’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘देवचा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् गर्मेत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘ग्रर्मासौति’
तत्सुतिरूपपन्ना । देवचेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चा-प्रत्ययः^१ ।

उपान्तस्य लृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते— “तदवधूनोतीति^१ ।
“तन्नाद्वा इति । ‘तत्’ तेन समन्त्रकावधूननेन । गत मन्वत्^४ ।

लृष्णाजिनवत् प्रसक्त मवधूननं पात्राणां निषेधति— “न
लेवेति । न केवल मवधूननस्य रचोपहनन मेव प्रयोजनं किन्तु
अयज्ञियविचेपोऽपीत्याह— “यद्वासेति । रचःप्रसृतिषम्यर्कात् यत्
खलु ‘अस्य’ लृष्णाजिनस्य ‘अमेधं’ मेधानर्हं मयज्ञियरूप मभूत्,
तदेवासेतेन मन्त्रेण ‘अवधूनोति’ निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते^५— “तदिति ।
‘प्रतीचौना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता यौवा यथा भवति तथा ।

इयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डनं न विद्यते अस्या इति^६
व्युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन इय मेव पृथिवी विवक्षिता ;

१— वा० सं० १. १४. १ । का० औ० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— वा० सं० १. १४. २ । का० औ० सू० २. ४. २ ।

४— ४४ ए० १ पं० ऋष्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. ३ । का० औ० सू० २. ४. ३ ।

६— निघ० १. १. १४, निर० ४. ४. १ ऋष्यम् ।

कथं मन्यदीया लगन्यस्य लगभवतीत्याशङ्क्याह—“तस्या इति । ‘अस्यां’ भूम्याम् ‘अधि’ उपरिभागे ‘यदिदं किञ्च’ किं मपि वस्त्ववस्थितम् ‘तस्यै अस्यै’ पृथिव्यै, सा ‘त्वक्’ कृष्णाजिन मण्युपर्यवस्थानात् तस्या एव लगिति स्तुतिः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूद्य व्यासृष्टे—“प्रतीति । ‘स्वः’ स्वकौथो जनः आत्मीयं जनं प्रति ‘सञ्जानीते’ परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं सञ्ज्ञां करोति । ‘तत्’ तथा कृष्णाजिनभूम्योः समानज्ञानता मेवायं मन्त्रभागो वदति । सञ्ज्ञानस्य प्रयोजनं माह—“नेदिति । परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्य मन्यो हिंस्यात् । नैव तादृशी अन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते—“अभिनिहितं मिति ॥ ५ ॥

सथेन स्पृशतो ऽभिप्रायं माह—“नेदिति । यदि ह्युलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्यर्गं मुत्सृजेत्, ‘तत्’ तदा ‘इह’ अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तन्नैव भवत्विति । ‘विशान्’-इति विशतेर्लोटि बङ्गवचने आडागमः^१ झेरन्तादेशे^२ “इतस्य लोपः”-इतीकारलोपः^३ ।

ननु स्पृशेऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कुतो रचांसि न प्रविशन्ति तत्राह—“ब्राह्मण इति । ‘हि’ यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसा मपहन्ता मन्त्रप्रभावेन, तस्मात् तेन स्पृशमानं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

अथ समन्त्रक मुलूखलस्य निधानं विधत्ते— “अथेति । “यावा-
सीति^१ वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूत्रकृतोक्तम्— “निदधा-
त्युलूखल मद्रिरसि यावासीति वा”—इति^२ । तत्रायमन्त्रस्याभिप्राय
माह— “तद्यथेति । ‘अदः’-शब्दो लुप्तविभक्तिकः ; ‘अमुच’ सोम-
यागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य यावभिरभिषवः, एव मेवोल्-
खलादिभिर्हविर्यज्ञसाधनं व्रीह्यादिकम् ‘अभिषुणोति’ वितुषी-
करणदिभिः संस्करोति । कुत एतदित्यत आह— “अद्रय इतीति ।
‘तेषां’ सोमाभिषवहेतूनां यावणां, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूना मुलू-
खलादीनां च, अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम ; अतो नामसाम्यात्
उलूखलादिमाध मवहननादिकं यावसाध्येन सोमाभिषवेण तुल्य
मित्यर्थः । एवञ्च हे उलूखल ! त्वम् ‘अद्रिरसि’ सोमाभिषव^३हेतुः ।
“यावासीति यावत्वारोपणं मन्त्रेण विवक्षित मिति व्याख्यातं भवति ।

वनस्पतिविकारत्वं प्रसिद्ध मिति वानस्पत्यपदतात्पर्यं माह—
“वानस्पत्यो हीति ।

वैकल्पिकं मन्त्रं मनूद्य व्याचष्टे— “यावासीति” । “पृथुबुध्नो
हीति । उलूखलस्य विक्षीर्णमूलत्वं प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

१— वा० सं० १. १४. ५ ।

२— “सव्याश्रुत्ये निदं—०यावासीति वा”—इति का० श्रौ० २. ४. ४ ।

“सव्याश्रुत्ये” सव्यहस्तेनाश्रुत्ये अमुक्ते कृष्णाजिने”—इति तत्र वृत्तिः ।

३— “कृष्णाजिन (८० पृ० ३ पं०)”—इत्यारभ्य “सोमाभिषव”—इत्यन्तो
(८१ पृ० ११ पं०) यज्ञः ठ-ङ-पुस्तकाभ्या मञ्चत्र नोपलभ्यते, वेवर-
महोदयेन च न दृष्ट इति गम्यते तल्लेखत एव ।

४— वा० सं० १. १४. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. ४ ।

प्रतिलेत्यादिकं मन्त्रद्वयशेष मनुद्य^१ व्याचष्टे—“तदिति । कृष्णा-
जिनोलूखलयोरन्योन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिमयो-
रिवैकमत्यप्रार्थनं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रचेपणं समन्त्रकं^२ विधत्ते—“अथेति ।
“यज्ञो हीति । यस्माद् ‘यज्ञः’ यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्नेः शरीर
मेव तदित्यर्थः ।

“यां वा इत्यादि । हविर्घृहणार्थम् “अथ वाचं यच्छति”—इति
था वाग् नियमिता^३, ‘अथ’ अस्मिन्समये ता मेव अनेन मन्त्रभागेन
‘विष्टजते’ । (अतः^४) विष्टज्यते अनेनेति ‘विसर्जनं’ हविरिति
मन्त्रपाठस्यार्थः^५ ।

एतद्वाग्विसर्जनं सुपपादयति—“तद्यदिति । ‘एतां वाच मत्र
विष्टजते’—इति यत्, तद्युक्तम् ; ‘हि’ यस्माद् एषः ‘यज्ञः’ यज्ञ-
साधनं हविः, उलूखले ‘प्रत्यष्टात्’ प्रतिष्ठित मभूत् ; यस्माच्च ‘एषः’
यज्ञः ‘प्रासारि’ प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् ; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य
प्रयोजनं नास्तीति तद्विसर्जनं मेव युक्तं मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्व^६ सौक्तिकवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तं माह—“स
यदीति । ‘वैष्णवी मृचम्’—इति, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—इत्यादि-
क्वाम्^७ । यजुरपि वैष्णव मेव जयम् । ‘देववीतये’—इतिमन्त्रशेषस्य^८

१— वा० सं० १. १४. ४ । का० औ० सू० २. ४. ५ ।

२— वा० सं० १. १५. १ । का० औ० सू० २. ४. ६ ।

३— ३५ ए० ५ पं० द्रष्टव्यम् । ४— नास्येतत्पदं जादिषु ।

५— ‘मन्त्रपदस्यार्थः’—इति ड । ६— ‘हविरावपने’—इति जादिषु ।

७— वा० सं० ५. १५ । ८— वा० सं० १. १५. १ मन्त्रांशस्येत्यर्थः ।

अभिप्राय माह—“देवानवदितौति । यष्ट्यान् देवान् ‘अवत्’ अवत्, तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते, अतो ‘देववौतये’ देवानां तृपय इति^१ मन्त्रपदाभिप्रायः ॥ ८ ॥

समन्त्रकं मुसल्लादानं विधत्ते—“अथ मुसल्ल मादत्त इति । “हृद्वावाधीति^२ । सोमसंस्कारकयावत् मुसल्लस्यापि हविस्संस्कार-कत्वसाम्याद्वावत्वम्, दीर्घत्वाच्च हृत्त्व मिति ‘हृद्वाव’-शब्दाभि-धेयता मुसल्लस्य (प्रसिद्धेत्यर्थः^३) ।

(तस्य मुसल्लस्य^४) उल्लखले प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते—“तदव-दधातीति । “शमौध्व”-इतिपदस्यार्थं माह—‘हविः संस्कर’-इति । ‘शमौध्व’ शमय ; दोषोपशमनेन हविः संस्कुर्वित्यभिप्रायः । “सुशमि शमौध्वेति मन्त्रस्याभिप्राय माह—‘साधु संस्कृतम्’-इति ॥ १० ॥

हविष्कृत^५ आह्वानं विधत्ते—“अथ हविष्कृत मिति । ‘उ-दादयति’ उच्चैराह्वयतीत्यर्थः । हविष्कृदेहीतिमन्त्रस्य द्विः पाठो मन्त्रकाण्डे द्विराह्वानात्^६ । हविष्कृच्छब्दार्थं माह—“वाग्वै हवि-

१—“पिठयन्ते ‘पिठवौतये’-इत्यूहः”-इति याज्ञिकदेवः ।

२— वा० सं० १. १५. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. ११ ।

३— नास्त्येषोऽंशः जादिषु । ४— नास्ति चेषोऽंशो जादिषु ।

५— वा० सं० १. १५. ३ । का० श्रौ० सू० २. ४. १२ । “पिठयन्ते ‘स इदं पिठभ्यः’-इत्यूहः”-इति या० दे० ।

६— ‘हविःकृत’-इति ङ । एव मुत्तरत्रापौह सर्वत्र ।

७— मन्त्रकाण्डे = संहिताग्रन्थे । वस्तुतस्तत्र त्रिराह्वानं श्रूयते, न तु द्विः । “त्रिवारं मुक्तं मर्धं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम्”-इति च महौ० । कात्यायनेनाप्युक्तं ‘त्रिराह्वयति’-इति (२. ४. १३.) ।

ष्कृदिति । निर्वापादौ मन्त्ररूपाद्या वाचो हविष्करणसाधनत्वाद् वागेव हविष्कृतृ; अतस्ता मनेनैव मन्त्रेण आङ्गयन् हविर्घणकाले नियमितां वाचं विसृजेत् । अत एव कात्यायनेन “अग्नेस्तनूरसीति^१ मन्त्रेण, “हविष्कृदेहीति^२ मन्त्रेण वा वाग्विसर्जनं कर्त्तव्य मिति विकल्पेन सूचितम्—“अग्नेस्तनूरसीति वाचं विसृजते, + + +, हविष्कृता वेति^३ ।

“वाग् वा इति । या वाक् हविष्कृतृ, सैव खलु यज्ञः, तस्य तन्निर्वर्त्यत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन वागात्मिकाया हविष्कृत आङ्गानेन यज्ञ मेव पुनराङ्गयते ॥ ११ ॥

ब्रह्मचरादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाङ्गानमन्त्रे विशेषमाह—
“तानि वा एतानि चलारीति । ‘वाचः’ सम्बन्धीनि ‘चलारि’ रूपाणि । कानि पुनस्तानीत्याह—“एहीत्यादि । वैश्वस्य “हविष्कृदागहीति मन्त्रः । ‘राजन्यबन्धोः’^४ चत्रियजातेः “हविष्कृदाद्रवेति^५ । आपस्तम्बस्तु राजन्यवैश्वयोर्वैपरीत्येनासूचयत्—“हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाद्रवेति वैश्वस्य, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य”—इति^६ ।

एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणचरादिवर्णप्रयुक्तं विशेषमुपन्यस्य स्वमतं निगमयति—“स यदेव ब्राह्मणस्येति । “एतद्धीति । ‘एहीति’ एतत् खलु ‘यज्ञियतमम्’ अतिशयेन यज्ञार्हम्; “इड एह्यदित एही-

१, २— वा० सं० १. १५. १, ४ । ३— का० औ० सू० १. ४. ७, ८ ।

४— ‘राजन्यस्य’—इति जादिषु । ५— एते तु मन्त्रा इहेवाज्ञातः ।

६— औ० सू० १. १६. ६ ।

त्यादौ^१ अन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । “शान्ततमम्”-इति, आगच्छा-
द्रवेत्यादेः सकाशात् एहीत्येतदेवातिशयेन शान्तम्; प्रार्थना-
वाक्येष्वेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागच्छादीनां च निकृष्टप्रेषणरूपत्वा-
च्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽभौ हविष्कृदिति तं दर्शयति—“तद्धेति । पुरा खल्वेत-
दाज्ञानानन्तरं ‘जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति’, अतस्तदानीं जायैव
हविष्कृदभूत् । ‘तत्’ तस्मादिदानीं मप्येतदाज्ञानानन्तरं जाया वा,
अन्यः ‘कोऽपि’ अस्मिन्वा उपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः ।
तदप्युक्तं सूत्रकृता—“हविष्कृदेहीति चिराक्कथयत्यतः पत्न्यवहन्यन्यो
वा”-इति^२ ।

हविष्कृदाज्ञानसमये दृषदुपलभ्योः ग्राम्यया समाहननं विधत्ते—
“स यत्रैष हविष्कृतं मुदादयति”-इति । समाहननजनितानां वाचं
प्रशंसितुं मनुवदति—“तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधध्वनेः^३ यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुता
मुपपादयितुं मितिहासं मुदाहरति—“मनोर्हं वा इति । पुरा
खलु मनोः सम्बन्धिनं अष्टभस्य प्रश्नासाद् रवाच्च यज्ञविघातिनो-
ऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः । ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः ।
‘ह’-इति खेदे । ‘अयम्’ अष्टभः ‘नः’ अस्माकं ‘पापं’ निकर्षं

१— वा० सं० ३. २७. १ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ४. १४ । “अन्य इत्यामीध्रः”-इति या० दे० ।

३— ‘समाहननजनिताया वाचः’-इति ८ ।

पराजयं 'सचते' प्रापयति, कथं खलु दूमं हिंस्यामेति । एवं संवादे कृते 'किलातश्च आकुलिश्च' द्वावसुरपुरोहितौ बभूवतुः ॥ १४ ॥

तयोर्वापार माह— "तौ होचतुरिति । अद्वैव देवो यस्य सः 'अद्वादेवः', अद्वालुरित्यर्थः^१ । 'आवं नु वेदाव'-इति, आवा मस्य मनोरभिप्रायं जानावहे इत्यर्थः । "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्"-इति^२ भाषाया मेवात्त्वविधानात् आव मिति ह्रस्वोच्चारणम् । "विद ज्ञाने"^३-इत्यस्मात् लोटि उत्तमद्विवचने वेदावेति रूपम् । "मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वा मनेन ऋषभेण याजयावेति । अद्वालुं मनुं विप्रलभ्य^४ त मृषभ मवधिष्टा मिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

"सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश"-इति । मनोर्भाषायां 'मनावी' । "मनोरौ वा"-इत्यौत्त्वम्^५, पुंयोगलक्षणो लीप्^६ । "तस्यै ह स्य यत्र वदक्ये शृण्वन्ति"-इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^७ । 'यत्र' यस्मिन् देशे वदक्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति, 'ततः' तस्मात् स्थानात्^८ असुरादयः बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । "पापीयः सचत इति । तिर्यग्जातेः ऋषभस्य^९ ध्वनेः श्रवणात् प्रागस्माकं निकर्षमाषं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरात् निर्गतवाचः श्रवणात्

१— 'अद्वालुरिति यावत्'-इति ठ, ड । २— पा० सू० ७. २. ८८ ।

३— अदा० प० ५४ ।

४— 'विप्रलभ्य'-इति ठ ।

५— पा० सू० ४. १. ३८ ।

६— पा० सू० ४. १. ४८ ।

७— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ८— 'वदमात्'-इति जादिषु ।

९— 'ऋषभस्य'-इति ठ ।

अस्माकम् 'पापीयः' अतिश्रयितं पापं, पराजयः प्राप्नोति । इमं मेवातिशयं सुपपादयति—“भूयो हि मानुषी वाग्वदति”—इति । तिर्यग्वाचः सकाशात् 'भूयः' वज्रतरं हि मानुषी वाग्वदति ; वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकर्ण्य तावेव पुरोहितावस्थापि प्रतिक्रियासकतुरित्याह—“किल्लाता-कुली हैवोचतुरिति ॥ १६ ॥

“सा यज्ञ मेवेति । असुरपत्नी या वाक्, क्रमेण मनोः ऋषभे जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्हननाच्चिराश्रया सती यज्ञ मेव आश्रयितुं 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश' । 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः सकाशात् 'एनां' वाचं 'निर्हेन्तुं' निर्गमयितुं न शकतुः असुर-पुरोहितौ । 'सैषा' यज्ञपात्रगता असुरपत्नी वाक्, शम्यथा समाह-ननादुद्गच्छति । एवं यज्ञपात्रध्वनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतां प्रतिपादिता सुपसंहरति—“स यथेति ॥ १७ ॥

विहितं समाहननं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—“समाहन्ति कुक्कुटो-मीति” । मधुजिह्वइतिविशेषणस्थाभिप्रायं माह—“स यो देवेभ्य इति । 'सः' खलु ऋषभः देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाक् आसीत् ; जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत् ; पराजय-

१—“गदथा सदृशौ बाहुपरिमिता शम्या”—इति सा० (तै० सं० १.२.१२)

“शम्या द्वान्निशदङ्गुलप्रमाणा वारुणी”—इति या० दे० (का० ५.३.१६) ।

२—वा० सं० १. १६. १ । “असुराः क्व क्व इति तान् हन्तुं मिच्छन् योऽटति, सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः । यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपत्नित्वत् ध्वनिविशेष मसुर-भीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते”—इति तद्भाष्ये महो० ।

हेतुत्वात् । एवञ्च मधुजिह्व इति विशेषणस्याथ मभिप्रायः—
देवानां यादृश आसीः^१, अतोऽस्माकं^२ तादृशो भवेति ।

इष मूर्जं मावहेत्यादिमन्त्रशेषस्य स्पष्टार्थता माह—“नाञ्चेति ।
'अत्र' अस्मिन्मन्त्रे किमपि तिरोहितं^३ नैवास्ति, अतो न व्याख्या-
यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं^४ शूर्पाधानं^५ विधत्ते—“अथेति । शूर्पस्य वर्ष-
वृद्धत्वमुपपादयति—“यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीका-
णाम्”—इति । जलप्रान्ते वर्त्तमानास्तृणविशेषा नडाः । नलादीनि
द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । 'वर्षम्' उदकवृष्टिरेव हि 'एताः'
नडाद्याः ओषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धत्वात् शूर्पस्य 'वर्षवृद्धं
मसि'—इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पेऽवहतानां व्रीहीनां प्रचेपं विधत्ते—“अथ हवि-
र्निर्वपतीति । 'निर्वपति' उलूखलान्निष्कृत्य (अवहतान् व्रीहीन्^६)
प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे हविः! वर्षवृद्धं त्वा शूर्पं प्रति 'वेत्तु' आत्मन्
उपर्यवस्थानं जानात्विति मन्त्रार्थः^७ ।

हविषो वर्षवृद्धत्वमुपपादयति—“वर्षवृद्धा उ ह्येति । व्रीहि-

१— 'आसीत्'—इति जादिषु ।

२— 'नोऽस्माकं'—इति ठ, 'सोऽस्माकं'—इति ड ।

३— १७ ए० १९ पं०, ५ टीष्यनी प्रवृत्त्या ।

४— वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ४. १६ ।

५— 'शूर्पादानं'—इति ठ । इह सर्वत्रैव शूर्पशब्दो दन्त्यादिः ड-पुस्तके ।

६— ड-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे विद्येते ।

७— वा० सं० १. १६. ३ । का० औ० सू० २

यत्रयोरन्यतरौ हि हविष उपादानम्; “व्रीहिभिर्यजेत”-“यवै-
र्यजेत”-इति विकल्पेन^१ धागसाधनत्वश्रवणात् । व्रीहियवाद्योषध-
यस्य वृष्या वर्द्धन्त इति प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

“प्रति त्वा”-इत्यस्याभिप्राय माह— “तत्सञ्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय”-
इति । शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति । ‘शूर्पाय च’-इति
चशब्दात् हविषे च । ‘सञ्ज्ञां’ सञ्ज्ञानम् । समानज्ञानत्व मेव मन्त्रो
वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुषाणा मपनयनं समन्त्रकं^२ विधत्ते— “अथ निष्पुनातीति ।
तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैस्तस्मिन्निसनं विधत्ते— “अथ तुषान् प्रह-
न्त्यपहतम्”-इति^३ । ‘प्रहन्ति’ प्रक्षिपन्ति ।

एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजन माह— “तस्माद्वा एवैतदिति ॥ २१ ॥

वितुषीकृतानां तण्डुलानां व्रीहीणाञ्च पृथक्करणं विधत्ते—
“अथापविनक्तीति । मन्त्र^४गतवायुशब्दस्यार्थं माह— “अयं वै वायु-
र्थाऽयं पवते”-इति । तस्य विवेचनसामर्थ्यं सुपपादयति— “एष वा
इदं सर्वं विविनक्ति”-इति । ‘तत्’ तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचक-
त्वात् ‘एष एव’ वायुः ‘एनान्’ व्रीहीस्तण्डुलाञ्च ‘विविनक्ति’ पृथक्
करोति, अतस्तस्मार्थनं युक्त मित्यर्थः । “स यदेत इति । ‘यदा’

१— म० सं० २४० १४, १५; श्लोको द्रष्टव्यौ । “एकार्थास्तु विकल्पे-
रन्”-इत्यादीनि जैमिनिस्त्रयाणि (१२.३.१०-१५.) चेहेदित्यर्थानि ।

२— वा० सं० १. १६. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. १८ ।

३— वा० सं० १. १६. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. १९ ।

४— वा० सं० १. १६. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. २० ।

यस्मिन् काले 'एते' व्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति, तस्मिन् समये 'यत्र' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपरि एनाम् अपविमन्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्त्रक मनुमन्त्रणं विधत्ते^१—“अथानु-
मन्त्रयते”—इति । यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन
पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रति-
गृह्णात्विति मन्त्रार्थः^२ ।

फलीकरणं विधत्ते^३—“अथेति । तस्य चित्रं प्रशंसति—“चित्रद्वि-
यज्ञः”—इति । सवनत्रयादिरूपेण चिरावृत्तो हि यज्ञः; अतस्तदनु-
सारेण फलीकरणं मपि त्रिः^४ कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रविधिं मनुवदति—
“तद्वैके देवेभ्यः^५ इति । तं निषेधयति—“तदु तथा न क्षुर्यात्”—
इति । एतदुपपादयति—“आदिष्टं वा एतद्देवतायै”—इति । “अग्नये
कुष्ठं गृह्णामि”—इत्येव मग्न्यादिदेवतायै आदिष्टं मेवैतद्धविर्भवति ।
अत्र तु “देवेभ्यः शुन्धध्वम्”—इत्यनेन मन्त्रेण^६ 'एतद्' हविः 'वैश्व-
देवम्' विश्वदेवसम्बन्धिं करोति; अतो देवानां^७ एतन्मन्त्रप्रयोगे
'समदं' परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं

१— 'तत्पात्रीगतं हविरनुमन्त्रयते'—इत्येव ङ ।

२— वा० सं० १. १६. ७ । का० श्रौ० सू० २. ४. २१ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ४. २२ । ४— 'त्रिवृत्त्यः'—इति ङ ।

५— “वैष्ठा प्रतिपर्यायं सक्तमन्त्रप्राप्तार्थां”—इति या० दे० ।

६— शाखान्तरीय एष मन्त्रः । ७— 'देवतानां'—इति आदिषु ।

परित्यज्य तूष्णीं मेव फलीकर्त्तव्य मिति निगमयति—“तस्माद्
तूष्णीं मेव फलीकुर्यात्”-इति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्,

प्रथमाध्यायस्य समाप्तः ॥ १ ॥

१—“श्रौत्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्”—इति तै० सं० १. १. ५

भाष्येऽयं मेव सायणः । इह तु कणानिष्काशनं फलीकरणम् ।

२— चतुर्थेऽस्मिन् ब्राह्मणे विहितान्येतानि—कृष्याजिनस्यादानम्, अवधून-
नम्, तत उदकोपस्यर्जनम्, तत उत्तरेण गार्हपत्य सुत्कारदेशे वा
प्रथमग्रीवस्य कृष्याजिनस्यास्तरणम्, तदुपरि उलूखलस्थापनम्, तत्र
पूर्वस्थापितस्य हविर्द्वयस्य शूर्पेणावपनम् । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वा-
न्विसर्गः । ततोऽध्वर्युः मुश्लं गृहीत्वा उलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं
कुर्वन्नेव तत्कण्डनाय यजमानपत्नी मभीधं वा त्रिराह्वयति । तस्मिन्नेव
काले आभीधः द्विर्द्वदं कुट्टयति उपलं चैकवारम् । वितुषीभूतेषु
श्रीहृषु अध्वर्युः शूर्पं गृहीत्वा, कण्डितं तद्विस्तस्मादुलूखलान्निष्काश्य
तूष्णीं शूर्पे निदधाति । ततः शूर्पेण ‘निष्पुनाति’ तुषान् पृथक्
करोति, पुनरप्य उपस्पृश्य तदुलूखलकण्डितांश्च ‘विविनक्ति’ पृथक्
पृथक् करोति । ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान् पुनरुलूखलमध्ये
प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्निष्काश्य शूर्पं कृत्वा तुषान् पृथक् कुर्यात्,
निक्षिपेच्च सर्वान् तान् तुषानुत्कारदेशे । पुनरप्य उपस्पृश्य शूर्पंस्थांतां-

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

—*—

स वै कपालान्येवान्यतरु ऽउपदुधाति । दृषदुपले
ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियते* ॥ १ ॥

शिशो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत् पुरोडाशः । स या-
न्येवेमानि शीर्ष्णुः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि
मस्तिष्क ऽएव पिष्टानि तद्वा ऽएतदेक मज्ज मेकः सह
करवाव समानुं करवावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः सह
क्रियते ॥ २ ॥

स यः कपालान्युपदुधाति । सु ऽउपवेष मादत्ते
धृष्टिरसूति स युदेनेनाग्निं धृष्टिखवोपचुरति तेन
धृष्टिरुथ युदेनेन यज्ञु ऽउपालुभत ऽउपेव वा ऽएनेनै-
तद्देवेष्टि तुस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । अपाग्ने अग्निं मामादं
जहि निष्क्रव्यादः सेधेत्ययं वा ऽआमाद्येनेदुं मनुष्याः
पुष्कान्मन्यथ येन पुरुषं दूहन्ति सु क्रव्यादेतावेवैतदु-
भावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

स्तम्बलान् पात्र्यां प्रक्षिप्याभिमन्त्रयते ; तद्यजमाननामिकाग्रेण स्पृशन्
विलोकयन् वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः । ततस्त्रिः फलीकरणम् ; त्रिःकण्डनेन
दृष्ट्याकणिकाभ्यो वियोज्योज्वलान् करोतीत्यर्थः ।

* तद्यदित्याद्यन्तिमांशो ग-पुस्तके नास्ति ।

अथाङ्गार मास्कौति । आ देवयजं व्वहेति यो
देवयाट् तुस्मिन् हवीरुषि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तन-
वामहा ऽइति तुस्माद्वा ऽआस्कौति ॥ ५ ॥

तुं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै
यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुर्ने-
न्नोऽधुस्तान्नाद्या रुक्षाःस्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि* रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादेव मुपदधाति तद्युदेषु एव भुवति
नान्य एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्मान् मध्यमेन कपा-
लेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति । ध्रुव मसि पृथिवीं हःहेति पृथिव्या
एव रूपेणैतुदेव हःहत्येतेनैव† द्विषन्तं भ्रातृव्य मुववा-
धते ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य व्वधायेति‡ बह्वी वै यजुःषाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं
चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये सजातवनीति भूमा वै सजाता-
स्तद्भूमान माशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति‡
यदि नाभिचुरेद् युद्यु अभिचुरेदमुष्य व्वधायेति‡ ब्रूया-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणोरङ्गुल्या भुवति ॥ ७ ॥

* 'सुव्यग्निर्हि'—इति ख ।

† '०त्येनेनैव'—इति ग ।

‡, §, ¶ एषु स्थानेषु 'व्वधायेति'—इति पवर्गीयादिपाठः च-पुस्तके ।

अथाङ्गार मास्त्वौति । नेदिहु पुरा नाद्वा रुक्षाः-
स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मा-
दभिनिहित मेवु सव्यस्य पाणोरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गार मध्यूहति । अग्ने ब्रह्म गृभ्णीषेति नेदिहु
पुरा नाद्वा रुक्षाः स्याविशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मप-
हन्ता तुस्मादेव* मध्यूहति ॥ ९ ॥

अथ यत्यश्चात् तदुपदधाति । धरुण मस्यन्तरिक्षं
दृह्येत्यन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृह्येत्येतेनैव द्विषुन्तं
भ्रातृव्य मुवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातव-
न्युपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति† ॥ १० ॥

अथ यत्पुरस्तात् तदुपदधाति । धर्चु मसि दिवं
दृह्येति दिव एव रूपेणैतदेव दृह्येत्येतेनैव द्विषुन्तं
भ्रातृव्य मुवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युप-
दधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति‡ ॥ ११ ॥

अथ युद्दक्षिणतस्तदुपदधाति । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य
उपदधामीति । स युदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा नु वा तेनैवैतद् द्विषुन्तं भ्रातृव्य मुवबाधते ऽनञ्जा वै
तद् युदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानञ्जो

* 'तुस्मादेव'-इति च ।

†, ‡ 'व्वधायेति'-इति च ।

§, ¶ एतदुभयत्रैव 'यदिमास्त्रो'-इति निरनुनासिकपाठो ग-पुस्तके ।

तद्यद्विश्वा आशास्तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उप-
दधामीति तूष्णीं वैवेतराणि* कपालान्युपदुधाति
चित्तं स्योर्द्ध्वं चित्तं इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरभूहति । भृगूणा मुङ्गिरसां तुपसा
तप्यध्वं मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो युद् भृग्वङ्गिरुसाः
सुतसान्यसन्निति तुस्मादेवां मुभूहति† ॥ १३ ॥

अथ यो दृषदुपले उपदुधाति । सु कृष्णाजिन
मादत्ते शुर्मासीति तदुवधूनोत्यवधूतः रक्षो ऽवधूता
श्रुताय इति सोऽसावेव बुन्धुस्तत्‍? प्रतीचीनाग्रीव
मुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्व्वेच्छिति सो-
ऽसावेव बुन्धुः ॥ १४ ॥

अथ दृषद् मुपदधाति । धिषुणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेच्छिति धिषुणा हि पर्वती हि प्रति त्वादि-
त्यास्त्वग्वेच्छिति तत् सञ्ज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च
व्वदति नेदुन्योऽन्यः † द्विनुसात्‍? † द्वितीय मेवैषा पृथिवी
रूपेण ॥ १५ ॥

अथ शुम्या मुद्वीचीनाग्रा मुपदधाति । दिवु स्वम्भ-

* 'वैवेतराणि'—इति च । † 'तुस्मादेवां'—इति च ।

‡ 'मुभूहति'—इति क, 'मुभूहति?'—इति ख ।

§ 'बुन्धुस्तत्'—इति क । ¶ 'द्विनुसाव'—इति च ।

॥ 'रूपेण'—इति ख, 'रूपेण'—इति- च ।

नीरसूत्यन्तरिक्ष मेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-
पृथिवी वृष्ट्ये तस्मादाह दिव् स्वम्ननीरसूति* ॥१६॥

अथोपला मुपदधाति । धिषणासि पार्वतेयी प्रति
त्वा पर्वती व्वेत्ति कनीयसी क्षेपा दुहितेव भवति
तस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्वती व्वेत्ति प्रति
हि स्वः सञ्जानीते तत् सञ्जा मेवैतद् दृषदुपलाभ्यां
व्वदति नेदन्योऽन्यः हिनसाता इति द्यौरेवैषा रूपेण
हुनू ऽएव दृषदुपले जिह्वैव शुभ्या तस्माच्छुभ्यया स-
मुद्गन्ति जिह्वया हि व्वदति† ॥ १७ ॥

अथ हविरुधिवपति । धान्य मसि धिनुहि देवा-
निति धान्यः हि देवान् धिनुवदित्यु हि हवि-
र्मृच्छते‡ ॥ १८ ॥

अथ पिनष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा
दीर्घा मनु प्रसिति मायुषे धा मिति प्रोहति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
चक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००^१) ॥

तद्यदेवुं पिनष्टि । जीवं वै देवानाः हविरमुत्

* 'रसूति'-इति च ।

† 'हिनसाव'-इति च ।

‡ 'व्वदति'-इति ख ।

§ 'हविर्मृच्छते'-इति ख, 'हविर्मृच्छते'-इति च ।

॥ "शतकथित्वाः"-इति ख ; क-ग-पुस्तकयोर्गोस्त्वैवैतत् ।

ममृताना मुथैतदुखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याः
हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स यद्वाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्राणोदानौ
दधाति व्यानाय त्वेति तुद्धानं दधाति दीर्घा मुनु
प्रसिति मायुषे धा मिति तद्वायुर्दधाति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चुक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्ये-
तानि वै जीवतो भवन्त्येव मु हैतुज्जीव मेव देवानाः
हविर्भुवत्यमृत ममृतानां तुस्मादेवुं पिनष्टि पिष्णन्ति
पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैक आज्यं निर्वपति । यद्वा ऽआदिष्टं देवतायै
हविर्गृह्यते यावद्देवत्यं तुङ्गवति तदितरेण यजुषा
गृह्णाति न वा ऽएतत् कुस्यै च न देवतायै हविर्गृह्ण-
न्नादिशति यद्वाज्यं तुस्मादुनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति
महीनां पुयोऽसीति मुह्य इति ह वा एतासा मेकं*
नाम यद् गुवां तासां वा ऽएतत् पुयो भवति तुस्मादाह
महीनां पुयोऽसीत्येव मु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतुं
भवति तुस्माद्देवाह महीनां पुयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

* “मेके”-इति च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये व्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजातं
मुक्तम् ; अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते ।

तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते— “स वै कपा-
लानीति । ‘अन्यतरः’ ऋत्विजां मध्ये एकः आग्नीध्रः^१, ‘सः’ कपा-
लानां सुपधाता । ‘अन्यतरः’ अध्वर्युः, ‘सः’ पेषणार्थं दृषदुपले
उपदध्यात् । उक्तं कर्तृभेदं सुपपादयति— “तदा एतदुभयं सह
क्रियते”—इति । एककर्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं
सहानुष्ठेयम् ; अतो विभिन्नावेव कर्तारौ युगपत् कुर्याता मित्यर्थः ।
एतत् सहानुष्ठानं सुपपादयितुं मनुवदति— “तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति^२— “शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश
इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञशिरस्त्वं सम्पादयति— “स
यान्येवेमानीति । “मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसं
‘मस्तिष्कः’ । “तदा एतदिति । ‘तत्’ एतत् कपालं मस्तिष्करूपं
मिलितं सत् शिरस्सञ्ज्ञकं मेकं मङ्गं प्रसिद्धं लोके । तथाचापि
शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात् पुरो-
डाशात्मकस्य यज्ञशिरसः एकीकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१— ‘आग्नीध्रादिः’—इति ठ ।

२— ‘तदुपपादयति’—इति ट ।

तत्र कपालान्युपदधतः कृत्य माह—“स उपवेश^१ मादत्ते
 धृष्टिरसि”-इति^२ । अङ्गारविभजनार्थं काष्ठ मुपवेशः^३ । धृष्टिशब्दं
 निर्वक्ति—“स यदेनेनेति । ‘धृष्टिष्व’-इति क्रियाविशेषणम् ।
 “अत्रि धृषा प्रागृभ्ये”-इत्यस्मात्^४ धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिरिति करणे
 क्लिप्तित्यर्थः । अत एवैतदुपवेशस्य सञ्ज्ञान्तरम् । तथा चान्यत्र
 श्रूयते—“धृष्टिरूपवेशः”-इति^५ । “अथेत्यादि उपवेशस्य निर्वचनम्^६ ।
 अथ यज्ञे ‘एनेन’ काष्ठेन ‘यत्’ अङ्गारादिकम् ‘उपालभते’
 प्राप्नोति । ‘तत्’ एतत् ‘एनेन’ उपवेशेण ‘वेवेष्टीव’ । “विष्णु व्याप्ता-
 वित्यस्मात्^७ करणसाधनो घञन्त उपवेशशब्दः ॥ ३ ॥

अग्निगताशुद्धांशस्य निरसनं विधत्ते—“तेनेति । ‘प्राचः’-इति
 विधेयविशेषणम्, प्राग्दिगतानित्यर्थः ।

मन्त्रगतयोरामात्कव्याच्छब्दयोर्विवक्षित मर्थ माह—“अथं
 वा इति । आम मपक मत्तीति ‘आमात्’, मनुष्याणा मोदन-
 पाकादिहेतुरग्निः; क्रयं पलल मत्तीति ‘क्रयात्’-इति शव-
 दहनोऽग्निः^८ ॥ ४ ॥

१—‘उपवेश’-इति तालव्योपधः जादिभु । एव मिहोत्तरत्रापि ।

२—वा सं० १. १७. १ । का० औ० सू० २. ४. २५ ।

३—“पलाशशाखाया मूलदेशे क्लिप्त उपवेशः”-इति मञ्जीधरः ।

का० औ० सू० २. ४. १५. दृश्यम् ।

४—खा० प० २३ ।

५—का० औ० २६. २. १०; ३. ६; ७. २८ ।

६—‘उपवेशनामनिर्वचनम्’-इति ठ, ढ । ७—जु० उ० १३ ।

८—वा० सं० १. १७. २ । का० औ० सू० २. ४. २६ ।

९—‘शवदाहकोऽग्निः’-इति ठ, ड ।

एव मयज्ञिय मग्निं मन्त्रेण निर्हृत्य^१ शुद्धाद्ग्नोः पुरोडाशप्रप-
णार्थं मङ्गाराहरणं विधत्ते—“अथेति । ‘आस्कौति’ विभजती-
त्यर्थः । “स्कुञ् आप्रवणे^२”—इति धातुः^३ । इत्थं कुर्वता मभिप्राय
माह—“य इति । देवान् यजति इति ‘देव्याट्’, ‘यः’ अग्निः,
तस्मिन् हविःप्रपणादिकं करवामहा इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्मङ्गारे मध्यमकपालस्थोपधानं विधत्ते—“त मिति ।
अङ्गारस्थोपरि विहितं कपालोपधानं प्रशंसति—“देवा ह वा
इति । ‘नेन्नः’—इति । ‘नः’ अस्माकं हविषो भागेनैव^४ राक्षसादय
उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्थोपरि कपालोपधानं हतवन्त
इत्यर्थः ।

एवं सत्युक्तभयनिवृत्ति माह—“अग्निर्हीति । “आ देवयजम्”—
इतिमन्त्रेण^५ स्थापितस्यैवाङ्गारस्थोपरि कपालोपधानं प्रशंसति—
“तद्यदिति । यजुषा मन्त्रेण संस्कृतत्वादेश एव हि कपालोपधाने
मुख्यः; नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितं सुपधानं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—“स उपदधातीति ।
“पृथिवीं दृष्ट्वेति^६ । पृथिवीसम्बन्धश्रवणात् तत्सम्बन्धिरूपेणैतदेव
कपालं दृष्टं करोति । दृष्टेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्तं
शत्रुं भवबाधते ।

१—‘निर्हृत्य’—इति ठ, ड ।

२—‘आप्रवरणे’—इति ट ।

३— ऋगं ७० ६ ।

४—‘हविषोऽधोभागेनैव’—इति ठ ।

५— वा० सं० १. १७. ३ । का० औ० २. ४. २८ ।

६— वा० सं० १. १७. ४ । का० औ० सू० २. ४. २६ ।

एतन्मन्त्रशेषं मनूय व्याचष्टे— “ब्रह्मवनीति । “बङ्गी वा इत्यादि । ‘यजुषु’ यजुर्मन्त्रेषु बङ्गविधा खलु ‘आग्नीः’ फलप्रार्थना, अतो बङ्गविधं ब्रह्मचत्रादिसम्भजन मनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

मन्त्रगतयोर्ब्रह्मचत्रशब्दयोर्लक्षणया तद्वीर्यपरत्वं विवक्षितं मिति व्याचष्टे— “उभे वीर्ये”-इति । “भूमा वा इति । समानं जायन्त इति ‘सजाताः’ ज्ञातयः । तेषु च बङ्गभावस्य दर्शनात् धर्मिवाशिना सजातशब्देन तद्वर्मा विवक्षितं इत्यर्थः ।

अभिचरतो विशेषं वक्तुम् उक्तं नित्यपच मनुवदति— “उप-
दधामि भ्रातृव्यस्येति । त मेव विशेषं दर्शयति— “यद्यु अभिचरे-
दिति । अभिचरणपक्षे ‘भ्रातृव्यस्य वधाय’-इति स्थाने ‘अमुय्य
वधाय’-इति शत्रोर्नाम षष्ठ्यन्तं निर्द्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः ।

उपहितस्य कपालस्य उपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते— “अभि-
निहित मेव”-इति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते— “अथेति । “नेदि-
हेत्यादि । यदि सव्यपाण्डुङ्गुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा
‘इह’ अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रवि-
शेयुः ; नैव तथा स्यादिति अङ्गुल्या^१ अभिनिहित मेव भवेदित्यर्थः ।
तथा सव्यक्रदोषनिवृत्तिं माह— “ब्राह्मणो हीति । अग्निः यथा
दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां

१— वास्येतत् पदं जादिषु ।

२— “राक्षसाः प्रविशेयुः ; अतः कपालस्योपरि अङ्गाराध्युहणपर्यन्तम्
अङ्गुल्या”-इत्येवं विशेषपाठो ढ-पुस्तके ।

हिंसकः; अतोऽङ्गाराधूहनपर्यन्त मङ्गुल्याभिनिहित मेव भवे-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

समन्त्रकं^१ कपालस्योपरि अङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति ।
“नेदिह पुरेति । ‘पुरा’ पुरोडाशाधिअथणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पाश्चात्यकपालस्योपधानं^२ विधत्ते— “अथेति । मध्यमकपाल-
स्योपधानानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं^३ विधत्ते—
“अथ यदिति । “दिव एव रूपेण”—इति । दिवः सम्बन्धिना
रूपेण ‘एतत्’ द्वतीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्योपधानं विधत्ते— “अथ यदिति ।
मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “स यदित्यादिना । पूर्व” हि त्रिभिरुप-
स्थितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकत्रयसकाशाच्छत्रोर्बाधः प्रतिपादितः,
इदानीन्तु ‘इमान्’ चीलोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य यत् ‘चतुर्थं’
स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सन्दिग्ध मेव; लोकत्रयवत् प्रसिद्ध-
भावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य “विश्वाम्भ-
स्वाग्नाभ्य”—इति^४ सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सन्दिग्ध-

१— वा० सं० १. १८. १ । का० औ० सू० २. ४. २० ।

२— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. २ । का० औ० सू० २. ४. २१ ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. ३ । का० औ० सू० २. ४. २२ ।

४— ‘पूर्वैः’—इति ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— वा० सं० १. १८. ४ । का० औ० सू० २. ४. २३ ।

मानात्^१ सर्वस्मादेव खानात् 'द्विषन्तं' शब्दं 'सः' यजमानः 'तेन'
चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः ।

“विश्वाम्यः”-इति मन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वमुपपादयति—
“अनद्धा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवर्त्तिनस्तुर्थस्य सङ्गावोऽसङ्गा-
वस्य 'अनद्धा वै' अस्माक मप्रत्यच्च एव ; यद् 'विश्वाम्यः' सर्वा
दिशः, तदप्यनद्धा 'अनद्धैव' अप्रत्यच्च मेव ; (लोकत्रयवत्प्रसिद्धा-
भावात्^२ ।) अतोऽप्रत्यच्चदिग्वाचिना विश्वाम्य आश्वाम्य इति^३
पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकलमेवाप्रत्यच्चं विवक्षितमित्यर्थः ।

एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्य अवशिष्टकपा-
लोपधाने पञ्चदशमाह— “द्वर्षीं चैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रे^४
भृगूणा मङ्गिरसा मिति^५ तपसो यद् विशेषणं तद्वाच्ये— “एतदा
इति । यद् 'भृग्वङ्गिरसां' मर्षीणां तपोविशेषजनितं तेजः,
'एतत्' खलु अन्यादितेजोऽन्तरात् 'तेजिष्ठं' तेजस्वितमम्, अति-
शयेन दीप्तम् । तेजस्वि-शब्दादिष्ठानि “विन्मतोऽङ्गिति^६ शुक ।
एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्रायमाह— “सुतप्तान्नीति । एतान्युपहितानि

१— 'सन्दिग्धमानात्'-इति जादिषु ।

२— नैतद्वाक्यं ङ-श्रुतकादन्वय । ३— 'विश्वाम्यः आश्वाम्य इति'-इति ठ ।

४— 'मन्त्रेषु'-इति जादिषु ; ठ-श्रुतके तु नाख्येवैतत् पदम् ।

५— वा० सं० १. १८. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३५ ।

६— पा० सू० ५. ३. ६५ ।

कपालानि भृग्वङ्गिरसां तपसा सुष्ठु अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्य-
नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । 'असन्'-इत्यस्तेः पञ्चमलङ्कारे^१ रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सहानुष्ठेययोः कपालोपधान मभिधाय पेषणं विधातु
मारभते— “अथेति । अवहननवत् पेषणस्यापि^२ कृष्णाजिनस्योपरि
कर्त्तव्यता मभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते^३— “स कृष्णाजिन मिति ।
“सोऽसावेवेति । अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधिगोषो यः
प्रागान्नातः— “तन्नाद्वा एवैतद्द्रुचांस्ततोऽपहन्तीति^४, स एवाचाप्यनु-
षण्य योजनीय इत्यतिदेशः ।

अस्य कृष्णाजिनस्य स्तरणं विधत्ते— “तदिति । “इयं वै पृथि-
व्यदितिः”-इत्यादिना^५ यत् प्रागान्नात मेव मन्त्रव्याख्यानम्^६, तद-
न्नातिदिशति— “सोऽसावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकम्^७ उपधानं विधत्ते—
“अथेति । “धिषणा ह्येत्यादि । पेषणीयतण्डुलानां धारणाद्
‘धिषणा’, पर्वतावयवत्वात् ‘पर्वतौ’-इति । एतदुभयं प्रसिद्ध मिति
‘हि’-शब्दयोरर्थः । गत मन्यत् । “इय मेवेति । पार्थिवेन धारणा-
स्थेन रूपेण योगात् ‘एषा’ दृषत् इय मेव पृथिवीति स्तुतिः ॥ १५ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानं विधत्ते^८— “अथ शम्या

१— पा० सू० ३. ४. ७ । २— १. ४. ४. (७१, ७६ प्र०) दृष्टव्यम् ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. १ । का० औ० सू० २. ५. २ ।

४— ७२ प्र० १ प० दृष्टव्यम् । ५— ७२ प्र० ५ प० दृष्टव्यम् ।

६— ‘मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्’-इति ठ ।

७— वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ५. ३ ।

८— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. ३ ।

मिति । 'उदीचीनम्' उदगवस्थित मघे यस्याः सा तथोक्ता । कात्यायनोऽप्याह स्म—“पश्चाच्छम्या सुपोहत्युदीचीं दिव इति”— इति^१ । शम्याया शुलोकस्तम्भनहेतुत्वं वक्तुं मन्तरिचरूपता माह— “अन्तरिच मेवेति । द्यावापृथिव्यात्मना संस्तुतयोर्दृषदुपल्लयोर्मध्ये-
ऽवस्थानलक्षणो रूपेण 'अन्तरिच मेव' अन्तरिचलोकात्मिकैव 'शम्या', इमे च द्यावापृथिव्यौ अन्तरिचेण हि यस्माद् 'विष्टम्भे' विविध मधस्तादुपरिष्ठाच्च धारिते, अतोऽन्तरिचात्मिका शम्यापि “दिवस्तम्भनीरभीति” स्वयते ॥ १६ ॥

दृषद् उपरि उपल्लायाः स्थापनं समन्त्रकं^२ विधत्ते— “अथेति । 'पार्वतेयी'-शब्दं व्याचष्टे— “कनीयसीत्यादिना । यस्माद्देशोपल्ला अतिशयेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाण, अतः 'एषा' दृषदः 'दुहि-
तेव भवति' ; दुहिता हि लोके मातुरल्पीयसी भवति । तस्माद्देशो पर्वत्याः^३ पुत्री 'पार्वतेयी'-इति । “स्त्रीभ्यो ङक्”—इति^४ ङक् ।

“प्रति त्वा पर्वती वेत्तु”—इतिमन्त्रशेषेण परस्परहिंसापरिहारार्थं दृषदुपल्लयोर्मित्रीकरणं मर्थं इति व्याचष्टे—“प्रति हीति । उपर्यव-
स्थानलक्षणेन रूपेण 'एषा' उपल्ला 'द्यौरैव' शुलोकात्मिकैवेत्यर्थः । तदेको दृषदुपल्ले समाहन्तीति^५ प्राक् यत् तयोः समाहननं विहित-
तम्, तत्र शम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति— “हनू एवेति ।

१— का० औ० सू० २. ५. ४ । २— वा० सं० १. १६. ३ ।

३— वा० सं० १. १६. ४ । का० औ० सू० २. ५. ५ ।

४— 'पार्वत्याः'-इति ज । ५— पा० सू० ४. १. १२० ।

६— १. ४. १३ (७४ पृ० ११ पं०) दृष्टव्यम् ।

दृषदुपलयादभयनावस्थानाद्भ्रूलम्, तन्मध्येऽवस्थानाच्छ्रम्यायाः जिज्ञा-
त्वम् । यस्माच्च जिज्ञया लोको वदति, तस्मात् जिज्ञास्थानीयया
श्रम्यथैव समाहननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद उपरि समन्त्रकं^१ तण्डुलप्रक्षेपं विधत्ते—
“अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्राय माह— “देवान्
धिनवदिति । “धिवि प्रीणनार्थः”—इति^२ धातुः । यद्यथान्यादि-
देवान् ‘धिनवत्’ प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते ; अतो
धिनोति प्रीणयतीति ‘धान्यम्’ । यत एव मतो देवान् धिनुहीति
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्त्रकं^३ पेषणं विधत्ते— “अथेति । ‘पिनष्टि’ सञ्चूर्णयति ।
“पिषु सञ्चूर्षने”—इति^४ धातुः । प्रकर्षण अनिति चेष्टत इति
नासिकाभ्यां वह्निर्निर्गच्छन् श्वासरूपो वायुः ‘प्राणः’ । ‘उत्’ ऊर्द्धात्
अधोदेशं प्रत्यनिति चेष्टत इति ‘उदानः’ ; नासिकाभ्यां देहे पुनः
प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति
प्रेरयतीति ‘व्यानः’ ; ऊर्द्धावाङ्गृत्ति^५ विलक्षणो मध्यवृत्तिर्वायुः ।

एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यात
सुत्तरमन्त्रं विनियुक्ते— “प्रोहति देवो व इति^६ । अनेन मन्त्रेण

१— वा० सं० १. २०. १ । का० औ० सू० २. ५. ६ ।

२— भ्वा० प० ५६३ ।

३— वा० सं० १. २०. २ । का० औ० सू० २. ५. ६ ।

४— ङ० प० १४ । ५— ‘ऊर्द्धाघोवृत्तिः’—इति ठ, ङ ।

६— वा० सं० १. २०. ३ । का० औ० सू० २. ५. ७ ।

कृष्णाजिने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूत्र-
प्रणयनं, तद्वाङ्मणान्तरमूलम् । स ह्येवं सूत्रयामास— “पिनष्टि
प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घा मिति कृष्णाजिने प्रोहति, चक्षुषे
त्वेतीक्षत इति^१ ॥ १६ ॥

प्राणायेतिमन्त्रस्याभिप्राय भाविष्कर्तुं मुक्तं पेषण मनुवदति—
“तद्यदिति । ‘अमृतानां’ मरणरहितानां देवानां हविः ‘जीव’^२
प्राणधारणं युक्तं मेव सत् ‘अमृतम्’ मरणसाधनं न भवति^३ । अथैवं
सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहननपेषणाभ्या मृत्विजो मारयन्ति ; तथा
सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्तं मिति भावः ॥ २० ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति— “स यदाहेति । पेषण-
समये “प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः प्राणादीनेव” पुनरस्मिन्
हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गतं मन्यत् ।

“एतानि वै जीवत इत्यादि । ‘एतानि’ प्राणोदानधारणादीनि
‘जीवतः’ पुरुषस्य खिङ्गानि । ‘एवम्’ अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणो-
दानादिस्थापने सति हविरपि सजीव मेवेति युक्तं तस्यामृतत्व-
साधन मित्यभिप्रायः । “पिष्णन्तीति । एवं समन्त्रक मध्वर्युणा
पेषणे कृते सति यजमानपरिहारका अवशिष्टं सर्वं सूक्ष्मीकुर्युः^४ ।

१— का०श्री० सू० १. ५. ७, ८, ९. एतद्वाङ्मणानये तु आयुषे धा मित्यन्तः
पेषणमन्त्रः, देवो व इत्यादिरेव प्रोहणमन्त्र इति विशेषः ।

२— ‘जीवनं’—इति ड । ३— ‘अमरयसाधनं’—इति ठ, ड, ट ।

४— “मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहारन् प्राणादीनेव”—इति ट ।

५— “दासो पिनष्टि पत्नो वा, अपि वा पत्नवहन्ति श्रुता पिनष्टि”—इति
आप० श्री० सू० १. २१. ८, ९ ।

तथा उपहितानि च कपालानि 'अभीन्धते' अङ्गारैः प्रदीप्तानि
 कुर्युरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पेषणसमये एव आद्यस्य निर्वापं विधत्ते— "अथैक इति । यदा
 चाध्वर्युः पिनष्टि, 'अथ' तस्मिन्नेव समये 'एकः' अन्यः आग्नीध्रादिः
 ('आज्यं निर्वपति') । अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयोः सम-
 समयवर्त्तित्वं सूचितम्— "पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीना मित्या-
 ज्यम्"—इति^१ । तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्यग्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण
 गहीतव्य मिति विधित्सुराह— "यदा इति । 'यत्' खलु हविः
 "अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, 'तद्' गृहणसाधनं
 यजुश्च यावद्देवत्यं भवति, तावद्देवत्य मेव 'तत्' हविर्भवति । आज्यं
 च सर्वदेवतासाधारण मिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीया-
 दित्यर्थः । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारणं सेत्स्यतीत्याह— "न वा
 इति । एव अनिरुक्तयजुषा गृहण मुपपाद्य तद्विधत्ते— "तस्मा-
 दिति । देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् 'निरुक्तम्', तद्विल-
 क्षणम् 'अनिरुक्तम्' । तादृशं च "महीना मित्यादि यजुः^२ ; तत्र
 प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्यानुपलम्भात् ।

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे— मद्वा इति । "मह पूजायाम्"^३ । मद्वात्ते
 पूज्यन्त इति 'मद्वाः' । एतच्च 'एतासां' गवाम् 'एकं' साधारणं
 नाम । आज्यस्य पयःकार्यत्वात् "पयोऽसीति । विकारे प्रकृतिशब्द
 इत्यर्थः । गहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् 'असि'-मन्त्रः^४ प्रयोक्तव्य इत्याह—

१— नैते पदे ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

३, ५— वा० सं० १. २०. ५ ।

४— भा० प० ७३० ।

एव मु हेति । 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेण आज्ये निरूपे सति तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीतं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये
प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— अथ पेषणोपधाने सङ्घ भवतः । तत्र अग्नीत् कपालानि प्रक्षाल्य, गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, प्रथमं तावत् उपवेधं गृहीत्वा तेन श्रपणस्य अकारान् खरमध्ये एव स्वस्थानात् प्राच्यां प्रेरयति,— यथाङ्गारस्थानेऽति-
तप्रभूमौ कपालान्युपधीयेरन् । ततस्तेनैव प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एक मङ्गारं गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणपुरोडाशस्थानस्य मध्ये आनयति । तस्यानीतस्याङ्गारस्योपरि उत्तानं मध्यमं कपालं मुपदधाति [तत्राभिचारं कुर्वन् मन्त्रे 'भ्राह्म्यस्य' स्थाने अमुकस्येति शत्रोर्नामग्रहणं कार्यम्, तत उदकोपस्पर्शनञ्च] । ततः सव्यहस्तस्याङ्गुल्या अशून्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले एक मङ्गारं निदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयम्, ततः पुरस्तात् तृतीयम्, मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात्पूर्वं मेकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तराले षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकारशानि प्राक्संस्थानि । ततो ज्वलदङ्गारैः सर्वाणि तानि कपालान्याच्छादयति । ततस्तद्वोपसर्जनौरग्नी-
देव गार्हपत्येऽधिभ्रयति । पिष्टसंयवनार्था आप उपसर्जन्यः । इति कपालोपधानम् । अथ पेषणम् । तत्र अध्वर्युः कृष्णाजिन मादाय, पूर्ववदवध्वम्, अप उपस्पृश्य, प्रत्नग्रीव मास्तीर्य, सव्यहस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने, दक्षिणेन हस्तेन प्रागग्यां दृषदं तस्य कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति । तत्पश्चाद्भागे अधस्तादुदगग्यां शस्यां प्रेरयति,— यथा दृषदः प्राचीनप्रवणतां जायेत । ततस्तस्या उपरि उदगग्या मुपला भुपदधाति । ततस्तस्यां दृषदि तण्डुला-
नोप्य पिनष्टि । पिष्ट्यमायेषु तण्डुलेषु, तप्यमानेषु कपालेषु च यजमानो आज्यस्याख्या आज्यं प्रक्षिपतीतीह पेषणोपधाने कर्मणी विहिते ।

पवित्रवति संव्वपति । पात्र्यां पवित्रे ऽश्रवधाय
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ता-
 भ्याः संव्वपामीति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

अथान्तर्वेद्युपविशति । अथैक उपसुर्जनीभिरैति
 ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति स माप
 ओषधीभिरिति सुः ह्येतद्दाप ओषधिभिरेताभिः
 पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते स मोषधयो रुसेनेति सुः ह्येत-
 दोषधयो रुसेनैताः पिष्टा अद्भिः सङ्गच्छन्त ऽश्रापो
 ह्येतासाः रुसः सुः रेवतीर्जुगतीभिः पृच्यन्ता मिति
 रेवत्य आपो जुगत्य ओषधयस्ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृ-
 च्यन्ते सम्मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति सः
 रुसवत्यो रुसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति । जनयत्यै त्वा संयौमीति यथा श्रिये
 ऽन्नाद्यायेमाः प्रजा युजमानाय युच्छेदेवं वै तत् संयौ-
 त्यधिवर्ष्यन्तु वै संयौति यथा वा ऽश्रुधिरक्तोऽग्नेरुधि
 जायेतैवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ द्वेषा करोति । यदि हे हविषी भवतः ।
 पौर्णमास्यां वै हे हविषी भवतः स युच पुनर्न सः-
 हरिष्यन्स्यात् तद्भिर्मृशतीद् मग्नेरिद् मग्नीषोमयो-
 रिति नाना वा ऽएतदग्ने हविर्गृह्णन्ति तत् सहावघ्नन्ति

तत् सह पि०षन्ति तत् पुनर्नाना करोति तुस्मादेव
 मभिमृशत्यधिष्ठणक्तेवैषु पुरोडाश मुधिअयत्यसा*
 वाज्यम् ॥ ४ ॥ (आत्मीयः)

तद्वा ऽएतत् । उभय० सह क्रियते तद्यदेतदुभय०
 सह क्रियतेऽर्द्धो ह वा ऽएषु आत्मनो यज्ञस्य यदाज्य
 मर्द्धो यदिह हविर्भवति स युश्चासावर्द्धो य उ चाय
 मर्द्धस्ता ऽउभावग्निं गमयावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभय०
 सह क्रियत ऽएव मु ह्येषु आत्मा यज्ञस्य सुन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्य मुधिअयति । इषे त्वेति वृष्ट्यै तुदाह
 यदाहेषे त्वेति तत् पुनरुदासयत्यूर्जे त्वेति यो वृष्ट्या-
 दूर्गं रुसो जायते† तुस्मै तुदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाश मुधिष्ठणक्ति । घुर्म्मोऽसीति यज्ञ
 मेवैतत् करोति यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति
 विश्वायुरिति तदायुर्हधाति ॥ ७ ॥

तं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन
 मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति युजमानो वै यज्ञ-
 पतिस्तद्युजमानायैवैतदाशिष माशास्ते ॥ ८ ॥

तन्न सचा पृथुं कुर्यात् । मानुषः ह कुर्याद् यत्

* 'मुधिअयत्यसा'-इति क ।

† 'जायते'-इति च-शुद्धौ ।

पृथुं कुर्याद् व्यृञ्चं वै तद् यज्ञस्य* . युन्मानुषं नेद् व्यृञ्चं
यज्ञे करवाणीति तुस्मान् सत्त्वा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः । कस्तुद्वेद
यावानश्वशफो यावन्त मेव स्वयं मनसा नु सत्त्वा पृथुं
मुन्येतैवुं कुर्यात् ॥ १० ॥

तु मद्भिरभिमृशति । सकृद्वा चिर्वा तद्युदेवास्याचा-
वघ्नन्तो वा पिःघ्नन्तो वा क्षणवन्ति† वा विव वा वृहन्ति
शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति तुदद्भिः सुन्द-
धाति तुस्माद्भिरभिमृशति ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति । अग्निष्टे त्वचं मा हिःसीदित्यग्निना
वा ऽयनमेतुदमितस्यन् भवत्येष ते त्वचं मा हिःसी-
दित्येवैतदाह ॥ १२ ॥

तं पुर्यमिं करोति । अच्छिद्र मेवैन मेतुदग्निना
परिमृशति नेदेनं नाद्वा रुश्राःसि प्रमृशानि-
त्यग्निर्हि रुश्रसा मपहन्ता तुस्मात् पुर्यमिं करोति ॥ १३ ॥

तुः अपयति । देवुक्त्वा सवितु अपयत्विति न वा
ऽएतस्य मनुष्यः अपयितुा देवो ह्येष तुदेनं देव एव-
सवितुा अपयति वृषिष्टे ऽधिनाक ऽइति देवुचो एत-
दाह यदाह वृषिष्टे ऽधिनाक ऽइति तु मभिमृशति
शृतं वेदानीति तुस्माद्वा ऽअभिमृशति ॥ १४ ॥

* 'याज्ञस्य'-इति ग ।

† 'द्विगवन्ति'-इति च ।

सोऽभिमृशति । सा भेर्मा सुंब्बिक्था इति मा त्वं
भैषीर्मा* सुंब्बिक्था युत् त्वाह मुमानुषः सुन्तं
मानुपोऽभिमृशामीत्येवैतुदाह ॥ १५ ॥

यदा श्रुतोऽथाभिवासयति । नेदेन मुपरिष्टान्नाष्ट्रा
रुक्षाःस्यवपुश्यानिति नेद्वेव नमु इव मुषितु इव
शुयाता इत्यु चैव तुस्माद्वा ऽअभिवासयति ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । अतमेर्यज्ञोऽतमेर्युजमानस्य
प्रजा भूयादिति नेदेतदनु यज्ञो वा युजमानो वा
ताम्याद्यदिदु मभिवासुयामीति तुस्मादेव मभि-
वासयति ॥ १७ ॥

अथ पात्रौनिर्णयजनम् । अङ्गुलिप्रणुजन मास्येभ्यो
निनयति तद्यदास्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते— “पवित्र-
वति”—इति । सामान्योपक्रमात् नपुंसकनिर्देशः ; पवित्रयुक्ते पात्रे
इत्यर्थः । तदेव विवृणोति— “पात्र्यां पवित्रे अवधायेति । “सो
ऽसावेवैतस्येति । “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना ग्रहणप्रकरणे

* ‘भैषीर्मा’—इति च ।

† ‘अभिवासयति’—इति ख, च ।

१— ३८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

प्रागान्नात एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुषः^१ शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथान्तर्वेदीति । यद्याहवनीये हविःश्रपणं गार्हपत्ये वा, उभयथापि वेदिमध्ये उपविशेदित्यर्थः । कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभिप्रायेण विकल्प्य माह—“श्रपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा”—इति^२ ॥

“अथैक इति । ‘एकः’ अन्य आग्नीध्रादिः । उपसृजत्याभिरिति व्युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः ‘उपसर्जन्यः’ ; ताभिः महागच्छेदित्यर्थः । अथ तासां तूष्णी मासेचनं विधत्ते—“ता आनयतीति । “ताः पवित्राभ्या मित्यादि । आनीयमानाः ‘ताः’ “स माप”—इति^३ मन्त्रेण पिष्टाना मुपरि पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।

मन्त्रतात्पर्यं माह—“सं ह्येतदिति । ‘एतत्’ एतर्हि, एताः आनीयमानाः ‘आपः’, पिष्टरूपेणावस्थिताभिः ‘ओषधिभिः’ सङ्गच्छन्ते । अतो मन्त्रगतौषधिशब्देन तद्विकाराः पिष्टा विवचिताः । स मित्युपसर्गश्रवणाद् योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः । एव मया मोषधिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, व्यतिहारेणोषधीना मङ्गिः सङ्गतिः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे—“स मोषधय इति । पूर्ववद्चाप्योषधिशब्दः पिष्टपरः, रसशब्देन चापो विवचिता इत्याह—“एताः पिष्टा अङ्गिरिति । “आपो हीति । उपसृज्यन्तुकाप्यावयवयुक्ताः खल्लोषधय

१— वा० सं० १. २१. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. १० ।

२— श्रौ० सू० २. ५. ११ । “सौकर्यादेवोपवेशनम्”—इति तत्र या० दे० ।

३— वा० सं० १. २१. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. १२, १३ ।

४— संहितापाठस्तु ओषधीभिरिति, तस्यैव प्रतिशब्द एषः ।

आर्द्रा रसवत्यो भवन्ति, अतस्तासा मुदक मेव रस इत्यर्थः। मन्त्र-
गतरेवतीशब्दस्यार्थं माह— “रेवत्य आप इति। रयिः धन मासा
मस्तीति रेवत्य आपः। धनमूलत्वञ्च तासां नदीतटाकादिष्ववस्थि-
तानां प्रसिद्धम्। अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवक्षिताः।
“रयेर्मतौ बज्जलम्”—इति^१ सम्यसारणे, “उगितस्य”—इति^२ डीप्।
गम्यन्ते सर्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त इति^३ कृत्यत्वा जगतीशब्दोऽथो-
षधिवचक इति व्याचष्टे— “जगत्य इति। “सम्भ्रमतीरित्यादि।
अत्र मधुशब्देन माधुर्यरसो विवक्षित इत्याह— “सः रसवत्य
इति ॥ २ ॥

आसिक्तजलेन^४ पिष्टानां समन्त्रकं^५ मिश्रीकरणं विधत्ते—
“अथेति। ‘संयौति’ सम्यग् मिश्रीकरोतीति। “यु मिश्रणे”—
इति^६ धातुः।

मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रशंसति— “अथेति। यथा
खल्बिमाः प्रजाः ‘यजमानाय’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^७, यजमानस्य ‘अथे’
सम्यदर्थं मन्त्रार्थञ्च नियच्छेद्, एव मेतदनुकूल मेव तत्पिष्टसंयवन
मित्यर्थः। मन्त्रगत-‘जनयत्यै’-शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः ; त सुप-
जीय प्रशंसति— “अधिवर्ष्यन्निति। ‘अधिवर्जनं’ पुरोडाशस्य

१— पा० सू० ६. १. ३४ वा० ३४७३ । २— पा० सू० ४. १. ४६ ।

३— ‘गम्यते०—० प्राप्यत इति’—इति ३ ।

४— ‘आसिक्तजलेन’—इति ज, भू ।

५— वा० सं० १. २२. १ । का० औ० सू० २. ५. १४ ।

६— ऋदा० प० १०२३ । ‘मिश्रणेऽमिश्रणे च’—इति धा० ।

७— पा० सू० २. ३. ६१ वा० १५०६ ।

अग्नावधिश्रयणं करिष्यन्, खलु संयीति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुणं मेव तत् संयवनं “जनयत्यै”-इतिजमनलिङ्गवतो मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयं मिति तद्दर्शयति— “पौर्षमास्या मिति । ‘पौर्षमासी’-शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र ह्याग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीय एकादशकपाल इति ‘द्वे हविषी’ विहिते इत्यर्थः ।

एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्त्राभिर्गर्जनं विधत्ते— “स यचेति । ‘सः’ खल्वध्वर्युः ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘तत्’ हविर्द्वयं ‘पुनर्न संहरिष्यन्स्यात्’ संहरणं मेकीकरणं, तत् करिष्यन् न भवेत्, ‘तत्’ तदानीम् “इदं मग्नेः”-इत्येकं भागं मभिमृशति, “इदं मग्नीषोमयोः”-इत्यपरम्^१ । तावेतौ यथासङ्ख्यं माग्नेयाम्नीषोमीय-पुरोडाशावित्यर्थः^२ ।

कथं पुनरनयोर्द्विलं, कुत्र वा तयोः संहरणं, यद्वावृत्तये “न संहरिष्यन्”-इति विशेष्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति— “नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्निर्वापसमये “अग्नये जुष्टं गृह्णामि”, “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति पृथक् पृथक् देवतादेशनाद्^३ ग्रहणस्य

१— ‘यस्मिन् काले तस्य हविर्द्वयस्य पुनःसंहरणं मेकीकरणं करिष्यन् न भवेत्’-इति ८ ।

२— वा० सं० १. २२. २, ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. १५ ।

३— “यथादेवतमन्यत्”-इति का० श्रौ० सू० २. ५. १६ । ‘अन्यत्’ ऐन्द्रादि ।

४— ‘देवतादेशेन’-इत्येव पाठो ङ-पुक्तकादन्यत्र सर्वत्रैव ।

नानात्वम् । अवहननादिसंस्कारे सदैवानुष्ठिते सति तद्विवरस्मिन्
समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्वं विभजतीत्यर्थः ॥

पुरोडाशकपालस्याज्याधिअयणस्य च समानकालतां विवक्षित-
त्वात् कर्त्तभेद माह^१—“अधिवृणक्तीति । ‘एषः’ अध्वर्युः पुरो-
डाशम् ‘अधिवृणक्ति’ अग्नेरुपर्यधिअयति । “अथैक आज्यं निर्वप-
ति”-इति प्रागन्यशब्दपर्यायेणैकशब्देन य आग्नीध्र आज्यनिवापि
कर्त्ततया प्रतिपादितः^२, सोऽत्र ‘असौ’-इत्यदःशब्देन विप्रकृष्टवाचिना
परामृश्यते । पुरोडाशाधिअयणसमये ‘असौ’ आग्नीध्रः ‘आज्यम्’
अधिअयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयोः सहानुष्ठानं सुपपादयति—“अर्द्धे ह वा एष
इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः; उपस्तरणाभिघारयोः^३
प्रयाजादीनाञ्च तत्साध्यत्वात्; इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहा-
धिअयणेन तदर्द्धद्वयमेकीकृत्य अग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योरग्नीध्रस्य
चाभिप्रायः । “एव मु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहाधिअयणे
सति अर्द्धद्वयस्यैकौकरणात् यज्ञशरीरं सन्धीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितं माज्याधिअयणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“सोऽसाविति ।
इत्थं इतीडिति व्युत्पत्त्या इट्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे—

- १—‘पुरोडाशकपालस्याज्यस्य चाग्नेरुपरि अधिअयणस्य समानकाल-
तां विवक्षितः (विवक्षुः) कर्त्तभेद माह’-इति ७ ।
२—पुरस्तात् इष्टयम् २. १. २२ (६७ पृ० ११ पं०) ।
३—“आद्यन्तयोरान्यम्”-इति का० श्रौ० सू० १. ६. ८ ।
४—तन्मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ४ । का० श्रौ० सू० २. ५. १७ ।

“वृष्या इति । “वृष्टादूर्ध्वम इति । तस्मात् ‘वृष्टात्’ उदकात् जाय-
मानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स ‘ऊर्क’-शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

“अधिवृणक्तीति । अग्नावुपरि ‘वृणक्ति’ वर्जयति, अप्रणाथं
स्वापयतीत्यर्थः^१ । “यज्ञ मेवैतदिति । घर्षाऽशौति^२ घर्षतादात्म्य-
स्तवनात्, घर्षस्य च सोमयागाङ्गत्वात् तदात्मक मेवैतत्करोति ।
घर्षस्य यत् प्रवृञ्जनं सोमे, तत्सदृश मेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्जन
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

“तं प्रथयतीति । उपहितेषु (कपालेषु^३) विस्तारयतीत्यर्थः ।
“प्रथयत्येवैन मेतदिति विहितस्य प्रशंसा । ‘प्रथयति’ पृथु विस्तीर्णं
प्रभृतं करोतीत्यर्थः^४ ॥ ८ ॥

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाणं^५ विधित्सुः परिमाणान्तरं
निषेधति— “तन्नेति । सचेति निपातोऽनेकार्थत्वाद्वाचतिशयार्थः ।
‘सत्रा पृथुम्’ अतिपृथुं न कुर्यात् । विपक्षे बाध माह— “मानुषं
हेति । अस्तु मानुषत्वं^६ को दोष इत्यत आह— “व्यूहं वा इति ।
‘व्यूहं’ विगतद्विक मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— गार्हपत्ये । रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य मृत-
पत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिश्चयण मिति का० श्रौ० सू० २. ५. १८ ।

२— वा० सं० १. २२. ५ । का० श्रौ० सू० २. ५. १६ ।

३— नास्त्येतत् पदं ङ पुल्लकादन्यत्र ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० १. २२. ६ । का० श्रौ० सू० २. ५. २० ।

५— ‘अभिमतं परिमाणं’—इति ठ, ‘अभिमतपरिमाणं’—इति ड ।

६— ‘मानुषं’—इति ड ।

पदान्तर सुपन्यस्यति^१— “अश्वशफेति । अथ मपि पक्षो दुश्चान-
त्वात् न साधुरित्याह— “कस्तदिति । स्वाभिमतं पुरोडाशपरिमाण
माह— “धावन्त मिति । यत्परिमाणविशिष्ट मेव पुरोडाशं स्वयं
मनसैवातिष्ठयं न मन्येत, किन्तु दैवतसौविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्त
मेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः^२ ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याङ्गिरभिमर्शनं विधत्ते— “त मिति । ‘क्ष्वन्ति’
हिसन्ति । “क्ष्णु^३ हिंसायाम्”—इति^४ धातुः । ‘विवृहन्ति’ विक्षेप-
यन्ति । “वृह उद्यमने”—इति^५ धातुः । “शान्तिराप इति । दाह-
दृष्णादिशमनहेतुत्वेनापां शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

“सोऽभिमृशतीत्यादिविहित्वाभिमर्शनानुवादेन मन्त्रविधिः^६ ।
मन्त्रेणाहिंसाप्रार्थनं युक्त मिति व्याचष्टे— “अग्निना वा इति ।
“अभितश्यन्निति । अभितः सर्वतः तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते— “त मिति । परितोऽग्निर्यस्य, स
‘पर्यग्निः’ ; परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः^७ । तस्य प्रयोजन

१— ‘पदान्तर मपवदति’—इति ङ ।

२— “षडङ्गुलवृत्ता कपालचित्तिर्यथा सम्यद्यते, तथा कपालपरिमाण
माश्रयणीयम्”—इति का० औ० २. ५. २० सू० वृत्तौ या० दे० ।

३— ‘क्ष्वन्ति’ हिसन्ति । “क्ष्विणु”-इति जादिष्, ङ-पुस्तके च पाठः ।

४— त० उ० ४ “क्ष्विणु च” ।

५— तु० प० ६७ ।

६— मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ७ । का० औ० सू० २. ५. २१ ।

७— पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु “अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः”—इति
तै० सं० १. १. ८. १ । तद्विधिः का० औ० सू० २. ५. २२ ।

माह— “अच्छिद्र मिति । राक्षसादिसंस्पर्शाभावार्थं प्राकारवस्त्रोरभ्र
मग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

समन्त्रकं अपणं विधत्ते— “त मिति । “वर्षिष्ठेऽधिनाक
इति^१ । मन्त्रपाठे ‘देवत्रो’^२ देवान् प्रत्येवैतदाह । ‘वर्षिष्ठे’ वृद्धतमे
‘नाके’ स्वर्गे ‘देवः’ सविता अपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च
तल्लोकवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः”—^३
इति^४ द्वितीयार्थं चा-प्रत्ययः । अपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते—
“त मिति । अभिष्टशतोऽभिप्राय माह— “शृत मिति । ‘शृतं’
पकं जानामीत्यर्थः । “आ पाके”-इत्यस्मात्^५ निष्ठायां “शृतं
पाके”-इति^६ निपातितम् । ‘वेदानि’-इति “विदज्ञाने”^७-इत्य-
स्मात्प्रोच्यन्तमेकवचनम् ॥ १४ ॥

विहित मभिमर्शन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “सोऽभीति ।
मन्त्रगतं ‘भेः’-इत्येतत्पदं व्याचष्टे— “मा त्वं भैषीरिति । ‘मा
संविख्याः’-इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारण माह—
“यं लेति ॥ १५ ॥

“यदा शृत इति । ‘यदा’ यस्मिन् काले स पुरोडाशः ‘शृतः’
पक्वो भवति, ‘अथ’ अनन्तर मेव तस्योपरि ‘अभिवासयति’

१— वा० सं० १. २२. ८ । का० औ० सू० २. ५. २३ ।

२— ‘देवत्रा उ’-इति क्लृप्तः । एवार्थोऽत्र उ-शब्दः ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— अदा० प० ४३ ।

५— पा० सू० ६. १. २७ ।

६— अ० प० ४५ ।

७— वा० सं० १. २३. १ । का० औ० सू० २. ५. २४ ।

साङ्गारेण भस्मना^१ आच्छादयतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजन माह—
 “नेदिति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्त माह— “नेदेवेति । ‘नग्नः’
 स्त्रभावतो विवसनः; ‘मुषितः’ चौरादिभिरपद्धतवसनः; तावुभौ
 यथा निरावरणौ ‘ग्रथयति’, तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवसनभावे
 निरावरणः ग्रथीत । नैव तथा ग्रथीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवसनं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

“सोऽभिवसयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः^२ । ‘अतमेरुः’ अतमनशीलः,
 इज्यते अनेनेति ‘यज्ञः’ पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत्; अतो
 यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । इमं मर्थं
 प्रतिपादयति— “नेदेतदिति । यदिद् मभिवसनम्, ‘एतदनु’
 एतस्यानन्तरमित्यर्थः । “तस्मादिति । अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेण
 अभिवसनकृत-तमनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पात्राङ्गुलि^३प्रचालनोदकस्य निनयनं विधत्ते^४— “अथेति ।
 निर्णिज्यते शोध्यते अनेनेति ‘निर्णजनम्’ अङ्गुलिप्रचालनम्,
 पात्रौर्निर्णजनं च^५ उदकम् । अङ्गो जातत्वात् ‘आप्याः’ त्रितादयः^६

१— “साङ्गारेण भस्मनेति काठके”—इति का० श्रौ० २. ५. २५ या० दे० ।

२— वा० सं० १. २३. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. २५ ।

३— ‘पात्राङ्गुलि’—इति जादिषु ।

४— मन्त्रस्वस्य वा० सं० १. २३. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. २६ ।

५— ङ-पुस्तके त्विमानि अङ्गुल्यादीनि त्रौषि पदानि न दृश्यन्ते ।

६— ते च त्रितः, द्वितः, एकत इति । “अस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रति-
 ष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्याश्च देवाः”—इति ऐ० ब्रा० ८. ३. ३ ।

तेभ्यो^१ निनयेदित्यर्थः । विहितं निनयनं स्रोतु मनुवदति—
“तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ [२.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनश्रुतपथभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तेषां मृत्युसिक्कथा त्विहैवोत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वर्णयित्ते ।

२— अथ पिष्टावपनम् ।— पवित्रे पात्र्यां हात्वा कृष्णाजिनात् पिष्टान्यादाय सपवित्रायां पात्र्या मावपति । तत उच्यते गार्हपत्यस्य पश्चात् वेदिमध्ये वा उपविशति । तत आग्नीध्रः स्पर्शं सथे गृह्णीत्वा उपसर्जनौष्ठस्य अध्वर्योर्दक्षिणेनस्त्रीय पिष्टानां सुपरि घृतस्य सपवित्रस्य अध्वर्योर्दक्षिणस्य उपरि निनयति । ततोऽध्वर्युः तेनाग्नीधा निनयमाना उपसर्जनौर्दक्षिणस्य घृताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति । आग्नीधा च तथा निनयनं कार्यं यथाध्वर्योर्मन्वान्ते गृह्यं सम्पद्यते । तत उदकं पिष्टानि च मिश्रयति । मिश्रितं तत् समं विभज्य द्वौ पिष्टौ हात्वा पात्र्या मुदकसंस्थौ निधाय इद ममेरिति इद मग्नीधोमयोरिति च ब्रमेथ आलभते । ततोऽग्नीद् सथ्यहस्ते वेदं गृह्णीत्वा दक्षिणत आलभ्य मधिभ्रयति, अग्रेरपरि आव्यस्थालीं निदधातीत्यर्थः । अथ पुरोडाशप्रथमम् ।— तत्राध्वर्युः सहैवाष्टासु कपालेषु प्रथमं पुरोडाशं मधिभ्रयति, तत एकादशसु कपालेषु द्वितीयम् ; ततो यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । अतिपृथुं न करोति । ततश्च मेव पुरोडाशं सहात्वा त्रिर्वा अद्भिरभिष्टयति, सहात्वायति ; प्रथने क्रियमाणे वत्र हाचन विदौर्हं भवति तत् सन्दधातीत्यर्थः । ततः पात्र्या अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । अथ षर्यंभिकरणम् ।— गार्हपत्यादकार मादाय आव्यस्थालीपुरोडाशान् परितः प्रदक्षिण मङ्गारं

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रयाठकः समाप्तः^१ ॥

प्रताचरण मारभ्य पात्रोर्निर्णयान्ततः ।
कर्णोक्तं प्राक्-प्रपाठकेऽन्यत्तु द्वितीयेऽभिधीयते ॥^२

परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रादक्षिण्ये-
नानयनम्, तत उदकस्पर्शः । ततो ज्वलद्भिर्दर्मद्वयैः प्रथमं द्वितीयं
च पुरोडाशं क्रमेण अपयति ; प्रस्ताश्रुतज्ञानात् तौ हावेव पुरोडाशौ
क्रमेणानभते च । अश्रुतौ चेत् तौ पुनः अपयप्रक्षेपः ; प्रुतौ चेत्
वेदेगोपवेधेण वा तप्ततरेणाङ्गारमिश्रेण मसुनाच्छादयेत् । अथ पात्रो-
र्निर्णयनम् ।— पात्र्यकुलिप्रक्षालनं जलं पात्रौस्थ मेव गार्हपत्यादौमैस्तृ-
यैर्ज्वलद्भिस्तृप्तपयित्वा विहारस्योत्तरतः स्थेन प्राक्संस्थास्तिष्ठो रेखाः
कृत्वा तासु रेखासु प्रत्यक्संस्थं परस्परं संसर्गं मप्राप्रवत् त्रिर्निगय-
तीत्येतानि चत्वारि पुरोडाशकर्मस्थान् ब्राह्मणे विहितानीति ॥

१— एतस्मात् समाप्तिवचनादनन्तरं 'क० १२१ संलग्नः'-इति ख, 'काण्डौ
१२१'-इति ग, 'कण्डिकासङ्ख्या १२१'-इति च ।

२— ठ-पुस्तकमात्रेऽत्रैव श्लोको वृश्यते ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा ऽश्रुग्रेऽग्निरास । स य मुग्धेऽग्निः
 होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्युं द्वितीयं प्रावृणत सु
 प्रैवाधन्वद्युं तृतीयं प्रावृणत सु प्रैवाधन्वदृथु योऽयु
 मेतुर्ह्यग्निः सु भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रुविवेश तुं देवा
 अनुविद्य सहसैवाद्ग आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावच्छूता
 स्थ या अप्रपदनः* स्थ याभ्यो वो मा मकामं नयन्तीति
 तत आस्थाः सुम्बभुवुस्त्रितो द्वितु एकतः ॥ १ ॥

त ऽदुन्द्रेण सहु चेरुः । युथेदुं ब्राह्मणो राजान मन-
 चुरति स युच त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं व्विश्वरूपं जघान तस्य
 द्वैतेऽपि बुध्यस्य† व्विदाश्चक्रुः शुश्वन्नं चित्तु एव जघा-
 नात्युह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

* 'अप्रपदनवः'-इति च-शुद्धौ ।

† बुध्यस्य'-इति ग, घ, ङ ।

तु उ हैतु ऽजचुः । उपैवेम ऽनो गच्छन्तु येऽस्य
 व्वध्यस्यावेदिषुरिति* कि मिति यज्ञु एवैषु मृष्टा मिति
 तदेषेतद्यज्ञो मृष्टे युदेभ्यः पाचीनिर्णेजन मङ्गुलिप्रणे-
 जनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

तु ऽउ हाप्या ऊचुः । अत्येव व्वयु मिद् मस्मत्परो
 नयामेति कु मभूति यु एवादक्षिणेन हविषा युजाता
 ऽइति तुस्मान्नादक्षिणेन हविषा युजेताम्येषु ह यज्ञो
 मृष्ट आप्या ऽउ ह तुस्मिन् मृजते यो ऽदक्षिणेन हविषा
 युजते ॥ ४ ॥

ततो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्प-
 यन् युदन्वाहार्यं नेददक्षिणुः हविरुसदिति तन्नाना
 निनयति तुथैभ्यो ऽसमदं करोति तुदभितपति तुथैषाः
 शृतं भवति स निनयति चित्ताय त्वा द्विताय त्वैकताय
 त्वेति पशुर्ह वा ऽएष आलभ्यते युत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पुरुषः ह वै देवाः । अग्रे पशु मालेभिरे तस्या-
 लब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्व मालभन्त
 तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गा माल-
 भन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽवि

* 'व्वध्यस्यावेदिषुरिति'-इति पवर्गीयादिः च, ङ ।

मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्रामु सोऽजं प्रविवेशु
तेऽज मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

सु इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खुनन्त इद्वान्वीपुस्त
मुन्वविन्दंस्तुविमौ व्रीहियवौ तुस्मादुप्येतावेतुर्हि खुनन्त
इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद्भ वा ऽत्रस्यैते सर्वे पशुव
आलब्धाः स्युस्तावद्वीर्यवद्भास्य हविर्हविरिव* भवति
य एव मेतद् वेदात्रो सा सम्पद् युदाहुः पाङ्कः
पशुरिति ॥ ७ ॥

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । युदापु ऽत्रानुयत्युथ
त्वग् भवति यदा संयौत्युथ माःसुं भवति सुन्तत इव
हि स तुर्हि भवति सुन्तत मिव हि माःसुं यदा शृतो
ऽथास्थि भवति दारुण इव हि स तुर्हि भवति दारुण
मिव ह्यस्थ्युथ† युदुद्वासयिष्यन्निभिघारयति तं मज्जानं
दधात्येषो सा सम्पद्युदाहुः पाङ्कः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुष मालभन्त । सु किम्पुरुषो ऽभवद्यावुश्च
गाश्च तौ गौरुश्च गवयुश्चाभवतां य मुवि मालभन्त स
उष्ट्रोऽभवद्यु मज मालभन्त सु शरुभोऽभवत्तुस्मादेतेषां
पशूनां नाशितुथ्य मुपक्रान्तमेधा हैते पशुवः ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

* 'हविरिव'—इति च ।

† 'दारुण मित्यस्थ्युथ'—इति च ।

निर्णयननिनयनस्याप्यभागल सुपपादयितुं तावत् तेषां मुत्पत्ति
 माह—“चतुर्द्धा”-इत्यादिना । पुरा खञ्जिः शरीरचतुष्टयधारणेन
 चतुर्विधो बभूव । तत्र ‘यम्’ अग्निं ‘सः’ अध्वर्युः ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे
 ‘प्रावृणत’ प्रवृत्तवान् । व्यत्ययेन बङ्गवचनम्^१; यदा सुपां सुपो
 भवन्तीति तच्छब्दात् जसः स्थाने सुः^२, ते देवा इत्यर्थः । ‘सः’
 अग्निः ‘प्राधन्वत्’ प्रागच्छत्, अध्वयतेत्यर्थः । “धवि गमने”-इति^३
 धातुः । “अथ योऽथ मित्यादि” । एवं त्रिष्वप्यग्निषु प्रगतेषु ‘अथ’
 अनन्तरभावी ‘योऽयम्’ इदानीन्तनस्तुर्याऽग्निः, ‘सः’ अथम् ‘भौषा’
 [वाग्निवन्मरणभयेन ‘निलिख्ये’ निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । स
 निलीय चापः प्रविवेश । ‘तम्’ अस्तु प्रविष्टं देवाः ‘अनुविद्य’

१—‘पूर्वप्रपाठकान्ते “आग्नेभ्यो निनयति (११३ ए० १२ पं०)”-इत्युक्त-
 त्वादास्योत्पत्ति माह— “चतुर्द्धेति ।’-इति ड-पुस्तकस्यावतरणौ ।

२— पा० सू० ३. १. ८५ । इहास्ति चैयं कारिका-

“सुपतिङ्ङुपग्रहलिङ्गनराणाम्, कालहलक्षरकर्तृयडां च ।

व्यत्यय मिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाङ्गलकेन”-इति ।

३— पा० सू० ७. १. ३६ ।

४— भा० प० ५६७ ।

५— पुरेत्यादेः, योऽथ मित्याद्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने ड-पुस्तके पाठस्त्वेवं
 वृश्यते—“‘ह’-‘वै’-इति निपातौ वेदप्रसिद्धर्थे । अमेरेकस्मात्
 सकाशात् अग्निश्चतुर्धा ‘विहितः’ कृतः ‘आस’ बभूव, इत्ययं मर्थः
 वेदप्रसिद्धः । ‘सः’ प्रजापतिः ‘अथो’ ऋष्यारम्भे पूर्वकल्पे वा ‘यम्’
 अग्निम् ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे ‘प्रावृणत’ प्रकर्षेण वृत्तवान्, स
 ‘प्राधन्वत्’ ऋतोऽभवत् । यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि
 प्राधन्वत् । यं तृतीयं, सोऽपि ऋतोऽभवत्”-इति ।

ज्ञात्वा, 'सद्यैव' बलात् 'अद्भ्यः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजह्रुः^१ । 'सः' च बलादानौयमानोऽग्निः अपः 'अभि'लक्ष्य 'तिष्ठेव' छीवनं कृतवान् । "छिवु निरसने"^२-इत्यस्मात्सिद्धं । केनाभिप्रायेण छीवनमिति तं दर्शयति— हे आपः! 'याः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनं' स्थ' अनाश्रयभूताः^३ स्थ, 'याम्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थं चतुर्थी^४, युष्मत्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां बलान्नयन्ति, ता यूयं 'अवध्रूताः' स्थ' छीवनेन दूषिता भवतेति । यथा लोके परैः प्रार्थितं कार्यं कर्तुं मत्तमः छीवनेन निन्द्यते, तददपां निन्दा विवक्षिता^५ । "तत इत्यादि । 'ततः' निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात् ताभ्योऽङ्गुः सकाशात् चितादिसञ्ज्ञका आप्या उत्यन्ताः । अङ्गो जातत्वाच्च तेषाम् 'आप्यः'-इति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

अथ तेषां पात्रैर्निर्णयनोदकं भाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह—
 "त इन्द्रेणेति । यथेदानीं 'ब्राह्मणः' पुरोहितः देशाधिपतिं 'राजानम्' 'अनु'सृत्य चरति, तद्देव 'ते' चितादयोऽपौन्द्रेण सार्द्धं तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः । 'सः' चेन्द्रो 'यत्र' यस्मिन् समये सोमपानादिसाधनैः त्रिभिः शिरोभिः उपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं' जघान, तस्मिन् समये ते चितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि षष्ठी^६, तं 'वध्यं' वधाहं^७ 'विदास्रक्रुः' ज्ञातवन्तः । "उषविदजागृ-

१—'दिवाः अन्विष्य बलाद् आनिन्युः आजह्रुः'-इति ज, भ ।

२— भा० प० ५६० । ३— 'अनाश्रयभूताः'-इति जादिषु, ट-पुस्तके च ।

४— पा० सू० ३. १. ८५ । ५— 'तद्देव विवक्षिताः'-इति ड ।

६— पा० सू० २. ३. ५० । ७— 'वध्यं वधाहं'-इति ट ।

भ्योऽन्यतरस्याम्”-इति^१ विदेज्ञानार्थादाम् प्रत्ययः । अनन्तरं च ‘एनं’ विश्वरूपं चित एव इन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च ‘तत्’ हननजनितात्पापात् ‘अत्यमुच्यत’ अतिमुक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमाह— “देवो हीति । यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनेः कृतं संवादं दर्शयति— “त उ हेति । ‘ते’ लौकिका जनाः (विश्वरूपहननानन्तरम्^२) एतदूचुः । एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति— “उपैवेति । ये खल्वस्य वधस्य ‘अवेदिषुः’ अज्ञासिषुः, इमे ‘एनः’ पापम् ‘उपगच्छन्तु’ । एव सुपगन्तव्यं तदेनः किंरूप मिति प्रश्नपूर्वकं माह— “किं मितौति । ‘एषु’ चितादिषु ‘यत्’^३ विश्वरूपवधजनित मेनः, यज्ञ एव ‘तत्’^४ एनो ‘मृष्टां’ मृजीत, अश्लेषयदित्यर्थः । अतो ‘यत्’ एषां चयाणां पात्रौनिर्षेजनादि निनयनम्, ‘एतत्’ एतेन ‘एषु’ चितादिषु ‘तत्’ विश्वरूपहननजनित मेनो यज्ञो ‘विमृष्टे’ संश्लेषयति । तस्मादवहननपेषणादिजनितस्यैनस्यो रूपं पात्र्यादिनिर्षेजन माप्तेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तस्यैनसत्त्वरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं, नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह— “त उ हेति । वय मपि ‘इदम्’ एनः ‘परः’ परस्तादन्यत्र आधारान्तरे ‘अस्मत्’ अस्मत्तो नयामेति^५ योजना । ‘क मभौति’ ‘कम्’ पुरुषम् ‘अभि’लक्ष्येत्यर्थः ।

१— पा०सू० ३. १. ३८ ।

२— ङ-पुस्तके एष पाठोऽधिकः ।

३— ‘तत्’-इति ठ, ड ।

४— ‘यत्’-इति ठ, ड ।

५— ‘अस्मत्तोऽन्यत्र नयामेति’-इति ज, भ ।

य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः ।
अदक्षिणयागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति— “आष्टोष्मि-
ति । ‘मृष्टे’-इति “मृजू शुद्धौ”-इत्यस्मात्, अदादित्वाच्छपो
स्तुक्^१ ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति, ता माह— “तत इति ।
दर्शपूर्णमासिकं^२ हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदिति अन्वाहार्यरूपां
दक्षिणा मकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजातं
परिहरत्यनेनेति व्युत्पन्नान्वाहार्या नाम अस्त्विग्भ्यो देय ओदनः^३ ।
तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्वै यज्ञस्य क्रूरं, यद्विलिष्टं, तदन्वा-
हार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्”-इति^४ ॥

“तन्नानेति । ‘तत्’ आप्तानां निनयनं पृथक् पृथगसंसृष्ट मेव
कर्तव्यम् । ‘तथा’ सति ‘एभ्यः’ आप्तैभ्यः ‘असमदम्’ अकलहं
करोति । संसर्गं हि मदीयन्वदीय मिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः ॥

निनीतस्योदकस्यङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते^५— “तदभितपतीति ।
‘तथा’ सत्येषां ‘तत्’ जलं ‘प्रुतं’ पकं भवतीत्यर्थः ॥

१— अदा० प० ५६ ।

२— पा० सू० २. ४. ७२ ।

३— ‘दार्शपूर्णमासिकं’-इति ड ।

४— “यज्ञस्य ह्यैव मन्वाहरतीति अन्वाहार्यः । अस्त्वर्गुर्न्वाहार्यसञ्ज्ञकं
दक्षिणार्थं तच्छुल्लरूप मोदनं चतुर्णां मृत्विजां दक्षिणार्थवता सम्भाव्यते
तत्परिमाणं ततोऽधिकं वा”-इत्यादि का०श्रौ० २. ५. २७ सू०टी० ।
एष चौदनः दक्षिणाभौ पचत इति तस्याग्नेरपरं नाम अन्वाहार्य-
पचन इति ।

५— तै० सं० १. ७. ३. १ ।

६— ‘निनीत सुदक मङ्गारेण प्रतपति’-इति ङ ।

विहितं निनयन मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स इति ॥

एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तौति— “पशुर्हेति ॥ ५ ॥

अस्य पशुरूपता सुपपादयितु मितिहास सुदाहरति— “पुरुषः^२ हेति । “मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञियः सारांशो ‘मेधः’ । ‘तस्य’ सञ्जप्रस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स इमा मित्यादि । एवं पुरुषाश्चादिपशुध्वालभेषु ततस्ततो निष्क्रान्तः ‘सः’ मेधः अन्ततः^३ इमां पृथिवीं प्रविष्टवान् । ‘तं’ मेधं पृथिवीं ‘खनन्तः’ विदारयन्त इव ‘अन्वीषुः’ देवा अन्वीच्छन् । “इषु इच्छायाम्^४”—इत्यस्मात्सिद्धम् । ईदृग्विधं मेधं पृथिव्यां देवाः अलभन्त । “ताविमौ ब्रीहियवाविति । स एव मेधो ब्रीहियवरूपेण परिणत इत्यर्थः^५ । “तस्मादपीत्यादि । ‘तस्मात्’ मेधपरिणामरूपत्वादेव, इदानीं मपि ‘एतौ’ ब्रीहियवौ मेधवत्कर्षणलक्षणेन खननेन लभन्ते कर्षकाः । अतः खननप्राप्यत्वदर्शनात् मेधपरिणामरूपत्वं ब्रीहियवयोः स्वध्ववसान मित्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य फल माह— “स यावदिति । स इति पूर्ववद्^६ बर्द्धर्थे एकवचनम् । ‘अस्य’ यजमानस्य ते ‘एते’ पुरुषादयः सर्वे पशवः^७ आलभ्याः सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवैर्यवद् हविः ‘सुः’

१— वा० सं० १. २३. ३, ४, ५ । का० औ० सू० २. ५. २६ ।

२— नास्त्येतत् पदं ङ-पुस्तके । ३— तु० प० ७१ ।

४— ‘परिणतोऽभूदित्यर्थः’—इति ङ ।

५— व्यत्ययेनेति यावत् । १२७ प० द्रष्टव्यम् ।

६— नैते पदे ङ-पुस्तके ।

भवेयुः, 'अस्य' व्रीहियवयोः सर्वपशुसारत्वं विदुषो यजमानस्य तस्मि-
 प्यादितं पुरोडाशादिकं 'हविः', तावद्वीर्यवद् 'हविरेव' भवति ।
 एवं सर्वपशुसारत्वात् पुरोडाशः पशुरूप एव संस्क्रियत इत्यर्थः^१ ।

इत्थं सर्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि
 तद्दर्शयति— "अत्रो सेति । लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्कः
 पशुः'-इति यदाङ्गरभिज्ञाः, 'सा' पाङ्कसम्पत् 'अत्रो' अत्रापि
 पुरोडाशे विद्यत इत्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति— "यदेत्यादिना । यदा खलु पुरो-
 डाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तर मेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः;
 लोमवत् पिष्टानां सूक्ष्मत्वाद्, वज्रत्वाच्च । यदा खलु संयवनार्थं मप
 आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य त्वग् भवति ; त्वचीव
 स्रच्छणीभावदर्शनात् । संयवनावस्थायां मांसधातृत्पत्तिः । संयव-
 नावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमांसस्य च साम्यं माह— "सन्त
 इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्युत्पत्तिः । ता मुत्पत्तिं लौकि-
 कास्थिसादृश्येन प्रतिपादयति— "दारुण इवेति । शृतावस्थो हि
 पुरोडाशो 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति;
 लौकिक मयस्थि कठिनम् । अतः शृतावस्थायां पुरोडाशो
 ऽस्थिमान् भवतीत्यर्थः । "उद्दामयिष्यन्निति । उद्दामनकाले यत्

१— एव मित्वादेः स्थाने 'एवञ्च पशुरूप मेव संस्क्रियते'-इति ङ ।

२— 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् या पशौ पाङ्कसम्पदभिज्ञैरुच्यते,
 सात्रापि पुरोडाशे विद्यते'-इति ङ ।

पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्'; अस्थान्तर्गतं मज्जाख्यं धातु मेव तेन स्थापयतीत्यर्थः ।

उक्तां पाङ्कत्वसम्पत्तिं निगमयति— “एषो इति । ‘एषा उ’ एषैव ॥ ८ ॥

देवैरालम्बाना अपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणाम-
विशेषं दर्शयन् तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यता माह— “म य मित्यादिना ।
'सः'-इति पूर्ववद् बद्धवचनस्थाने एकवचनम्; ते देवा इत्यर्थः ।
“एतेषा मिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां^१ मांसं 'नाश्रितव्यं' न
भक्षितव्यम् । तत्र हेतु माह— “अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेन^२
अयज्ञियत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ १ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूना मित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि
विचार्यम्; तेषा मेव ह्यालम्बनेन अपक्रान्तमेधत्वं श्रुयतेऽत्र षष्ठ-
कण्डिकायाम् । तथाच पुरोडाशनामपिष्ठकविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं
प्रकल्प्य हिंसाराहित्ये एव श्रुतितात्पर्यं पर्यवस्येत ।

२— 'सारांशो मेधः'-इति ह्युक्त मिहैव पुरुस्तात् (१३१ पृ० ४ पं०) ।

३— एतत्पूर्वश्रुतस्यैव ब्राह्मणस्योपसंहाररूपं मिदं ब्राह्मणम् । इहात्याना
मुत्पत्तिनिदानं वर्णितम्, तन्नियममन्त्राश्च विहितानि, अपि प्रसङ्गतः
किम्पुरुष-गौर-गवयोद्ध-शरभ-मांसाना मभक्ष्यत्वं सूचितञ्चेति ।

इन्द्रो ह युञ्ज वृत्राय वृजं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्धा
 ऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा
 रुथस्तृतीयं वा यावद्वाथ युञ्ज प्राहरत्तच्छुक्लोऽशीर्यत
 सु पतित्वा शरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदुशीर्यतैवु मु
 सु चतुर्धा वृजोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्यां राजन्य-
 बन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रुथेन
 च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्य मादत्ते । युथैव तदिन्द्रो वृत्राय वृज
 मुदुयच्छदेवु मेवैषु एतं पाप्मने द्विषते स्म्राट्वाय
 वृज मुदुयच्छति तस्माद्वै स्फ्य मादत्ते ॥ ३ ॥

त मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हुस्ताभ्या माददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै
 देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसृत गुवैन मेतदादत्ते ऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्युं तत्तयोरेवु बाहुभ्या
 मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूष्ठा भागदुष
 स्तत्तुस्यैव हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां* वृजो वा ऽण
 तुस्य नु मनुष्यो† भर्ता तु मेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥

* 'पूष्णो'—इत्यादीनि पदानि च पुस्तके न सन्ति ।

† 'मनुष्यो'—इति च ।

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञ-
कृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तुः सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणे-
नाभिमृश्य जपति सुःश्यत्येवैन मेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

सु जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै व्वीर्य्य-
वत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्व्वै
स व्वज्ज आसीच्छततेजा यं तं व्वृत्राय प्राहरत्तु मेवै-
तत्करोति ॥ ६ ॥

व्वायुरसि तिग्मतेजा इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यु-
दयं योऽयं पुवत ऽषु हीमांस्त्रोकांस्तिर्य्यङ्नुपवते* सुः-
श्यत्येवैन मेतद् द्विषतो व्वध† इति युद्धि नाभिचुरेद्युद्यु
ऽत्रभिचुरेदमुष्य व्वध इति ब्रूयात्तेन सुःशितेन नात्मान
मुपस्पृशति नु पृथिवीं नेदनेन व्वज्रेण सुःशितेनात्मानं
वा पृथिवीं वा हिनुसानीति तस्मान्नात्मान मुपस्पृ-
शति नु पृथिवीम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ते ह स्म युद्देवा अश्रुरान् जुयन्ति ततो ह स्मैवैनान्
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

* 'ङ्नुपवते'—इति च, क ।

† 'वध'—इति च । एव मुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ते ह देवा ऊचुः । जयामो वा ऽसुरांस्तुतस्त्वेव नं ।
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्युं जयेमेति ॥ ९ ॥

सु हाम्निरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त ऽदित्यु-
दञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

सु हाम्निरुवाच । अहं मुत्तरतः पुर्येषाम्यथ यूयु मितु
उपसुरोत्स्यथ तान्सरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो
यदु चेमांस्लोकानुति चतुर्थं ततः पुनर्न सुहास्यन्त
ऽइति ॥ ११ ॥

सोऽग्निरुत्तरतः पुर्यैत् । अथेम ऽइतु उपसुमरुन्धं-
स्तान्सरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्युदु चेमांस्लोकानुति
चतुर्थं ततः पुनर्न सुमजिहत तदेतन्निदानेन यत् स्तम्ब-
यजुः ॥ १२ ॥

सु योऽसावग्नीदुत्तरतः पुर्यैति । अग्निरेवैषु निदानेन
तानध्वर्युरेवेतु उपसुरुणद्धि तान्सरुध्यैभिश्च लोकै-
रभिनिदुधाति यदु चेमांस्लोकानुति चतुर्थं ततः पुनर्न
सुञ्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सुञ्जिहते येन ह्येवैवान्
देवा अवाबाधन्त तेनैवैवानुप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञे ऽव-
बाधन्ते ॥ १३ ॥

यु उ ऽव युजमानायारातीयति । युश्चैनं हेष्टि त
मेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदुधाति यदु चेमांस्लोकानुति

स वा एभिश्च लोकैरभिनिदधद्युदु चेमांल्लोका-
नति चतुर्थ* मस्या एव सर्वः हरत्यस्याः ह्रीमे सर्वे
लोकाः प्रतिष्ठिताः किं हि हुरेद्यदन्तरिक्षं हरामि
दिवः हरामीति हुरेत्तस्मादस्या एव सर्वः हरति ॥१४॥

अथ तृण मन्तर्द्वाय प्रहरति । नेदनेन व्यजेण सु-
शितेन पृथिवीः हिनसान्तीति तस्मात् तृण मन्तर्द्वाय
प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा
हिंसिष मित्युत्तरमूला मिव वा ऽएना मेतुत्करोत्यादु-
दानस्ता मेतुदाह्रौषधीनां ते मूलानि मा हिंसिष मिति
व्रजुं गच्छ गोष्ठान मित्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि
कुरुते तद्भुनपक्रमि युद् व्रजेऽन्तस्तस्मादाह व्रजुं गच्छ
गोष्ठान मिति व्यर्षतु ते द्यौरिति युच वा ऽअस्यै खुनन्तः
क्रूरीकुवन्त्यप घ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शम-
यति तुदद्भिः सुन्दधाति तस्मादाह व्यर्षतु ते द्यौरिति
बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्या मिति देवु मेवै-
तुत्सवितार माह्वान्धे तुमसि बधानेति यदाह पर मुस्यां
पृथिव्या मिति शतेन पाशैरित्यमुचे तदाहु योऽस्मान्

* 'स वा'-इत्यादिरेतदन्तो यशः च-प्रुक्तके नास्ति ।

† 'कर'-इति सायणसम्मतः पाठः ।

द्वेष्टि युञ्च व्युं द्विष्मस्त मुतो मा मौगिति यदि
नाभिचुरेद्युद्यु ऽत्रभिचुरेदमु मुतो मा मौगिति
ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद्
बध्वास मित्यरुरुर्ह वै नामासुररक्षसु मास तु देवा अस्या
अपाघ्नत तथो ऽएवैन मेतुदेषोऽस्या अपहते व्रजुं
गच्छ गोष्ठानं व्युर्षतु ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां
पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्युं
द्विष्मस्त मुतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

तु मग्नीदभिनिदधाति । अरुरो दिवं मा पत्त इति
युच वै देवा अरुरु मसुररक्षसु मपाघ्नत स दिव मपि-
पतिषत्तु मग्निरभिन्यदधादुरुरो दिवं मा पत्त इति स
न दिव मपतत्तथो ऽएवैन मेतुदध्वर्युरेवास्मास्त्रोकादन्त-
रेति दिवोऽध्यग्नीत्तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सुस्ते द्यां मा स्तन्नित्ययं वा
ऽअस्यै द्रप्सो यु मस्या इमः रुसं प्रजा उपजीवन्त्येषु ते
दिवं मा पत्तदित्येवैतदाह व्रजुं गच्छ गोष्ठानं व्युर्षतु
ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्याः शतेन
पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्युं द्विष्मस्त मुतो मा मौ-
गिति ॥ १९ ॥

स वै चिर्यजुषा हरति । त्रयो वा ऽइमे लोका
एभिरेवैन मेतुल्लोकैरभिनिदधात्यद्वा वै तद्यदिमे लोका
अद्भो तद्यजुस्तस्मात् चिर्यजुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम्* । स यदिमांलोकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा नु वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं मुवबाधतेऽनद्वा वै
तद्यदिमांलोकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानद्भो तद्य-
त्तूष्णीं तुस्मात् तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फ्यादानविधिं मनुसृत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं
वक्तुं मितिहासम् आचष्टे— “इन्द्रो हेति । “तखेत्यादि । ‘तस्य’
चतुर्द्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यः तृतीयोऽंशः । न्यूनाधिकराहित्येन
तृतीयांशत्वज्ञानं दुर्लभं मित्यभिप्रेत्य पचान्तरं माह — “यावदेति ।
तृतीयाङ्गागात् न्यूनं अधिकं वा यावदेव किञ्चित् तावानेव स्फ्य
इत्यर्थः । एवं यूपस्तृतीयं मित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परि-
णामप्रकारं माह — “अथ यचेति । “तच्छकल इति । ‘तत्’ तत्र
देशे प्रकृतः स वज्रः शकलां भूत्वा ‘अशीर्यत’ शीर्षोऽभूत् ।
स च शीर्षो भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः । शरशब्दं
निर्वक्ति— “तस्मादिति । चतुर्द्धाभवनं सुपसंहरति— “एव मिति ॥ १ ॥

* ‘चतुर्थम्’—इति क । ‘चतुर्थं’—इति ख, ग ।

१—‘याचष्टे’—इति ज, झ, ञ । २—‘तद्देशे’—इति ठ, ड ।

तेषां वज्रावयवानां स्फ्यादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया
विनियोग माह — “तत इति । ‘राजन्यबन्धवः’ क्वचित्त्यागीयाः
‘संब्याधे’ युद्धे चरन्तीत्यनुषङ्गः । “द्वाभ्या मिति सङ्गृह्योक्तं विभ-
जति — “यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फ्यादानं विधत्ते — “स यदिति । तच्छब्दयच्छ-
ब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । ‘सः’ प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः । “एव
मेवैष इत्यादि । वृत्रवधार्थं मिश्रवत् विदेषणशीलं पापरूपं शत्रुं
हन्तुं स्फ्यस्रक्षणं वज्रं मुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

विहितं मादानं मनुद्य मन्त्रं विधत्ते — “त मादत्त इति ।
“देवस्य त्वेति मन्त्रस्य^१ प्रागाह्नात् अपि ब्राह्मणं^२ विधेयविशेषे
योजयितुं पुनराह्वयते — “सविता वा इत्यादिना । “न स्वाभ्या
मिति । देवसम्बन्धिभ्या मेव बाहुभ्यां स्फ्यादानम्, न तु
स्रक्नीयाभ्याम् ।

युक्तश्चेतदित्याह — “वज्रो वा इति । एष स्फ्यो वज्रः ; तत्परि-
णामत्वात् । न हि मनुष्यस्तद्वज्रं भर्तुं शक्नोति, अतो देवस्य
त्वेति मन्त्रं प्रयुञ्जानः तं स्फ्यस्रक्षणं वज्रं सवित्राख्यादिदेवताभि-
रेव ‘आदत्ते’ आदानं कृतवान् भवति ॥ ४ ॥

“आदद् इति । “अध्वरो वा इति । ‘ध्वरः’ हिंसाप्रत्यवायो न
विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति ‘अध्वर-
कृतं’ । तथाच यज्ञकृतं देवेभ्य आदद् इत्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

१, २—वा० सं० १. २४. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. १३ ।

३—२८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

“संश्लथेवेन मिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं^१ जपतीति यत्, ‘एतत्’
एतेन एनं ‘संश्लथेव’ सम्यक् तनूकरोति, तीक्ष्णीकरोतीत्येव ।
“शो तनूकरणे”-इति^२ धातुः । “ओतः शनि”-इत्योकार-
लोपः ॥ ५ ॥

विहितं जप मनूद्य मन्त्रं^३ विधत्ते — “स इति । इन्द्रस्य
दक्षिणो बाहुरतिशयेन वीर्यवान् ; वृत्राख्यासुरवधकारितात् ।
अतः स एव त्व मसीति स्फस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे — “एष
वा इति ।

द्वितीयं भाग मनूद्य व्याचष्टे — “सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं
भृष्टयो ऽअयः^४ ; यदा भजनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन
क्रियन्ते स वज्रः ‘सहस्रभृष्टिः’ । यः ‘शततेजाः’ अपरिमितदौमिः,
तादृशो वज्रः । स एव त्व मसीति स्फस्यस्तिः । वज्रस्येमां प्रसिद्धिं
द्योतयितुं ‘वै’-शब्दः । “यं त मिति । ‘तम्’ उक्तविधं ‘यं’ वज्रं
वृत्रवधार्थं मिन्द्रः प्राहुरत्, ‘त मेव’ तदात्मक मेव अनेन मन्त्र-
भागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे — “वायुरसीति । यः ‘तिग्मतेजाः’
वायुः, स एव त्व मसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्व सुपपाद-

१—इन्द्रस्य बाहुरसीति वा० सं० १. २४. २ ।

२—दिवा० प० ३८ ।

३—पा० सू० ७. ३. ७१ ।

४—प्रथमा टोप्यनी द्रष्टव्या । का० औ० सू० २. ६. १४ ।

५—“भृष्टिर्भजनं पाको मारण मिति यावत् । सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां
भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः”-इति मन्त्रौ० ।

यति — “एतद्वा इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्नरिचे चरति, एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इम मेवातिशय सुपपादयति — “एष हीति । अन्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायुः इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण ‘तिर्यग्’वृत्तिः ‘पवते’ युगपद्भ्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजन माह — “सृश्रतीति । ‘एतत्’ एतेन उक्तविध-वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे “द्विषतो वधः”-इत्यस्य स्थाने ‘अमुष्य’ देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निद्दिग्नेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपात्तीक्ष्णीकृतेन गफेनात्मनोऽन्यस्य च संस्पर्शं निषेधति — “तेनेति । ‘हिनसानि’ हिंसितं करवाणीत्यर्थः । “हिंसि हिंसायाम्”-इत्यस्मात्सोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ स्तम्बयजुर्हरणं विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तुं माख्यायिका माह — “देवाश्चेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ, — दितिरदितिश्च । तत्रादितेः पुत्रा देवाः; दितेः पुत्रा असुराः; अतः ‘उभये’ऽपि ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः पुत्राः । ते ‘पसृधिरे’ स्पृष्ट्वा कृतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवाः असुरान् जयन्ति, ‘ततः’ अगन्तरक्षणं मेव ‘एनान्’ देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—अत्र हि हन्तेर्वधादेशे रूपं वध इति । वधादेशस्तु अन्तस्थादिः (पा० सू० २. ४. ४२.) । अतो यत्र क्वचिदपि हिंसार्थः पवर्गीयादि-बन्धो दृश्यते, न स समीचीनः; अपि बन्धनार्थो बधधातुस्तु पवर्गीयादिरिति विवेकः ।

“उदोऽनुर्ध्वकर्मणि”-इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भावः ॥ ८ ॥

अथ देवैः कृतं जयोपायचिन्तनं सुपन्थस्यति — “ते हेति ।
‘अनपजय्यं’ जेतुं मशक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
पुनरुत्थानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । “क्षय्यजय्यौ
शक्यार्थे”- इति जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्टं जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘नः’ अस्माकं
सकाशात् उदङ्मुखाः सन्तः ‘पलाय्य’ पलायनं कृत्वा “अथ गतौ”-
इत्यस्मात् क्तो ल्यप्, “उपसर्गस्यायतौ”-इति लत्वम् । अग्निनोक्तं
वाक्यं सत्यं मिति श्रुतिः स्वयं मेवानुवदति — “उदञ्चो
हेति” ॥ १० ॥

एव मुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतुं मग्निरेवोपायं देवान्
प्रत्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इतः’ अस्मात् वेदि-
लक्षणात् स्थानात् ‘उपसंरोत्यथ’ उपसंरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान्
करिष्यथ । ‘अथ’ अनन्तरं मेव वयं ‘एभिः’ पुरोवर्त्तिभिः
पृथिव्यादिभिः स्त्रिभिर्लोकैः ‘अभिनिधास्यामः’ अभितः सर्वतो
निरुद्धगतौ निहितान् करिष्यामः । यद्वा ; अभितो नितरान्
क्षिप्तान् त्याजितान् करिष्यामः । इमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१-पा० सू० १. ३. २४ ।

२-पा० सू० ६. १. ८१ ।

६-भा० षा० ४७४ ।

४-पा० सू० ७. १. ३७ ।

५-पा० सू० ८. २. १६ ।

६-परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।

७-आर्यावर्त्तलक्षणादित्यर्थः स्यादैतिहासिकानां मिति विवेच्यम् ।

यत् चतुर्थं लोकं जात मस्ति^१, अस्माक मप्रत्यक्षम्, तेनापि
 त्याजितान् करिष्यामः^२ । 'ततः' अनन्तर मसुराः पुनः 'न संहा-
 स्यन्ते' सङ्गता न भविष्यन्ति, विभीषीणां बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः ।
 "ओ ङाङ् गतौ"—इति^३ धातुः ॥ ११ ॥

इत्य मग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वा तथैव तैर्देवैः कृतं श्रुतिरूप-
 बध्नाति— "सोऽग्निरिति । अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्थां दिग्नि
 'पर्यैत्' पर्यगच्छत् । अग्निवाक्ये हि चिकीर्षितार्थोपदेशनात् भवि-
 स्यदर्शवाचिनो ल्घटः प्रयोगः ; श्रुतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपादनात्
 भूतानद्यतनवाचिनो ल्घटः प्रयोग इत्येतावान् भेदः^४ ॥

"तदेतदित्यादि । यदत्र स्तम्बयजुर्हरणं करिष्यते, एतत्
 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं 'तत्' असुर-
 निरसनम् । अतो यज्ञविघातकासुरनिर्हरणार्थं स्तम्बयजुर्हरण मिति
 विधिरुक्तेयः ॥ १२ ॥

"स योऽभाविति । स्तम्बयजुर्हरणसमये 'योऽसौ' आग्नीध्रो
 वेदेऽत्तरतः परीत्य वर्त्तते । 'एषः' 'निदानेन' मूलकारणेन
 निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव' । योऽग्निः पुरा असुराभिरोद्धु
 सुदक् पर्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः ।

ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तत्स्थानीयश्चत्विजां मध्ये कः ?

१—'चतुर्थलोकं जात मस्ति'—इति अ, 'चतुर्थलोकजात मस्ति'—इति ड ।

२—इतिहासिकपक्षे त्वत्रार्थान्तर मूह्यम् । ३—जु० ब्रा० ७ ।

४—पा० ३. ३. १३, ३. २. १११ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

इति तं दर्शयति— “तानध्वर्युरिति । येनोपायेन पुरा देवा
असुरानवाधिषत, तेनैवोपायेन यज्ज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा
बाधितव्या इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, यज्ञनिर्हरण
मपि तद्व्ययोजन मिति प्रतिपादयति— “य उ एवेति । ‘अरा-
तीयति’ अरातिरिवाचरति । “उपमानादाचारे”—इति क्वच् ।
यस्य ‘एनं’ यजमानं साक्षादेव ‘द्वेष्टि’ बाधते । ‘तम्’ उभयविधं
यजुम् । अन्यत् पूर्ववत् ।

पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्तव्यं, नान्तरिचा-
देरित्यभिप्रेत्याह— “स वा इति । पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः
तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुरान्निरस्यन् ‘असौ’ अध्वर्युः
‘अस्याः’ पृथिव्या एव सकाशात् ‘सर्वं’ स्तम्बयजुर्हरति, नान्त-
रिचादेः । ‘हि’ यस्मात् ‘अस्याम्’ एव भूम्यां ‘इमे’ अन्तरिचादयः
सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत्
द्वितीयादिपर्यायाणां मपि पृथिव्या एव सकाशाद्भरणं युक्त
मित्यर्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति— “किं हीति । ‘यत्’ यदि
“अन्तरिक्षं हरामि”, “दिवं हरामि”—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्,
तदा ‘किं’ नाम ‘हरेत् ?’ अन्तरिक्षलोकयोः हर्त्तव्यस्य स्तम्बस्या-
भावात् न तत्र तद्भरणं सम्भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति । प्रागुक्त-
निगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

दृष्टान्तद्वानविशिष्टं स्फोणं प्रहरणं विधत्ते— “अथेति । दृष्टान्तद्वानस्य प्रयोजनं माह— “न हिनसानीति । दृष्टान्तद्वाने हि तीक्ष्णेन स्फोण-रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्विंशानिवृत्तये प्रहरणसमये दृष्टान्तद्वानं तस्योपरि प्रहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरणं मनूद्य मन्त्रं^१ विधत्ते— “स प्रहरतीति । ओषध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे— “उत्तरमूला मिति । स्फोणमाददानोऽध्वर्युः ‘एनां’ पृथिवीम् ‘उत्तरमूलाम्’ उपरिभागावस्थितमूलयुक्ता मिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलत्वेन प्रहरणात् तद्विंशानिवृत्तायां तदभावो ऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिश्च जात्यभिप्रायेणैकवचनान्ता^२ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “ओषधीना मिति ॥

प्रहरणनिर्घ्नस्य स्रष्टणस्य पांशो^३रादानमन्त्रं मनूद्य व्याचष्टे— “ब्रजङ्गच्छेति” । ‘अभिनिधास्यन्’ अभितो निचेस्यन् खल्वध्वर्युः ‘एतत्’ असुरजातम् ‘अनपक्रमि’ अपक्रमणरहित मितस्ततो गमनरहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यद् ‘ब्रजे’ गोष्ठेऽन्तर्निर्हृद्यते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्य अपक्रमणाभावः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

१— वा० सं० १. २५. १ । का० औ० सू० २. ६. १५, १६ । अत्रास्ति

मतान्तरविचारः, स चास्य टीकायां (या० दे०) द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० १. २. ५८ द्रष्टव्यम् । ३— ‘पांसो’—इति जादिषु ।

४— वा० सं० १. २५. २ । का० औ० सू० २. ६. १७ ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्र मन्त्र्य तात्पर्यं माह — “वर्षत्विति^१ । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^२ । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ स्थाने वेद्यर्थं खनन्तः^३ ‘क्रूरं’ निष्ठुरं कुर्वन्ति; तेन च तां पृथिवीम् ‘अपन्नन्ति’ हिंसन्ति; अतः खननजनितां हिंसा मनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्तिरूपाभिरैवाङ्गिः पुनः प्रथमस्य सन्दधातीत्यर्थः ॥

ब्रजङ्गच्छेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोग मसूचयत्— “ब्रजङ्गच्छेति पुरौष मादत्ते, वर्षतु न इति वेदिं प्रेचते, बधानेत्युत्करोति”—इति^४ ।

उत्करे निधानमन्त्रस्य^५ अभिप्राय माविष्करोति— “देव मेवैतदित्यादिना । “पर मस्यां पृथिव्याम्”—इत्यस्य व्याख्यानम्— “अन्धे तमधीति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो न पुनरावर्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः । ‘अमुचे’-इति, अमोचनायेत्यर्थः; न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितु मीष्ट इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेष माह — “यद्यु”—इति । अनभिचरतः प्रयोगे मन्त्रगतस्त मिति यः शब्दः, तस्य स्थाने ‘अभिचरतः’ यजमानस्य शत्रुनाम द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्भयजुर्हरणस्य प्रथमपर्याय मभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं

१— वा० सं० १. २५. ३ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

२— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ । ३— ‘खननं, तत्’-इति ठ ।

४— का० औ० सू० २. ६. १७, १८, १९ ।

५— वा० सं० १. २५. ४ । का० औ० सू० २. ६. १९ ।

प्रहरणादिकं समन्त्रकं^१ विधत्ते— “अथेति । मन्त्रप्रतिपादित मरुत्वधप्रार्थनं सुपपादयति— “अरुर्हेति । ‘अरुः’ नाम असुर-रक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । ‘रक्षः’-शब्दात् “अनसन्ता-दित्यकारः^२ समासान्तः । देवदेव इदानीन्तनोऽध्वर्युरप्यपारु मित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । “व्रजङ्गच्छेत्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रथोच्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ इत्यभिप्रेत्यानु-वदति— “व्रजङ्गच्छेति ॥ १७ ॥

उत्करे न्युप्रस्य स्तम्भयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं^३ विधत्ते— “त मिति । ‘अभिनिदधाति’ उपरि हस्तनिधानेन अधस्तात् क्षिपती-त्यर्थः । ‘मा पतः’-इति^४ पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुरावृत्तं मुदाहरति— “यत्र वा इति । “स दिव मिति । ‘सः’ देवैरप-हृतोऽरुः ‘अपिपतिषत्’ दिवं पतितुं गन्तुं मैच्छत् । ‘तं’ तथाविधं पिपतिषु मरुम्, उत्तरतः परिगतः ‘अग्निः’ ‘अभिन्यदधात्’ उपरि हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान् । किं ब्रुवन् ? हे अरुरो ! ‘दिवं’ शुक्तोकं ‘मा पतः’ मा प्राप्नुहोति । “पत्स्य गतौ”-इत्यस्मात्पुङ्क्तिदित्वाद्दङ्^५, “पतः पु मिति^६ पुमागमः । एव मग्निनाभिनिधाने

१— वा० सं० १. २६. १ । का० औ० सू० २. ६. २१ । अस्ति चात्र विचारः शाखान्तरघटितः (या० दे० टीका द्रष्टव्या) ।

२— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— वा० सं० १. २६. २ । का० औ० सू० २. ६. २२ ।

४— भ्वा० प० ८४५ । ५— पा० सू० ३. १. ५५ ।

६— पा० सू० ७. ४. १६ ।

कृते षति, सोऽररुर्दिवं न प्राप्नोत् । तददेवेदानी मणध्वर्युः स्वाम्-
यजुर्हरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अररुम् 'अन्तरेति' अन्तरितं
व्यवहितं करोति । आग्नीध्रश्चैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन
'दिवः' अन्तरिचात् त मसुर मन्तरिते' करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयपर्यायं विधत्ते— "अथेति । मन्त्रं व्याचष्टे— "अथं
वा इति । 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'य मिमं' मधुरादिरसं
सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अयं खल्वस्याः पृथिव्याः 'द्रुषः' । तथा च
हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' द्युलोकं 'मा पतन्'
मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन्
तृतीयेऽपि पर्याये ब्रजङ्गच्छेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्य मित्य-
भिप्रेत्य तत् पठति— "ब्रज मिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं चिर्हरणं मनुष्य प्रग्रंसति— "स वा इति । 'इमे'
पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः चथो लोकाः । तथा च चिष्कृत्वो हरणेन
'एभिः' स्त्रिभिरेव लौकैः 'एनम्' अररुम् 'अभिनिदधाति' अभितो
निक्षिपति, बाधत" इति यावत् ॥

यजुर्धन्वेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्य माह— "अद्वा वा
इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्वा वै'
प्रत्यच मेव खलु । यदेतद्धरणसाधनं यजुः, तदपि 'अद्वा' अद्वाैव
प्रत्यच मेव ; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो

१— व्यवहित मित्यादिर्यस्यो भ-ठाभ्या मन्यत्र न वृश्यते ।

२— वा० स० १. २६. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. २१ ।

३— 'निर्हरण'—इति ठ, ड । ४—'प्रतिबाधत'—इति ठ, ड ।

लोकानाञ्च प्रत्यक्षत्वाम्यात्, चिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रया-
देवास्वाररोर्बाधो युक्त इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ २० ॥

अमन्त्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते— “द्वृष्णी मिति^१ । तस्य
प्रयोजन माह— “स यदिति । ‘इमान्’ प्रागुक्तान् चीन् लोकान्
अतिक्रम्य, यत् ‘चतुर्थं’ लोकजातम्, तत् ‘अस्ति वा न वा’-इति
सन्दिग्धम् ; अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेनानुभवपयानवतारात् । एतच्चतुर्थ-
हरणात्तेनैव सन्दिग्धमानेन लोकजातेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रु
भवबाधते ।

एतदुपपादयितुं दृष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-
स्थानस्य च साम्य माह— “अनद्धा वा इति । ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्ष
मित्यर्थः । दृष्णीं-हरण मय्यनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद-
स्यष्टत्वेन ‘अनद्धः’ अप्रत्यक्ष मेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— “सदृशं शाखान्तरात्”—इति का० श्रौ० २. ६. २४ सू० टीकायाम् ।

२— इह हि ब्राह्मणे पुरीषादानं, वेदिप्रेक्षणं, पुरीषनिरसनञ्चेति त्रीणि
कर्माणि विहितानि । तत्र प्रथमं तावत् पुरीषादानार्थं मेव अर्ध्वर्युः
दृश्यासहितं स्फ्य मादाय सथे हस्ते सदृशं तं निधाय दक्षिणेन
हस्तेनासथ्य हस्तमार्जनेन तिदृशीकरोति । ततस्तत्तृणं वेद्या
मुदगयं निधाय दृश्यास्याधस्ताद् भुवि स्फ्येन प्रहरति, तेन प्रह-
रणेनोत्खातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति । इत्थं पुरीषादानं सम्प्राप्य
ततो वेदि-प्रेक्षते । गृह्णीतं च तत् पुरीषं मुत्कारे निक्षिपति ।
एव मुत्कारोत्तरं घतुः कर्त्तव्यम्; तत्र मन्त्रेण त्रिः, दृष्णीं सकृदिति
त्रिरेकः । एतदुपपादयितुं दृष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-
स्थानस्य च साम्य माह— “अनद्धा वा इति । ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्ष
मित्यर्थः । दृष्णीं-हरण मय्यनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद-
स्यष्टत्वेन ‘अनद्धः’ अप्रत्यक्ष मेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

देवाश्च वा ऽत्रसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततो देवा ऽअनुव्य मिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माक
मेवेदं खलु भुवन मिति ॥ १ ॥

ते होचुः । हुन्तेमां पृथिवीं विभुजामहै तां विभ-
ज्योपजीवामेति ता मौक्षणैश्चुर्मभिः पश्चात् प्राञ्चो
विभुजमाना ऽत्रभीयुः ॥ २ ॥

तद्दे देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वा ऽइमा मुसुराः
पृथिवीं प्रेत तुदेष्यामो युचेमा मुसुरा विभजन्ते के
ततः स्याम युदस्यै न भुजेमह्वीति ते यज्ञ मेव विष्णुं
पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । अनु नोऽस्यां पृथिव्या माभजतास्त्वेव
नोऽप्यस्यां भाग ऽइति ते हासुरा ऽअस्त्युन्त ऽइवोचु-
र्यावदेवैष विष्णुरभिषेते तावदो दन्न ऽइति ॥ ४ ॥

व्वामनो ह विष्णुरास । तुद्देवा नु जिह्वीडिरे महद्दे
नो ऽदुर्ये नो यज्ञसम्मित* मुदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । हृन्दोभिरभितः पुर्यगृह्णन्
गायत्रेण त्वाच्छुन्दसा पुरिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्वैष्टुभेन
त्वाच्छुन्दसा पुरिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वाच्छुन्दसा
पुरिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

* 'यज्ञसम्मिता'-इति क, ख ।

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समा-
धाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरस्तेनेमाः सुर्वाम् पृथिवीः
समुविन्दन्त* तद्यदेनेनेमाः सुर्वाम् समुविन्दन्त तुस्माद्
वेदिर्नाम तुस्मादाहुर्यावती व्वेदिस्तावती पृथिवीत्ये-
तया हीमाः सुर्वाम् समुविन्दन्तैवुः ह वा इद्दमाः
सुर्वाम् सपुत्रानाः† संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपुत्रान्यु ऽएव
मेतद्देदु ॥ ७ ॥

सोऽयं व्विष्णुर्ग्लानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतो-
ऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मास स तुत ऽएवौषधीनां मूला-
न्युपमुञ्चोच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽऽचुः । क नु व्विष्णुरभूत् क नु युञ्जो
ऽभूदिति ते होचुः छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुर-
स्तान्नापक्रमण मस्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीषुस्तं
त्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् अङ्गुला व्वेदिः स्यात्तदु ह्यापि
पाञ्चिस्यङ्गुला मेव स्यौऽस्यस्याध्वरस्य व्वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । औषधीनां वै स मूलान्युपा-
ञ्चोचत्तस्मादौषधीना मेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवात्र
व्विष्णु मन्वविन्दंस्तस्माद्देदिर्नाम ॥ १० ॥

तु मनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । सुक्षा
चासि शिवा चासीति दक्षिणतु इद्दमा मेवैतत् पृथिवीः

* 'समुविन्दन्त'-इति ग, च ।

† 'सपुत्राः'-इति क ।

संविद्य सुष्माः शिवा मकुर्वत स्योना चासि सुषुदा
 चासीति पश्चादिमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य स्योनाः
 सुषुदा मकुर्वतोर्जस्वती चासि पुयस्वती चेत्युत्तरत्
 इमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य रुसवती मुपजीवनीया
 मकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै चिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । चिरुत्तरं तत्
 षट् कृत्वः षड् वा ऽञ्चतुवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
 प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त
 मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

षड्भिर्युहतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्-
 भिरुत्तरं तद् द्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
 संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य
 मात्रा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

याममात्री पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान् वै पुरुषः
 पुरुषसम्मिता हि अरत्निः प्राचीं त्रिष्टुप् यज्ञो नात्र
 मात्रास्ति यावती मेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं
 कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्निं मुसा ऽउन्नयति । योषा वै वेदिर्वृषाम्निः
 परिगृह्य वै योषा वृषाणुः शेते मिथुनु मेवैतत् प्रजुननं
 क्रियते तस्मादभितोऽग्निं मुसा ऽउन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्द्वरीयसी स्यात् । मध्ये सुहृद्धारिता पुनः
पुरस्तादुर्व्येवु मिव हि योषां प्रशुःसन्ति पृथुश्रोणिर्विमृ-
ष्टान्तराःसा मध्ये सङ्गाच्चेति जुष्टा मेवैना मेतद्देवेभ्यः
करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात् । प्राची हि देवानां दिग्गो
ऽउदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पु-
रीषं प्रत्युद्गृह्यतेषा वै दिक् पितृणाः * सा युद्दक्षिणा-
प्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह युजमानोऽमुं लोकं मियात्तथो ह
युजमानो ज्योग् जीवति तस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युद्-
हति पुरीषवतीं कुर्वीत पशवो वै पुरीषं पशुमती
मेवैना मेतत् कुरुते ॥ १७ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै सङ्गामुः सन्निधास्यन्तस्
होचुर्हुन्त यदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं देवयुजनं तुच्चन्द्रमसि
निद्धामहै स यदि न ऽइतोऽसुरा जुयेयुस्तत ऽएवाचन्त
श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृ-
देवयुजनं मासीत्तुच्चन्द्रमसि न्युदधत तुदेतुच्चन्द्रमसि
क्षणं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयुजनं मित्यु-
ह वा ऽअस्यैतस्मिन् देवयुजनं ऽइष्टं भवति तस्मात्
प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

* 'पितृणाः'-इति च ।

† 'पशुमती'-इति च ।

स प्रतिमाष्टिं । पुरा क्रूरस्य विसृपो व्विरप्शिन्निति
 सङ्गामो वै क्रूरः सङ्गामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो
 हतोऽश्वः शेते पुरा ह्येतत् सङ्गामान्यदधत तस्मादाह
 पुरा क्रूरस्य व्विसृपो व्विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं
 जीवदानु मित्युदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीव मासी-
 तुचन्द्रमसि न्यदधत तस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीव-
 दानु मिति या मुरयश्चन्द्रमसि* स्वधाभिरिति यां
 चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह ता मु धीरासो
 ऽन्ननुदिश्य यजन्त ऽड्यतेनो ह ता मनुदिश्य यजन्तेऽपि
 ह वा ऽन्नस्यैतस्मिन् देवयजन ऽइष्टं भवति यु ऽएव
 मेतद्दे ॥ १६ ॥

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । व्वज्रो वै स्फ्यो ब्राह्म-
 णश्चेमं पुरा यज्ञु मभ्यजूगुपतां व्वज्रो वा ऽत्रापस्तद्
 व्वज्र मेवैतदभिगुप्या ऽत्रासादयति स वा ऽउपर्युपर्येव
 प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छत्यथ यन्निहित
 ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद् व्वज्रौ ह समृच्छेयातां
 तथो ह व्वज्रौ न समृच्छेते तस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्ष-
 णीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छति ॥ २० ॥

* 'मुरयश्चन्द्रमसि'-इति कारदौ, 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति च-श्रद्धौ ।

अथैतां व्याचं व्वदति । प्रोक्षणीरुसादयेधुं बर्हि-
रुपसादय स्रुचः सुम्भृद्धिं पुत्नीः सुन्नह्याज्येनोदेहीति
सम्प्रैषु एवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामये-
तापि नाद्रियेत स्वयु मु ह्येवैतद्देद मुतः कुर्म कर्तव्य
मिति ॥ २१ ॥

अथोदञ्चः स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा व्वजं प्रहरा-
मीति युद्यभिचुरेद्दुज्जो वै स्फ्यु स्तृणुते ह्वैनेन ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽश्रुवनेनित्ते । युद्धस्यै क्रूर मभूत्तुद्धस्या
ऽतदुहाधीत् तुस्मात्पाणी ऽश्रुवनेनित्ते ॥ २३ ॥

स ये ह्यग्र ऽईजिरे । ते ह स्मावमूर्शं यजन्ते ते
पापीयाःस आसुरय ये नेजिरे ते श्रेयाःस आसुस्ततो
ऽश्रद्धा मनुष्यान्बिबेद ये युजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति
यु ऽउ न युजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति तुत ऽइतो देवान्
हविर्नु जगामेतुः प्रदानाद्धि देवा ऽउपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवा ऽउचुः । बृहस्पति माङ्गिरस मुश्रद्धा वै
मनुष्यानविदत्तेभ्यो व्विधेहि यन्न मिति स ह्येत्योवाच
बृहस्पति राङ्गिरसुः कथा नु यजध्व ऽइति ते होचुः
किङ्काम्या यजेमहि ये युजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति यु
ऽउ न युजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

सु होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्दै शुश्रुमु देवानां

परिषूतं तुदेषु यज्ञो भवति युच्छृतानि हवींषि कृप्ता
 व्वेदिस्तेनावमर्शं मचारिष्ट तुस्मात् पापीयांसो ऽभूत्
 तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयांसो भविष्यथेत्या कियत्
 ऽइत्या बर्हिष स्तुरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा
 शाम्यति स युदि पुरा बर्हिष स्तुरणात् किञ्चिदापुद्येत्
 बर्हिरेव तुत् स्तृणन्नुपास्येदुथ यदा बर्हि स्तृणन्त्यपि
 पुदाभितिष्ठन्ति स यो ह्वैवं व्विद्वानुनवमर्शं युजते श्रेयान्
 ह्वैव भवति तुस्मादुनवमर्शं मेव यजेत् ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्* [२.५.] ॥

इत्थं स्तम्बयजुर्हरणं विधाय वेदिपरिग्रहं वक्तु मितिहास
 सुपन्यस्यति—“देवाञ्चेति । ‘पसृधरे’ स्पृद्धां कृतवन्तः । “अपसृ-
 धेया मानृचुरानृऊरिति^१ सम्यसारणनिपातनखोपलक्षणत्वं मभि-
 प्रेत्य लिख्यपि सम्यसारणं कृतम् । स्पृद्धमानानां तेषां मध्ये ‘देवाः’
 ‘ततः’ तेभ्यः असुरेभ्यः ‘अनुव्यम्’ अनुगमनं न्यग्भूतिं^२ प्राप्ता इव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव द्वितीयः ध्यायपरिसमाप्तिः ॥

१—“यजुर्मन्त्रको दर्भः ‘स्तम्बयजुः’ । तच्च स्तम्बरूपं स्पृधेन भित्तोत्करदेशे
 हरत्”-इति तै० ब्रा० ३. २. ६ सा० भा० (तै० सं० १. १. ६.)

“यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः ‘स्तम्बयजुः’, तस्य
 हरणं”-इति तै० सं० २. ६. ४. सा० भा० । “वेदिस्थानात्

सटणस्य पांशोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्”-इति च तत्रैव ।

२— पा० सू० ६. १. ३६ ।

३—‘न्यत्भूतिं’-इति ठ ।

बभूवुः । 'अथ ह' अनन्तर मेव ते असुराः मन्यन्ते स्म । किं मिति ?
'इदं' सर्वं जगदस्माक मेवेति ॥ १ ॥

एव मुक्त्वा किं मुक्तवन्त इति तद्दर्शयति— "ते हेति । 'हन्त'-
इति हर्षे । यत एवं देवा न्यग्भूताः^१, अतो निष्प्रत्यूहं वयम् 'इमां'
पृथिवीं विभजामहे । विभज्य च तां यथाभाग सुपजीवामेति ।
एव मुक्त्वा किं कृतवन्त इति तदाह— "ता मिति । 'श्रौक्ष्यैः'
उच्छणोऽनुडुहः सम्बन्धिभिस्त्वर्मभिः । उच्चन्-शब्दात् "तस्तेदम्"-
इत्यणि^२ "षपूर्वहन्धतराज्ञाम्"—इत्यणोपः^३ । तैस्त्वर्मभिः 'पश्यात्'
प्रतीचीं दिश मारभ्य 'प्राञ्चः' प्राङ्मुखा विभजमानाः 'अभौयुः'
अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ २ ॥

असुरेष्वेवं कृतवन्तु देवाः किं कृतवन्त इति, तदाह— "तदा
इति । "प्रेतेत्यादि । अस्माकं त्वष्णी भवस्थान मनुचितम्, अस्माभि-
रपि तद्विषये प्रयतितव्य मिति, परस्पर मभिसुखीकृत्येत्यर्थः
प्रतिपाद्यते— हे देवाः! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रोत्सहध्व मिति
यावत् । यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमि-
ष्यामः । गत्वा च 'यत्' यदि 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ 'अस्याः'
पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, 'ततः' तर्हि वय मभागिनो
भवेमः; यदि तु प्राप्नुयामः, तदा भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः ।
एव मासोच्य देवैः कृतं दर्शयति— "त इति । यज्ञात्मक मेव
'विष्णुं' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१— 'न्यक्ता'—इति ठ । २— पा० सू० ४. ३. १२० ।

३— पा० सू० ६. ४. १३५ । ४— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ ।

गत्वा चासुरान् प्रति किं मुक्तवन्त इति, तदाह—“ते हेति । ‘अस्यां’ पृथिव्यां ‘नः’ अस्मान् ‘अन्वाभजत’ संयोजयत ; ‘नः’ अस्माकं मयस्यां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—“ते हेति । ‘असूयन्त इव’ असूयां कुर्वन्त इव, असहमाना इति यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्व्याप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचक्रुरित्याह—“वामनो हेति । विष्णुर्हि तदानीं ‘वामनः’ खर्वो बभूव । अतएवासुराः तेनाक्रान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अथापि ‘तत्’ असुरैरुक्तं देवाः ‘न जिहोडिरे’ न ह्यनादृतं चक्रुः, किन्तु आद्रियन्ते स्मेत्यर्थः । “हेडृ अनादरे”—इति धातुः । आदरणप्रकार माह—“महदिति । विष्णुर्हि यज्ञः, अतो ‘यज्ञसम्भितं’ स्थानं मस्मभ्यं दत्तवन्त इति यत्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘महत्’ अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य देवैः कृतं दर्शयति—“त इति । यज्ञात्मकं ‘विष्णुं’ ‘प्राञ्चं’ प्राक्शिरसं निपात्य, दक्षिणतः, पश्चाद्, उत्तरतश्च गाय-
त्र्यादिच्छन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्णन् ॥ ६ ॥

“त मिति । ‘तं’ विष्णुं गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः सर्वतः परि-
गृह्य, पूर्वस्थां दिशि आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ प्रज्वाल्य, ‘तेन’ विष्णा-
त्मकेन यज्ञेन ‘अर्चन्तः’ पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ कर्मानुष्ठानजनितं अमं
प्राप्नुवन्तः ‘चेद्’ पूर्ववत् वर्त्तिरे । अरित्वा च ‘तेन’ यज्ञात्मकस्य

विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा मेवेमां पृथिवीं सम्यगल-
भन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'-नाम-
धेयं निर्वक्ति—“तद्यदिति ।

उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीस्त्राभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिव्यो-
स्तादात्म्यविषया मभियुक्तप्रसिद्धिं मुदाहरति—“तस्मादिति । यत्प-
रिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी, कुत इत्यत
आह—“एतयेति । 'हि' यस्मात् 'एतया' वेद्या 'इमां' सर्वां
पृथिवीम् अलभन्त, अतस्तस्त्राभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः ॥

इत्थं पुरावृत्तं मुदाहृत्य प्रकृते योजयति—“एवं हेति । यथैव
हि वेदिपरिग्रहाद्देवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवी मपहृतवन्तः,
एव मेवायं यजमानोऽपि शत्रुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमि मपहरति;
तांश्च शत्रून् 'अस्याः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान्
करोतीत्यर्थः । तस्माद् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः^१ रफेन वेदिं दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णीयादित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधित्सुः प्रकृत मितिहासशेष मनुकामति-
“सोऽय मिति । 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः', दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
कन्दोभिः परिगृह्णीतत्वात् पूर्वस्थां दिशि चाग्नेरवस्थानात् इतस्त-
श्चक्षितु मशक्यत्वेन 'ग्लानः' आन्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनं
'नास' न जगाम । “अस गतिदौष्ट्यादानेषु”^३—इत्यस्माक्षिति रूपम् ।

१—वा० सं० १. २७. १-३. का० औ० सू० २. ६. २५ ।

२— एष एव पूर्वपरिग्रह उच्यते । का० औ० २. ६. २५-२६. सू० ।

३— भा० उ० ८८६ ।

यदा अस्तेरेव लिटि हान्दसो भूभावाभावः^१ । ग्रानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृह्यतो^२ विष्णुः, 'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुस्रोच' अस्तङ्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तत्र विष्णु मपश्यन्तो वितर्कितवन्तः, किं मित्याह—“ते ह देवा इति । विष्णुः 'क' कुत्राभूत् ? तदात्मको यज्ञस्य क्व वाभूदिति । एवं वितर्क्य तैर्निर्णीतं मर्थं दर्शयति—“ते होचुरिति । “अत्रैवेति । अतस्त्वपि दिक्षु परिवृतत्वेन गमनासम्भवात् 'अत्रैव' स्थाने तस्य विष्णोरत्वेषणं कुरुतेत्यर्थः । इत्य^३ परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तं' विष्णु मन्विष्टवन्तः । अन्विष्य तं भूम्यन्तः अङ्गुले 'अन्वविन्दन्' अलभन्त । यत एवम्, अत इदानीं मपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—“तस्मादिति । अङ्गुलपरिमाणेन खाता^४ वेदिर्भवेदित्यर्थः ।

वेदेस्त्यङ्गुलखननं ऋषिसंवादेन द्रढयति—“तद् हेति । 'पाञ्चिः' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं अङ्गुलखाता मेव हतवान् ; अतोऽत्रापि अङ्गुलखाता वेदिर्युक्तेति भावः ॥ ९ ॥

त मिमं पञ्च निषिध्य पञ्चाक्षरं माह—“तद् तथेति । 'सः' विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत् ; तस्माद्यावति

१—“अस् भुवि”—इति अदा० प. ५५ । “आर्द्धधातुके (पा० सू० २. ४. २५.)”—इत्यधिकृत्य “अस्तेभूः”—इति (पा० सू० २. ४. ५२.)

भूभावः प्राप्त इति भावः । २—‘प्रतिबद्धो’—इति ठ, ड ।

३—‘एवं’—इति ड । ४—‘अङ्गुलप्रामाण्येन खाता’—इति ज, झ ।

देशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खाला तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात् । “तुमर्थं सेसेनिति^१ तवै-प्रत्ययः । पूर्वं ह्यत्स्रप्रथिवौलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णोर्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— “यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः^२ कर्त्तव्य इतौतिहासमुखेन विधिमुञ्चयति— “त मित्यादिना । ‘त’ विष्णुम् ‘अनुविद्य’ लब्ध्वा उत्तरपरिग्रहेण पर्यगृह्णन् । गायत्रेण लेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरिग्रहः^३ तदपेक्षयास्योत्तरत्वम् । तस्य स्वरूपमाह— “सुष्मा^४ चासीद्यादिना । ‘दक्षिणतः’ वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि “सुष्मा चासि”-इति^५ यजुषा रूपेण लेखया परिगृह्णीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्यमाह— “इमा मिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । द्वितीयमन्त्रे ‘ऊर्क्’-शब्देन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— “रसवती मिति । पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम् “उपजीवनीया मिति । पयस्विनी हि गौर्लोके उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति— “स वा इत्यादिना । षडृतसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः; संवत्सरकालभरणेन जातत्वाद्भेदोपचारः । आन्नास्यते ह्यप्ये वृहदादृण्यके— “त मेतावन्तं कालं मविभर्यावान्संवत्सरस्त मेतावतः

१— पा० सू० ३. ४. ६ ।

२— “उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति”—इत्यादि का०श्रौ० २. ६. ३१ सू० ।

३— १५१ ए० १७ पं० । ४— प्रोभना ह्या, सुष्मा ।

५— वा० सं० १. २७. ४-६ । का०श्रौ० सू० २. ६. ३१ ।

काण्डस्य परस्तादसृजत”-इति^१ । यज्ञस्य आम्नावथेत्यादिसप्तदशाक्षर-
साध्यत्वात् “एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञं मन्वायन्त”-इति-श्रुतेः^२
प्रजापत्यात्मकः । एवं ‘सः’ यज्ञो ‘यावान्’ यत्परिमाणविशिष्टः,
‘अस्य’ च यज्ञस्य ‘मात्रा’ परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-
विशिष्टं मेवैतं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन ‘परिगृह्णाति’ स्वीकरो-
तौत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावथवसङ्ख्या मनुद्य समुच्चित्य प्रशंसति-
“षड्भिरिति । व्याह्रियन्त इति ‘व्याहृतयः’ मन्त्रावथवाः, ते च
पूर्वपरिग्रहे षट् । “गायत्रेण त्वेत्यादिकास्त्वान्तास्तयः, गृह्णाम्यन्ता-
स्तयः; उत्तरपरिग्रहे च सुह्मा चाशीत्येव मस्यन्ताः षट् व्याह-
ृतयः स्पष्टाः । अन्यत् पूर्ववत्^३ ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्रौ ;
सा च पञ्चाद्विसृत्या चतुररन्निः, पुरस्तात् अरन्निः कार्येति विधत्ते-
“व्याममात्रौति । ‘व्यामः’ प्रसारितकरद्वयान्तरालक्षणः । ‘पञ्चात्’
प्रत्यग्भागे इत्यर्थः । “अरन्निः प्राचौति । त्रिभिररन्निभिर्विसृता
प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः । “चित्क्रीति । सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य
चित्त्वम् । पश्चान्तर माह- “नात्रेति । ‘अत्र’ वेद्यां परिमाणं
नैवास्ति । ‘यावती’ यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वयं मनसा

१- ऋह० उप० १. २. ४ । उपरिष्ठात्-का० १०. अ० ६. ब्रा० ४. क० ४ ।

२- तै० सं० १. ६. ११ । तत्रैव “आम्नावयेति चतुरक्षरं मस्तुश्रौष-
डिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो
वषट्कारः”-इति च ।

३- १६२ पृ० १५ पं० ।

हविरासादनादिकार्थपर्याप्तं मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं
 कुर्यात् । कात्यायनोऽपीमं पञ्चदश मसूत्रयत्—“व्याममात्री
 पश्चात् अरत्नीं प्राची मपरिमितां वा”—इति^१ ॥ १४ ॥

वेद्यंशयोराहवनीयस्य स्पृशं विधत्ते—“अभित इति । ‘अग्निम्
 अभितः’ आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेद्यंशौ ‘उक्षयति’
 ऊर्द्धं प्रापयति । तदेतत्^२ प्रशंसति—“योषा वा इति । लोके हि
 योषित् पुमांस मंसाभ्यां परिवृज्य श्रेते; अतो वेदेरपि अंसाभ्या
 मग्नेः परिवृज्जो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

“योषा वै”—इति सिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं, लौकिकस्त्रीसाम्येनोपपाद्य
 प्रशंसति—“सा वा इति । ‘वरीयसी’ उत्तरा, विस्तीर्णतरा ।
 उक्तं हि^३ “व्याममात्री पश्चात् स्यादिति” । ‘मध्ये’ प्रत्यग्भागानन्तर-
 भाविनि मध्यदेशे ‘संस्कारिता’ सङ्कुचिता; ‘पुरः’ पूर्वभागे ‘उर्वी’
 विस्तीर्णा; अरत्निः प्राचीति विधानात् ॥

एवं वेदिस्वरूप मभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति—“एव
 मिति । “विमृष्टान्तरांशेति । ओणितो विमृष्टं न्यून मन्तर मव-
 काशो ययोः तौ ‘विमृष्टान्तरौ’ तथाविधावंशौ यस्याः सा तथोक्ता ।
 “सङ्गाह्येति । मध्यदेशे हस्तेन सङ्गृहीतुं शक्या; ऊग्रोदरीति यावत् ।
 एवम् ‘एमां’ प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां
 करोति ॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५ । २— ‘तदेव’—इति ड ।

३— १५३ पृ० १४ पं० । व्या० श्रौ० सू० २. २. ६. १० ब्रह्मम् ।

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदकप्रवणा वा कार्येति विधत्ते— “सा वा इति । ‘प्राक्’ प्राच्यां दिशि ‘प्रवणं’ निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवसम्बन्धित्वम् ; दिग्विभजनसमये देवैरात्मौ-यतया स्त्रीकारात् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः”—इति^१ । इमां प्रसिद्धिं द्योतयितुं मत्र ‘हि’-शब्दः । ‘अथो’-इति पचान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि पचद्वयं मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणा सुदग्वा”—इति^२ । आपसम्बन्धस्तु प्रागुदगुत्कोपजीवनेन विकल्प मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणां प्रागुदक्-प्रवणां वा”—इति^३ । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धः ; शान्तरूपत्वात् । अत एवान्यत्रास्त्रायते— “एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक्”—इति^४ ॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौत्तर्यकरणं विधत्ते— “दक्षिणत इति । ‘पुरीषं’ स्वातं पांशुं ‘प्रत्युदूहति’ प्रतिचिपति । विहितं मर्षं सुपपादयितुं विपत्ते बाधं सुपन्यस्यति— “एषा वा इति । ‘एषा’ दक्षिणा दिक् पिष्टाणां स्वभूता । तथा च ‘सा’ वेदिः यदि ‘दक्षिणाप्रवणा स्यात्’ दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्रासिक्तोदकवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पिष्टसोकं ‘क्षिप्रे’ क्षिप्रम् ‘दद्यात्’ प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणायान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह— “तथो ज्ञेति । तथा सति ‘सः’ यजमानः ‘ष्योक्’ चिरं जीवेत् ।

१— तै० सं० ६. १. १. १. “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त,— प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं ब्रह्माः”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६ । इहाहमसूत्रटीका द्रष्टव्या ।

३— आ० श्रौ० सू० २. २. ६ । ४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५ ।

खाता वेदिर्नाङ्गिः स्रच्छणीकरणीया, किन्तु पांशुलैव कार्येति विधत्ते—“पुरीषवती मिति । तत् प्रशंसति—“पशवो वा इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । ‘पुरीषैः’ पांशुभिः^१ युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्ता मेवैनां कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“पुरा क्रूरस्येति^२ मन्त्रेण यद्वेदेः मार्जनं, तद् विधत्ते—“ता मिति । एतत्प्रशंसार्थं मितिहास माह—“देवा हेति । पुरा खलु देवा अमुरैः सह योत्स्यमाना एव भवोचन् । किं मिति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धि । ‘अनामृतम्’ आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा नश्वरम् ‘आमृतम्’, तद्विपरीतम् ‘अनामृतम्’, सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विधं यद् ‘देवयजनं’ देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् ‘चन्द्रमसि’ चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । ‘सः’-इति व्यत्ययेनैकवचनम्^३ । ते सुराः यदि ‘नः’ अस्मान् ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वयं मेतत् स्थानं परित्यज्य ‘तत एव’ चन्द्रमसि निहिते तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवेमेति । ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको ‘हन्’-शब्दः । एवं विचार्य तथैव दैवैः कृत मिति दर्शयति—“स यदिति । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता^४ । तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः । ‘न्यदधत’ निहितवन्तो निक्षिप्तवन्तः । ‘तत्’ निहितं देवयजनम्, ‘एतद्’ इदानीं चन्द्रमसि कृष्णावर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते ।

१— इह सर्वत्रैव पांशु-पांसु-इति पाठभेदो जादि-ठाद्योः ।

२— वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. ३२ ।

३— पा० सू० ३. १. ८५ । ४— १२७ ए० द्वितीयटीप्यनौ द्रष्टव्यौ ।

उक्तेऽर्थे लोकाप्रसिद्धिं सुदाहरति—“तस्मादिति । यस्मादेवं पृथिव्याः अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्धुदीरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृश्विधं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव “पुरा क्रूरस्य”-इति^१मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः ‘अस्य’ यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनं मनूय मन्त्रं^२ विधत्ते—“स इति । मन्त्र-गतक्रूरपदस्यार्थं माह—“सङ्गामो वै क्रूर मिति । कथं सङ्गामस्य क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्योपपादयति—“सङ्गामे हीति । क्रूरकरणमपि कथं सङ्गामे विद्यत इत्यत आह—“हतः पुरुष इति । पुरुषाद्यादेश्चतुरङ्गबलस्य तत्र हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधि-करणभूतः सङ्गामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं मुक्त्वा वाक्यार्थं सुपपादयति—“पुरा हीति । ‘क्रूरस्य’ सङ्गामस्य ‘विष्टपः’ विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थं इत्यभि-प्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूय ‘जीवदानु’-पदस्य विवक्षितं मर्थं दर्शयन् व्याचष्टे—“उदादायेति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘जीवं’ जीवन-रूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजनं मासौत्, तदित्यर्थः । तथा च ‘जीवदानुं’ जीवनप्रदां जीवभूतां पृथिवी मिति मन्त्र-पदाभिप्रायो वर्धितो भवति^३ । वेद्याकरणास्तु “जीवेरदानुक्”-इति^४

१, २— वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६ ३२ ।

३, ४— तदेवं जीवं ददातीति विग्रहोऽत्रास्य ब्राह्मणकारस्येष्टः । “आस्ते-माणं जीवेरदानुरिति वर्धयिषोपात्”-इति पा० ६. १. ६६ सू० वा० ।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैरान्नातम्^१ । मन्त्रस्य भागान्तरं मनूद्य व्याचष्टे— “या मिति । ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण । एतस्य स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्यान्तिमं भागं मनूद्य व्याचष्टे— “ता मिति । ‘एतेन’ इदानीन्तनेन देवयजनेन ‘तां’ चन्द्रमस्वस्थिताम्, अनामृतां पृथिवीम् ‘अनुदिश्व’ तदेव मिति तादात्म्येनानुसन्धायेत्यर्थः ॥

एतद्देदनं प्रशंसति— “अपि हेति ॥ १९ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “अथेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिकं सम्येषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति ‘प्रोक्षणः’ आपः तासां मासादनं यज्ञरक्षार्थं मिति व्याचष्टे— “वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः ; तदंगपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागान्नातम्— “तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा”-इति^२ । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः ; तद्वन्मन्त्रमार्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् ‘अभ्यजुगुपताम्’ अभितोऽरक्षिष्टाम् । “गुपू रक्षणे^३”-इत्यस्मात्तुङि “गुपेच्छन्दसि”-इति^४ चङि रूपम् । तच्च हि “आयादय आर्द्धधातुके वा^५”-इत्याद्य-प्रत्ययो विकल्प्यते । “वज्रो वा इत्यादि । “तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति”-इत्यपां वज्रलं प्रागेव^६ श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । “जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः”-इति तत्र सा० भा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ पृ० २ पं०, १३६ पृ० १० पं० च द्रष्टव्यम् ।

३— भ्वा० पं० ३६५ ।

४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ ।

६— ६ पृ० २ पं०, २६ पृ० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासां मासादनं यज्ञस्याभितो रचायै
सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोचणीनां मासादनसमये आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं^१ विधत्ते—
“स वा इति । “उपर्यधधसः सामीप्ये”-इत्युपरिशब्दस्य द्विवचनम् ।
‘उपर्युपरि’ समीपे उपरि देशे । आसाद्यमानासु ‘प्रोचणीषु’ ‘धार्यमा-
णासु’ सतीषु ‘अथ’ अनन्तरं मासादनसमकालं मेवाग्नीध्रः स्फ्यम्
‘उदञ्चति’ धारयति । विपत्ते बाधं माह—“अथ यदिति ।
उद्यमनं मङ्गत्वात् पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने
स्फ्याबलक्षणौ ‘वज्रौ’ सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रद्वयसङ्गमाद्
यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । ‘समो गम्यच्छि’-इत्यात्मने-
पदम्^२ । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति—“तथो हेति । ‘तथो’
तथा च स्फ्यस्य^३ वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । “तस्मादिति
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं^४ सम्प्रैषमन्त्रं^५ साकल्येनानुवदति—
“अथैता मिति । हे आग्नीध्र ! प्रोचणार्था अप आसाद्य । अग्नि-
समिन्धनार्थम् ‘इधं’, वेदिस्तरणार्थम् ‘वर्हिः’ च, आहवनीयसमीपे
आसाद्य । जुह्वाद्याः ‘सुचः’ यस्माज्जनसंस्कारेण संस्कुह । यजमानस्य
या पत्नी, तां थोक्त्रेण ‘सञ्चञ्च’, यत् प्राग्भावाधिश्रितं माज्यम्, तेन

१— स्फ्यलक्षणं ४८ पृ० इत्ययम् । २— पा० सू० ८. १. ७ ।

३— पा० सू० १. ३. २६ ।

४— ‘स्फ्यास्याः’-इति ज, भ ।

५— ‘विवक्षितं’-इति ड ।

६— वा० सं० १. २८. २ ।

‘उदेहि’ आगच्छेति सम्येषमन्त्रार्थः । एव मेष मन्त्रः परप्रत्याय-
नार्थप्रयुक्तत्वात् सम्येष एव ; न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह-
“सम्येष इति ॥

“स यदौत्वादि । प्रोक्षणासादनादिकम् आयौत्रेण कारयि-
ष्यदि कामयेत, तदा ‘एतत्’ सम्येषवाक्यं ब्रूयात् ; यदि च तथ
न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा ‘तत्
सम्येषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो
पपत्ति माह—“स्वय मिति । ‘अतः’ अस्मात् कर्मणोऽनन्त-
मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति ‘हि’ यस्मात् स्वय मेवैतद्वेद, तस्मात्
प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सम्येषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“द्विषतो बधः”—इति^१ मन्त्रेण स्फ्यस्य बहिर्वेद्युदङ् निरष
विधत्ते—“अथेति । अभिचरतो विशेष माह—“अमुष्ठा इति
अस्मिन् मन्त्रे “अमुष्ठी”—इति शत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्दिशेदि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रक्षालनं विधत्ते—“अथेति । ‘अवनेनिके’ शोधयति, प्रक्ष-
लयेदित्यर्थः । “णिजिर् श्रौचपोषणयोः”—इति^२ धातुः । “नि-
चयाणाम्^३”—इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजन माह-
“यद्धीति । यत् स्वसु ‘अस्याः’ वेदेः खननादिकं ‘क्रूरं’ कर्माभूत्
तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन ‘अस्याः’ वेदेः ‘अहावीत्’ निरास्यत्
‘तस्मात्’ पाण्डोः क्रूरकर्मसंक्षेपात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ २३

१— वा० सं० १. २८. ३ । का० औ० सू० २. ६. ४२ ।

२— जु० उ० ११ ।

३— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

श्रुतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेश्च बर्हिस्त-
 रणात् पूर्वं स्पर्शनिषेधं विधित्सुः तत्सिद्ध्यर्थं मितिहास माचष्टे—
 “स ये हेति । पूर्ववद् बज्रवचनस्थाने स इत्येकवचनम्^१, ते । ‘ये’
 प्रसिद्धा यजमानाः ‘अये’ पुरा ह ‘ईजिरे’ इष्टवन्तः, ‘ते’ खलु याग-
 समये श्रुतानि हवींषि क्लृप्तां वेदिं च ‘अवमर्शम्’ अवमृश्य
 संसृश्य यजन्ते; ‘ते’ च तेनावमर्शजनितेन दोषेण ‘पापौचांसः’
 पापिष्ठाः निष्कृष्टा बभूवुः । याग मकुर्वाणास्तु अवमर्शजनितदोष-
 विरहात् श्रेष्ठा एव बभूवुः । ‘ततः’ अनन्तरं मेव अवमर्शनस्य
 दोषहेतुत्व मजानानान् ‘मनुष्यान्’ ‘अश्रद्धा’ यागविषया अरुचिः
 ‘विवेद’ प्राप्नोति^२ । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति— “य इति । यागस्य
 अनर्थहेतुता मज्ञासिपुरित्यर्थः ।

“तत इत्यादि । ‘ततः’ अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य
 अननुष्ठानात् ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाश-
 दिकं ‘हविः’ न जगाम । ननु मागमद्विविः, अमृतोपजी-
 विनां देवाना मनेन किं प्रयोजन मित्यत आह— “इतः प्रदाना-
 द्हीति । ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् प्रदीयमानं यद्विविः, तस्मादि-
 त्यर्थः । “कृत्यश्रुटो बज्रलम्”—इति^३ प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि
 श्रुट् ॥ २४ ॥

तत्रेतिहास माह— “ते हेति । हविरागमनाभावेन निराहाराः

१— १२७ पृ० टीप्पनी प्रकृत्या । २— ‘प्राप्नोत्’—इति ठ, ड ।

३— पा० दृ० ३. व. ११३ ।

कारि हिरण्यम् । “अद्भं ते इति सोम मासभ्य वाचयति”—इति कात्यायनः^१ । ‘अन्याः तिस्रः’, गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रयं प्रशंसति— “स यदर्वागिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, ‘परः’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अल्पमेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादनकाले तु ‘परः’ देयं मुख्यं अधिकं कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वे पण्यं’ वस्तु ‘सकृत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘परः’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां सुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथाकरणे कारणमाह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महितः’ महत्त्वोपेतः खलु सोमः । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘दिवः’ खलु; दिवि वर्त्तमानस्य अद्भस्य सोमवस्त्रीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^१ । अतो हेतोः सोमस्थानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्युः’ ‘गां’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्याः ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनसा क्रीणानौत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कलाशपादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकल इति । स्पष्टमेतत् ॥ ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देवेषु हिरण्यवस्त्रादिदृशसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दीयमाने सति यजमानं

१— का० औ० ७. ८. १४, १५ सूत्रयोः पणितार्थकथनमिदम् ।

२— पुरस्ताद् ब्रह्मण्यम् (११६ प०) ।

‘वाचयति’ “शुकं त्वा”—इति मन्त्रम् । मन्त्रस्वाय मर्थः । ‘शुकं’
 ‘दीप्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुकेण’ दौष्टेन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुकचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुकं त्वा शुकेणेत्यादिना ।
 स्यष्टोऽर्थः । अथ सूचम्— “स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते हागालो
 धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुकन्वेति हिरण्यं मालम्भ
 वाचयति”—इति ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकल्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकल्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं ‘सग्म’-पदं व्याचष्टे— “घजमाने ते गौरिति ।
 अल्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्त्रिति ‘सग्मः’ घजमानः,
 तस्मिन् । “सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकल्पयति”—
 इति सूचम् ॥

“तद्यजमान मित्यादि” । ‘तत्’ अभिप्रकल्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्मे ते”—इति मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्मे’
 अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्त्रीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० औ० सू० ७. ८. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० औ० सू० ७. ८. १६ ।

५— का० औ० सू० ७. ८. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयो स्त्रीकुर्यात् । “सोमविक्रये-
तदादत्ते”—इति^१ सूत्रम् ॥ ७ ॥

“अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा
अध्वर्युस्या मालभ्य स्थितं घजमानं “तपसः सूनुरसि”—इत्यादि^२
मन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम्— “अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य
वाचयति तपसस्तनूरसीति”—इति^३ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे अजे ।
त्वं ‘प्रजापतेस्तपसः’ ‘तनूः’ शरीर मसि ; तत्परिणामरूपत्वात् ।
‘प्रजापतेः वर्णोऽसि’ ; “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^४ ।
संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-
प्रजापतिशरीरसारूपात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । संवत्सरे चिर्जाय-
मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा ‘परमः पशुः’, तेन क्रीयसे ।
हे सोम ! अतोऽहं तवानुपहात् ‘सहस्रपोषं’ पुत्रपौत्रादिरूपेण
बहुविधपुष्टिं प्राप्नुवामीति ॥

त मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “तपसस्तनूरसीति । मन्त्र-
चतुर्थभागस्याग्नीःपरता माह— “आग्निष मेवैतदिति । आशासन-
प्रकार मेव दर्शयति— “भृमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाहू क्रमेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्द्दिशति—
“स वा अग्नेनेति । “अग्नेन राजान मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— “सव्येनाजां प्रयच्छन्,

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १८ ।

२— वा० सं० ४. २६. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १९ ।

४— ऐ० ब्रा० १. ३. २, ५; ५, ६ इत्यादिषु बृहथम् ।

‘मिचो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“अजा ह वा इति । यस्मात् ‘एतया’ अजया ‘एनम्’ सोमम् ‘अन्ततः’ ‘अजत्’ आभिमुख्येनागच्छति । अजनसाधनत्वात् ‘अजा’ वस्तुतः; ‘तां’ परोक्षेण ‘अजेत्याचक्षते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मिचो न एहीति^२ । हे सोम ! त्वं ‘सुमिचधः’ शोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मिचः’ मिचभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मिचशब्दार्थं माह—‘शिवो नः शान्त इति । शिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ । ‘तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तत्रान्तर्द्धार्यकं ‘वासः’ ‘प्रत्युच्च’ प्रसार्थं, तत्र सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—“इन्द्रस्योह मिति^४ । ‘अच’ अस्मिन् सोमकथकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’ खनन्त्रत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्योह मिति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभाग-तात्पर्यं माह—“उग्रसुश्रन्त मिति^५ । “वश कान्तौ”^६ । कामयमानस्त्वं कामयमान मूह माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘उग्र-सुश्रन्तम्’—इत्यनेन ‘प्रियः प्रियम्’—इति ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. २० ।

२— वा सं० ४. २७. १ ।

३— “आदायागते (अर्धर्षी) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)”—इतिषेह विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.) ।

४— वा० सं० ४. २७. १ ।

५— आदा० प० ७० धा० ।

“स्योनः स्योन मिति । स्योन मिति सुखनाम^१ ; सुखस्य श्रिवा-
त्मकत्वात् ‘श्रिवः श्रिवम्’ इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमक्रयणाननुद्दिशतीति^२ । हे खानभ्राजादयः ! ‘वः
पुत्राकम् ‘एते’ ‘सोमक्रयणाः’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते,
अतः ‘तान्’ क्रयसाधनपदार्थान् ‘रक्षध्वम्’ । रक्षःसम्बन्धिनः तान्
‘मा दभन्’ मा हिंसिष्ठाः ॥

अनुद्दिशनं प्रशंसति— “धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति
भाजयतीति भाजनं खानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना ‘एते
खानादयो ‘धिष्ण्यानां’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेषां धिष्यसम्बन्ध
इति तच्चाह— “एतानि वै धिष्ण्यानां नामानीति । खानादयो
धिष्ण्यानां नामान्येव^३, परं न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुद्दिशनायां
‘एते’ गवादिपदार्थाः ‘धिष्ण्यानाम्’ एव, न तु खानादयः सोम-
रक्षकाः ; अतस्तेषां मेव ‘एते’, न ‘धिष्ण्यानाम्’ इति तच्चाह—
“एतानि वा इति । तथा चोत्तरञ्च वक्ष्यति— “त मेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३ ।

३— अग्नीनां माश्रयधृता मृदा निर्मिताः सप्त स्वल्पवेदिका धिष्यानाम्-
अन्ते । तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— “अग्नीध्रीयं पूर्वम्,
सिक्तताश्चोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ५. ३७.) सर्वञ्च, षट् सदसि,
प्रत्यष्टमुखो द्वार मपरेण ह्योतुः, दक्षिणपूर्वयोर्दुम्बरी मेत्रावशयस्य,
ह्योदधिष्याय मुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोहनेद्ब्रह्मा-
वाकानाम्”-इति ८. ६. १६-२१ । धिष्यनिर्वचनानादिकं तु
निघ० ८. १. ४ प्रकृतम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्यथाः—इति^१ । ‘तान्येव’ दग्ध क्रयद्रव्याणि
‘एतत्’ एतेन ‘एते वः सोमक्रयणाः’—इति पाठेन ‘एभ्यः’ धिष्य-
भृतेभ्यः स्नानादिभ्यः ‘अन्वदिच्छत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिग्गतेः^२
“शल्ल इगुपधाद्”—इति^३ कः । अत्र सूत्रम्—“स्नानभाजेति
जपति”—इति^४ ॥ ११ ॥

“अथाचापोर्षुत इति^५ । “उल्लबेनेव जरायुणेवेति । धृतस्य
शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रगंसति । उभयचेवशब्दो वाक्या-
लङ्कारार्थः । ‘उल्लबं’ गर्भस्थान्तर मावरणम्, ‘जरायु’ वाङ्मा माव-
रणम् । तथाच प्रागान्नातम्—“अन्तरं वा उल्लबं जरायुणो
भवति”—इति^६ । स्पष्ट मन्यत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अत्र’
अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजौजनत’ प्रादुरभावयत्
अर्ध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः । पूर्वं सति
प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते । तदेष कुत इत्यत आह—“एष वा
अत्र गर्भ इत्यादिना ॥ १२ ॥ .

“अथ वाचयतीति^७ । अर्ध्वर्युः “परि माग्ने दुश्चरितात्”—इति
अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्यः । ‘मा’ मां दुश्चरितात्
सकाशात् ‘परिबाधस्व’ चायस्वेत्यर्थः । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ सदा-
चारे ‘आभज’ आभाजय । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ईप्र० २३०० ६कखी द्रष्टव्या ।

२—तु० उभ० ३ धा० ।

३—पा० सू० १. १. ७५ ।

४—का० श्रौ० सू० ७. ८. २३ ।

५—का० श्रौ० सू० ७. ८. २४ ।

६—२. १. ११ (६० ८०) द्रष्टव्यम् ।

७—का० श्रौ० सू० ७. ६. १ ।

‘आभज’ अनुगृह्याण^१ । मन्त्रतात्पर्यं माह— “आचीनं वा एन मिति । ‘एन’ यजमानम्, ‘एषः’ सोमो राजा । अष्टस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपरीत्यान्निष्ठ्याकरणम् ; तच्च ‘व्रतं’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रहिनस्ति ; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

“अथ राजान मादायेति^२ । उत्थानमन्त्रस्वार्थः^३ । ‘आयुषा स्त्रायुषा’ च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह ‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया बहुवचनम् । सोमांशून् ‘अतु’-सृत्य ‘उदस्याम्’ । अमृतशब्दस्य तात्पर्यं माह— “अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत मिति ॥ १४ ॥

“अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति^४ । आरोहण्यत्रेति ‘आरोहणं’ शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्याय मर्थः । वयं ‘पन्थां’ पन्थानं ‘प्रत्यपद्महि’ प्रतिपद्येमहि । कीदृशम् ? ‘स्वस्तिगां’ शोभनगमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘येन’ पथा गच्छन् पुरुषो ‘विशाः’ ‘द्विषः’ देष्टुन् ‘परिवृणक्ति’ परिवर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’ लभते, तं प्रतिपद्येमह्येति^५ ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १ ।

२— का० औ० सू० ७. ६. ३ ।

३— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २८. २ ।

४— “उत्थान मन्त्रप्रतिगमनं च गृह्येत्सोम एव यजमानः करोति”-इति “उत्तरे च (७. ६. २)”-इति सूत्रव्याख्याने या० दे० ।

५— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २६. १ ।

असुं मन्त्र माख्यायिकया प्रशंसति— “देवा ह वा इति । पुरा किल ‘देवाः’ देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञं तन्वानाः’ असुराद्यासङ्गेन भौताः, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यजुः’ इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य, ‘नाद्वा रचांसि’ नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षणं चेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुः-प्रयोगेणोक्तलक्षणं चेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं मेवविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् “प्रतिपन्थाम्”—इति^१ मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

“तं वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— ‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथमं क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु ‘अनसा परिवहन्ति’ ; अनेन सोमं ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेवं कृतम्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापसमये कृष्टचेचं प्रति ‘वीजं शीर्ष्णां हरन्ति’, पश्चात् फलिताना मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदानयन्ति । अत्र सूत्रम्— “शीर्ष्णां सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रद्वयं प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छ्वं समङ्गि धौतम्, प्रउगासोऽहते फलके, कृष्णाजिन मस्त्रिन्नासृणात्यदित्यास्त्वगिति^२, तस्त्रिन्नासृणं निदधात्यदित्यै सद इति^३”—इति^४ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ४. २६. १ ।

२— वा० सं० ४. ३०. १ ।

३— वा० सं० ४. ३०. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— “अथ यदपो मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
 हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— “अथ यद्विरणं
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्यं भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोमं ‘सशुकं’ शुक्रेण दीप्या सहितं मन्तं क्रीतवान् भवति;
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वासस आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये
 सति सोमं ‘सत्वचसं’ क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात्
 ‘अजथा’ क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति । धेन्वा माशिरस्य
 क्षीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः साशिरो भवति ।
 ‘अथ यन्मिथुनौ भवतः’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या
 मनूद्य प्रशंसति— “तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः”—
 इति । स्पष्टोऽर्थः^१ ॥ १८ ॥ ६ [१. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अत्र “हिरण्यं सहसाच्छिद्य एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा”—इत्याह
 कात्यायनः (७. ८. २७.) । “प्रदक्षिणं सोमक्रयणी माह्वान्यया
 गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपिच्छजति, यदि सोमविक्रयी प्रति-
 विवदेत एषतैर्गं वरत्राकाण्डेनावत्तायं नाशयेयुः, लज्जुटैर्गन्तीत्येके,
 नित्यवदेके वधं समामगन्ति”—इत्याह आपस्तम्बः (१०. २७. ५-८.) ।
 “सोमविक्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्”—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसीति
सोऽसावेव बन्धुरुथैन मासादयत्यदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वै पृथिव्यदितिः सेयुं प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मादाहुदित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवां मभिपुद्य व्वाचयति । अस्तन्नाद् द्यां दृषभो
ऽअन्तरिक्ष मिति देवा इ वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्त एन मेतज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'अथैव'-इति सायणसम्मतः पाठः ।

याऽस मेवु व्वधाञ्चक्रुर्यदाहास्तभाद् द्यां वृषभो ऽञ्चन्त-
रिष्व मिति* ॥ २ ॥

अमिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तदेनेनेमां-
ल्लोका[†]नास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति नु बधो येनेमे
लोका आस्पृतास्तुस्मादाहामिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या
इति[‡] ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति[§] । तदेनेनेदः
सुर्व मास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति न बधो
येनेदः सुर्व मास्पृतं तुस्मादाहासीदद्विश्वा भुवनानि
सम्राडिति[॥] ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तदस्मा ऽइदः
सुर्व मुनुवर्त्म करोति युदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूद्या-
मिनं तुस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति[॥] ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाष्टा
रुक्षाऽसि प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽशु भवति तिरु इव

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'नेमांलोका'-इति ग, घ ।

‡ 'इति'-इति ग, घ ।

§ 'सम्राडिति'-इति क ।

॥ 'सम्राडिति'-इति क, 'सम्राडिति'-इति ग, घ ।

॥ 'व्रतानीति'-इति ग, घ ।

वै गर्भास्तिरु इवैतद्युत्पर्याणङ्गं* तिरु इव वै देवा मनु-
ष्येभ्यस्तिरु इवैतद्युत्पर्याणङ्गं तुस्माद्द्वै पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । व्वनेषु व्वन्तरिक्षं ततानेति व्वनेषु
हीदु मन्तरिक्षं व्विततं व्वृक्षाग्रेषु व्व्राज मुवंत्सु पय
उस्त्रियास्त्रिति व्वीर्य्यं वै व्व्राजाः पुमाःसोऽव्वन्तः पुःस्वे-
वैतद्वीर्य्यं दधाति पय उस्त्रियास्त्रिति पयो हीदु मुस्त्रि-
यासु हितुः हत्सु क्रतुं व्वरुणो व्विस्त्रमि मिति हत्सु
ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो व्विस्त्रमि मिति व्विष्णु ह्ययं
प्रजास्त्रिमिर्दिवि सूर्य्य मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरिषु द्वि सोम-
स्तस्मादाह दिवि सूर्य्य मदधात् सोम मुद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि हे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरुत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ यद्यु ऽएकं भवति कृष्णा-
जिनप्रौवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः॥
सूर्य्यस्य चुक्षुरारोहाग्रेक्षणः कनीनकम् । यच्चैतशेभि-
रौयसे भ्राजमानो व्विपश्चितेति सूर्य्य मेवैतत् पुरस्तात्
करोति सूर्य्यः पुरस्तान्नाम्ना रुक्षाःस्यपद्मन्नेत्यथाभयेना-
नाष्ट्रेण पुरिवहन्ति ॥ ८ ॥

* 'इवैतदुत्पर्याणङ्गं'-इति ग ।

† 'मुद्राविति'-इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतिनाहभाजनं'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सु-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽएषोऽभ्यारोहाद्भवति को
ह्येत मुह्यत्यभ्यारोढुं तुस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । युच वै गायत्री सोम
मच्छापतत् तदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादुस्ताभ्यायत्य पर्णे
प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तुत्यतित्वा पर्णे
ऽभवत्तुस्मात्पर्णे नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तुस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरौ वा कृष्णस्तुष विद्याद्वर्षिष्यत्यैषुमः पर्जन्यो
वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उस्वावेतं धूर्षाहावित्युसौ हि भवतो
धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनश्रू ऽइति
युज्येते ह्यनश्रू ऽइत्युनात्ताविति तदुवीरहणावित्युपाप-
कृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः
स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छत मिति युथैनावन्तए
नाघ्रा रुक्षांसि नु हिःस्युरेव मेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्य'—इति क, डा०—वेवरेणान्यत्र वृषस्य ; अूषते चोत्तरत्र
• (४. १. ४. २२.) 'सुब्रह्मण्यै'—इति ।

अथ पश्चात्परिक्रम्य । अपालम्ब* मभिपुद्याह
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्युच्छ्रुमाणायेति
वातो यतरुथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्वाचयति । भद्रो मेऽसि प्रुच्यवस्व भुवस्यत
ऽइति भद्रो ह्यस्यैष भवति तुस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वे राज्ञो ऽभिवदति
भद्रो हि भवति तुस्मादाह भद्रो मेऽसूति प्रुच्यवस्व
भुवस्यत ऽइति भुवनानाः‡ ह्येष पुतिर्विश्वान्यभि-
धामानीत्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदुभ्याह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृका अघायवो विदन्निति युथैन मन्तरा नाप्रा
रुक्षाःसि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा पुरापतेति । व्यय ऽग्वैन मेतद् भूतं
प्रुपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तुन्नाप्रा रुक्षाःसि नान्ववयन्त्ये-
तद्वै व्ययसा मोजिष्ठं बुलिष्ठं युच्छेगनस्तु मेवैतद् भूतं
प्रुपातयति यद्वाह श्येनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपालम्ब'-इति पाठोऽपि ढा०-वेवरेण दृष्टः ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'-इति ग ।

‡ 'प्रुपातयति'-इति, 'प्रुपातयति'-इति च वृष्टौ ढा०-वेवरेण ।

अथ शुरीर मेवाश्ववहन्ति । यजमानस्य गृहान् गच्छ
तुन्नौ सःस्कृत* मिति नात्र तिरोहित भिवास्ति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति । युथा येभ्यः पश्यन्स्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यन्नं
निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ५ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयति चिष्कृत्व आह चिष्टञ्चि यन्नः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मा-
दाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातियेर्मेष वृषण-
श्वस्य मेने । गौरावस्कन्दिन्नुहल्यायै जारेति तथा-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमीदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्रुवैतदा-
रुणिनाधुनोपज्ञातं‡ यज्ञौतम ब्रुवाणेति स यदि काम-
येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेतेत्यहे? सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्मण आगच्छतेति । तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-
हैतैर्द्युचोभयैरुर्थो भवति युद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

* 'संस्कृत'-इति क, डा०-वेवरेयान्यत्र दृष्टम् ।

† 'यन्नः'-इति ग, घ ।

‡ 'उभोपज्ञातं'-इति ग, घ ।

§ 'तदहे'-इति क ।

॥ 'ब्राह्मणैश्च'-इति ग, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शाला मग्नीषोमीयेण
पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्ज्जम्भ
ऽश्रादधाते यो दौक्षत ऽश्राग्नावैष्णवः५ ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां भवति यो दौक्षते तुदेन मन्तर्ज्जम्भ ऽश्रादधाते
तुत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्धैके । आहवनीयादुत्सुक माहरन्त्ययु मग्निरयः
सोमस्ताभ्याः५ सह सद्भ्यां निष्क्रेष्यामह ऽइति व्यदन्तस्तुदु
तथा नु कुर्याद्युच वा ऽएतौ क च तुत् सुद्वैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देव-
तयोरसमदे कृष्णसारङ्गः‡ स्यादित्याहुरेतुद्भोनयो रूप-
तम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं नु विन्देदुयो ऽश्रुपि
ल्लोहितसारङ्गः॥ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति । नुमो मिचुस्य व्वरुणस्य चुक्षसे
महुो देवाय तुदुतुः सपर्यत । दूरेदुशे देवजाताय
केतुवे दिवस्युचाय सूर्याय शःसतेति नुम युवास्मा
ऽएतत् करोति मिचधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'-इति ग, घ । † नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'सुचैव'-इति ग, घ । § 'कृष्णसारङ्ग'-इति ख, ग, घ ।

॥ 'ल्लोहितसारङ्ग'-इति ख, ग, घ ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वरुणस्योत्तम्भन
 मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तम्भाति व्वरुणस्य स्कम्भसुर्जनी स्थ
 इति शम्ये ऽउहृहति स यद्वाह व्वरुणस्य स्कम्भसुर्जनी
 स्थ इति व्वरुण्यो ह्येषु रतुर्हि भवति यत् सोमः
 क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी माददते । द्वौ वा ऽअसौ
 मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य
 सशत्सुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

श्रौदुम्बरौ भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऽजुर्जोऽन्ना-
 द्यस्यावरुद्धौ तुस्मादौदुम्बरौ भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति । अच वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नः
 सोमस्तुस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यचो ऽएव रेतस आशयो
 रेतः सोमस्तुस्मादचदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति । व्वरुणस्य ऽऋतसुदन्यसीत्युष
 कृष्णाजिन मास्तृणाति व्वरुणस्य ऽऋतसुदन मसीत्युथैन
 मासादयति व्वरुणस्य ऽऋतसुदन मासीदेति स यद्वाह
 व्वरुणस्य ऽऋतसुदन मासीदेति व्वरुण्यो ह्येषु रतुर्हि
 भवति ॥ २९ ॥

* 'क्रीतः'—इति ग, घ ।

अथैनं श्लां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु
यज्ञम् । गयस्फुनः प्रतरणः सुवीरो ऽवीरहा मुचरा
सोम दुर्व्यानिनि गृहा वै दुर्व्या गृहान्नः शिवुः शान्तो
ऽपापकृत् मुचरोत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अत्र हेके । उदपात्र मुर्पानुनयन्ति यथा रात्र
ऽग्रागतायोदक् माहुरेदेव मेतदिति व्वदन्तस्तदु तथा
नु कुर्यान् मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृङ्गं वै तद्यज्ञस्य
यन् मानुषं नेद् व्यृङ्गं यज्ञे करवाण्येति तुस्मान्नोप-
निनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते—
“नीडे कृष्णाजिन मिति” । “उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः”—इति
वक्ष्यति । तदुद्धतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानसो ‘नीडे’ । परितः
प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्^१ ‘कृष्णाजिनम्’ प्रसा-
रयेत् । हे कृष्णाजिन ! त्वम् ‘अदित्याः’ भूम्याः लघूपम् ‘अधि’^२ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ ।

२— भवमकच्छिकायाम् (१८४ पृ०) । कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५.) ।

३— ‘तस्मिन्’—इति ह ।

४— वा० सं० ४. ३०. १ ।

यद्यत् भूम्या उपरि कृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वक्स्वानीय मित्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्^१ अचातिदिशति—
“सोऽसावेव बन्धुरिति । योऽश्वौ अवहननप्रस्तावगतः— “इत्थं वै
पृथिव्यादितिस्तस्या ऽअस्यै त्वग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-
दित्यास्त्वगमीति”—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः^२, ‘सः’ एवास्य ‘बन्धुः’
समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः । “अथैन मिति^३ । ‘एनं’ सोमम्
‘आसादयति’— “अदित्यै सद इति^४ । अनेन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
अदित्याः सम्बन्धि ‘सदः’ सदनं स्थानम् । पृथिव्याः सर्वास्तदत्वेन
प्रतिष्ठात्वम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठात्मकत्वात् ; इति भावनया कृष्णाजिने
आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं
मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एनं’ सोमम् ‘अभिपद्य’ आसन्नभ्य ‘वाचयति’
अध्वर्युः । “असन्नाद् द्या मिति सोम मालम्भ्य वाचयति”— इति^५
सूत्रम् । मन्त्रस्थाय मर्थः^६ । ‘वृषभः’ अर्पां वर्षिता सोमः । अथवा
वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । ‘उपरि’ ‘द्यां’ दिवम्
‘असन्नात्’ सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान् । तथा ‘अन्तरिक्षम्’
असन्नात् । किञ्च ‘पृथिव्याः’ ‘वरिमाणं’ परिमाणमहत्त्वं मपि
‘अमिमीत’ इत्यती पृथिवीति मानं कृतवान् । स तादृशः ‘ससाद्’

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ५ (७२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ ।

४— वा० सं० ४. ३०. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. ८ ।

६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. ३ ।

सम्यग्वाजमानः सोमो 'विश्व' विश्वानि 'भुवमानि' भूतजातानि
'आसौदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । 'तानि' इमानि 'विश्व'
विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'त्रतानि' आयुस्तन्नामादिकर्माणि
'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— 'देवा ह वै यज्ञ
मित्यादिना । पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन्
प्रसुते कर्माणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्देगात्, तत्परिहाराय
'ज्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः' । 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तथाद्
शां वृषभोऽन्तरिच मिति', 'स' पूर्वम् एतद्वाङ्मणोरुक्तप्रकारेण देवैः
कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य
श्रवणात् ॥ २ ॥

"अमिमीतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा
सोमेन 'इमान्' चीनपि 'लोकान्' 'आसृणोति' सर्वतो बलिनः
कारयति । सोमस्य बलवत्त्व मर्थापत्त्या दृढयति— "तस्य हीति ।
इन्तुर्हननस्य च लोकप्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्यपत्या मित्यर्थः ।
'आसृताः' बलिनः कृताः । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमीत वरि-
माणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्थम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“आसीद्दिति । तृतीयपादस्यापि बक्षप्रकाशनरूपार्थत्वात्
द्वितीयपादब्राह्मण मेवाच पुनः पठितम् ; “तदेनेनेमांसोक्तान्”—
इत्यस्य स्थाने “तदेनेनेद् सर्वम्”— इति विशेषः ॥ ४ ॥

“विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदस्मा
इदं सर्वं मनुवर्त्मन् करोतीति । ‘इदं सर्वं’ भूतजातम् ‘अनुवर्त्म’
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः,
तत्कारं ‘प्रत्युद्यामिन्’ ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन साङ्के सोमस्य वेष्टन-
साधनं वासः ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— “नेदेनं
नाद्वा रचांसीति । ‘नेत्’-इति परिभये । तथाच यास्कः— “नेत्षे
इदित्येतेन सम्ययुज्यते परिभये”—इति^१ । यदि पर्याणहनं न
कुर्वीत, तदा ‘नाद्वा’ नाशकराणि रचांसि ‘एनं’ ‘प्रमृशान्’
प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भी वा एष
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भीः’ अन्तर्हिता वर्त्तन्त इत्यर्थः ।
यस्माद् गर्भाणां तिरोधान मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “स पर्याणहति^२ वनेषु व्यन्तरिष
मिति^३ । ‘वनेषु’ वृक्षसमूहेषु ‘अन्तरिषं’ ‘विततान’ सोमो
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाजं’ वेगं बलं वा ‘अर्वत्तु’ अरण्यवत्

१— निह० १. ३. ६ ।

२— का० श्री० सू० ७. ६. ६ ।

३— वा० सं० ४. ३१. १ ।

पुरषेषु योग्यम् । 'व्यद्धात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते । 'उस्त्रिया'—
इति गोनाम्^१ । तासु 'पयः' । 'ह्वत्सु'—इति प्राणिबहुत्वापेक्षया
बहुवचनम् । तत्र 'ह्वत्सु' 'क्रतुं' मङ्गल्यम् । 'विचु' प्रजासु 'अग्निम्'
भुक्तस्थान्नपानस्य पाकसाधन मग्निम् । 'दिवि सूर्यम्' । 'अद्रौ'
जातावेकवचनम्^२; पर्वतेषु 'सोमम्' । 'वरुणः' पापनिवारकः,
सोमो देवः 'अद्धात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

'वन'-शब्दस्थार्थान्तरभ्रमं व्युत्सयन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं लोक-
भिद्ध मित्याह—“वनेषु हीदं वितत मन्तरिक्षं वृक्षाद्येष्विति ।
यद्यपि सर्वचान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या सान्द्रवृक्षाद्येषु
पटास्तरणवत् प्रतिभासादेव मुक्तम् । अर्वत्सु पुंस्त्वसम्भवात् वाजस्य
वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन “वाज मर्वत्सु”—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं
स्थापितवान् भवति । उस्त्रियाहदादिषु पयःक्रत्वादिस्थितेर्लोक-
प्रसिद्धिः 'पयो हीदम्'—'ह्वत्सु स्ययं क्रतुः'—इत्यादि 'हि'-कारेण
द्योत्यते ॥ ७ ॥

“अथ यदि द्वे इति । दौचायां 'यदि' 'द्वे कृष्णाजिने'
स्वीकृते, 'तयोः' एकं 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिनाहभाजनम्' भवति ।
नद्धस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः^३; तद्भाजनम्, तत्स्थानीयं
भवतीत्यर्थः । द्वितीयालाभे उपाय माह—“यद्यु एकं भवति,
कृष्णाजिनघीवा एवावहत्येति ॥

१— निघ० २. ११. ३ ।

२— पा० सू० १. २. ५८ ।

३— 'युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे अवलगयति ध्वजस्थानीयम् । अत्राननो
वाससा वेष्टन मिति केचित्'—इति या० दे० ।

प्रतिनाहमन्त्रः—“सूर्यस्य चक्षुरिति^१ । तथाच सूत्रम्— “कृष्णा-
जिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकञ्चेद्
ग्रीवा अवकृत्य”—इति^२ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे कृष्णाजिन! त्वं
‘सूर्यस्य’ ‘चक्षुः’ चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः । उपरि
हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्वं मनसि ऊर्द्धं दिशं मारोहेत्यर्थः । तथा
‘अग्नेः’ देवस्य सम्बन्धि ‘कनीनकम्’; अचिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः
कनीनिका, ताम् ‘आरोह’ । ‘अग्नेरक्ष्णः’ कनीनिकास्थान मन्त्र-
रिचम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः । अनस उपर्यारोहे सति एतद्-
भयारोहणं सम्पद्यते । ‘यत्र’ यस्मिन्नारोहे सति ‘एतग्नेभिः’ अग्नेः
‘ईयसे’ गच्छसि ‘विपश्चिता’ मेधाविना सोमेन सह ‘भ्राजमानः’
दीप्यमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति—“सूर्यं मेवैतत् पुरस्तादिति । मन्त्रे
‘सूर्यस्य चक्षुः’—इत्यभिधानेन ‘सूर्यं मेव’ सोमस्य ‘पुरस्तात्’ कृत-
वान् भवति । ततश्च किं मित्याह— “सूर्यः पुरस्तान्नाद्वेति । ‘नाद्वा’
नाद्वाणि, यज्ञनाशकानि ‘रचांसि’ हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन्
सति ‘अभयेन’ नाशकरचितेन मार्गेण सोमं ‘परिवहन्ति’ ॥ ८ ॥

“उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति । ‘प्रउगे फलके’ प्रयुग-
सम्बन्धिफलके ‘उद्धृते’ प्रयुगादप्युद्धते, चुबुकप्रमाणे^३ ‘भवतः’ ।
अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धृत्यं सूत्रयामास-

१— वा० सं० ४. ३२. १ । २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६, १० ।

३— अन्तस्थ‘व’मध्यपाठशुक्लपुस्तके । स्यात् ‘चिबुकप्रमाणे’—इत्येव ;

“व्यधस्ताच्चिबुकम्”—इति ह्यमरः ।

“प्रयुगाच्चोद्धृते फलके भवतः”— इति^१ । “तदन्तरेणेति । ‘तत्’ तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुन्नक्ष्ण्यः’ (भूयिष्ठ एव सन्^२) ‘प्राजति’ प्रेरयति अनङ्गाहौ^३ । अधःस्थितिं प्रशंसति— “अथान्वेति । करित्तरगाद्याहूढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः ‘अथान् भवति’; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् ‘आरोढुं कः अर्हति’? न कोऽपौति ॥ ६ ॥

“पलाशशाखाया प्राजतीति । भूयिष्ठास्त्रेव प्राजनयोग्यासु सतीष्वयन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति— “यत्र वै गायत्रीति । व्याख्यातमिदम्^४ । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतित मासीत्, ‘तत्’ अङ्गम् ‘इहापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति पलाशशाखाया^५ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनङ्गाहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति— “अथानङ्गाहा-
विति । ‘प्राजति’ युगवहनाय प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि
दृष्टत्वं लभ्येत, ‘तत्र’ पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनङ्गाहोर्वर्णानु-
वदनेन निमित्तेन

१ -- का० श्रौ० सू० ७. ६. ५ । तत्रापि ‘प्रयुगात्’—इति स्वरमध्यपाठ
एव, न त्वन्तस्थमध्यः ‘प्रयुगात्’—इति ।

२— क-पुस्तकमात्रे षष्ठीऽधिकः पाठः ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ ।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (१ भा० ४६० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

५— प्रतोदस्यामीययेति भावः । ‘अनङ्गाहौ बलीवर्हौ’—इति या० दे० ।

‘ऐषमः’ अस्मिन् संवत्सरे ‘पर्जन्यः’ बह्वृष्टिप्रदो भवति । ‘—इति एतत् उ विज्ञानम्’ वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मन्त्रयोजनं विधत्ते— “अथ युनक्तुस्त्वावेत मिति^१ । मन्त्रस्त्राय मर्थः^२ । हे ‘उस्रौ’ अनङ्गाहौ ! युवां वह्नाय ‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । क्रीदृशौ युवाम् ? ‘धूर्षाहौ’ धुरं सोढुं समर्थौ । तादृशौ युवां ‘युज्येथाम्’ स्वय मेव युक्तौ भवतम् । तौ विशिष्येते— ‘अनश्रू’ अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, ‘अवीरहृणौ’ शृङ्गायेण वीराणां पुत्रादीना महन्तारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मण मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनङ्गाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह— “स्वस्ति यजमानस्येति । ‘स्वस्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य गृहान् गच्छतम्’ ॥

अथ मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “उस्रौ हि भवतावित्यादिना । उत्स्वाविणावनयोर्भोगावित्युस्रौ । एषा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देन द्योत्यते । धूर्षाहावित्यस्य तात्पर्यं “धूर्षाहाविति । आर्त्तेश्वश्रुपातस्य दृष्टत्वात् ‘अनश्रू’-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम् । वीरहृत्यायाः पापसाधनत्वात् ‘अपापकृतौ’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा’ “उत्स्वावेतम्”—इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम् । “स्वस्ति यजमानस्य”—इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह— “यथैनावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एनौ’ अनङ्गाहौ ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गं ‘नाद्वाः’ हिंसाः ‘न हिंस्युः’, तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

“अथ पश्चात् परिकल्प्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपहृत्य मालम्ब्यत इति ‘अपालम्ब्यः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । त मालम्ब्य ब्रूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युह्यमाणाय”—इति वा । अनुवचनविकल्पस्थाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहणं मेव; तच्च क्रयानन्तरभावौत्पन्नतरौ-पादानेऽन्यतरस्यार्थात् मिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति^१ । अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्यायनः— “पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं वाचयति, पर्युह्यमाणयेति वा” इति^२ ॥ १ १ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्जमानम् “भद्रो मेऽसि”—इत्यादिक मित्यर्थः^३ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे सोम! त्वं ‘भद्रोऽसि’ कष्टाण-करोऽसि, स्तुत्यो वा । हे ‘भुवस्वते’ भुवनानां पालक! त्वं ‘प्रच्यवस्व’ प्रगच्छ । ‘विश्वानि’ ‘अभि’ ‘धामानि’ स्थानान्यभिलक्ष्य । ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा त्वां ‘परिपन्थिनः’ प्रतिकूलाः शत्रवः ‘मा विदन्’ । “कन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^४ ‘दनि’-प्रत्ययान्तो निपातितः । तथा ‘अघायवः’ अघ मिच्छन्तो ‘वृकाः’ विकर्त्तनशीलाः ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘श्वेनः’ शंसनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३३. १ ।

४— पा० सू० ५. २. ८४ ।

‘भूत्वा’ स इव बलिष्ठोत्पतनशीलः सन् ‘परापत’ उद्गच्छत, यजमानस्य गृहान् गच्छत । ‘तत्’ तत्र ‘नौ’ आवयोः, तव च मम च ‘संस्कृतं’ सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

“भद्रो मेऽसि”—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह—“भद्रो ह्यस्यैष भवतीत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषः’ सोमः, यस्माद् ‘भद्रो भवति’, तस्माद् मन्त्रभाग एव माह । यतोऽसावेव यजमानस्य भद्रकारी, ‘तस्मात्’ ‘अन्यं’ सोमव्यतिरिक्तम् ‘अयं’ यजमानः ‘न आद्रियते’ आदरं न करोति । अन्यशब्दार्थं विशिनष्टि—“अप्यस्य राजान इति । ‘सभागाः’-इत्यनेन राज्ञा मनतिक्रमणीयत्व मुक्तं भवति । अपिः सम्भावनायाम् । “मधुपर्क माहरेद्राज्ञे चाचार्यत्विक्-स्वातकप्रियातिथिश्चशरमातुलानाञ्च”—इति^१ सम्भावनीयानां मध्ये राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन श्रैष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन ‘अप्यस्य राजानः’-इति निर्देश इति मन्तव्यम् । राज्ञ आगमनात् स्वयमप्रकृ एव सन् ‘पूर्वः’ तेभ्यः प्रागेव ‘अभिवदति’ वागव्यवहारं करोति । किं मिति—“भद्रो हि भवतीति । ‘तस्माद् भद्रो मेऽसौति’ युक्तम् । भुवस्यत इत्यत्र ‘भू’-शब्देन सर्वाण्यपि भुवनान्युपलक्षितानीति व्याचष्टे—“भुवनानां ह्येष पतिरिति । धामशब्द-तात्पर्यं माह—“अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति । अत्राङ्गानि ग्रहचमसादीनि ; क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात् । परिपरि-परि-पन्थि-वृकशब्दानां मवयवार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एष एवेत्याह—“यथैन मन्तरा नाद्वा रक्षांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवासास्यते—“यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा”—इत्यादि ।

“श्वेनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “वय एवैन मेतद् भूतं प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पक्षिरूप मेव सन्तं प्रापितवान् भवति । ‘रक्षांसि’ ‘नान्ववयन्ति’ हन्तुं नानुगच्छन्ति । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ शरीर मेवान्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-
आदिर्हन्त्यात्, तदानौ श्वेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्वेनीभावादुपादे-
यस्य सारांशस्थाबध्यभावात् (हन्ता^१) श्वेनशरीर मेवानुगत्य हन्ति,
नात्मान मित्यर्थः । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संकृत मिति
मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— “नात्र तिरोहित मिवास्तीति ॥ १६ ॥

“अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि^२ । ‘ब्रह्म’ देवाना माङ्गानभाधनो
मन्त्रः ; शोभनं ब्रह्म ‘सुब्रह्म’, तदर्हतीति ‘सुब्रह्मण्या’ काचन
देवता ; तां “सुब्रह्मण्योऽम्”—इत्यादिनिगदेनाङ्गयेत् । तत्प्रकारः
सूत्रे दर्शितः— “सुब्रह्मण्योऽम् मिति त्रिरुक्ता सकृन्निगदम्”—
इति^३ । निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नाम्नाभिर्याख्यायते ॥

१— नेदं पदं कृ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— सुब्रह्मण्य एवर्त्विक् सुब्रह्मण्या माङ्गयतीति सिद्धान्तितं हरिस्वामिना । अग्निष्टुदादिषु स्वयं भवेति वक्ष्यतीति (२२, ५, २.) ।

३— “सुब्रह्मण्यां चाङ्गयति सुब्रह्मण्योऽम् सुब्रह्मण्योऽम् मिति त्रिरुक्ता सकृन्निगदं यावदहे सुत्या भवति तथाह”—इति का० श्रौ० ७, ६, २० ।
“यावदहे” अतीते ‘सुत्या भवति’ अस्मात् क्रयणदिवसादारभ्य यावत्सु दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति, तथा आह । तद्यथा— व्युसत्के ‘अहे सुत्याम्’—इति, षडुपसत्के ‘षडहे सुत्याम्’—इति, द्वादशोपसत्के ‘द्वादशाहे सुत्याम्’—इति—इतीह या० दे० ।

आज्ञानं प्रशंसति— “यथा येभ्य इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्यः’ अर्थाय ‘पच्यन्’ पाकं कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’— ‘इत्येहे वः पक्तास्मीति’ । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते; इतो द्वितीयेऽहने तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्वेणाज्ञानेऽपि कथं मिन्द्र आगच्छतीत्याह— “ब्रह्म हि देवान् प्रथ्यावयतीति । ‘हि’-शब्दो “वायवाहि दर्शत” —इत्येवमादिमन्त्रगतां देवताप्रथ्यावनप्रसिद्धिं द्योतते । सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्ध्यां चिरादृत्तिं प्रशंसति— “चिःकल आहेत्यादि । यज्ञस्य द्यादृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम् १ ॥ १० ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव आगच्छ” —इत्यादि— “अहल्यायै जारः” —इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थं सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वमभिप्रेत्य, सङ्गतात्पर्यं माह— “हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मघेत्यादिना । “तदयान्येवास्य चरणानि तैरेवैव मेतत् प्रसुमोदयिषतीति । ‘तत्’ तथा सति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्येव’ चरणानि चारिचण्डि, पूर्वपक्षापरपक्षलक्षणाभ्यां मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मघो भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि; ‘तैरेव’ ‘एनं’ प्रसुमोदयितुमिच्छति १ ॥

१— ऋ० सं० १. २. १ ।

२— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— मीमांसादर्शने त्वेतत्कथायां कविकल्पनामूलत्वं मेव सिद्धान्तितम् । तत्रापि तन्त्रवार्तिके विशेष उक्तः (जै० सू० ६. १. ४२-४४; अथि० १५.) । “सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्सकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहल्याशब्दो उच्यते, न परस्त्रीव्यवहारात्” —इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

हरिवद्भादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्मण इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवांसु ब्रह्मणांश्चाहेति । ‘अत्र’ अस्मिन् यज्ञे ‘उभयैः’ द्विविधैः ‘देवैः ब्रह्मणैश्च’ यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थः’ प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्रह्मणाः’—इति पदद्वयं माह नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता’ शास्त्रायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीयं पशुं मादाय गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्कयरूपेण प्रशंसति— “आग्नीषोमौ वा एत मिति । ‘एतं’ दीक्षितम् ‘अन्तर्जम्भे’ अन्नखादनस्थानं जम्भः, दन्तपङ्क्तोरन्तराक्ष इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णवं ह्यद इति । यस्मादस्य यजमानस्य ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ ‘हविः’ अभ्यत् । अस्तु किं तत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, ‘स सोमः’; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वाद्; “यज्ञो

१— तानि हि सा० ष० ब्रा० १. १. २ द्रष्टव्याणि । तत्रैव निगदः समयः पठितश्च । तथा सामसूत्रे साव्यायनेऽपि (१. ३.) । एष निगदः सुब्रह्मण्यनामसामवेदीयत्विजा गीयतेऽतः सुब्रह्मण्यसामेत्यप्युच्यते । वस्तुतो निगदो नाम यज्ञुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मीसांसायाम् ; जे० द० २. १ ३८-४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो ब्रवाण इत्यन्त आम्नातः (१. १२. ३, ४) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ ।

वै विष्णुः”—इतिश्रुतेः^१ । यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम् । ‘दौचा’ संस्कारः; दौचणीयेष्व्या संस्कृतत्वादेव दौचणीयेष्टिदेवतयोर्हविष्य ‘एम्’ जम्भे स्थितम् । अतो जम्भाद् विमोचाय अग्नीषोमीयं दत्त्वा आत्मनिष्क्रयणं कृतवान् भवतौत्यर्थः ॥ २१ ॥

“तद्वैक इति^२ । ‘अयम्’ उल्मुकरूपः ‘अग्निः’, ‘अयं सोमः’; ‘ताभ्यां’ सकाशात् आत्मानं ‘निष्क्रेष्यामहे’ इत्युल्मुकस्याहर्त्तुरभिप्रायः । अमुं पक्षं निराकरोति— “तद् तु तथा नेति । तर्हि कथं सहभाव उपपद्यत इति, तत्राह— “यत्र वा एतौ क च तत् सदैवेति । ‘एतौ’ अग्नीषोमौ ‘यत्र क च’ स्थाने ‘सह’ वर्त्तते, ‘तत्’ तादृश्युपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण ह्यंशो-जनपक्षो व्युदस्यते ॥ २२ ॥

“स वै द्विरूपो भवतीति । ‘सः’ अग्नीषोमीयः पशुः । द्वैरूपे कारणाभिधानम्— “द्विदेवत्यो हीति । द्वैरूप्यसिद्धयेऽपेक्षितौ वर्णावाह— “कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहुरिति । ‘सारङ्गः’ श्वल्लवर्णः^३ । ‘एतत्’ कृष्णत्वं श्वल्लत्वं च ‘एनयोः’ अग्नीषोमयोः ‘रूपतम मिव’

१— पुरस्ताच्च (१. १. २. १३.) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ।

३— सारङ्गः कर्बुरः, वर्णान्तरानुविद्धः शुकः सारङ्ग इत्युच्यते, कृष्णेन वर्णेन सहितः सारङ्गः; अथवा कृष्णसासौ सारङ्गश्चेति कृष्णसारङ्गः । एवं लोहितसारङ्गः इति व्याख्यातं याञ्चिकदेवेन । ‘वर्णान्तरोपेतः कृष्णवर्णः कृष्णसारङ्गः, एवं लोहितसारङ्गोऽपि’—इत्येव माह पितृ-भूतिराचार्यः, टौकाकृत कर्कस ।

अत्यन्त मभिमतं रूप मित्यर्थः । “आग्नेयः कृष्णद्यौवः”-इत्यादौ^१
 अग्नेः कार्ष्णसम्बन्धश्रवणात् तदेव तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य
 सोमयोग्यत्वं मपि आङ्गावल्यां द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘लोहित-
 सारङ्गः स्यात्’ लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

“तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अजे, आगते इति शेषः ।
 “नमो मित्रस्येतीति^२ । नमो मित्रस्येन मालभ्य वाचयतीति^३
 कात्यायनः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः । ‘मित्रस्य’ मितेस्त्राता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो-
 निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः । ‘नमः’ नमस्कारः प्रक्रीभावः,
 श्रुत्वा । अथवा “मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिः”-इति श्रुत्यन्तरादह-
 रभिमानीदेवाय, रात्र्यभिमानीदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः ।
 ‘चक्षुषे’ सर्वस्य द्रष्टे नमः । ‘महोदेवाय’ महते देवाय च नमः ।
 हे प्राणिनो यूयम् ‘तत्’ प्रसिद्धम्, ‘चक्षुषे’ सत्यभूतम्, आदित्याख्यं
 वस्तु ‘सपर्यत’ अर्चयत । ‘दूरे दृशे’ दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

“अथाध्वर्युरिति । “उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति^४ । उपस्तम्भते
 प्रतिबध्यते इति ‘उपस्तम्भः^५’ शकटाग्रधारणं काष्ठम्, तेन ‘उपस्त-
 भाति’ शकटाग्रम् । हे काष्ठ ! त्वं ‘वरुणस्य’ उपनह्य स्थापितस्य

१- वा० सं० २४. १, ४, ६, ८. १४; २६. ५८ । तद्विधायकं ब्राह्मणं

तृपरिष्ठादान्नास्यतेऽत्रैव— १३. २. २. ३ ।

२- वा० सं० ४. ३५. १ । ३- का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ख ।

४- का० श्रौ० सू० ७. ६. २५ । ५- ‘उपस्तम्भनं’-इति छ ।

सोमस्य 'उक्तम्भन मसि'^१। शकटस्योक्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युक्तम्भकत्वम्। "उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य"-इति^२ सकारलोपः ॥

समन्वक मुद्गरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्य इति^३।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्थानसोऽङ्गस्य यत् स्तम्भनम्, तस्य
सर्जन्यौ 'स्यः', तादृश्यौ युवा मुद्गृह्णामीत्यर्थः ॥

असुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुणो ह्येष एतर्हीति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
क्रीतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति । "तथोर्दाहिँलौ च क्वन्दसि"-
इति^४ एतच्छब्दस्य हिच् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति^५। चत्वारोऽत्राध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थात्रादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव । तथा चापस्तम्भः— "तां सर्वेऽध्वर्य-
वोऽग्नेण प्राग्वंशं राजन्योह्यमान उद्गृह्णन्तीति^६। व्यतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन ऋत्विक्चतुष्टं प्रशंसति— "द्वौ वा असौ मानुषाय रात्रे
आददात इति । दोलिका^७ मित्यर्थः । 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगतः 'सक्तत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दी 'चत्वारः', 'आददते'-इति
पूर्वचान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीलं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यहं

१— वा० सं० ४, ३६, १ ।

२— पा० सू० ८, ४, ६१ ।

३— वा० सं० ४, ३६, २ ।

४— पा० सू० ५, ३, २० ।

५— का० श्रौ० सू० ७, ६, २७ ।

६— आ० श्रौ० सू० १०, २६, ७ ।

७— 'आन्दोलिका'-इति छ, च ।

वा जगुदुम्बर इति । “देवा इष मूर्जे व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्”—इति^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिवैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् “जर्जोऽस्त्राद्यस्यावरुद्धे”—इति उदुम्बरस्य फल-विधानम् ; कुतः ? ‘अवरुद्धे’—इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात् । अत जर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् । नात्रौदुम्बरी भवतीति विधिरूपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात् ; अर्थवादेनैव स विधिरुद्धेयः ; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु मशकत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिश्च करोतु, फल मपि विदधात्विति मन्तव्यम् ; तथा दैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

“नाभिदग्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे इयसज्-दग्न्ज्-माचचः”—इति दग्न्च् प्रत्ययः^२ । “अच वा अच मिति । ‘अच’—इति नाभिप्रदेशस्थाभिनयः । अस्यस्य नाभिप्रतिष्ठितले सोमस्य कि मायात मित्यत आह— “असं सोम इति । प्रकारान्तरेण नाभिदग्न्त्वं प्रशंसति— “अचो एव रेतस आअय इति । ‘अचो एव’ अचैव च । ‘अचदग्ना’ नाभिदग्नेत्यर्थः । अच कात्यायनः— “अौदुम्बरी मासन्दीं नाभिदग्ना मरन्निमाचाङ्गौ मृता माहरन्ति चत्वार इति^३ ॥ २८ ॥

“ता मभिमृशतीति^४ । ‘ताम्’ आसन्दौ मित्यर्थः । “वहणस्य

१— ऐ० ब्रा० ५. ४. ५ ।

२— पा० सू० ५. २. ३७ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २८ ।

श्चतसदन्यसौति^१ । हे आसन्दि^२ ! त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'श्चतसदनम्' ।
श्चत मिति यज्ञनाम ; "सत्यं वा यज्ञं वा"—इति यास्कः^३ । यज्ञार्हे
स्थान मधीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमामादनाह्लादासन्दीस्यर्शन-
मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः । सोमामादनमन्त्रे
लासौदेति विगेषः^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानाहर्हाः । "स
यदाह वरुणस्येत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ २९ ॥

"अथैनं शाला मित्यादि । प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्दां
स्थापितं सोम मामन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये "याते धामानि"—इति^६ मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम् ; वस्तुतस्तु
चत्वारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— "शालां प्रवेशयन्ति
दौक्षितसञ्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन
स्थापयन्ति"—इति^७ ॥

१— वा० सं० ४. ३६. ३ ।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, अरन्निमात्राणि
अङ्गानि इषोपलरूपाणि यस्याः सा, ऊता = मुञ्जरज्जा व्यूता, आसन्दी =
मक्षिका भवति । सौत्रमण्यां हि अयते— "मुञ्जविवयना भवति"—इति
(१२. ८. ३. ६.) । तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमामसन्दीवदिति (१९. ४. ७.) ।

३— गिर० ४. ३. ३ ।

४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २९, ३० । ६— वा० सं० ४. ३७. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३१, ३२, ३३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः । हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि'
 स्थानानि नामानि जन्मानि च त्रीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
 सर्वाण्यपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः'
 परितो भावयिता 'अस्तु' । त्वञ्च 'गयस्फानः' पशुपुत्रादिना गृहस्य
 वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
 वीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्,
 'दुर्धान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्ध'—शब्दायें
 ब्रुवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्धा इत्यादिना ॥ ३० ॥

"अत्र हैक उदपात्र मुपनिनयन्तीति" । मनुष्योपचारवत्
 देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं
 भवति, एतत् 'यज्ञे वृद्धम्'; अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं
 नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

१— निरु० ६. ३. ७ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३४ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्वधौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धोन् पञ्चश्रीरींस्त्रिदशतलताधेनुभौवर्णभूमिः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यौ,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्यं प्राज्यजन्मा स्ववणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायाणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाह्वु प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाह्वु भवतस्तस्मादभित आतिथ्यु
मेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्वा ऽएषु एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा ऽएतद्यथा राज्ञे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महार्जुं वा पुषेत्तदुह मानुषुः
हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पूर्वोऽतीत्य यज्ञीयादिति युष वा ऽश्रुर्हन्त
मागतं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तुष तथा ह्याप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतरु एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽथ यज्ञीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युद-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेते'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'-इति क, ख ।

तदु तथा न कुर्यात् । विमुञ्चैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तुस्मान्
मानुषे यावन्न विमुञ्चते नैवासौ तावदुदकः हुरन्ति
नापचितिं कुर्वन्त्युनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव
विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकः हुरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
तुर्हि हि स आगतो भवति तुस्माद्दिमुञ्चैव प्रपाद्य
गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा ह्यापचितो
भवति तत्पुत्र्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वार-
भतेऽथाच पुत्र्यभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते यत्र वा
ऽअर्हन्नागच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टन्ति तथा
ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद् । येनो
चान्यानि हवीःष्येकं वा ऽएषु भागं क्रीयमाणोऽभि-
क्रीयते छन्दासा मेव राज्याय छन्दासाः साम्राज्याय
तस्य छन्दाःस्यभितः साचयानि युथा राज्ञोऽराजानो
राजकृतः सूतग्रामुण्य एव मस्य छन्दाःस्यभितः
साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तद्वकल्पते । यच्छन्दोभ्य इति केवलं गृह्णी-
याद्यत्र वा ऽअर्हते पुचन्ति तुदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्यराजानो राजकृतः सूतग्रामुण्यस्तस्माद्युषैवैतस्यै
गृह्णीयात्तुदेव छुन्दाःस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निं वै
गायत्री तुङ्गायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । स्रञ्चं वै सोमः
स्रञ्चं चिष्टुप् तुत् चिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्यु मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योद्धारो
यथा† श्रेष्ठस्योद्धारु एव मस्येषु ऋते छुन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुङ्गायत्री
मन्वाभजति सा युङ्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम
माहरत् तेन सा श्येनुः सोमभृत् तेनैवैना मेतद्दीर्येण
द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति । पशुवो वै
रायस्पोषः पशुवो जुगती तज्जुगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसम्मितो वै
यज्ञः पञ्च वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
गृह्णाति ॥ १४ ॥

* 'त्वेति'—इति ग, घ ।

† 'सुधा'—इति ख ।

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो
नवमः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएषु यज्ञस्य
तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्पर्यमयाः परिधयः । देवा ह वा ऽतं व्वनसु-
तिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्यत्कार्पर्यः शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छुरो यज्ञस्य नाद्रा रुक्षाःसि द्विनसन्निति
तस्मात् कार्पर्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरुः । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पुराङ्गाववर्त्त तस्य देवा अनुहाय
व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धं सुन्ध्यासु-
स्तुत एता श्लोषधयः सुमभवन् युदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽजभयुत एवैतद्यज्ञं
परिचक्ष्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरु भवति* ॥ १७ ॥

शेक्षुष्यौ व्विधृती । नेदृद्दिश्च प्रस्तरुश्च संक्षुभ्यातां
ऽइत्यथोत्पूयाज्यः सुर्वाण्येव चतुर्यद्दीतान्याज्यानि
चक्ष्णाति न क्षुचानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'संक्षुभ्यते'—इति ख, डा०-वेबरपृष्ठम् । 'संक्षुभ्यात'—इति सायण-
सम्मत'—इति डा०-वेबरः ।

आसाद्य हवीःष्यमिं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
 जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मुन्यन्ति शीर्षतो वा ऽश्रुमे
 जायमानो जायते शीर्षतु एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
 सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
 शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यः शीर्षतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
 र्देवताभिः सुमर्हयति तुस्मादग्निं मन्यति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन्ः शुक्ल मादत्ते । अग्नेर्जानिष मसीत्युष
 ह्यग्निर्जायते तुस्मादाहाम्नेर्जानिष मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ ऽइति
 तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्व्वंश्यसीत्यथोत्तरा-
 रुण्याज्यविल्लापनी मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिन-
 दधाति पुरुरुवा ऽअसौत्युर्व्वंशी वा ऽअप्सराः पुरुरुवाः
 पतिरुथ यत्तुस्मान्मिथुनाद्जायत तदायुरेषु मेवेषु
 एतुस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहाम्ने मथ्यमाना-
 यानुब्रूहोति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा ह्यन्दसा मन्यामि चैष्टुमेन
 त्वा ह्यन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा ह्यन्दसा मन्यामीति
 तं वै ह्यन्दोभिरेव मन्यति ह्यन्दाःसि मथ्यमानायान्वाह

* 'मन्यति'-इति ग, घ ।

† 'मसीति'-इति ग, घ ।

बुन्दाःस्येवैतद्यज्ञं मन्वायातयति यथामु मादित्यु
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रह्नियु-
माणायेत्यनुप्रहुरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
मा यज्ञः हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवत मद्य न ऽडुति शान्ति मेवाभ्या मेतद्वदति युश
नान्योऽन्यः हिंस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अग्नि मभिजुहोत्यग्ना-
वमिश्चरति प्रविष्ट ऽक्वषीणां पुत्रोऽभिश्चिपावा । सु
नः स्योनः सुयजा यजेहु देवेभ्यो हव्यः सद मप्रयुञ्च-
न्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएतु मजौजनत तु मेतयाहुत्या-
प्रैषीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तद्विडान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै
यज्ञस्यातिष्ठुं पूर्वाङ्घ्रौ वै शिरः पूव्वाङ्घ्रौ मेवैतद्यज्ञस्या-
भिसुःस्करोति‡ स यज्ञानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तुस्माद्विडान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १०] ॥

* 'प्रहुरन्'-इति ग, घ ।

† 'भवति'-इति ग, घ ।

‡ 'संस्करोति'-इति क, ख, डा०-वेबरवृष्टस्य ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— “श्रिरो वै यज्ञस्यातिथ्य
मिति । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथं मतिथिल मिति
निर्वचनप्रदर्शनदारेण तद्दर्शयति— “अथ यस्मादातिथ्यं नामेति ।
यस्मान्निमित्तादातिथ्य मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति
शेषः । ‘एतस्य’ यजमानस्य वसतिं यः ‘अतिथिः’ सन् यस्मात्
‘आगच्छति’; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-
रित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हविः निरूप्यत
इत्यातिथ्यं नाम सन्ध्याम् । अतिथिल मुपजीव्यातिथ्य मवश्यं कर्त्तव्य
मित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति ।
राज्ञः “गौरमधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”—इति-
स्मृतेः^१ सिद्धः । ब्राह्मणः ओत्रियोऽभिमतः । “महोचं वा महाजं
वा ओत्रियाथोपकल्पयेत्”—इति-स्मृतेः^२ । ‘तदहं मानुषम्’ आतिथ्य
मिति शेषः । “हविर्देवाना मिति । देवानां हविरेवातिथ्य मित्यर्थः ।
“एव मस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १ ।

२— व्याप० ध० सू० २. ८. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— याज्ञ० सं० १. १०६३ ।

“तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृहीयादित्यादि । सोमम् ‘अतीत्य’
 पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वः’ सन् पूर्व मागत्य हविः ‘गृहीयात्’ ।
 विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्घहणं प्रशंसति— “यत्र वा अर्हन्त मागतं
 नापचायन्तीति । ‘अर्हन्त’ पूज्यं गृहम् ‘आगतम्’ आगतमात्रं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्लैव्युडभावश्चान्दसः^१ । पूजां न कुर्युः,
 ‘सः’ ‘तत्र’ तस्मिन्नपचितिविषये ‘क्रुध्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्घहणे सति ‘अपचितो भवति’ ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानुद्विमोकानन्तरम्,
 उभयविमोकानन्तरञ्च ; तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षे सुपन्यस्यति—
 “तदा अन्यतर एवेति^२ । एतदेवोपपादयति— “स यदन्यतरो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति
 आगमननिश्चयो न भवेत् ; इह त्वन्यतरानुद्विमोकेन तस्मि-
 न्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तद् तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्वाभिमतं पक्षं माह-
 विमुच्येव प्रपाद्य गृहीयादिति । ‘विमुच्येव’ उभावपीत्यर्थः । एक-
 तरं विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत । ‘प्रपाद्य’
 सोमं शालां प्रवेश्य । लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन औत्सर्थातिथ्यस्य
 निर्वापकत्वं प्रतिपिपादयिषुर्भयविमोकपक्षं समर्थयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० धा० । पा० ३. ४. ६४ सूत्रेण प्राप्तोऽऽ ।

२— का० औ० सू० ८. १. ३ ।

वै देवानां चरण मिति । 'धावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधनं
यानादिकं न परित्यजति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

“स वै सन्वरमाण इति^१ । सन्वराया अभावे अनादरः प्रति-
भाति, अतस्त्वरया गृह्णीयात् । निवापे पत्न्यम्वारभं विधाय प्रशं-
सति— “तत् पत्न्यम्वारभते पर्युञ्जमाणं वै यजमान इति । ‘तत्’
तेन आदौ परिवहनकाले यजमानाम्वारभणेन, ‘अत्र’ सोमार्थ-
हविर्निर्वापकाले ‘उभयतः’ उभयोः पार्श्वयोरपि ‘मिथुनेनाम्वार-
भेते’ । जायापतीमिथुनमध्ये एकस्वारभे अपरस्य तदविनाभूत-
स्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः । “यत्र वा अर्हञ्जित्यादि । ‘सर्वगृह्णा
दव’ गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनिर्पाङ्गाः, ते सर्वगृह्णाः ;
‘तत्र’ तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

“स वा अन्येनेत्यादि । ‘ततः’ तस्मात्, प्राकृताग्निर्वापमन्वात्
‘अन्येन यजुषा’ “अग्नेस्तनूरधि”—इत्यादिना^१ । तत इत्यस्यार्थ
माह— “येनो चेति । मन्वान्यले कारण माह— “एकं वा एष
भाग मिति । ‘एषः क्रौयमाणः’ आतिथ्येन प्यायमानः सोमः ‘एकं’
समानं ‘भागम्’ ‘अभि’कृष्य ‘क्रौयते’, ‘ह्रन्दासां’ राज्यं सामाज्यं च
प्राप्नोति, तथा सन्पादनायेत्यर्थः । कथं ह्रन्दास्सम्बन्ध इति, तत्राह—
“तस्य ह्रन्दांसीति । ‘अभितः साचयानि’ पुरः पश्चाच्च महागन्तारः
प्रधानपुरुषा इत्यर्थः । “यथा राज्ञोऽराजानः”—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ख ।

२— वा० स० ५. १. १ ।

इत्यकारप्रक्षेपः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिवे-
कस्य^१ कर्त्तारः, 'सूतग्रामण्यः' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपचं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह-
"न वै तद्वकल्पत इत्यादिना । अयं मर्थः । यदि प्रधानस्योप-
सर्जनानाम् सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
हता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अयना-
हता एव त मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण ह्यन्दसा मपि
प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥॥

हविर्गृहणे मन्त्रं विधत्ते— "स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति"^२ । हे
निहृष्यमाणब्रीहिपदार्थ ! त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्वं शरीरं भवसि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । "यो
वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः"^३, सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णुः^४, अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देश
उपपद्यते । अथवा "विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति"—
इति श्रुतेः^५ त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं
गायत्र्यन्वाभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । "त

१— 'पट्टाभिवेकस्य'—इति छ, च ।

२— वा० सं० ५. १. १ ।

३— इहैव पुरस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— "अथेमं विष्णुं त्रेधा व्यभजन्त"—इत्यादि ब्राह्मण सुपरिच्छाद् (शत०

१४. १. १. १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इहैवोपरिच्छात् (२११ पृ० १४ कण्ठी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवताम्बसृज्यत गायत्रीच्छन्दः”-इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ८ ॥

“सोमस्य तनूरसौत्यादि^२ । सोमस्यास्रत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राज्ञः चचल मसक्तदुक्तम् । प्रजापते-
हरसो बाह्मभ्याञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः^३ चचलम् ॥ १० ॥

“अतिथेराथिथ्य मसौति^४ । अत्रातिथिग्रब्दस्य तात्पर्यं माह-
“सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत
इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनग्रब्दं प्रशंसति-
“श्येनाय त्वेति^५ । श्येनरूप मास्याय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-
स्य श्येनः । एतदेव दर्शयति- “सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति ।
‘तेनैव वीर्येण’ हेतुना ‘एनां’ गायत्रीं ‘द्वितीयं’ भागं प्रति
‘अन्वाभजति’ अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्नये त्वेति^६ । ‘अग्नये’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, ‘रायस्योषदे’
धनपोषप्रदात्रे, ‘विष्णवे’ सोमाय, हे हविः ! ‘त्वा’ त्वां गृह्णा-
मीत्यर्थः । जगत्यान्वाभजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति- “पशवो वै
रायस्योष इति । वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूना मेवेति ‘पशवो वै
रायस्योषः’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये

१- तै० सं० ७. १. १. ६ ।

२- वा० सं० ५. १. २ ।

३- तै० सं० ७. १. १. ७ ।

४- वा० सं० ५. १. ३ ।

५- वा० सं० ५. १. ४ ।

६- वा० सं० ५. १. ५ ।

आहतत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पशुभिषु
दीक्षया चागच्छदिति” ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुःकलो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तप्राप्त्यै पञ्चसङ्खां
विधाय प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकल इति” । यज्ञस्य संवत्सर-
सम्भितत्वं गवामयनादिमन्त्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा,
संवत्सरात्मकप्रजापतिसम्भितत्वाद्वा, “द्वादशाम्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”—
इति^१ श्रुतेस्तद्गतसङ्ख्यायां संवत्सरसाम्याद्वा^२ द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु^३
सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— “अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति । यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनिश्चयमात् सोमस्य
हविष्टेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘विष्णवे-विष्णवे’ इति ग्रहणं युक्तं
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“नवकपालः पुरोडाश इति” । नवसु कपालेषु संकृतो नव-
कपालः । नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वं माह— “शिरो वा इति ।
“यान्यन्वाहेति । ‘यानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते,
तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणवष्टेः”—इति^४ प्रयुक्तमानः

१— तै० सं० ६. १. ६. ४ । २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३ । तै० सं० ७. ४. ७ ; ५. १ । ता० ब्रा० ४. १ ।

४— ऐ० ब्रा० २. २. ७ ।

५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १ ।

६— बहिष्यवमानः, माध्यन्दिनपवमानः, आर्भवपवमानः, चत्वारि व्यान्-
स्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रं मिति ।

७— वा० सं० ५. १. १—५ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ।

९— पा० सू० ८. २. ८६ ।

‘प्रणवः’ एव ‘नवमः’; “गायत्रं प्रातस्सुवनम्”—इतिश्रुतेः ‘यज्ञस्य
पूर्वाङ्गे गायत्री’; ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगुणाय ‘नवकपालः’
कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्त्तव्यमथाः परिधय इति^१ । ‘कार्त्तव्यः’ भद्रपर्णी, तन्मथा
एव ‘परिधयः’ कर्त्तव्याः । प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीनां मैच्छिक-
त्वाद्त्रयं नियमविधिः । “देवा ह वा इत्यादि कार्त्तव्यमयत्सोप-
पादनम् ॥ १६ ॥

“आश्ववालाः प्रस्तर इति^२ । आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनदारेण
प्रशंसति— “यज्ञो ह देवेभ्य इति । ‘तान्’ आश्ववालान् ‘आलु-
क्षुपुः’ “क्षुपुश्च छेदने”^३ चिच्छिदुः । ‘षाङ्गं सव्यासुः’ एकौकृत्य
सम्यग् भूमौ प्रचिक्षिपुः । तेभ्यः ताः ‘एताः’ आश्ववालाः ‘ओष-
धयः’ सञ्जाताः । आश्ववालाणां मातिथ्येष्टियोग्यत्वं माह— “गिरी
वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनाङ्गीं वाला इति । आतिथ्यस्य सोमात्
प्रथमं मनुष्येयत्वेन गिरिस्त्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाङ्गी-
वस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य
यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

“ऐचथौ विधुतौ इति^४ । बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्य-
माणौ दर्भौ ‘विधुतौ’, ते अत्र ह्यनुपचरूपे स्थाताम् । ‘संस्तुभ्यातै’
पञ्चमलकारः । संस्तोभनं माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्गयाद्

१— का० श्रौ० सू० प. १. १२ ।

२— का० श्रौ० सू० प. १. १३ ।

३— तु० उ० १५१ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० प. १. १४ ।

‘शिक्ष्यौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः^१ । “अथोत्पूयाज्य मित्यादि । उत्पवनं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । ‘सर्वाण्येव’ जुह्वपभृद्भुवाख्येषु पात्रेषु गृह्यमाणानि ‘आज्यानि’, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेवेतरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थं मेवाभिधानम् । तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— “न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

“आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतीति^२ । आतिथ्यायः मेवाग्निमन्यने को विशेष इत्यत आह— “शिश्रो वै यज्ञस्येति । “जनयन्ति वा एन मेतद् यन्मन्यन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्यनजातेनाग्निना यज्ञनिष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादनं मेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेणातिथ्याया मग्निमन्यनं प्रशंसति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति । सोमयागस्य शिश्रोभृताया मातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञं समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

“सोऽधिमन्यनं शकल मिति^३ । यूपतक्षणोत्पन्नोऽधरारण्या अधःस्थाप्यमानः शकलः ‘अधिमन्यनशकलः’, यस्योपरि मथ्यते; तमादत्ते । तत्र मन्त्रः— “अग्नेर्जनित्र मस्येति^४ । हे शकल ! त्वम् ‘अग्नेः’ ‘जनित्रम्’ उत्पादकम् ‘असि’ । कथं मस्य जनित्रल मिति,

१— तै० सं० ६. २. १ अनुवाकः सर्वाऽप्यत्र प्रकृत्यः ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १७, एतत्पूर्वं मण्डेवम् ५. १. २७ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. २८ ।

४— वा० सं० ५. २. १ ।

तत्राह— “अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते शकले
इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतरुणके इति^१ । ‘दर्भतरुणके’ कोमलौ परस्परसदृशौ
दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् । “वृषणौ स्त्र्यः”—इति^२ तत्र मन्त्रः । हे
दर्भौ! युवां ‘वृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः । तौ
प्रशंसति— “तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति । ‘स्त्रियै’
स्त्रियाः सकाशात् ‘साकञ्जौ’ सद्योत्पन्नौ ‘याविमौ’ परस्परसदृशौ
पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेना-
त्यन्तसादृश्य मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति^३ । तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— “उर्वश-
सौति^४ । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्वशी’ भवसि । आज्यं विलाप्यते
यस्यां सा आज्यविलापनी स्यात्सी, ताम् उत्तरारण्या संस्यशं कुर्वात्
‘आयुरसौति’ मन्त्रेण^५ । ता मुत्तरारणिं ‘पुरुरवा असीति’^६
तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्यास्य यदुर्वश्याद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितं
पुरावृत्तदृष्टान्त माह— “उर्वशी वा अप्सरा इत्यादि । ‘उर्वशी
अप्सराः’ पत्नी अभवत्, ‘पुरुरवाः’ ‘पतिः’ अभवत्, तस्मात्
मिथुनात् ‘आयुः’ नाम पुत्रः ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मये समा-

१— का० श्रौ० सू० ५. १. २६ ।

२— वा० सं० ५. २. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१ ।

४— वा० सं० ५. २. ३ ।

५— वा० सं० ५. २. ४ ।

६— वा० सं० ५. २. ५ ।

कास्यते— “उर्वशी हासराः पुरुरवस मैत्रं चकम इति^१ । “एव
मेवैषः”—इति दाष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यज्ञं जनयति’ यज्ञसाधन-
त्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अथ’ अरण्योरासादनामन्तरम् “अग्ने
मथ्यमानायानुब्रूहि^२” ‘इति’ होतारम् ‘आह’ ॥ २२ ॥

समन्त्रकं मन्थनं विधत्ते— “स मन्थतीति^३ । “गायत्रेण त्वा
हृन्दसेत्यादि^४ । “तं वै हृन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यैः साधनैः
मन्थति, तथापि “गायत्रेण त्वा हृन्दसा”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन
हृन्दोभिरेव साधनैः मन्थनं कृतवान् भवतीत्यर्थः^५ । अस्वेवम्,
हृन्दासां किम्पक्षं जात मित्यस्या आशङ्कायाः फलं वक्ष्यति—
“हृन्दास्यैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति । हृन्दासा मनुप्रवेशनं न केवलं
हृन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होवा
हृन्दासा मनुवचनादपि भवतीत्याह— हृन्दासि मथ्यमानायान्वा-
हेति । होतेति शेषः । नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः— “यथामु मादित्य
मिति । ‘रम्भयः’ अन्वायन्ता इति शेषः । प्रह्वियमाणायेत्यनु-
प्रहरन्निति^६ । ‘प्रह्वियमाणाय’ आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनु-
ब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रक मनुप्रहरणं विधत्ते— “सोऽनुप्रहरतीति^७ । “भवंतं

१— उपरिष्ठात् ११. ५. १. १—१० ।

२— का० औ० सू० ५. २. १ । ३— का० औ० सू० ५. २. २ ।

४— बा० सं० ५. २. ५, ६, ७ ।

५— “जाते जातायेति”—इति का० औ० सू० ५. २. ३ ।

६— का० औ० सू० ५. २. ४ । ७— का० औ० सू० ५. २. ५ ।

नः"—इत्यादिमन्त्रस्वाय मर्थः^१ । हे आहवनीयनिर्मण्यौ, उक्ता-
वग्नी ! 'नः' अस्माकं 'समनसौ' अस्माद्भिमत्प्रदानविषये समान-
मनस्कौ 'भवतम्' । अथवा परस्परं कलह मङ्गत्वा समनसौ भव-
तम् । 'समौकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ । एवन्भूतौ
युवां 'यज्ञं' मदीयं 'मा हिंसिष्टम्' । तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च
'मा हिंसिष्टम्' । हे 'जातवेदसौ' जातप्रश्नौ ! युवाम् 'अथ' 'नः'
अस्माकं 'शिवः' सुखकरो 'भवतम्' । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
"शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति । 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्'
अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थ मित्यर्थः । अत्र
शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "यथा नान्योऽन्य मिति ॥ २४ ॥

अनुप्रवृत्तेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— "अथ स्तुवेणेति"^२ ।
'उपहृत्य' अवदाय 'अग्नि मभि' प्रहृत्य अग्नेरुपरि जुहुयात् ।
मन्त्रस्वाय मर्थः^३ । 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्निः' निर्मण्यितः प्रविष्टः
सन् 'चरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कौदुग्गः ? 'क्षवीणां
पुत्रः' मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । 'अभिग्रस्तिपावा' अभिग्रस्तेर्निन्दातः
सकाशात् पाता । "आतो मनिन्"—इति^४ वनिप् । 'सः' तादृग्गः
त्वं 'नः' अस्माद्धर्मं इह 'हव्यं' हविः 'सुयज' शोभनेन यागेन यज,
सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? 'देवेभ्यः' । कदा ? 'सदं' सदा, सर्वदा ।
'अप्रयुक्त्वा' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मण्यपरित्यज्येत्यर्थः । 'स्वाहा'

१— वा० सं० ५. ३. १ ।

२— का० अ० सू० ५. २. ६ ।

३— वा० सं० ५. ४. १ ।

४— पा० सू० १. २. ७४ ।

इदं द्रव्यं स्वाङ्गत मसु । “आङ्गत्यै वा एत मिति । ‘अजीजनत्’
उदपात्, अध्वर्युः; ‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— “तदिदं न्तं भव-
तीति’ । अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतथा दास्या-
थानुवदति— “मानुयाजानिति । इदं न्तत्वं प्रशंसति— “शिशो वै
यज्ञस्यातिथ्य मिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्प-
यते— “स यद्मानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘श्रीर्षतः’
श्रीर्षि, सार्वविभक्तिकस्तसिः’ । ‘पादौ’ पर्यायत्वं ‘प्रतिदधात्,’
‘एवं’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यङ्गजात मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य
शिरस्सात् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयब्राह्मणे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* तान्त्समुदविन्दत् ते चतुर्षु
द्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अग्निर्वसुभिः
सोमो रुद्रैर्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्विश्वै-

४—

५— “जा० औ० सू० ८. १. १८ ।

२— पा० सू० ५. १. १४ ।

६— का० ५

* ‘इष्टा’—इति ग, घ ।

द्वैरित्युष्टुक् ऽआहुरेते ह त्वेव ते विश्व देवा ये ते
चतुर्णा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापौयाःसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्द्विषुञ्जो वै रध्यामो हुन्त सञ्जानामहा
एकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽइति त इन्द्रस्य श्रिया
अतिष्ठन्त तुस्मादाहुःरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽइति ॥ २ ॥

तस्माद् इ न स्वा ऋतौयेरन् । यु एषां परस्तरुा
मिव भवति सु एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति
द्विषुञ्जो रध्यन्ति तुस्मान्ऋतौयेरन्त्स यो द्वैवं विद्वान्-
ऋतौयेते ऽप्रियं द्विषतां करोति नु द्विषुञ्जो रध्यति
तुस्मान्ऋतौयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा करुवामहै यथा न इदु
माप्रदिवु मेवाजर्थ्य मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धुः
समुवदद्विरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विश्वेभ्य
यो न एतदतिक्रामादिति कुस्योपद्रष्टुरिति तनूनुसुरेव

* 'बुवेयुः'-इति न, घ ।

† 'देवाः'-इति न, घ ।

शास्त्रारस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽअथ तुन्नूनायाश्चाक्षरः सो
यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा मुषिष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा
सङ्कल्पयति† तद्ग्राण मपिपद्यते प्राणो व्याप्तं व्यातो
देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदुषिणाभ्यनूक्तम् । मनसा सङ्कल्पयति तद्वा-
तमपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः‡ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धुः
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विषुइ
यो न एतदतिक्रामादिति तुद्देवा अध्येतुर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरन्दतः हि व्दये-
रेकः ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जितु
मनपजय्यं तस्माद्युश एवुः ह वा ऽअस्य जितु मनप-
जय्य मेवं युशो भवति यु एवं विद्वान्तसत्यं व्ददति
तुदेतत्तामूनपुं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धुः सम-

* 'सो'-इति ख, सायणसम्मतञ्च । † 'प्राणोदानौ'-इति ग, घ ।

‡ 'सङ्कल्पयति'-इति ग, घ । § 'देवा'-इति ग, घ ।

॥ 'देवाः'-इति ग, घ ।

वदद्विरेऽथैत ऽश्वाज्यान्धेव गृह्णाणा जुष्टास्तनुः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं समवद्यन्ते तस्माद् इ न सर्वेष्वेव
समभ्यवेयन्ने जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि सार्द्धं
समभ्यवायानिति येनो इ समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिद्
ह्याहुर्न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्धुव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येवा । आपतये त्वा परिपतये गृह्णा-
मीति यो वा ऽअयं पुवत ऽएष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहापतये त्वा
परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनपत्रे शाकरायेति । यो वा ऽअयं पुवत ऽएष
तनूनप्ता शाकरु एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह
तनूनपत्रे शाकरायेति ॥ ११ ॥

शुक्न ऽओजिष्ठायेति । एष वै शक्नौजिष्ठ एतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शुक्न ऽओजिष्ठायेति† ॥ १२ ॥

अथातः समवमृशन्त्येव‡ । एतद् देवा भूयः सुमामिर
ऽइत्थं नुः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तुषो
ऽएवैतु ऽएतत्सुममन्त ऽइत्थं नुः सोऽमुथा सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'गृह्णात्येव'—इति ग, घ ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति'—इति ग, घ ।

§ 'मृशन्त्येव'—इति ग, घ ।

ते समवमृशन्ति । अनाधृष्ट मस्यनाधृष्ट्यं देवाना मोज
इत्यनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्ट्याः सह सुक्तः
समानं व्वदन्तः समानं दध्राणा देवाना मोज इति
देवानां वै जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामान्यनभिश्स्त्यभि-
श्स्तिया अनभिश्स्त्येन्य मिति सर्वाः हि देवा अभिश्स्तिं
तीर्णा अञ्जसा सत्य मुपगेष मिति सत्यं व्वदानि मेद
मुतिक्रमिष मित्येवैतदाह स्विते मा धा इति स्विते*
हि तुदेवा आत्मान मुदधत युत्समुवदन् युत्सत्य मुकुर्व-
स्तुस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुद्देवाः‡ । जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि
सार्द्धं५ समवददिरे तदिन्द्रे सुन्नगदधतैष वा ऽइन्द्रो य
एष तपति नु इ वा ऽएषोऽग्रे तताप युथा ह्वेवेदु मन्यत्
कृष्ण मेव५ ह्वेवास तेनैवैतद्वीर्येण तपति तुस्माद्
यदि बहुवो द्वीक्षेरन् गृहपतय एव५ व्रतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु
दक्षिणावता द्वीक्षेत यजमानायैव व्रतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुरिदु५ ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति॥ ॥ १५ ॥

* 'स्विते'-इति क ।

† 'मा धा इति'-इति ख, 'मा धा इति'-इति ग, 'मा धा इति'-इति घ ।

‡ 'यास्तुद्देवाः'-इति ग, घ ।

§ 'युव'-इति क ।

॥ 'इति'-इति ख, 'इति'-इति ग, घ ।

अथ यास्तुद्देवाः* । जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि
साङ्घेः समवददरे तत्साङ्घेः सुञ्जघ्ने तत्सामाभवत्सामा-
दाहुः सत्यं साम देवजं सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनत्रं^१ विधातु माख्यायिका माह—“आतिथ्येन वै
देवा इद्वा तान्त्समदविन्ददित्यादिना । पुरा किल देवाः ‘आति-
थ्येनेद्वा व्यद्रवन्’ इति समन्तः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं
दर्शयति—“तान्त्समदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ प्राप्तवान् । “सङ्गे समस्तु वृक्षहा”-
इत्यादौ^२ समच्छब्दः सङ्गामे प्रसिद्धः । ‘ते’ देवाः ‘षतुर्द्धा’
‘व्यद्रवन्’ घृथगभृताः । किमर्थम् ? “अन्योऽन्यस्य अत्रै अतिष्ठ-
मानाः” । ‘अत्रै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै^३ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः । “प्रकाशनस्येयाख्योश्च”-
इति^४ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “स्नाघन्डुङ्”—इति^५ अत्रिया ज्ञापयितु
मिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति—“अग्निर्वसुभि-

* ‘यास्तुद्देवाः’—इति ग, घ ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, तै० सं० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— ऋ० सं० १०. १३३. १ द्रष्टव्या ।

३— ‘अन्योऽन्यस्य अत्रै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै, अत्रै वा—इति छ ।

४— पा० सू० १. ३. २३ ।

५— पा० सू० १. ४. ३४ ।

दित्यादि । शाखान्तर प्रसिद्धं^१ पञ्चमं गण मुदाहृत्य षोडशतित्तं परासष्टे— “दृष्टस्यतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक आऊरिति । तत्रोप-
पत्त्यभिधानम्— “एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते ऋतुर्द्धा व्यद्रव-
ञ्जिति । ‘तान् विद्रुतान्’ परस्परं विश्लिष्टान्, असुरराक्षसाश्च
मवधर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुररक्षसानि वै’ ‘नः’ ‘अनु-
व्यवागुः’ अनुगताः । एतेर्लुङ्ङि गादेशः^२ । ‘द्विषद्भ्यो वै’ ‘रध्यामः’
रध्तिर्विश्वगमनकर्मा,^३ वग्रं प्राप्ता इत्यर्थः । “इन्त सञ्ज्ञानामहा
इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘इन्त’-शब्दः । “अकर्म-
काश्च”—इति^४ सन्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम,
ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकार माह— “एकस्य अथै तिष्ठा-
महा इति । “त इन्द्रस्य अथि अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

“तस्माद् ह न स्था ऋतीथेरञ्जिति । यस्मात् देवानां पर-
विश्लेषात् शत्रूणा मभिभवः प्राप्तः, ‘तस्माद् ह’ तस्मात् खलु
कारणात् ‘स्वाः’ ज्ञातयः परस्परं ‘न ऋतीथेरन्’ वैमत्येन विश्लेषं
न कुर्युः । “ऋतेरीथड्”^५ । विश्लेषे को दोष इति तत्राह—
“य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘यः’ शत्रुः ‘एषां’ विश्लिष्टानां
‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘सः’ ‘एनान्’ शत्रून्
विश्लिष्टान् ‘अनुव्यवैति’ अनुप्रविशति । तस्मात् ‘द्विषताम्’ अवकाश-

१— ते० स० ६. २. २. १ ब्रह्मण्यम् ।

२— पा० सू० २. ४. ४५ ।

३— निर० ६. ६. ४ ।

४— पा० सू० १. ३. २६ ।

५— पा० सू० ३. १. २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्भ्यः' शत्रुभ्यो 'रक्षन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति ; 'तस्मात्' 'न ऋतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः । उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं निश्चयं विधत्ते— "स यो ह्येवं विद्वानिति । यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न ऋतीयेते' भेदं न गच्छेत् । अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति' ; तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात् । 'न द्विषद्भ्यः' 'रक्षति' वशं याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतीयेत' ॥ ३ ॥

"ते होषुर्हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इदं माप्रदिव मेवाजर्घं मसदितौति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आप्रदिवम् एव' शुलोकावस्थित्यवसानम् 'अजर्घम्' । "अजर्घं सङ्गतम्"—इत्यनेन निपात्यते, अविनाशम् 'असत्' भवेत्, 'तथा करवामहै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवाः" 'जुष्टाः' प्रियभृताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तौः । अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति । अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवददिरे' विभज्य स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मन्त्रवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारौ 'नाना' 'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विश्वङ्गिति । 'विश्वङ्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह—

१— पा० सू० ३. १. १०५ ।

२— 'अविनाश'—इति च ।

“यो न एतदतिक्रामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिक्रामात्’
अतिक्रामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ साक्षी, ‘कस्य’ ? तस्य
पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एवं प्रश्नमुपगम्य तैरेवेदमुत्तर
मुक्तम्— “तनूनप्तुरेव शाक्करस्येति । तस्यो देहस्य न पातयिता
रक्षको देवः ‘तनूनप्ता’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-
काशः पुचः, तत्पुत्रो वायुरिति सः ‘तनूनप्ता’ । स च ‘शाक्करः’ शक्तः
सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । सः क इति, तं विशिनष्टि—
“यो वा अथं पवत इति । ‘योऽथं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ ।
वाङ्मस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तच्चाह— “योऽथं
प्रजानां मुपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति
तच्चाह— “ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘इमौ’ प्रसिद्धौ यौ ‘प्राणो-
दानौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे सौक्तिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादाज्जर्मनो देव
मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान
मित्याशङ्क्य तद्द्वारद्वारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति
तत् प्राणमभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रश्नयोः परस्परविनाभावात्
मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । वाङ्मवायोरिव शरीरप्रवेशेन
प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-
विशिष्टः सन्नेवेति भावः । स च ‘वातः’ सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७ इत्युक्तम् । आप० श्रौ० सू० ११. १. १-१ ।

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनत्प्रनिर्वचनम् (१. ४. ७.) ।

३— इहैव मूले (२२८ पृ०) इत्युक्तम् ।

देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः' वर्त्तते । पुष्टे पापे वा वर्त्तते,
१ मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तैर्धर्मं मन्त्रं प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
ऽङ्गनयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि^१ । स्यष्टोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनघ्नं मनुवदति—“ते देवा
मुष्टास्तनूरित्यादिना । “तद्देवा इति । ‘तत्’ “एतेन नः स नाना-
वत्”-इत्युक्तं मित्यर्थः^३ । ‘अप्येतर्हि’ इदानीं मपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः । उपपत्ति
माह—“अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्व मतिहाय अनृतवदनात्
कुम्भिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनिश्चये सति^४
प्रनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
‘एकं ह वै देवा व्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेषां जित
मनपजय्य मिति । यत् ‘अनपजय्यं’ जेतु मशक्यम्,^५ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् यज्ञ इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यज्ञो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा ।

१—अख्येष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४.) बज्रभिन्नपाठाश्रितः ।

२—अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्—“आत्मा बुद्धा समे-
त्यार्थान् मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायाभि माह्वन्ति स प्रेरयति
माह्वतम् । माह्वतस्सूरसि चरन् मन्त्रं जनयति सारम्”—इत्यादि
२. ख. १—५ श्लो० । ३—पञ्चमी कण्ठी (२२७ पृ०) प्रसृत्या ।

४—“सत्यसंहिता वै देवाः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

५—“क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. २९ ।

“तदेतत् तानूनग्रं निदानेनेति । खल्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथ-
कर्म तानूनग्रम्^१ । ‘तत्’ इदानीं मनुष्यीयमानं ‘तानूनग्रम्’ आख्य-
ग्रहणस्यर्शनात्मकं कथं भवेत् भवेत् ? तत्राह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— “ते देवाः” इत्यादिना । ‘देवा’ आज्यानि
गृह्याना एव खतनूरपि आज्येन ‘साङ्गैः’ ‘समवददिते’, अतः
इदानीं मनैरपि तानूनग्रं मेवं समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं माह— “तस्माद् ह न सर्वेषैवेति ।
‘सर्वेषु’ बहुवचनेन सह ‘समवगतिं’ शपथपूर्वकं समयं ‘न’ कुर्यात् ।
तद्दोषं माह— “नेने जुष्टास्तम् इति । ‘ने’ मम ‘जुष्टाः’ अत्यन्तं
प्रियभूताः ‘तम्’ प्रियधामभूताः सर्वैः साकं ‘नेत्’ समभ्यवाधानं
नैव सङ्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभये । ‘अभ्यवपूर्वादिर्लट्’ ।
“अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति हि
निरुक्तम्^२ । ‘येनो ह’ येनापि खलु सह अग्रकथत्वात् ‘अभ्यवेयात्’
तस्मै द्रोहं न कुर्यात् । तथाच लौकिकाः अपि ‘इदम्’ ‘आहुः’ ।
किम् ? इति, ‘सतानूनग्रिणे’ सम्भूय शपथकारिणे ‘न द्रोघव्यम्
इति’ द्रोहो न कर्त्तव्य इति । “क्रुधद्रुहेर्वीत्यादिना चतुर्थी^३ ॥ ८ ॥

अथ तानूनग्रार्थं माख्यग्रहणं समन्वयकं विधत्ते— “अथातो
गृह्यात्येवापतथे त्वा परिपतथ इति^४ । अत्र गृह्यामीत्यन्तं एको

१— “परस्परसख्याय शपथरूपं माख्यस्यर्शनम्” खे०ब्रा० १. ३. ७ सा०भा० ।

२— पा० सू० ३. ४. ७ ।

३— निरु० १. ३. ६ ।

४— पा० सू० १. ४. ३७ ।

५— का० औ० सू० ८. १. १६ ।

मन्त्रः^१ । “तनूनक्ष्रे शाकरायेति द्वितीयः^२ । शकन ओजिष्ठा-
येति तृतीयः^३ । अस्मिन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्यथ मुत्तरथोरपि
मन्त्रथोरनुषङ्गते । तत्र सुवेण सर्वस्य भ्रौवाज्यस्यैकवारं गृहणम्,
स्याख्याः सुवेण द्विर्गृहणम् । अथवा “तनूनक्ष्रे शाकराय”-“शकन
ओजिष्ठाथ”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः^४ ॥

अत्र ब्राह्मणम्— “अथैत आध्यान्वेव गृह्णाना जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येक माज्यगृहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः । तथा च कात्यायनः—
“भ्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विस्र स्याख्याः सुवेण तनूनक्ष्रे
शाकरायेति शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वच साकाङ्गत्वात्,
पूर्वशेषौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुषं च गृहण माध्यानि गृह्णाना इति
श्रुतेः”-इति^५ ॥

मन्त्रस्याथ मर्थः— ‘आपतये’ आ अभिसुखं पतत्यागच्छतीति
‘आपतिः’, परिपततीति ‘परिपतिः’ वायुः; आज्य^६ । त्वां तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनक्ष्रे इति । उक्तार्थौ तनूनक्ष्रेशाकरशब्दौ^७ । ‘शकने’ सर्वच
शकनाय, ‘ओजिष्ठाथ’ अतिशयेन बलवते । “द्यो वा अयं पवते”—
इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० सं० ५. ५. १ ।

२— वा० सं० ५. ५. २ ।

३— वा० सं० ५. ५. ३ ।

४— वा० सं० ५. ५ (१-२-३=) १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. १. १६-२३ ।

६— एतदेव आज्यं तानूतप्तसज्जं भवति (का० श्रौ० सूत्रं ८. १. २४.) ।

७— पुरस्तात् (५ क० भा०, २३४ प०) प्रच्युत्यम् ।

गृहीतस्याख्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते— “अथातः समवमृशन्त्ये-
वेति^१ । स्यर्शकाले देवैः कृतं मन्यसङ्केतं दर्शयति— “एतद्भू वै
देवा भूयः समामिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समामिरे’
पूर्वोक्तसङ्केतं मन्तरेण पुनस्तद्गता अभवन् । “अम गत्यादिषु^२ ।
‘यः’ ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘एतत्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘सः’
‘इत्यं’ देवभूत एव सन् ‘असुया’ अन्यथा प्रकारेण ‘असत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानां मेवायं सङ्केतः,
किंनिसदानीन्तनानुष्ठाहणा मित्याह— “तथो एवैत इति ॥ १ ॥

“ते समवमृशन्तीति । अवमर्शनमन्त्रस्थाय मर्थः^३ । हे आज्य!
त्वं पूर्वापरैः ‘अनाधृष्टम्’ आधर्षं मप्राप्तं भवसि । तथा अनाधर्ष-
णीय मप्यसि । ‘देवानाम्’ ‘ओजः’ बलरूप मसि । ‘अनभिग्रस्ति’
मिन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिप्^४ । न केवलं तादृगेव, किन्तु
‘अभिग्रस्तिपाः’ । लिङ्गव्यत्ययः^५ । अभिग्रस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाठ
असि । ‘अनभिग्रस्तेन्यम्’ अहिंस्यम् । कृत्यार्थं केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो यस्य^६ । अथवा अनभिग्रस्तस्य स्वर्गादेः प्रदाहत्वेन सम्बन्धसि ।
यत एवं महानुभावं त्वम्, ‘अञ्जसा’ प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या ‘सत्यं’
यथार्थस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “गाड् गतौ”—इत्यस्य^७

१— का० औ० सू० ८. १. २४ ।

२— आ० प० ४६४ धा० ।

३— वा० सं० ५. ५. २ ।

४— पा० सू० ३. ३. १७४ ।

५— पा० सू० ३. १. ८५ ।

६— पा० सू० ३. ४. १४ ।

७— आ० आ० ६५० धा० ।

“स्त्रिहृद्यं खेट्”, “सिम्बुञ्जम्”—इति^१ सिप्लं च । तेन सत्येन
‘स्त्रिते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अधाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—“अनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्ट्या
इति^२ । पूर्वं कैरप्यनाधृष्टा अपि देवाः परस्वरापरागेणाधर्मविषया
अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्यघृष्टेण स्वग्ररीराण्यवमर्शन्तः
पुनः ‘अनाधृष्ट्याः आसन्’, अतस्त्व मनाधृष्टानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात्
तद्रूप मसि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदत्रय मनाधृष्ट्ये हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकमत्येन वर्त्तमानाः; तथा ‘समानं
वदन्तः’ यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः; ‘समानम्’ एक मेव कार्यं
मनसि ‘दधाणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवाना मोज इति । ओजोरूपाणां प्रियधान्ना माज्ये स्थापनात् ।
अनभिग्रस्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यता माह—“सर्वा हि देवा
अभिग्रसिं तौर्णा इति । ‘सत्य सुपगेषम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः
प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् ‘सत्यं वदानि’—इत्येवंरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘स्त्रिते मा धाः’—इत्यत्र ‘स्त्रित’-शब्दार्थं माह—“स्त्रिते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं स्त्रितम्; तदत्र सत्य मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं
तदनुष्ठान मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनन्न माज्यं सर्वैः स्पृष्ट मपि सत् यजमानायैव दातव्य मिति^३

१— पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ३. १. ३४ ।

३— तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्रो व्याख्यातः (६. २. २. ५.) ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. २, ३ ।

विधातु माह— “अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
 मर्थं माह— “एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रै-
 तत्प्राप्तौ कोऽतिशयोक्त्य इति तत्राह— “न ह वा एष इति ।
 तापकतया, न ततापेत्यर्थः ; ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
 दृश्यमाणं तपनम् । तर्हि कथं मास ? ‘कृष्णम् एव’ कृष्णरूप मेव
 ‘आस’ । तस्मात् ‘तेनैव’ तानूनम्राज्यस्त्रीकारजनितेनैव ‘वीर्येण’
 दुर्द्धर्षः सन् ‘तपति’ इत्यर्थः । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
 प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् । ‘अभ्युत्थिष्य’ उपरि तदाज्य मासिष्य ।
 “स हि तेषां मिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्थानीयः ।
 फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्त्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
 दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
 दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् १ ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूल
 मित्याह— “अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अत्रन्तं ‘साङ्गं’ ‘सङ्गते’ ।
 तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहृत मेकं मभूत् ।
 ‘तत्’ सामाभवत् । देवानां सत्येनोत्पन्नत्वात् ‘सत्यं देवजं च
 ‘साम’ ॥ १६ ॥ ३ [४. २.] ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनपत्रम् “पल्यञ्च निदधात्यपिधासाम्भयेन”—इति वा
 औ० सू० ८. २. १ । ‘पल्यञ्च = कम्पयित्वा’—इति तद्वक्तौ या० दे० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* । तान्समदविन्दते तानू-
नम्रैः समशाम्यंस्तु ऽएतस्य प्रार्थश्चित्ति मैच्छन् युदन्यो-
न्यं पाप मुवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दोक्षा मवा-
कल्पयंस्तु ऽएता मवान्तरां दौक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तुपो वा ऽग्नि-
स्तपो दौक्षा तदवान्तरां दौक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां
दौक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदौक्षा सन्तरा मङ्गुलीराञ्चन्त
सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्यस्यन्त
तथो ऽएवैषु एतद्यदुतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं
वा वुदति तस्यैवैतन्म्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । तुपो वा ऽग्नि-
स्तपो दौक्षा तदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचते सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्य-
स्यते प्रजा मु ह्वैव तुहेवा उपायन्‡ ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्ता प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपायन्सन्तरा मङ्गुली-

* “इष्ट्वा”-इति ग, घ ।

† “मपश्यन्”-इति ग, घ ।

‡ “कुरुते”-इति ख, “कुरुते”-इति ग, घ ।

“उपायन्”-इति ग, घ ।

राञ्चन्त सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन्कुर्वन्त तुषो
ऽगुवैषु एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वुचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्व्युं मिथुनुस
कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते
सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम् । युः समिद्धारो वा
स्वाध्यायं वा विस्वज्युते† तः ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेणे-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघांसन्ति ते ह पापं वुदन्त
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकौर्षौरिति माजिघांसौ-
रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः । अपीत्यन्वा? मग्नेऽवादिषूऽरिति नैवाह
मन्यं न मा मन्य इति॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपु मसाम
तेन रुक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः सुमङ्गु-
विष्यामह इति तेऽग्नेरेव रूपु मभवंस्तेन रुक्षांस्यत्य-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाञ्जवत॥ तुषो ऽगुवैषु

* “मेवोपैति”-इति ग, घ ।

† “विस्वज्युते”-इति ग, घ ; सायणसम्मतोऽयं पाठ इति चाह डा०वेदः ।

‡ “नान्यः”-इति ग, घ । § “अपीत्यन्वा”-इति क, ख ।

॥ “इति”-इति ग, घ । ॥ “सुमाञ्जवत”-इति च वृष्टो डा०वेदः ।

तुदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाःस्यतिमुच्यते तेन
गुं लोकः समञ्जते स वे समिध मेवाभ्यादुधदवान्तर-
क्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
यमिहि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे
व्रतपा इति या तुव तनूरियः सा मयि यो मुम तनू-
षा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानीति तुदग्निना
चं विपुल्यङ्गयतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्भुन्यता मुनु
तुपस्तुपस्यतिरिति तुदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलौरुचते सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वा ऽग्नि-
स्तुपो मुदन्त्यस्तुस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य† । राजान माप्याययन्ति
तद्यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति वृजो वा
आज्यः रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमः द्विनुसा-
मेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति ॥११॥

तदाहुः । युस्मा ऽणतुदाप्यायनं क्रियुत ऽग्नातिथ्यः

* “पुर्यस्ता मेवैतुत्”-इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्य”-इति ग, घ ।

सोमाय तु मेवाग्र* ऽआप्याययेयुरथावान्तरदौक्षा मथ
तानूनप्राणौति तदु तथा नु कुर्याद्यज्ञस्य वा ऽएवं
कर्माच्च वा ऽएनान्समदविन्दते सःशम मेवै पूर्वं
मुपायन्नुथावान्तरदौक्षा मथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
वृचो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छुरीरं युङ्गिरयो यद-
श्मानस्तुदेषोऽशानाना म्रौषधिर्जायत इति ह स्माह
श्वेतुकेतुरौहालकिस्ता मेतदाहृत्याभिषुष्वन्ति तां
दौक्षोपसुद्धिस्तानूनपत्रैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति
तथो ऽएवैना मेषु एतद्दौक्षोपसुद्धिस्तानूनपत्रैराप्यायनेन
सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा ऽआहुः । यज्ञो ह वै मधु सारघ
मथैतु ऽएव सरुघो मधुकृतो युद्वत्विजस्तद्यथा मधु मधु-
कृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युष्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
युदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

* “त मेवाग्र”-इति, “तु मेवाय”-इति चैतौ डा०-वेबरदृष्टौ ।

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
 युधायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
 दौक्षते व्वाग्वै यज्ञस्तद्युदेवाच यज्ञस्य निश्चीतं यहिदुग्धं
 तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्* भूत्वाप्याययन्ति । षड् वा ऽऋतुव ऋतुव
 एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽत्राप्याययन्ति । अशुरशुष्टे देव सोमाप्यायता
 मिति तदस्याशु मशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद
 ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधन-
 विद ऽइति शतः शतः ह स्म वा ऽएषु देवान् प्रत्येकैक
 एवाशुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्य मिन्द्रः
 प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
 सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व
 मिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याय-
 यास्मानसखीन्सन्ध्या मेधयेति स यत्सन्धोति तत्तदाह
 यत्सन्धेत्यथ यदनुब्रूते तदु तदाह युक्मेधयेति स्वस्ति ते
 देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशीर्भवत्यृ-
 त्विजां च युजमानस्य च यज्ञस्योद्दुचं गच्छेमेति यज्ञ-
 स्योद्दुचं गच्छानौत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तरे निह्ववते । उत्तरत उपचारो वै यज्ञोऽथै-
तद् दक्षिणेना*न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः
कुर्वन्ते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आष्टश्च्यन्ते यज्ञो वै
प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो
हैषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आष्टश्च्यन्ते
तस्मात् प्रस्तरे निह्ववते ॥ १९ ॥

तदाहुः । अक्ते निह्ववीराश्नुनक्ताश्ऽइत्युनक्ते हैव
निह्ववीन्ननुप्रहुरणुः ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्ववते । एष्टा रायुः प्रेषे भुगाय ऽश्नतु मृतवा-
दिभ्य इति सत्युः सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावा-
पृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्ववते
ययोरिदं सुर्वं मधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्१ । अग्नीन्मदन्त्यापाश्॥
ऽइति मदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्युपर्यग्नि मति-
हुरति स युन्नानुप्रहुरत्येतेन ह्यत जर्ध्वान्युद्धानि
प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्युपर्यग्नि मतिहुरति तदेवा-
स्यानुप्रहृतभाजनं भवति तु मग्नीधे प्रयच्छति तु मग्नी-
न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* “दक्षिणेवा”-इति ग, घ ।

† “कुर्वन्ति”-इति ग, घ ।

‡ “मधि”-इति ग, घ ।

§ “प्रस्तरम्”-इति ग, घ ।

॥ “दन्त्यापाश्”-इति ग, घ ।

अवान्तरदीक्षां विधातु माह—“आतिथ्येन वै देवा इद्वा तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनप्लस्य ग्रपथात्मकस्य दोषपरिहाराय । तानूनप्लस्य निन्दितत्व माह—“यदन्योऽन्यं पाप मवदञ्जिति । “सत्यं वदानि’, मेद् मतिक्रमिषम्”—इत्येवं रूप मित्यर्थः । “माह पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्त्रीकृताया दीक्षाया अवभृथ-पर्यन्तानुवर्त्तने षति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः । यदा स्त्रीकृताया दीक्षाया इदानीं मष्यपरित्यागात् तन्मध्ये नूतनां ‘दीक्षां’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘अवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया अविरोधिनीम् ‘अवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपश्यन्’ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—“तेऽग्निर्नैव त्वच मिति । ‘विपल्याङ्गयन्त’ विविधं ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ अवेष्यन्; अग्नि मेव त्वच मकुर्वञ्जित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति, तत्रोच्यते—“तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः ‘तपः’; ‘दीक्षा’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘तपः’ । अवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन प्रशंसति—“तद्यद्वाक्तरा मिति । “सन्तरा मित्यादि । ‘सन्तरा माञ्जन्त’ अतिशयेन संस्मिष्टा ऋजुस्त्रीरकुर्वन् । तथा ‘मेखलाम्’ अपि पूर्वां शिथिलवद्धां पुनः संलग्ना मकुर्वन् । तदेवाह—“पर्यस्ता मेवेति । ‘पर्यस्ता मेव’ परितः क्षिप्ता मेव । व्रत मर्हतीति ‘प्रथम्’, तद्विरोधि ‘अप्रथम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ अवान्तरदीक्षाख्यं कर्म ‘प्रायश्चित्तम्’, तस्य पापस्य निर्हरण मित्यर्थः ॥ २ ॥

१—‘वदाभि’—इति क्व ।

२— तै० सं० ६. २. २. १० द्रष्टव्यम् ।

यदर्थं माख्यायिकामुखेनावान्तरदौषोक्ता, त मिदानीं विधत्ते-
 “सोऽग्निनैवेति । ‘सः’ यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदौषां
 प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— “प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

“तेऽग्निनैव च मिति । “अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तेति ।
 बधूवरयोर्द्युर्गोन्मिस्थान्मिसव्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा
 प्रसिद्धिः ‘वै’-शब्देनोक्ता । अशितपीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परि-
 णामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चान्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
 अथवा कथम् ‘अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता’? यतोऽसौ ‘मिथुनस्य प्रजन-
 यिता’ इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्वं
 मुक्त्वा, इदानीन्मनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तयो एवैष
 एतत् प्रजा मेवोपैतीति । ‘एतत्’ एतथा अवान्तरदौषया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदौषारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे “या
 तनूरियं सा मयि”—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका
 माह— “देवाना मु ह स्र दौचिताना मित्यादिना । ‘समिद्धारो
 वा’ समिधं हरतीति ‘समिद्धारः’ । “हरतेरनुद्यमने च”—
 इत्यचानुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् साभि-
 न्येन प्राप्तः “कर्मण्य्”—इत्यण्^१ । “खाधायं वा विसृजत इति
 ‘विसृजते’ नोच्चारयति^२ कश्चित् । ‘तं ह’ समिदाहर्त्तारं वा
 षड्विजं वा मन्त्रोत्सृष्टारम् । उपसृजण मेतत् । षड्विजां मध्ये यं

१— पा० सू० ३. २. ६ ।

२— पा० सू० ३. २. १ ।

३— ‘उच्चारयति’—इति क् ।

कश्चिन्न व्यापृतम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्त्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तृरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः । एवम् 'असुररक्षसानि' असुराश्च रक्षांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति । तथा सति देवः 'इति' खलु 'मां तम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तु मैच्छः 'इति' । 'मा' माँ 'अजिघांसौः' हन्तु मैच्छः 'इति' । 'पापं वदन्तः' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह— "अग्निर्देव तथा नान्य मिति । 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति । 'ते' असुरैरभिभूता देवाः । 'अग्ने!' 'ला मपि 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूरः' । प्रश्ने भ्रुतिः^१ । तस्योत्तरम्— 'नैवाह मन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति । 'अथम्' अग्निः 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरक्ष-समः' विरक्षो यस्मात् स विरक्षाः, अतिशयेन विरक्षाः 'विरक्ष-समः' । "अस्यैवरूप मसाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-शोभजिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां शोभदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा रूपे-तौत्यक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति^२ । "अग्ने व्रतपा इत्यादिः"^३ समिदाधानमन्त्रः । हे 'व्रतपा अग्ने!' 'ले' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसौः'—इति छ ।

२— पा० सू० ८. २. १०० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ३ क ।

४— वा० सं० ५. ६. १. ।

सति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः
 प्रे-आदेशः^१ । अथवा 'व्रतपाः' भवति 'ले' लम् । "अग्निर्हि
 देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा असि देव
 आ मर्त्येषु"—इत्यादि^२श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्घोष्यते । 'था तव' तेजोमयी
 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु ; तथा 'था मम' इत्येतद्
 व्याख्येयम् । हे 'व्रतपते' अग्ने ! 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरिष्याव
 इति शेषः । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन । "अनु मे
 दीक्षाम्"—इति मन्त्रभागे^३ 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठे-
 नावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाङ्गत्यन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ
 दीक्षाङ्गतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते-
 "अथैन मतो मदन्तीभिरिति"^४ । 'एनं' सोमं यजमानं वा ।
 तस्मात् आपो 'मदन्त्यः' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्नापकत्वात् तपोरूप-
 लम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपसर्गनपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते- "अथ मदन्तीभि-
 रूपस्यै राजान मिति"^५ । "वज्रो वा आज्य मिति । "घृतं वै द्रिषा

१— पा० सू० ७. १. ३६. ।

२— वा० सं० ४. १६. ।

३— वा० सं० ५. ६. १ । तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एषः, यजमान

मिमं वाचयति । तै० सं० १. २. १० सा० भा० ब्रह्मण्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६ ।

वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्”-इति श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य सर्वौषधनुप्रवेगात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्^१ रेतस्त्वं सोमस्य । अथवा “पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति”-इति^२ आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य मुद्गावयन्ति— तदाहुर्द्यस्मा एतदाप्यायनं क्रियत इति । ‘यस्मै सोमाय एतत् प्रातिथ्यं क्रियते’, ‘त मेव’ ‘अग्ने’ आप्यायनादिभिः सत्कर्तुं युक्तम् । सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्गाविते यागसम्बन्धेन परिहरति— “यज्ञस्य वा एवं कर्मति । एवमकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं यज्ञस्य खलु क्रियत इत्यर्थः । ‘अत्र’ खलु ‘एनान्’ ‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ आप्नोत् । ‘ते’ च देवाः ‘पूर्वं संग्रम मेवोपायन्’ कलहोपग्रमनरूपं तानूनन्नं ते कृतवन्त इत्यर्थः । “अथावान्तरदौचा मिति । ग्रपथ-जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदौचा कार्या । अतः परिशेषादाप्यायनस्थान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

“तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायनं प्रशंसति— “देवो वा इति । सोमस्य देवत्वं समर्थयते— “दिवि हीति । अस्त्वेवं सोमस्य, सोमस्याप्यायने किं मायात मित्यत आह— “वृत्रो वा इत्यादि । तद्वेद्विघातकोत्पत्त्यर्थं हुतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रलेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वम् । ‘तस्य’ इन्द्रेण हुतस्य वृत्रस्य ‘शरीरं’ ‘गिरयोऽश्मानः’

१- तै० सं० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ द्रष्टव्यम् ।

२- ‘रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्’-इति उ ।

३- का० ब्रा० ७. ६. १ । इहोपरिष्ठात्वास्त्वेवा कथा १४. ६. १ ।

साभवन् । सोमाख्यं वस्त्रेव सोमग्ररीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते,
 'तत् एष' ^१ प्रश्नाख्या' 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः
 औद्दालकिः आह' स्म । अतः 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदा-
 नीन्तना यजमानाः 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम् । अतः
 'ताम्' ओषधिं दीक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात् 'सोमं कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवैना मेष इत्यादि ॥ १३ ॥

ऋत्विग्यजमानकर्त्तृक माप्यायनं सारघमधुकल्पनया^२ प्रशंसति—
 "मधु सारघ मिति^३ वा आऊरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाप्यायनं^४ गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना, "यदेवात्र यज्ञस्य निह्वीतं
 यद्विदुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययन्तीत्यन्तेन । एतदसङ्गद् व्याख्या-
 तम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाप्याययन्तीति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आप्याययन्तीति । आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्यापष्टे—
 "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि^५ । यद्यप्याप्यायने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाप्या-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अंशुरंशुः'—इति वीष्णाभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु
 आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः । "इन्द्रायैकधनविद् इति । अचेन्द्र-
 शब्दतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधनानाप्यायते दश-

१— 'दूषानाख्या (! प्रश्नाख्या)'—इति छ ।

२, ३— छ-पुस्तकीयपाठाविह्वलत्तरभ्रमजन्यौ ।

४— तै० सं० २. २. ८ द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० ५. ७. १ ।

दश वेति । एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव^१ धनं येषां, ते देवा एकधनाः; तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्रः 'एकधनवित्' । 'तस्मात्' एकैक एवांशुः शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्यायते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्रः 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः । "आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मिति । हे सोम ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं, त्वां पातुं स इन्द्रः समर्था भवत्विति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्तेन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः । "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति । अत्र सोमाप्यायनस्तेन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम् । "आप्यायथास्रक्सखीक्सन्या मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धन मेषां द्विस्रयाप्यायनायास्रसखिभूताना मृत्विजा माशासनं क्रियते । अत्र 'सनि-मेधा'-शब्दयोः दातव्यं धनं मनुवचनीयं मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्येतीति । 'सन्या'—'इति' एवंरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः । एव सुत्तरवाक्यं मपि योज्यम् । पूर्वापरीभूतस्थानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्थानुवचनं मर्थ इति व्याख्यातम् । "स्वस्ति ते देव सोमेति । हे 'सोम !' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावः क्षेमः, अस्त्विति शेषः । अहं त्वदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अग्नीय' प्राप्नुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्यं माह— "एका वा एतेषा

माग्नीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृच मिति । उपरिभाविनी^१ ऋक्
‘उदृक्’, तथा समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आष्यायन मभिधाय निऋव माह—“अथ प्रस्तरे निऋवत
इति^२ । प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्युटीकृत्य “एष्टा राये”—इति^३
मन्त्रजपो निऋवः । निऋवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां नमस्कारादिना सान्धनं विहितम् । निऋवं सोमाष्यायन-
काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति—“उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्नेर्यज्ञत्व मृत्विजां
दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अकृतं ‘कुर्वन्ति’; अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेष्वोऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिऋवेन कथं समा-
धान मिति, तत्राह—“यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वेन
यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञलोपचारः ॥ १९ ॥

निऋवस्य कालं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—
“तदाऽऽरक्ते निऋवीराश्ननक्ताश्इतीति^५ । किम् ‘अक्ते’ प्रस्तरे

१— ‘तदुपरिभाविनी’—इति छ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ९ । ३— वा० सं० ५. ७. २० ।

४— तथा चामरः—“अपलापस्तु निऋवः”—इति (१. ६. १७.), पुनः

“अपह्ववेऽपि निऋतावपि निऋवः”—इति (३. ३. २०७.) च ।

अपह्ववोऽपलापो निऋतिः शाक्य मिति तद्वृत्तिकायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. १०, ११ ।

निऋवः कर्त्तव्यः, उतानक्ते? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुतिः^१ । अक्रस्य
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २० ॥

“ते निऋवत एष्टा रायः प्रेष इति^३ । निऋवमन्त्रस्थाय मर्थः ।
हे ‘एष्टः’ ! त्वजन्तस्य सम्बुद्धिः । धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने^४ !
अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिऋवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्यः ।
‘रायः’ धनानि, प्रयच्छन्निति प्रेषः । किमर्थम्? ‘इषे’ अस्त्राय,
‘भगाय’ सौख्याय च । तथा ‘ऋतवादिभ्यः’ सत्यवादिभ्योऽस्त्रभ्यम्
‘ऋतं प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः । सर्वदेवाभ्याम् ‘द्यावापृथिवीभ्यां’ ‘नमः’ अस्तु । ऋतशब्द-
स्योदकयज्ञाद्यर्थेषु^५ अभिमत मर्थं माह— “सत्यवादिभ्य इतीति ।
द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निऋव इत्याह— “द्यावापृथिवीभ्या
मेव निऋवत इति । अस्तु नमस्कारेण तथोर्निऋवः, इतरेषां
देवानां स कथं कृतः स्यादिति, तत्राह— “यथोरिदं सर्वं मधीति ।
यस्मात् तथोरन्तः ‘इदं’ परिदृश्यमानं सर्वम् ‘अधि’ स्थित मिति

१— पा० सू० ८. २. ६७ । २— ‘विलम्बेनाग्नौ’—इति क ।

३— तै० सं० ६. २. २. ६ । निऋवप्रकारस्वापस्तम्बेन स्फुटं दर्शितः
(अग्नौ सू० ११. १. १२.) ।

४— “यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्”—इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १
४. ६ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

५— निघ० १. १२. ६८ (उदकम्), २. १०. २८. (धनम्), ३. ११. ६
(सत्यम्), निरु० ६. ४. ७ (यज्ञः), १०, ४, ४ (नायुः) ।

शेषः; तस्मादित्यर्थः । अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादी,
तयोरधीदं सर्वं मिति^१ ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्तृकं प्रैषं दर्शयति—“अथाह समुल्लुप्य प्रस्तर
मग्नीन्मदन्धापाद्दतीति^२ । 'प्रस्तरं' 'समुल्लुप्य' सम्यगादृत्येत्यर्थः । हे
'अग्नीत्!' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तप्ताः, 'ताभिरेहि'
इति, 'आह' इति शेषः । तम् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि'
अग्नेरुद्धोर्द्धभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्^३ । अनुप्रहरणस्य प्रयोजन
माह—“एतेन ह्यत ऊर्द्धानीति । 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण ।
उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजन माह—“तदेवास्यानुप्रहतभाजनं
भवतीति । 'तम्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' आग्नीद्भिः
सुरक्षिते देशे 'निदधाति' स्थापयेत्^४ ॥ २२ ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. ७. २ ।

२— का० औ० सू० ८. २. ११ ।

३— 'अति हरति, न प्रहरेत्'-इति छ ।

४— का० औ० सू० ८. २. १२ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यक्षुस्योपसुदः शिरः प्रवुर्ग्यः । तस्माद् यदि
प्रवुर्ग्यवान् भुवति प्रवुर्ग्येण प्रचर्य्याथोपसुद्धिः प्रचरन्ति
तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्ने
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्युतिषजति तस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पुर्व्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थौनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंल्लोके
रजता मन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृखत । तु ऽएताभिरुपसुद्धिरुपासीदं-
स्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसुदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसुदा पुरं जयन्तीति
यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्व्वै देवा उपसुद्धिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
ल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिं-
ल्लोके कुश्वन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतुल्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसुद्धिर्यजते ॥ ५ ॥

* “दिवि”-इति ग, घ ।

† “निमांल्लोकान्”-इति क, ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ता वा ऽश्वाज्यहविषो भवन्ति । व्वजो वा ऽश्वाज्य
मेतेन वै देवा व्वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैषु एतेन व्वज्रेणाज्येनेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपभृत्यो
ऽइतरुथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व
उपमृत्यीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपभृति
तद्द्वजमभिभारं* करोति तेन व्वज्रेणाभिभारेणेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ । ताभ्यां साहुं
गृह्णाति विष्णव ऽशकाकिनेऽन्यतरु मेवाघार माघारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माघारु माघार्याभि-
जित्या ऽअभिजयानीति तस्मादन्यतरु मेवाघार माघार-
यति युः सुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । सीद होतरित्येवा-

* 'मतिभारं'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† "सुवेण"-इति ग, घ ।

होपविशति होता होतृषुदन ऽपविश्य प्रसूति प्रसूतो
ऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नग्रयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहामि
यजेति व्षट्कते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति व्षट्कते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानुयमान आह
वृष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वृष्णं यजेति व्षट्कते
जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानुच तिष्ठन् जुहोति । न युथेदं
ऽचरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या ऽभिजयानीत्यथ युदेता
देवता युजति वृज्र मेवैतत् सुःस्कारोऽत्यग्नि मनीकः
सोमः शल्पं वृष्णं कुल्ललम् ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वृज्रः । अग्निर्वा ऽश्रुहः सोमो राचि-
ऽथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्द्वै परिस्रवमानः संवत्सरुं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृज्रः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृज्रेण

* 'जुहोति'—इति ख । एव मुत्तरत्रापि द्वयोः ।

† 'युथेदं'—इति पाठः सा०—सम्मत इति डा० वेवरः । 'यथेदं'—इति च ।

‡ 'संस्कारो'—इति क, ख । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्ललम्'—इति ख । अथ मेव पाठः कच्छीच्छेदाद् परस्थः स्यात् साधुः ।

पुरः प्राभिन्दन्निमांस्त्रोकान् प्राजयंस्तथो ऽण्वेषु एतेन
संवत्सरेण वृज्रेणेमांस्त्रोकान् प्रभिनुत्तौमांस्त्रोकान्
प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्रु उपसद् उपेयात् । त्रयो वा ऽच्यतुवः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षट् वा ऽच्यतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत् सुःस्क-
रोति ॥ १८ ॥

यद्युद्वाद्दशोपसद् उपेयात्* । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति । द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्व्युं संवत्सर-
स्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवै-
तत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स युत् सायुम्प्रातः प्रचरति । तथा ह्येव सम्पुत
सम्पद्यते स युत् पूर्वाह्णे प्रचरति तुज्जयत्यथ युदपराह्णे
प्रचरति सुजित मसदित्यथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां जित्वा स्वाः सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'-इति ग, घ ।

† नाख्येत् पदं ख-पुस्तके

स युत्प्रचरति । तद्युध्यत्यथ युत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्यथ
युज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रुपद्यते ॥ २२ ॥

सु जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्नेऽशया तनूर्वुर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं व्वुचो
अपावधीत्त्वेषं व्वुचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुःरूपा हि
सासौदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्वुर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वुचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवुः-
रूपा हि सासौद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्वुर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वुचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुःरूपा
हि सासौद्गुरिणी हि सासौद् युद्यु द्वादशोपसुद उपे-
याच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसुदा मेव । पर उर्वीर्वा ऽअन्या
उपसुदः पुरोऽह्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ
दावुथ चींस्ताः परउर्वीरुथ यासां चीन् प्रथमाहं

* 'गह्वरेष्ठा'-इति डा०-वेबर-सम्मतः । एव मुत्तरयोश्च'दयोः ।

दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः पर
उर्वीर्याः पर उर्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तुपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत् परः-पर एव
वुरीयस्तुपो भवति परः-परः श्रेयाःसंलोकं जयति
व्वसीयानु हैवासिंल्लोके भवति यु एवं व्विद्वान्
पुरोऽह्वीरूपसुद उपैति तस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसुद
उपेयाद् युद्यु द्वादशोपसुद उपेयात् त्रींश्चतुरहं दोहुयेद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्य मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— “ग्रीवा वै
यज्ञस्योपसदः, शिरः प्रवर्ग्यः^१; तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रवर्ग्यथोपसद्भिः प्रचरन्तीति^२ । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यानन्तर^३
मुपसदन्तुष्ठानेन ‘ग्रीवाः’ अवयवापेक्षया बद्धवचनम्, ‘प्रतिदधाति’
शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्”—इति^४

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदां ग्रीवात्वम् (१. ५. ८.) ।

२— “प्रवर्ग्योपसदावतः”—इति का० श्रौ० सू० ८. २. १५ ।

३— प्रवर्ग्यं मुपरिष्ठाद् वक्ष्यति (२६. २. १.) ।

४— इहैवोपरिष्ठाद् वक्ष्यति (२६. ७. ५३.) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्ग्यवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्षम्”—इति^२ ॥ १ ॥

“तथाः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति । “अग्निर्वाचाणि जह्वनद्”—“य उद्य इव प्रर्थवाः”^३, “लं सोमामि सत्यतिः”—“गयस्कानो अमीवहाः”^४, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—“त्रीणि पदा विचक्रमे”^५,—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः^६ । तेष्वाद्याः प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्कालौनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः^७ । घौवाणा मङ्गुलिवत् प्रसिद्धपर्याभावात् ‘अस्थीनि’—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति—“देवाश्च वा असुराश्चे-
त्यादिना । ‘अयस्मथीम्’—इत्यत्र “अयस्मथादीनि हृन्दसि”—इति^८
भ-सञ्ज्ञायां पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्थाभावः । “हरिणीं दिवोति ।
हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमथी मित्यर्थः ॥ ३ ॥

“तद्वै देवा असृष्टतेति । ‘तत्’ पुरत्रयम् ‘असृष्टत’ “सृ-
ष्टिमायाम्”^९ हिंसितवन्तः, ते ‘देवाः’ । यस्मात् ‘एताभिः’

१— अतएवोक्तं कात्यायनेन “उपसदेव वाप्रवर्ग्ये”—इति ८. २. १६ ।

२— आश्व० औ० सू० ४. ८. १६ । ३— ऋ० सं० ६. १६. ३४, ३६ ।

४— ऋ० सं० १. ६१. ५, १२ । ५— ऋ० सं० १. २३. १७, १८ ।

६— विहितश्चैताः ऐ० ब्रा० १. ४. ८ ; आश्व० औ० सू० ४. ८. ८ ।

७— ऐतरेयकेऽप्येव मेव, किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्यः (१. ४. ८.) ।

८— पा० सू० १. ४. २० ।

९— सा० प० १३ धा० ।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि चौणि पुराण्यावृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसद्साधनत्वादासा सुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थः^१ । उक्त सुप-सदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति— "तस्मादाङ्गुपसदा पुरं जयतीति । 'आङ्गः' अभिज्ञाः कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदन-दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधानं न मृषेत्याह— "यदहेति । 'उपासते' उपेत्यावृणन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । "तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एषः' यजमानोऽपि पुरः प्रभिनन्ति, जयति चेति प्रेषः । न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुर मेव न भवेदित्याह— "नाहैवास्मा अस्मिंस्लोके कश्चन पुरः कुरुत इति^२ ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"—इति यत् सङ्गहेणोक्तम्, तदेव स्पष्ट-यति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागचयार्थं माज्यग्रहणप्रकारं माह— "स वा अष्टौ कृत्वो जुङ्गां गृह्णाति चतुरूपमृतीति^३ । 'अष्टौ कृत्वः' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव कृत्वो जुङ्गा मिति । अत्र 'एव'-कारेण "अथो इतरथाङ्गः"—इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तद्यज्ञ मतिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुङ्गा मष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणीताद्युपसत्"—इति का० श्रौ० सू० प. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐतरेयब्राह्मण-तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१. ४. ६, ६. २. ३.) ।

३— का० श्रौ० सू० प. २. २६, २७ ।

ऋत्वात्, तस्य च सुखत एवाष्टवारगृहणात्, वज्र मेव सुखप्रदेश-
भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुक्त्वा मष्टौकत्वो गृहणं प्रशंसति— “अग्नीषोमौ
वै देवानां सयुजौ, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति ।
गृह्णातीति शेषः^१ । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ स्रुत्यां द्वितीय
माधारं निषेधति— “अन्यतर मेवाधार मिति । ‘यं श्रुवेणाधार-
यति’ त मन्यतर मित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माधारं
प्रशंसति— “प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तरं प्रतिक्रमण-
मभवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय स्त्रौष मेवाधार
माधारयेदिति स्मृतिः ॥ ९ ॥

“अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीत इति^२ । अध्वर्युराह ‘आश्रा-
वय’ इत्युक्त्वा, “अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि “मानुष इत्यन्तं न
ब्रूयादित्यर्थः ; किन्तु ‘सौद होतः’ इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व-
लायनः— “ईक्षितः सौद होतरिति वीरु उपविशेत्”—इति ।
“होता होतृषदन उपविश्य प्रसौतीति । वेदेरुत्तरा ओणिर्होतृ-
षदनम् । “घृतवती मध्वर्यो स्रुष मास्यस्व”—इत्यनुजानीया-
दित्यर्थः । ‘स्रुचौ’ जुहूपभृतौ ॥ १० ॥

“स आहातिक्रामन्नित्यादि^३ । ‘अतिक्रामन्’ आहवनीयस्य
दक्षिणभागं प्रति गन्तुं वेद्यतिक्रमं कुर्वन्, “अग्रयेऽनुब्रूहि”—‘इति’

१— तै० सं० ६, २, ३, ४-६ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८, २, ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ८, २, ३१ ।

होतारम् 'आह' । अग्नेर्यागार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्रावण-
प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज"-इति आह । याव्यां पठेति
ब्रूयादित्यर्थः । 'वषट्कृते' होचा "वौषट्"-इत्युक्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकाल माह— "अथ यदुपभृत्याज्यं भवति, तत्
समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति" । 'समानयमानः' जुहुं
प्रक्षिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानच तिष्ठन् जुहोतीति । 'अच' एतस्मिन्नेवाश्व-
नीयदक्षिणदेशे । "न यथेदं प्रचरन् सञ्चरतीति । दर्शपूर्णमाशेषां
'यथेत' येन मार्गेण गतः, तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति,
तथाच न कर्त्तव्य मित्यर्थः । तथाविधे एकत्रैव होमः 'अभिजित्यै'
भवति । अतः 'अभिजयानि'-इति एकत्रैव तिष्ठन् जुहुयात् ।
प्रकृतिवत् प्रतिथाग माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्ये; अपि तु सह-
देवातिक्रम्य चीन् घागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अग्न्यादियाग-
चयं प्रशंसति— "अथ यदेता इति । कथं मेतासां यागेन यज्ञः
संस्तुतो भवतीति तद्विभव्य दर्शयति— "अग्निं मनोक मित्या-
दिना । 'मनोकम्' वज्रस्य^१ सुखप्रदेशः, 'शस्यं'^२ ततः पूर्वा भागः,
'कुल्लासं' तत्पुच्छभागः^३ ॥ १४ ॥

१— "अर्द्धं ऊत्वा सोमाय"—इति का० औ० सू० ८. २. ३२ ।

२— का० औ० सू० ८. २. ३३ ।

३— 'वज्रस्य'-इति छ, च ।

४— 'कल्पं'-इति छ ।

५— "अग्निं मनोकम्, सोमं शस्यम्, विष्णुं तेजसम्"—इति तै० सं० ६.

२. ३. १ । ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१. ४. ८.) ।

उक्तं वज्रत्वं संवत्सरतयोपपाद्य प्रशंसति— “संवत्सरो हि वज्रो-
ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अज्ञो
रात्रेश्च योऽन्तराज्ञः काशः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाश-
व्यापित्वादिति भावः । ‘एतत्’ चयं ‘परिज्ञवमानं’ पुनःपुनरावर्त्त-
मानं ‘संवत्सरं’ निष्पादयति ॥ १५ ॥

“संवत्सरो वज्र इति । स च ‘संवत्सरः’ ‘वज्रः’; वज्र-
रूपाम्यादिचयावृत्तिरूपत्वात् । “तस्मादेता देवता यजतीति
उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति— “स वै तिस्र उपसद उपेयात्,
त्रयो वा ऋतव इत्यादिना^१ । “द्विरेकया प्रचरतीति^२ । आग्नेयादि-
यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि ‘द्विः प्रचरति’ अनु-
तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीक्ष्योच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— “ताः षट् सम्यद्यन्त
इत्यादिना^३ ॥ १८ ॥

त्रित्वपक्षवदुपसद्वादशत्वपक्ष मपि विकल्पयति— “यद्यु द्वादशो-
पसद इति^४ । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिन मुपसदोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं
विधत्ते— “द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीष्णा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’—इत्युक्तं द्विरनुष्ठान मनूद्य अनुजयसम्यक्त्यानुकूल्या-
त्मना प्रशंसति— “तास्यत्सुर्विश्रितिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ । २— का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ ।

३— तै० सं० ६. २. ३. ६-१२ इत्यव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४० ।

“स यत् सायं प्रातरिति^१ । सम्पत्तिषाम्यं विभज्य दर्शयति—
 “स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अप-
 राह्नप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः । आग्नेयादियागत्रयवत्
 दर्विहोमरूपं कश्चिदुपसङ्गोमं विधत्ते—“अथ यज्जुहोतीति ।
 अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः । विहित
 सुपसङ्गोमं पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति—“इदं
 वै पुरो युद्धान्ति, त्वां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि
 लोके दृश्यत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युद्धान्ति, भिन्दन्ति,
 पश्चात् तां जयन्ति, सुविजिताश्च पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त
 इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति—“स यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचारः’ आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागत्रयप्रयोगः, स
 एव युद्धस्थानीयः । कृत्स्नसमापनं, तत् जयस्थानीयम् । उपसङ्गोमः,
 स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसङ्गोमे मन्त्रं विधातु माह—“स जुहोति यथा
 द्विरेकस्याङ्गः प्रचरिष्यन् भवतीति^२ । उक्तानुसङ्कीर्त्तन सुपसद्यागव-
 दुपसङ्गोमोऽपि एकस्मिन्नह्नि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम् ।
 मन्त्रस्याय मर्थः^३ । हे अग्ने! ‘ते’ तव या ‘तनूः’ ‘अथःश्रया’ अयमि
 श्रेते इत्यथःश्रया, अयोरूपेत्यर्थः । ‘वर्षिष्ठा’ उत्तरा, ‘गङ्गरेष्ठा’

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३७. । तै० सं० ६. २. १. ७, ८ ब्रह्मथम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३५ ।

३— वा० सं० ५. ८. १ ।

गङ्गरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उग्रं'
'लेषं' 'वचः' 'अपावधीत्' । उग्रस्त्रेषयोरर्थस्तेत्तिरीयके स्पष्ट
मान्नातः— "अग्रनया पिपासे ह वा उग्रं वचः, एनस्य वैरहत्यञ्च
लेषं वचः"—इति^१ । मन्त्रे यादृगूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थ-
त्याह— "एवंरूपा हि साधोदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपसम्पन्नावपि व्याख्येयौ^२ ॥ २४ ॥

एव मुपसत्तयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पत्रे न्यायसिद्ध
मर्थं ब्राह्मणं स्वयं मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्यु द्वादशोपसद
उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति । अयःशयेत्येतन्मन्त्र-
साध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ध्वहस्तु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय-
मन्त्रसाध्यापि चतुर्द्दिनं मावर्त्तयेत् । तृतीययाप्येवम् । एवं द्वादश
सम्पाद्याः । कोऽर्थ उक्तो भवति ? अयःशयादीनां चयाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकोपसदं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "था ते
अग्नेऽयःशया"—इति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु
दिनेषु रजःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु
हरःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि । यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति
पथः, ताः 'व्रतोपसदः', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः । 'पर-
उर्वीः' उपर्युपरि एकद्वादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति, ताः 'पर-

१— तै० सं० १. २. ११ सा० भा० अष्टम्यम् ।

२— वा० सं० ५. ८. २, ३ ।

३— का० औ० सू० ८. २. ३५, ३८ ।

उर्ध्वः' उपसदः । 'ताः' केचनानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽङ्घ्रिः' उपर्युपरि ह्रस्वीयस्य इत्यर्थः^१ । 'ताः' केच-
नानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्द्विविधाना मप्युपसदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूप्यान् वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽङ्घ्रिरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तत्राह—“तपसा
वै लोकं जयन्तीति । परोऽङ्घ्रिषु उपर्युपरि स्तनद्वारासेन पयोह्रासात्
तयोर्द्विद्विरुपर्युपरि भवति, तथा लोकं मप्युपर्युपरि जयति । तथा
परउर्वी-पक्षे स्तनवाङ्मयसम्भवेन शरीरचयाभावात् शिरकालं
भ्रूलोके 'वक्षीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'^२ । द्वादशोपसत्पक्षो
व्रतप्रकारः कथं मिति, तत्राह—“यद्यु द्वादशेति^३ । प्रथमं 'चतुरहं'
प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चींस्त्रीन्' स्तनान् 'दोहयेत्'
द्वितीये चतुरहं 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'^४ इति ॥ २७ ॥
५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१—“त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तरयोः”—इति का० औ०

सू० ८. ३. १, २ ।

२— का० औ० सू० ८. ३. ४ । ३— का० औ० सू० ८. ३. ५ ।

४— तै० सं० ६. २. ३. ७-१४ प्रच्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।
 पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥
 ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूर्वधौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतस्त्रताधेनुषौवर्णभूमौः ।
 रत्नोत्सां हक्कावाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्धो,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 श्राज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्धः ॥

इति श्रीमद्राजाधिगजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

१—“कण्डोसङ्ख्या १२२”—इति क, ख ; “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति
 ग, घ । तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०,
 ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क० ; सङ्कलनया १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एष पूर्वाद्धोर्ं व्वर्षिष्ठ स्थूणाराजो भवति ।
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् व्विक्रमांस्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पुञ्चदश व्विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पुञ्चदश व्विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः१ । प्राङ् षड्विंशतं व्विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सु पूर्वाद्धः॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः१ । दक्षिणा द्वादश व्विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽऽसः ॥ ५ ॥

* 'तः'-इति, †-†-१-१ 'त्रोः'-इति, ॥ 'द्धः'-इति ष ग, घ ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः* । उदङ् द्वादश व्विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽस एषा माघा
व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा
वै व्विराड् विराजा वै देवा अस्मिंस्लोके प्रत्यतिष्ठं-
स्तथो ऽएवैषु एतद्विराजैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽअपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
व्विराड् विराजैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । षट्-
त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
सुमाश्रुवत तथो एवैषु ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकं सुम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतु-
र्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्द्धे एषु यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्
भवत्येषा माघा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पञ्चाद्वरीहसौ भवति । पञ्चाद्वरीयसौ षष्ठ्यु-

* 'ङ्कोः'-इति ग, घ ।

† 'अस्मिंस्लोके'-इति क, ग, घ । एव सुत्तरत्रापि । .

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽग्नयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् न
प्रत्यादद्या इति ॥ १६ ॥

सु होवाच। अनिन्द्या वै मावृषतु सोऽनिन्द्यैर्वृतो
नाशक मुपक्रमितु मिति तुस्मादु हानिन्द्यस्य वृतो
नापक्रामेत् तु ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्त्स सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्याचं दक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्‡
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तदु तुद्यञ्जस्य कर्म
नु व्यमुच्यत युदाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णं-
त्तस्मादु ह स्माहुरङ्गिरसो व्ययं वा ऽश्रात्विजीनाः
सो व्ययं दक्षिणीया ऽश्रुपि वा ऽअस्माभिरेष
प्रतिग्रहीतो यु एष तुपतौति तस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'—इति ग, घ ।

† 'क्रीः'—इति ग, घ ।

‡ 'प्रत्यगृह्णाः'—इति क ।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपङ्घ्रियते
 यु एष तुपति यद्यश्चः श्वेतं नु विन्देदपि गौरेव
 श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्घ्रियते
 यु एष तुपति ॥ २० ॥

तुभ्यो ह व्वाक् चुक्रोध । केन मदेश श्रेयान् बुभुनाइ
 केनाइ युदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा हैभ्योऽप-
 चक्राम सोभयानन्तरेण देवासुरान्तसंयत्तान्त्सःही
 भूत्वाद्ददाना चचार ता मुपैव देवाऽश्रुमन्त्रयन्तोपासुरा
 अग्निरेव देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस
 मुसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्युन्यवाच । युद्ध उपावर्त्तय किं
 मे ततः स्यादिति पूर्वा मेव त्वामेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ
 हैषा देवानुवाच यां मया क्वाश्चाशिष माशासिष्यध्वे सा
 वः सुर्वा समर्द्धिष्यत इति सैवं देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

स युद्धार्थमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं[†] व्याघारयति
 युदेवैना मदो देवाऽब्रुवन् पूर्वां त्वामेराहुतिः
 प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्वां ममेराहुतिः प्राप्नोति

* 'मुसुराणाम्'-इति ख ।

† 'ऽग्ना । उत्तरवेदिं'-इति ख ।

व्याग्धेषा निदानेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-
स्यैव सर्व्वत्वाय व्याग्धि यज्ञो व्यागु ह्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते । युगेन युष हुरन्ति
शम्यया यतो हुरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
युदेवादुः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैना मेतद्यज्ञे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिंही हैनं
भूत्वा क्षिणोति नो हामाकुर्वीति सिंही हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यज्ञं तदन्यच्चात्मनः कुर्वीति
तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात्तस्मा ऽर्णां
दद्यात् स यद्ददाति तदेनं सिंही भूत्वा नु क्षिणोति
यद् समानबन्धवे ददाति तद् नान्यच्चात्मनः कुरुत
ऽप्यो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

अथ शम्याञ्च स्प्यञ्चादत्ते । तद्य एष पूर्वाङ्गं
उत्तराङ्गं शङ्कुभूवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रकामति चोन्वि-
क्रमांस्तच्चात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य माषा
नाच माचास्ति युचैव स्वयं मनसा मुन्येतुग्रेषोत्करं
तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'ह्येषा'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'-इति ग, घ ।

स व्वेद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स परिलिखति तप्तायनी मेऽसृतीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स परिलिखति व्वित्तायनी मेऽसृतीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्§ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा व्यथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच नाथैतुन्मावताद्विति॥ २९ ॥

अथोत्तरतः¶ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा व्यथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच व्यथैतुन्मावताद्विति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । युच हरति तुदमीदुपसौदति स वाऽऽम्रौना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वाऽऽम्रुन् देवाऽऽम्रुमेऽम्रौन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्तुऽद्म एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा महैव द्वेऽऽस्याः पुरे तेनैवैतुन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'न्तात्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'एति'-इति ग, घ ।

§ 'अथानुवेद्यन्त'-इति क, ख । ॥ 'द्विति'-इति ग, घ ।

¶ 'रतः'-इति ग, घ ।

** 'द्विति'-इति ग, घ ।

स प्रहरति । त्विदेदग्निर्भो नामाग्ने ऽञ्जिर आयुना
 नाम्नेहीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् सुमीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हृत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाष्ट्रं नाम यच्चियं तेन त्वादध ऽडुति
 यत्तेऽनाष्ट्रं रुक्षोभिर्नाम यच्चियं तेन त्वादध ऽडुत्येवै-
 तदाहानु त्वा देवतीतय ऽडुति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टां हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःसक्तेश्चत्वालाङ्ग-
 रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतुद्दिग्ब्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति । सिंःह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति सा युदेवादुः सिंःही भूत्वाशान्तेवाचरत्तुदेवैना
 मेतदाह सिंःह्यसीति सपत्नसाहीति त्वया व्ययुः
 सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतुदेवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रौ वा सर्वतः करोति । युजमानस्य वा
 दश-दश पदानि दशाक्षरा वै त्विराड् वाग्वै त्विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानत्रासौनो
 व्याधारयाणौति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरभ्युक्षति । सा युदेवादुः सिंःही भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा
ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तुस्मादद्भिरभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिद्धसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता
भ्राजन्त इव हि सिकता ऽअग्नेर्वी ऽएतद्वैश्वानरस्य भुक्त
यत्सिकता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तुयो
हैना मग्निर्नु हिनस्ति तुस्मात् सिकताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सिद्धसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्यथैनां द्यादयति सा छुन्नैताः राधिं व्वसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्घमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यातानूनमे च सोमाप्यायननिम्नवौ ।

उपसञ्चेति पञ्चार्थास्तुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं
कात्यायनेन— “अपवसथ्यात् पूर्वोऽहनि पौर्वाह्निक्या प्रथमं वेदौ

मिमीते”-इत्यादि । तदेतदाह— “तद्य एष पूर्वाङ्घ्रौ वर्षिष्ठः
 स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति चीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं
 निहन्तीति । ‘य एषः’ स्थूणाराजः ‘पूर्वाङ्घ्रैः’ पूर्वाङ्घ्रौ मर्हतीति
 पूर्वाङ्घ्रैः^१, प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः
 पृथुस्तम्भोऽस्ति, ‘सोऽन्तःपातः’ ऐष्टिकवेदेर्महावेदेऽन्तरालसञ्चरः ।
 ‘तस्मात्’ स्तम्भात् ‘प्राङ् प्रक्रामान् प्रक्रामति चीन्’ । ‘तत्’ तच्च
 तृतीयप्रक्रमावसाने ‘शङ्कुं’ निहन्त्यात्, स्थापयेत्^२ ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह— “तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । ‘सा दक्षिणा
 श्रोणिः’ मर्यादा भवति^३ ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्यमपि— “तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरदङ्कि-
 त्यादि^४ ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागवधिं प्रदर्शयति प्राचीनावधिमाह— “तस्मा-
 न्मध्यमाच्छङ्कोः षड्त्रिंशत् विक्रमान् प्रक्रामतीति^५ ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— “तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति ।
 ‘तस्मात्’ पुरोदेशस्थात् ‘मध्यमाच्छङ्कोः’ श्रोणितः सकाशात्

१— ‘शलायाः पूर्वाङ्घ्रौ भवः पूर्वाङ्घ्रौ’-इति या० दे० ।

२— स निहतः शङ्कुः सन्तःपातसञ्चको भवतीति पितृभूतिकर्कोदयः ।

३— का० श्रौ० सू० च. ३. ७ ।

४, ५— का० श्रौ० सू० च. ३. ६, १० ।

६— का० श्रौ० सू० च. ३. ८ ।

अंसयोरीषन्नूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम् । इत्थं सर्वतो
मितायां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वय मेव
व्यवच्छिनन्ति— “एषा मात्रा वेदेः”—इति^१ ॥ ५, ६ ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशंसिषुरादौ पश्चान्मानं
प्रशंसति— “अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवतीति । त्रिंशत्पक्षे,
विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् त्रिंशदक्षराणि । स्पष्ट मन्यत् ॥ ७ ॥

पश्चान्माने पचान्तर माह— “अथो अपि चयस्त्रिंशत्
स्युरिति । ‘अथो’-शब्दः पचं व्यावर्त्तयति । “न वा एकेनाक्षरेण
ह्रन्दांसि वियन्ति”—इतिन्यायात्^२ प्रतिपाद मेकैकाधिक्येन
विराजस्तयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति— “अथ यत् षड्त्रिंशद्विक्रमा
प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्यास्तुरक्षराधिक्येनोष्णिगादि-
क्रमेण वृहत्याः षड्त्रिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोरंसयोः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति— “अथ
यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि
विस्तारेण ‘चतुर्विंशतिविक्रमा भवति’ । “पूर्वाद्ध्रिं वै यज्ञस्येति ।
‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एषः पूर्वाद्ध्रिः’ । गायत्र्याः
पूर्वाद्ध्रिंत्वं “गायचं वै प्रातस्सवनम्”—इतिश्रुतेः^३ सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ११ ।

२— अथ याद्विकदेवहता पद्धतिश्चास्ति ।

३— ऐ० ब्रा० १. १. ६, २. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

४— ऐ० ब्रा० ६. २. २ द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ३. १.) ।

ओणिभागस्योक्तं मंसभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति—
 “अथ यत् पश्चाद्द्वरीयसी भवतीति । ओणिभागस्य चिञ्जत्-
 प्रक्रमलोकेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्द्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्लोके ‘पृथुओणिः योषा’ प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भाग-
 स्यापि ओणित्वात् पृथुत्वं युक्तं मित्यर्थः । ओणिपृथुत्वं कुचोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— “तस्मात् पश्चाद्द्वरीयस इति ।
 प्रजायन्तेऽत्रेति ‘प्रजननं’, पश्चाद्भागे उरुतरं यत् तत् ‘पश्चाद्द्वरीयः’ ।
 तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्द्वरीयस्त्वं
 प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवाद मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नासिका ह वा एषा
 यज्ञस्येति । नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्मृदोच्छ्रितता कर्त्तव्या । उन्नतत्वं मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण
 प्रशंसति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदेः’ सौमिक्याः ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ मृदं क्षिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदिः’
 इति ‘नाम’ सम्यञ्चम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविधत्तं माख्यायिका माह— “द्वयो ह
 वा इदं मये प्रजा आसुरिति । ‘अये’ सृष्टेः पूर्वम्, ‘द्वयोः’
 द्विविधा एव ‘प्रजाः’ ‘आसुः’ अभवन् । कास्ताः ? ‘आदित्यासै-
 वाङ्गिरसश्च’ । ते ‘अङ्गिरसः’ ‘पूर्वे’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो

‘यज्ञं’ सम्भृतवन्तः । सम्भृतयज्ञाः ‘ते’ ‘अग्निम्’ इत्यम् ‘ऊचुः’— हे अग्ने! त्वं ‘नः’ अस्माकम् ‘इमां’ ‘श्वःसुत्यां’ परेद्युःक्रियमाण मभिषवम् ‘आदित्येभ्यः प्रब्रूहि’; त्व मपि ‘अग्नेन’ सोमयागेन ‘नः’ अस्मान् ‘याजयेति’ । एव सुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

“ते हादित्या ऊचुरिति । ता इत्यं व्यचारयन् । कथम्? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अस्मानेव’ ‘अङ्गिरसः’ ‘याजयान्’ याजयेयुः, ‘वयं’ तु ‘न’ तान् याजयामः; तत्प्रकारश्चिन्त्यता मिति ॥ १४ ॥

“ते हेचुरिति । विचार्येत्य मूचुः । “न वा अन्येन यज्ञा-दपक्रमण मस्तीति । ‘अन्येन’ वक्ष्यमाणात् साद्यस्कात्तुष्टामात् अन्येन ‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मस्ति’; अतः ‘सुत्या मन्तरा मेव’ अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्व मेवास्माकं सुत्यां ‘धियामहे’^१ व्यवस्थापयिष्यामः ‘इति’ विचारितवन्तः । ‘ते’ ‘यज्ञं’ सुत्यालक्षणं ‘सम्भृत्य’ अग्निम् ‘ऊचुः’ ! ‘त्वम्’ अस्माभ्यं ‘श्वःसुत्याम्’ ‘अग्ने!’ प्रावोचः । ‘अथ’-शब्दस्त्वर्थे । ‘वयं’ तु ‘तुभ्यम्’ ‘अङ्गिरोभ्यश्च’ ‘अद्यसुत्यां’ अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या, तां ‘प्रब्रूमः’ । ‘तेषां’ तथा कुर्वता मस्माकं ‘त्वं’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

“तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघ्युरिति । एव सुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरसः’ एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ ‘प्रजिघ्युः’ । “दि गतौ वृद्धौ च^२” प्रेरयन् । ‘ते अङ्गिरसः’ ‘अद्ययेऽन्वागत्य’ ‘चुक्रुधुः’ ।

१— ‘धियामहे’-इति डा०-वेबर-वृष्ट-भाष्ये ।

२— स्त्रा० प० १० धा० ।

क्रुधद्रुहेर्ष्यादिना क्रुधियोगे षतुर्थी^१ । “कथं नु नो दूत इति ।
क्रोधप्रकार उक्तः । ‘न प्रत्यादृथाः’ आदरस्य प्रत्यादरं न कृतवा-
नसि ॥ १६ ॥

अग्नेहत्तरम्—“स होवाचानिन्द्रा वै मावृषतेत्यादि । प्रासङ्गिकं
किञ्चिद्धर्मविशेषं विधत्ते—“तस्मादु हानिन्यस्य वृतो नापक्रामे-
दिति । ‘सः’ ‘सद्यःक्रीः’ एकाहः सोमयागः । ‘एतेन आङ्गिरसः’
आदित्यान् अजयन् । दीक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रियमाण-
त्वात् ‘सद्यःक्रीः’ इति नाम ॥ १७ ॥

“तेभ्यो वाचं दक्षिणा मिति । तेभ्यः’ साद्यस्कयाजकेभ्यः
‘वाचम्’ एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निरा-
करणस्याभिप्राय माह—“हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति ।
‘यदि’ स्त्रीकरिष्यामः, तर्हि ‘हास्यामहे’ त्यचामहे, दक्षिणोत्तर-
काल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात् ; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् ।
असु, को दोष इत्यत आह—“यद् दाक्षिण माषीदिति ।
दक्षिणासम्बन्धि ‘दाक्षिणं’ कर्म । ‘तद्’ ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘कर्म’,
‘न व्यमुच्यत’ विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

“अथैभ्यः सूर्यं मित्यादि । स्पष्टम् । “तस्मादु ह साङ्गरिति ।
‘आङ्गः अङ्गिरसः’ स्वयं ब्रुवते—‘आर्त्विजीनाः^२ सः’ सम्यग्वृत्तिक-
योग्याः सः । तथा ‘दक्षिणीयाः’ दक्षिणायोग्याः । आर्त्विजीनव-

१— पा० सू० १. ४. ३७ ।

२— “यच्चर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहृतीत्युपसङ्ख्यानम्”—इति ५. १. ७१ सू० वा० ।

दक्षिणीयत्वयोर्हभयोरपि हेतुरुच्यते— “अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— “य एष तपतीति”—इति । प्रसङ्गात् साद्यस्कस्य दक्षिणा माह— “तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्वः श्वेत इति । अश्वः सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्^१, अध्वाशनसाम्याच्च^२ सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम् ; सोऽपि वर्णसाम्याच्च श्वेतो भवेत् ॥ १९ ॥

“तस्य रक्कः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदिशे ‘रक्कः’ हिरण्यफलको वर्तुलाकारो भवेत्^३ । “यद्यश्च मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । ‘तेभ्यः’ अङ्गिरोभ्यः ‘वाक्’ कुपितवत्यासीत् । “केन मदेष अयान् बन्धुना इ इति । ‘केन’—इति असूयार्थे भ्रुतिः^४ । ‘मत्’ मत्तः सकाशात् ‘केन’ ‘बन्धुना’, बध्नातीति बन्धुः, विशेषगुणः ; केन विशेषगुणेन ‘एषः’ सूर्यः ‘अयान्’ अतिशयेन प्रशस्यः । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणानां मभिधानाय पुनः ‘केना इ’—इति ग्रहणम् । “यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति । ‘यत्’ येन अतिशयेन ‘एतम्’ आदित्यम् ‘प्रत्यग्रहीष्ट’, ‘न माम्’ । अप्यविद्यमानः

१— “उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः”—इत्यादीश्चैव १०. ४. ७ ।

२— “यः कश्चाध्वानं मश्रुवीताश्वः स वचनीयः स्यात्”—इति, “अश्वः कस्मात् ? अश्रुतेऽध्वानं महाशशनो भवतीति वा”—इति च निरु० १. ४. १, २. ७. ५ ।

३— “अथ सुवर्णरजतौ रक्कौ व्युपास्यति”—इत्यादिकं मिहिवोपरिष्ठाद् (१२. ४. २. ११.) द्रष्टव्यम् ।

४— पा० सू० ८. २. १०३ ।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'उभयान् संयत्ताम् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । 'सिंहो भूत्वा' 'आद्दाना' जिघत्सया^१ समीपस्थं सर्वं स्वीकुर्वती 'चचार' । तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत् ; असुरार्थाङ्गानाय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

"सा देवानिति । उभयैरप्याहता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः । 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच' । हे देवाः ! 'यां कां च आग्निषम्' 'आशासिष्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याग्नीः 'वः' युष्माकं 'समर्द्धिष्यते' समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीव्याघारणं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽग्ना-वुत्तरवेदिं व्याघारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदिं व्याघारयेदित्यर्थः । "यदेवैना मित्यादि । एतद्व्या-घारणेन या आहुतिः, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा हुता भवति ; अतो व्याघारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माघार-णेन वाचः किं मायात मित्यत आह— "वाग्धेषा निदानेनेति ।

१— 'जिन्वमाना (? जिन्वत्सया)'—इति छ ।

२— नास्त्येतत् पदं छातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो वर-
धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः^१ ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिषाधनं द्रव्यं विधत्ते—“तां वै युगग्रन्थे-
नेति । युगेन ग्रन्थया चेत्यर्थः । युगवच्छ्रम्याया^१ अपि साधनत्वं
मस्तीत्याह—“युगेन यत्र हरन्तीति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘युगेन
हरन्ति’, ‘यतः’ यस्मात् तत्र ‘ग्रन्थया’ अपि ‘हरन्ति’; अतो
युगवच्छ्रम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह—“युगग्रन्थेन वा इति । ‘योग्यं’ योजनार्हं मन्त्रम् । ‘अदः’
विप्रकृष्टकाले, देवासुरथोर्युद्धकाले ‘सा’ यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्
‘सिंही भूत्वा’ ‘अग्रान्ता’ क्रूरा सती ‘अचरत्’ । ‘तत्’ तत्र युगेन
ग्रन्थया च मानेन ‘एनां’ वाचम् ‘एतत्’ इदानीं ‘यज्ञे’ योजितवान्
भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकं कश्चिन्नियमं विधत्ते—“तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न
प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । “नो ह अमा
कुर्वीतेति । ‘अमा’ सह, स्वात्मनेत्यर्थः, ‘नो ह’ नैव कुर्वीत^१ ।

१— तै० सं० ६. २. ७ सा० भा० इत्यथम् ।

२— “द्वान्निग्रदङ्कुलप्रमाणां श्रम्यां वारण्यीम्”—इत्यादि का० श्रौ० ५. ३.
२० सू० ४० या० दे० । “गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः
काष्ठविशेषः श्रम्या”—इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अनु० सा० भा०
(तै० ब्रा० ३. २. ६.) । “गदया सवृश्री बाहुपरिमिता श्रम्या ।
तया षतुर्दिक्षु उत्तरवेदी परिमितीते”—इति च तै० सं० ६. २.
७. अनु० सा० भा० ।

३— ‘अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा ममा सह स्वात्मनि न कुर्वीत’—इत्येव ह ।

‘क्षिणोति’ हिनस्ति । ‘क्षिणु क्षिंसायाम्’^१ । “नो हान्यस्या
इत्यादि । स्पष्टम् । ‘अस्य’ यजमानस्य । ‘समानबन्धुः’ एकविधि-
निबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः । तादृशोऽन्यः ‘पाप इवापि स्यात्’
पापी यदि भवेत्, ‘तस्मै दद्यात्’ । तादृग् विधाय दाने उक्त-
दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— “स यद् ददाति तदेन मित्यादिना ।
‘एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा’ निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थः ।
अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्यद मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“अथ ग्रन्थाञ्चेत्यादि । ‘एषः’ शङ्कुः ‘पूर्वाङ्घ्रिः’^२ सन्नपि ‘उत्त-
राङ्घ्रिः’ भवति । सौमिकवेदेरुत्तरांशस्य शङ्कुरित्यर्थः । ‘तस्मात्’
शङ्कोः सकाशात् ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यङ्मुखः ‘त्रौन्’ ‘विक्रमान्’ प्रक्रमान्
‘प्रक्रामति’^३ । तत्र चालालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, ‘सा चाला-
लस्य मात्रा’ । यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थः; चालालखननोत्पन्नयैव
मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह— “नात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तराङ्घ्रिशङ्कोः प्रत्यङ्प्रक्रमे चालाल इति यः पञ्च उक्तः, तेन
सह विकल्पितं पञ्च माह— “यत्रैव स्वयं मनसा मन्येतायेणोत्कर
मिति” ॥ २६ ॥

१— त० उ० ४ धा० । २— “पूर्वाङ्घ्रिं भवः पूर्वाङ्घ्रिः”—इति या० दे० ।

३— ‘त्रिपदः प्रक्रमः, अर्द्धचतुर्थपदो वा । पदं पञ्चपदाङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं
वा’—इत्यादि शुल्वसूत्रे ७. १५, १६ ।

४— “अत्रोत्तरवेदेर्द्वाकारौ । महावेदाः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण
निय्याद्यमानं पृक्तं आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः ।
मृत्तिका चालालगतेति तद्रूपोऽपर आकारः । तद्विषया बौधायनमते
मन्त्राः”—इति तै० सं० १. २. १२ मा० भा० ।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति— “स
वेद्यन्तादुदीचीं शम्या मिति^१ । दक्षिणश्रोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः ।
‘स परिलेखति’ शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पश्चादवधि-
निर्देशः कृतो भवति । तस्य मन्त्रः— “तप्तायनी मेऽसीति^२ । हे
भूमे ! ‘तप्तायनी असि’ तप्तः पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा
भवसि । मन्त्रं व्याचष्टे— “इमा मेवैतदाहेति । ‘हि’ यस्मात्
‘तप्तः’ पुरुषो दारिद्रेण दुःखितः सन् धनादिसाधनेच्छया ‘एति’,
तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

“अथ पुरस्तादित्यादि^३ । स्पष्टम् । “अस्यां हि विविदान
एतीति । ‘विविदानः’ धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः ‘अस्याम्’
एव खलु ‘एति’ गच्छति । अतो ‘वित्तायनी’ भूम्यभिधानं युक्त
मित्यर्थः^४ ॥ २८ ॥

“अथानुवेद्यन्त मिति । ‘अनुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति’ ।
अनेन चात्वालस्य दक्षिणश्रीमोच्यते । तत्र खननमन्त्रस्याय मर्थः—
‘मा’ मां ‘नाथिताद्’ याचिताद् हिरणादिरूपादर्थात् भूमे !
‘अवतात्’ रक्ष । “यत्र नाथे तन्मावतादिति^५ । ‘यत्र’ यस्मिन्
विषये ‘नाथे’ याचे धनादिकम्^६, ‘तत्’ तस्मात् त्वं माम् ‘अवतात्’
अव, रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० औ० सू० ५. ३. २०, २१, २५ ।

२— वा० सं० ५. ६. १ ।

३— का० औ० सू० ५. ३. २०, २५ ।

४— वा० सं० ५. ६. २ ।

५— का० औ० सू० ५. ३. २३, २५ ।

६— वा० सं० ५. ६. ३ ।

७— इतः परम् ‘?’-इति छ ।

“अथोत्तरत इति^१ । चात्वालख्योत्तरावधि परिलेखनस्य^२
 “अवतान्मा व्यथितात्”—इति^३ मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम्— “यच्च
 व्यथै तन्मावतादिति । ‘यच्च’ यस्मिन् विषये ‘व्यथै’ लाभोपाय
 मज्जानानो व्यथितः स्यात्, ‘तत्’ तस्मात् सकाशात् ‘अवतात्’
 अत्र ॥ ३० ॥

खाताया मृदस्यात्वालाद् उत्तरवेदिं^४ प्रति हरणं विधत्ते—
 ‘अथ हरतीति । ‘यच्च हरति’, ‘तत्’ तच्च, उत्तरवेदिप्रदेशे
 ‘अग्नीत् उपसौदति’ उपविशति आग्नीध्रः^५ । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’
 वक्ष्यमाणानि^६ ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । सत्सु अग्निषु चात्वालप्रदेशे
 तन्नामग्रहणं सुपपद्यते, त एवात्र कुत इत्यत्राह— “यान्वा अमून्
 देवा अग्नेऽग्नीनिति । ‘होचाय’ होमनिष्पादनाय, हविर्वहनाय
 ‘प्रावृणत’ प्रावृणन् । ‘ते प्राधन्वन्’ । धन्वतिर्गतिकर्मा^७ । ‘इमाम्’
 ‘अहैव’ । अहेति विनिग्रहार्थीयः^८ । इमां पृथिवीं परिविद्वेद्य
 असुरादयोऽपि ‘उपासर्पन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतत्’ एतेन ‘निदानेन’
 मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २४, २५ ।

२— ‘परिलेखने’—इति छ ।

३— वा० सं० ५. ६. ४ ।

४— “उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य
 स्थण्डिलस्य नामधेयम्”—इति का० श्रौ० ५. ३. १६ सू० या० दे० ।

५— वेदिपरिग्रहः पुरस्तात् १. २. १ (१ भा० १५१ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

६— “आह्नवीयः पुरस्तात्, मार्गालीयो दक्षिणतः, आग्नीध्रीय उत्तरतः ।
 इतीहैवोपरिष्ठात् (६. २. २१.) द्रष्टव्यम् ।

७— स्वा० प० ५६७ धा० ।

८— निब० १. २. ४ ।

“स प्रहरतीति^१ । ‘सः’ मृदो हर्त्ता अध्वर्युः, रफेन ‘प्रहरति’ खनेत् । मन्त्रस्थाय मर्यः^२— हे ‘अङ्गिरः’ अङ्गिरोनामकर्षिरूप ! ‘अग्ने !’ लम् । “यौऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्”—इति^३ श्रुतिः । आङ्गत्याधारभूतः । “नभो नाम विदेत्” । न भातीति ‘नभः’, एतत् ‘नाम’ विदेदित्यर्थः । यद्वा, नभो नामाग्निरिति ‘विदेः’ जानीया इत्यर्थः । तच्च ‘आयुना’ एतदात्मना ‘नाम्ना’ अभिधानेन युक्तः ‘एहि’ आगच्छ^४ । “स यदित्यादि । “आयुर्दधातीति ! ‘आयुः’-शब्दः सामान्येन श्रुतिः । ‘तत्’ अवदारितं ‘समीरयति’ उत्तरवेदिं प्रति सम्यक् प्रेरयति^५ । तत्र मन्त्रः— “योऽस्यां पृथिव्या मसीति^६ ‘यः’ लम् ‘अस्यां’ खातायां भूम्यां भवसि, तं त्वां समीरयामीत्यर्थः ॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— “हत्वा निदधाति यत्तेऽनाष्टष्ट मिति^७ । मृदा एकीभूत ! यत् ते, यद्वा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे ! मृत् ! ‘यत्’ ‘ते’ ‘अनाष्टष्ट’ रजोभिरहिंस्यम्, ‘यज्ञियं’ यज्ञार्हं ‘नाम’, ‘तेन’ नाम्ना ‘त्वा’

१— का० औ० सू० ५. ३. २६ ।

२— तत्पाठस्तु वा० सं० ५. ६. ५ ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ । निर० ३. ३. ५ ।

४— का० औ० ५. ३. ३०.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

५— ‘ईरयति’—इति छ ।

६— का० औ० सू० ५. ३. २८.— वा० सं० ५. ६. ७ ।

७— का० औ० सू० ५. ३. २६.— वा० सं० ५. ६. ८ ।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । "योऽस्याम्"-इतिमन्त्रेण^१ चिवारं
हरेत्^२ ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— "हे आह्वयमाणपदार्थ !
'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः ।
किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अत्रेति देव-
वीतिर्यज्ञस्तदर्थम्^३ ॥

अर्थसिद्ध मनुद्य प्रशंसति— "तां वै चतुःस्रक्तेरिति । चतस्रः
स्रक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात् साकल्येन
हरतौत्यर्थः ॥ ३१ ॥

"अथानुव्यूहतीति"^४ । अनुक्रमेण व्यूहनं मृत्प्रसारणं कुर्यात् ।
"सिंह्यसि"— इति^५ व्यूहनमन्त्रः । हे अनुव्यूह्यमाने ! वेदे ! त्वं
'सिंही असि' प्रागुक्तप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपत्न-
साही' शत्रूणा मभिभवित्री । तादृशी त्वं 'देवेभ्यः' तेषा मर्याय
'कल्पस्व' योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंह्यसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "सा यदेवादः सिंही
भवेति । उक्तः सिंहीभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्यं माह— "त्वया
वयं सपत्नानिति । "देवेभ्यः कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—
"योषा वेत्यादि ॥ ३२ ॥

१— वा० सं० ५. ६. ७ । २— का० औ० सू० ५. ३. ३०, ३१ ।

३— का० औ० सू० ५. ३. ३२.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

४— का० औ० सू० ५. ३. ३२ ।

५— वा० सं० ५. १०. १ "कल्पस्व" ।

“तां वै युगमात्रीं वेत्यादि^१ । षडशीत्यङ्गपरिमिता ‘युग-
मात्री’ । दिक्चतुष्टयापेक्षया “दश-दश”-इति वीक्षा । युगमात्रस्य
पूर्वं मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपक्षं प्रशंसति— “दशाक्षरा
वै विराडिति । सर्वत्र विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च
‘विराड्=वाक्’ । मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ‘वाग्=यज्ञः’ ।
अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः ।
“मध्ये नाभिका मिव करोतीति^२ । अस्या नाभिर्नाभिका । तस्या
निर्माणप्रयोजन माह— “समानचेति । एकत्र स्थित्वा सर्वत्रो-
त्तरवेद्यां व्याघारणस्याशक्यत्वात् तस्मिद्धये मध्ये नाभिकरण
मित्यर्थः^३ ॥ ३४ ॥

वेद्या अङ्गिरभ्युक्षणं विधत्ते— “ता मङ्गिरभ्युचतीति^४ । अभ्यु-
क्षणस्य प्रयोजनद्वयम्,— सिंही भूत्वा अग्रान्तायाः शान्तिरेकं
प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्व मपरम् ; तदुभय मुच्यते— “सा
थदेवाद् इत्यादिना । “ता मेवैतद्देवेभ्यो हिस्वतीति । हिस्वतिः
प्रीणनकर्मा^५ । तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति ;
योषालेनाभिधानात् । योषायाः अलङ्करणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति
सुप्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३३ ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३६ ।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (सं० ६. २. ७.) सर्वं भेतत् स्पष्टं व्याख्यात
मितीह सङ्क्षेपेण व्याख्यायते सायणेन ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७ ।

५— ऋा० प० ५.६१ धा० ।

“सोऽभ्युत्ततीति^१ । अभ्युत्तणमन्त्रः— “सिंघुषीति^२ । अयं
 स्पष्टार्थः । सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्काररूपत्वं समर्थयते—
 “भाजन्त इव हि सिकता इति । अतिधवलत्वाद् भाजमाना
 भवन्ति । वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्नापनिवर्त्तकत्वेन
 प्रशंसति— “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना । अन्यवयव-
 भूताना मेव सिकताना मुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य
 स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः । सिकताप्रकिरण-
 मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव^३ ॥

अथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृत्तशाखया प्रच्छादनं विधत्ते— “अथैनां
 ह्यादयतीति^४ ॥ ३६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

इध्म मभ्यादधति । उपयुमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
 अयति सुवुं च सुचं च सुमार्घ्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं
 गृह्णीते यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७ ।

२— वा० सं० ५. १०. २ “सुम्बल” ।

३— वा० सं० ५. १०. ३ “सुम्बल” ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १. ।

अथोद्यच्छन्तीधम्* । उपयच्छन्त्युपयुमनीरुथाहामुये
प्रहियमाणायानुब्रूह्येकस्फ्ययानूदेहीत्यनूदैति प्रतिप्र-
स्थातैकस्फ्ययैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्यु एष व्वेदेर्जघनाह
भुवति तद्युदेवाचान्तःपातेन गार्हपत्यस्य व्वेदेर्व्यवच्छिन्नं
भुवति तदेवैतदनुसुन्तनोति ॥ २ ॥

तश्चुके । आत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा नु कुर्या-
देवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात् ऽत्रायन्त्यागच्छन्त्युत्तर-
वेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । सु पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्युदङ्
तिष्ठन्निन्द्रघोषुत्वा व्वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्तीन्द्र-
घोषुत्वा व्वसुभिः पुरस्ताङ्गोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति
प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाङ्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभि-
र्दक्षिणतः पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो
गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

* 'ध्म' । सु'-इति क, 'ध्मं'-इति ख, 'ध्मम्'-इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'-इति ग, घ ।

‡ 'हृ'-इति ख । एव मुक्तरेष्वपि तिष्ठषु ।

पात्विति विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायस्वित्येवे-
तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षय्यः परिशिष्यन्ते । तद्ये ऽग्ने पूर्वं
सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बह्विर्वीदि निमय-
तीदु महं तप्तं व्वार्वहृद्वा यज्ञान्निःसृजामीति सा
यदेवादुः सिंही भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं
बह्विर्वा यज्ञान्निःसृजति युदि नाभिचुरेद्युद्यु ऽभिचु-
रेदादिशेदिदु महं तप्तं वार मु मभि निःसृजामीति तु
मेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोक मेति ॥ ८ ॥

स युद्धार्यमाणोऽमौ । उत्तरवेदिं व्याधारयति यदेवै-
ना मदो देवा अब्रुवन् पूर्वां त्वामेराहुतिः प्राप्स्यतीति
तदेवैना मेतत्पूर्वा ममेराहुतिः प्राप्नोति युद्देषा देवा-
नब्रवीद्यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सुर्वा
सुमर्द्धिष्यत ऽइति ता मेनयाचर्त्विजो युजमानायाशिष
माशासते सास्मै सुर्वा सुमृद्ध्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेकं कुर्वन् द्वयं करोति । यदुत्तरवेदिं
व्याधारयत्युद्यु यैषां† मध्ये नाभिकेव भवति तस्यै ये
पूर्वं सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

* 'तां'-इति च ङा०-वेदरेण वृत्ः ।

† 'मेति'-इति ग ।

‡ 'यैषां'-इति क, ख ।

तस्या माधारयति । सि॒ः॒ह्यसि स्वाहेत्यथापरयो॒रुत्त-
रस्याः॑ सि॒ः॒ह्यस्यादित्यवुनिः स्वाहेत्यथापरयोर्दक्षिणस्याः॑
सि॒ः॒ह्यसि ब्रह्मवुनिः क्षत्रवुनिः स्वाहेति बह्वी वै युजुः-
घाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्ते ऽउभे व्वीर्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्वयो॒रुत्तरस्याम्* । सि॒ः॒ह्यसि सुप्रजावुनौ
रायस्योषवुनिः स्वाहेति तत्रजा माशास्ते यदाह
सुप्रजावनिरिति रायस्योषवनिरिति भूमा वै राय-
स्योषस्तद्भूमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्य ऽश्राधारयति । सि॒ः॒ह्यस्यावह देवान्
युजमानाय स्वाहेति तद्देवान् युजमानायावाहयत्यथ
सुच मुचच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-
स्त्वेत्येवैतदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृ॒हेति
मध्यम् ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृ॒हेति दक्षिण मच्युत-
क्षिदसि दिवं दृ॒हेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारा-
नुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥

शुरीरः॑ हैवास्या पीतुदारु । तद्यत् पौतुदारवाः†

* 'स्याः'-इति ख, ग, घ ।

† 'हु'-इति ख ।

‡ 'तद्यत्पौतुदारवाः'-इति क, ख ।

परिधयो भवन्ति शरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति ॥ १५ ॥

मांसुः ह्रैवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलुं भवति
मांसेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो ह्रैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत् सुगन्धितेजनं
भवति गन्धेनैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विषाणे
अन्तरेणाग्निरेकाः रात्रिं मुवास तद्यदेवाचाग्नेर्न्यक्तं
तदिहाप्यसदिति तस्माद् वृष्णे स्तुका भवति तस्माद्या
शीर्ष्णीं नोदिष्टः स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् यद्यु तां नु
विन्देर्दाप या मेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति
गुह्या ऽएव दूर ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधुय आगुच्छन्ति ॥
१८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग
उच्यते— “इध मभ्यादधतीति^१ । आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना
मङ्गाराणां सन्पादनाथ काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः । “उपयमनी-

* , † ‘गुल्गुलु’-इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. २ ।

रित्यादि । 'उप' अग्नेरधस्तात् धम्यन्ते इत्युपयमन्यः सिक्ताः^१ ।
 व्याघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'अयति' विलापयेत् । आज्य
 सुत्यूतं कृत्वा सुवेण सुचि पञ्चवारं गृहीयात् ॥ १ ॥

"अथोद्यच्छन्तौति"^२ । इधे प्रदीप्ते सति 'अथ' अनन्तरं मेव
 'इधम्' अङ्गारतां प्राप्तं मूर्द्धं धारयेत् । इधपात्रस्थाधः 'उपयमनीः'
 उपयच्छेत् । 'अग्नये प्रष्टियमाणाय' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय
 तदनुकूलं सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात् । 'एकस्फयया' एकः स्फो
 यस्यां रेखायां सा तथोक्ता, तथा मा मनुगच्छ; स्फोने रेखां
 कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्^३ । एकस्फयानुगमनस्यावधि
 माह— "आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनाद्धी भवतीति ।
 'वेदेः' सौमिक्याः 'जघनाद्धी' 'यः एषः' शङ्कुर्भवति । स्थूणाराजात्
 प्रक्रमचितये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशङ्कुः;
 तावत्पर्यन्तं मित्यर्थः । "गार्हपत्यस्य वेदेरिति । 'यतः प्रणयति स
 गार्हपत्यः'—इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात्
 आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते । रेखाकर्षणेनान्तःपात्यरूपो
 व्यवच्छेदः परिहृतो भवति^४ ॥ २ ॥

१—"उपयम्यते उपगृह्यतेऽग्निराभिरित्युपयमन्यः सिक्ताः"—इति या० दे० ।

२— अघिरत्र सप्तम्यर्धातुवादी ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. ७ ।

४— "प्रतिप्रस्थाता होतारं ब्रूयात्"—इति ड, च ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ४. ६ ।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्ष सुपन्यस्य व्यपच्छेदपरि-
हाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— “तद्वैके ओत्तरवेदेरनू-
दायन्तीति” ॥ ३ ॥

“प्रोचणीरध्वर्युरित्यादि” । अध्वर्योः प्रोचणादानविधानात्
अग्निप्रणेत्या अग्नीदेव ‘अग्ने’ उत्तरादिभ्यः पूर्वम्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां
दिशि ‘प्रोचति’, ‘उदङ्’ उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्थाय मर्थः^१ ।— इन्द्र इति घुष्यते शम्भते इति
‘इन्द्रघोषः’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘वसुभिः’ सहितः ‘पातु’ रक्षतु,
असुरादिभ्यः सकाशात् ‘गोपायतु’ इत्यर्थः । ‘प्रचेताः’ प्रकृतप्रज्ञो
वह्णः । ‘पितरः’ अग्निव्यात्ताप्रमुखाः । ‘मनोजवाः’ मनोवेगोपम-
वेगः । ‘विश्वकर्मा’ विश्वविषयं कर्म यस्य स एतन्नामको देवः ।
निनेतव्याथाः दक्षिणपूर्वस्सक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्वदिग्गतस्सक्ति-
द्वयोपन्यासः ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

“अथ याः प्रोचण्य इति । “ता न्यन्तेनेति । ‘ताः’ प्रोचणीः
‘न्यन्तेन’ अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि स्सक्तेन प्रोचणीये शेषनिमयन-
प्रसक्तावाह— “बहिर्वेदीति” ।

निनयनमन्त्रस्थाय मर्थः^५ ।— ‘इदं’ प्रोचणीशेषं ‘तप्तम्’, ‘वेद्याः’
सिंहोरूपायाः क्रौर्यव्युत्सादनतः तस्मिन् सन्नापप्राप्तेः सम्भवात् अव-

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० सं० ५. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ ।

५— वा० रु० ५. ११. २ ।

शिष्ट मन्त्रस्तत्र भवति, तथाविधं वा; 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बहिः निःसृजामि' । "सा यदेवाद इत्यादि निनय-
नार्थवादः स्पष्टः ।

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेऽभ्याराहित्यविषय इत्याह— "यदि
नाभिचरेदिति । 'यदि' अभिचारं कर्तुं मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद्
बहिः' स्थाने 'अमू मभि निःसृजामि'—इत्यादिशेत्^१ । असु
मित्यत्र द्वेषस्य नाम गृह्णीयात् । 'सः' अभितप्तः 'शोचन्नेवासुं
लोक मेति' दुःखेन प्राणान् जहातौत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राप्तवसरत्वात् व्याघारण माह— "स यद् धार्यमाणे-
ऽप्राविति । आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्यमाणे' सति
अध्वर्युः व्याघारयति । "यदेवेना मद इत्यादिक मुत्तरवेदेर्विध्यर्था-
ख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम्^२ । यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनिवृत्तये
देवैर्व्याघारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्य मेतत् कर्तव्य मित्यर्थः । यस्माच्च
व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्वाग्नीःसमृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो
दत्तः, तस्माद् यजमानार्थं मृत्विग्मिराशास्यमानाना माग्निषां
समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्तव्य मित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तद्वा एतदेक मिति । 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्वन्
'द्वयं करोति' व्याघारणं यजमानाग्नीराशासनञ्चेत्यर्थः । उत्तर-
वेदिमध्यङ्गतायास्तुःसक्तेरुत्तरनाभेरक्षणाया व्याघारप्रकार उच्यते—

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १३ ।

२— ५. अ. १ ब्रा. २३ कण्ठी-व्याख्या-प्रवृत्त्या (२८७ पृ०) ।

“अथ घैषां मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना^१ । ‘ये पूर्व्वे सक्ती’ ईशानाग्नेयदिग्गते, ‘तयोः’ मध्ये ‘दक्षिणा’ सक्तिराग्नेयदिग्गता, ‘तस्यां’ “सिंघ्वासि स्वाहा^२”-‘इति’ ‘व्याघारयति’ । “अथापरधो-रुत्तरस्था मिति । नाभेः पश्चादिग्गतयोर्मध्ये ‘उत्तरस्थां’ वायव्य-दिग्वस्थितायां सक्त्वा मित्यर्थः । आदित्यान् यजमानार्थं वनति भजत इति ‘आदित्यवनिः’, तादृशी ‘सिंघ्वासि’, तुभ्यं स्वाङ्गत मस्तु । ‘अथ’ ‘अपरयोः’ । ‘दक्षिणस्थां’ नैर्ऋतकोणकोष्ठे इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मन्वचोभयाशासनस्याभिप्राय माह— “बङ्गी वै यजुःष्वाग्नीरिति । ‘यजुःषु’ आग्नीःपरेषु प्रायेण ‘बङ्गी आग्नीः’ बङ्गविधान्याशास-नान्युपलभ्यन्ते । अतो युक्त मित्यर्थः । ‘अथ’ ‘पूर्व्वथोरुत्तरस्थाम्’ ईशानसक्त्वां ‘सुप्रजावनिः’ शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्तौ, ‘राय-स्योषवनिः’ रायस्योषो धनपुष्टिः ॥ १०, ११, १२ ॥

“अथ मध्य व्याघारयतीति । मध्यव्याघारणमन्त्रः— “सिंघ्वास्या-वह देवान्”-इत्यादिः^३ । स्पष्टार्थः । ‘अथ’ ‘सुवम्’ ‘उद्यच्छति’^४ ऊर्द्धं धारयेत् । सुगुह्यमनमन्त्रस्य^५ भूतशब्दस्य भूतकार्यं मर्थ इत्याह— “प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

“अथ परिधीन् परिदधातीति^६ । तन्मन्त्रस्यार्थः^७ ।— हे परिधि! त्वं यस्मात् ‘ध्रुवोऽसि’, अतः ‘पृथिवीं’ ‘दृंह’ दृढा कुर्व । अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १४ । २— वा० सं० ५. १२. १-४ ।

३— वा० सं० ५. १२. ५ । ४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १५ ।

५— वा० सं० ५. १२. ६ । ६— का० श्रौ० सू० ५. ४. १६ ।

७— वा० सं० ५. १३. १, २, ३ ।

मध्यमपरिधिं परिदधाति । भ्रुव मविचलं क्षियति निवसतीति
 'भ्रुवक्षित्' । अच्युतं परैरच्यावितं यथा न चक्षति तथा क्षियतीति
 'अच्युतक्षित्' । उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-
 प्रक्षेपं^१ समन्त्रकं विधत्ते— "अग्नेः पुरीष मसीति^२ । "सम्भारानुप-
 निवपतीति^३ । स च सम्भारनिवापः 'अग्नेः' 'सर्व्वलाय' कृत्स्नलाय
 सम्यस्यते । गुग्गुलादीना मन्थवयवत्वं स्वय मेव वक्ष्यति^४, अतस्तेषा
 मग्निना संयोजनेन स सर्व्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

"शरीरं हैवेति । 'अस्य' अग्नेः 'पीतुदाहः' उदुम्बरविशेषः ।
 "स थां वनस्यतिष्ववसत् तां पुतद्रौ"—इति च तैत्तिरीयके अव-
 षात्^५ पीतुदाहणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

"मांसं हैवास्येति । "यन्मांसं सुपभृतं तद् गुग्गुन्धिति श्रुतेः^६
 गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवास्येति । "या मोषधीषु तां सुगन्धितेजने"—इति
 श्रुतेः^७ सुगन्धितेजनादौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवासात् अग्ने-
 र्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्गान्तः^८ । तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्याप्रस्य
 पुनर्धाजना । अतः कृत्स्नत्व मग्नेः ॥ १७ ॥

१— 'सम्भाराणां प्रक्षेपं'—इति । २— वा० सं० ४. १२. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. १७ ।

४— अनुपद मेव १५-१६-१७-कण्ठीषु ।

५, ६, ७— तै० सं० ६. २. ८. ४ ।

८— '०तिशेषे अग्नेर्गन्धः सङ्गान्तः'—इति छ ।

“अथ यद् वृष्णे स्तुका भवतीति । वृष्णिर्मेषः, तस्य स्तुका रोमः । स्तुकाया अग्न्यवयवत्त्वं मुपपादयति— “वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्नरेणेति । “यां पशुषु तां पेलस्थान्तरा शृङ्गे”-इति^१ तैत्तिरीयकम् । “या ग्रीष्णे नैदिष्टं स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति । वृष्णे-रस्ताभे कथं मित्यत आह— “अपि या मेव कां चाहरेदिति । तद्वान्तरजातिष्वम्बुद्धा मपीत्यर्थः । परिधीनां परिधानं, तद्दारु-विशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्वं आह— “तद् यत् परि-धयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ‘उत्तरे’ उपरि क्रियमाणाः ‘परि-धयः’ ‘दूरे’ विप्रकृष्टकाले होमकाले ‘आगच्छन्ति’, अतो-ऽग्नेर्गन्निस्त्वावत्पर्यन्तं मपेक्षिताः; तस्मादिदानीं मवश्यकत्वं मित्यर्थः ॥ १८ ॥ २ [५. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञः* । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुत
ऽप्य वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधौयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः† ॥ १ ॥

१—“स्तुकाः श्वरोरोमाखि”-इति या० दे० । २— तै० सं० ६. २. ८. ६ ।

* , † ‘ञ्ज’-इति ग, घ ।

शिरु एवास्य हविर्द्धानम् । व्वैष्णवुं देवतयाथ
युदस्मिन्सोमो भवति हविर्वै देवानाः सोमस्तस्मा-
द्धविर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः । स युदाहवनीये जुहोति
यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तत्* ॥ ३ ॥

स्तुपु ऽएवास्य युपः । बाहु ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदर मेवास्य सुदः । तस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
क्विञ्चाश्नुत्युदर ऽएवेदः सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽअसीदंस्तस्मात् सुदो नाम तु ऽउ एवास्मि-
न्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नी† । पादावेवास्यैतुावेष
वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पु-
रुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारः हविर्द्धानं भवति । उभयतोद्वारः
सुदस्तस्मादयं पुरुष ऽआन्तः सन्तृषः प्रणिक्ते हविर्द्धाने
ऽउपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

* 'तत्'-इति ग, घ ।

† 'ग्नी'-इति ग, घ ।

‡ 'ऽउपतिष्ठते'-इति क ।

ते समववर्त्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-
त्तरं यद्वर्षीयस्तद्दक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समववृत्तयोः । छदिरधि निदधति यदिच्छदिर्नु
विन्देयुश्छदिसम्मितां भित्तिं* प्रत्यानहन्ति रराब्धां
पुरिश्रयन्त्युच्छ्रायीभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिः-
सम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य । चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसवितु
सवितुप्रसृताय‡ यज्ञं तनवामहा ऽइति तुस्मात्सावित्रं
जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति
मनसा च वै व्वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मन
ऽइति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति
धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्यन्त्युनक्तेनेव प्रकामो-
द्येनेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

व्विप्रा व्विप्रस्य बृहतो व्विपश्चित इति । ये वै
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूधानास्ते विप्रास्तानुवैतदुभ्याह

* 'भित्ति'—इति ग ।

† 'भित्तिम्'—इति ग । 'भित्तिम्'—इति घ ।

‡ 'प्रसृता'—इति क ।

बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विपश्चित्यस्तु मेवै-
तदुभ्याह वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इदिति वि हि
होत्रा दधते युञ्जं तन्वाना महौ देवस्य सवितुः
पुरिष्टुतिः स्वाहेति तुत्साविचुं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । उषनिष्क्रामति
दक्षिण्या द्वारा पुत्रीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिण्यां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम्* । समूढ मस्य पांसुरे
स्वाहेति सःस्रवं पुत्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्ठाघोषत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थात्रे स्रुचं चाज्यविलापनीं च पर्याणयन्ति पुत्री मुभौ
जघनेनाग्नौ ॥ १३ ॥

चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिण्यां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावतौ धेनुमती हि भूतुः स्रयवसिनी मुनवे दशस्या† ।
व्यस्कन्ना रोदसी विष्णवेते दाधुर्थ पृथिवी मभितो
मयूसैः स्वाहेति सःस्रवं पुत्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्ठाघोषत मिति तद्युदेवुं
जुहोति ॥ १४ ॥

* 'पदम्'-इति ग, घ ।

† 'स्या'-इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ज्गाद् विभयाच्चक्रुर्वृजो वा ऽआज्यं तु ऽएतेन वृज्रेणा-
 ज्येन दक्षिणतो नाप्रा रुक्षाःस्यवाघंस्तथैषां नियानुं
 नान्ववायंस्तथो ऽएवैषु एतेन वृज्रेणाज्येन दक्षिणतो
 नाप्रा रुक्षाःस्युवहन्ति तथास्य नियानुं नान्ववयन्ति
 तद्युद्वैष्णवीभ्या मृग्भ्यां जुहोति वृष्णावः हि हवि-
 र्हुानम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पुत्र्यक्षस्य सन्तापु मुपानुक्ति । प्रजुनन मेवै-
 तुक्तियते यदा वै स्त्रियै च पुःसुश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः
 सिच्यते तत्तुतः प्रजायते पुरागुपानुक्ति पुराग्येव रेतः
 सिच्यतेऽथाह हविर्हुानाभ्यां प्रवर्च्यमानाभ्या मनुब्रू-
 होति† ॥ १६ ॥

अथ वाचयति । प्राची प्रेत मध्वरुं कल्पयन्ती
 ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्ये-
 वैतदाहोर्द्धं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्धं मिमुं
 यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतदाह मा जिह्वरत मिति
 तुदेतस्मा ऽब्रह्मला माशास्ते समुद्भूद्येव प्रवर्तयेयुर्थथा

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'ब्रह्मीति'-इति ग, 'ब्रह्मीति'-इति घ ।

नोत्सुर्जेता मसुर्या वा ऽण्णा व्वाग् याक्षे नेदिहासुर्या
वाग्वदादिति युद्युत्सुर्जेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । खुङ्गोष्ठ मावदतं देवौ दुर्ये ऽत्रायु-
र्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तुस्यो हैषा
प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामे त्रीन्विक्रमांस्तु-
ह्वविर्द्धानि स्थापयेत् सा ह्वविर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र*
मात्रास्ति युत्रैव स्वयं मनसा मुन्येत नाहैवु सत्रा-
त्यन्तिके नो दूरे तुत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽत्रभिमन्त्रयते । अत्र रमेथां व्युष्मन् पृथिव्या
ऽदिति व्युष्मं ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो
भवति नभ्यस्थे करोति तद्धि क्षेमस्य रूपम्† ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः । दक्षिणः ह्वविर्द्धान मुप-
स्तभाति विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
व्विममे रुजाःसि । यो ऽत्रुस्कभायदुत्तरः सधुस्यं व्विचक्र-
माणस्त्रेधोरुगायो व्विष्णावे त्वेति मेथौ मुपनिहन्ती-
तरतस्ततो युद् च मानुषे‡ ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाताः । उत्तरः ह्वविर्द्धान मुपस्तभाति

* 'नाम'—इति ग ।

† 'रूपम्'—इति ग, घ ।

‡ 'षे'—इति ग, घ ।

§ 'ता'—इति ग, घ ।

दिवो वा विष्णो ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्णो
 ऽउरोरन्तुरिक्षात् । उभा हि हुस्ता वसुना पृणस्वा
 प्रयच्छ दुक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिह-
 न्तीतरतस्ततो यदु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुप-
 चरन्ति वैष्णवः हि हविर्दानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमुं छदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्र तद्विष्णु-
 स्तवते वीर्येण मृगो न भौमः कुचरो गिरिष्ठाः* ।
 यस्योरुषु चिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विष्टे-
 तौदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं युदिदु मुपरिष्ठादधीव
 छेतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाहाधि-
 क्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराद्या मुपस्पृश्य वाचयति । विष्णो रराट
 मसीति ललाटः हैवास्यैतदथोच्छ्राया ऽउपस्पृश्य वाच-
 यति विष्णोः अप्चे स्थ इति सुक्के हैवास्यैते ऽअथ
 युदिदुं पश्चाच्छदिर्भवतीदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं युदिदुं
 पश्चात् ॥ २४ ॥

अथ लस्यून्या स्पन्दया प्रसीव्यति । विष्णोः
 स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

* 'दृष्टाः'-इति ग, घ ।

† 'पश्चात्'-इति ग, घ ।

पुद्याता ऽडुति तं प्रकृते कुर्मन्विष्यति तयो ह्याध्वर्युं वा
युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित* मभिमृशति
वैष्णवु मसीति वैष्णवः हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५०. ३.] ॥

उत्तरत्र सदोहविर्द्धानादिकं विधास्यति^१, तदुपोहातत्वेन तेषां
पुरुषाकारसन्निवेशता माह— “पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र
यज्ञशब्देन तदाधारभूतः सदोहविर्द्धानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते
पुरुषत्वे हेतु माह— “पुरुषस्तेन यज्ञ इति । ‘तेन’ कारणेन
‘यज्ञः’ ‘पुरुषः’ इत्यर्थः । हेतुं विवृणोति— “यदेनं पुरुषस्तनुत
इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तथायते, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः ।
तत् किं पुरुषेण जायमानः सर्वोऽपि पुरुषः? नेत्याह— “एष वै
जायमानो यावानेव पुरुषः, तावान् विधीयत इति । पुरुषाकारेण
जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

“शिर एवास्येति । हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह—
“वैष्णवं देवतथेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णव-
त्वम् । विष्णोः सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरसोऽयङ्गाना मुत्तम-
त्वात्, युक्तं हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्धानं नाम-निर्वचनेन
प्रशंसति— “अथ यदस्मिन्निति ॥ २ ॥

१ ‘तं निष्ठित’—इति क, डा०-वेबर-दृष्टम् ।

१— इहैव ब्राह्मणे सप्तम्यां कण्ड्याम् (३०६, ३१३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

“सुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य सुखत्वमाम्यं दर्शयति— “स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् सुखमित्यर्थः ॥ ३ ॥

“स्तूप एवास्य यूप इति । ‘यूप एव’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘स्तूपः’ केशनिचयः; दैर्घसाम्यात्^१ । हविर्द्वानस्योत्तरस्याम् ‘आग्नीध्रीयः’, दक्षिणस्यां ‘मार्जालीयः’, अत एव ‘वाह्य’; उभयतः समानत्वात् तौ वाङ्मस्यानीचौ ॥ ४ ॥

“उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणरुम्भवात् भक्षणसाम्यात् ‘सदः उदरम्’ । ‘सदः’ शब्दो यौगिक इत्याह— “अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा अमौदन्नाति । मौदन्यचेति सदः । विश्वेदेवा वसुदिरूपेण नानाजातीयाः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वेदेवत्वं मिति, तत्राह— “ब्राह्मणा विश्वगोत्राः मौदन्तीति ॥ ५ ॥

“अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । मौमिकवेदेः पश्चाद्गो ‘अग्नी’ आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तित्वात् ‘पादौ’ । उपपादित मर्थं गमयति— “एष वे तायमान इति ॥ ६ ॥

“उभयतो द्वार मिति^१ । हविर्द्वानं सदस्येह उभयम्, ‘उभयतो-द्वारम्’ प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारकः, ‘तस्मात्’ ‘पुरुषः’ मनुष्यः ‘अन्तम्’ अन्तपर्यन्तं ‘सन्तलः’ सुषिरवान् भवति । अन्तसाम्यात् पुरुषाकारत्वं यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

१— नास्त्येतत् पदं छ-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. ४. २७ द्रष्टव्यम् ।

द्वानप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्लिज्य स्थापनं विधत्ते— “प्रणिक्ते हविर्द्वानि उपतिष्ठेते”—इति । अत्र कात्यायनः— “अपनिवपनात् कृत्वा हविर्द्वानि स्थापयति पृष्ठ्या सुभयत इति^१ ॥ ७ ॥

“ते समववर्त्तयन्तीति । ‘दक्षिणेन’ पृष्ठ्याख्यमध्वरज्ज्योर्दक्षिण-
देशेन^२ ‘दक्षिणं’ हविर्द्वानम्, तथा ‘उत्तरेण उत्तरम्’ ‘समववर्त्त-
यन्ति’ । ‘यद्’ ‘वर्षीयः’ अतिशयेन वृद्धम्, ‘तद्’ ‘दक्षिणं’
हविर्द्वानं कर्त्तव्यम्^३ ॥ ८ ॥

“तयोः समववृत्तयोरिति । ‘समववृत्तयोस्तयोः’ ‘अधि’ उपरि
‘हृदिः’ ढणमयं कटम्, उभयतः स्थापयेत् । तदभावे ‘भित्तिं’ वा
प्रत्यानह्येत् । तथा च कात्यायनः— “वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्चदि-
रथस्थिति, भित्तिं वाभावे”—इति^४ । ‘रराथ्यां’ हविर्द्वानयोर्मुख-
प्रदेशे ‘उच्छ्रायीभ्यां’ तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, ‘पश्चात्’
पृष्ठभागेऽपि ‘हृदिः’ ‘अधि’ निदधात् । तदभावे ‘भित्तिः’
पूर्ववत् कर्त्तव्या^५ ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१ ।

२— “पृथ्याम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीच्योः शङ्खोर्बद्धां रज्जुम्”—इति तै० सं०
(१. २. १३.-६. १. ६.) भाष्ये सायणः । “वेदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची
रेखा पृथ्या”—इति या० दे० (८. ४. २७.) ।

३— का० श्रौ० सू० ८. १. २२ ।

४— “भित्तिं हृदिषा तुल्याम्, वेणुशकलैः कृतं किञ्जल्कम्”—इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २३, २४ ।

६— पुरस्तात् २. ४. १६ द्रष्टव्यम् ।

हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते— “अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृह्यैतं माज्यं गृह्यैला सावित्रं प्रसवाद्य जुहोतीति^१। व्याघारणायाज्यं यज्ञीतुं पूर्वं माह्वनीयं प्रति गतत्वात् ‘पुनः प्रपद्य’-इत्युच्यते । सत्स्वल्पेषु देवेषु सवित्रे किमर्थं ह्ययत् इत्यत आह— “सविता देवानां मिति । देवानां मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥ १० ॥

होममन्त्र माह— “स जुहोतीति । मन्त्रस्थाय मर्थः^२— ‘विप्राः’ मेधाविनः, अध्वर्युप्रमुखाः ऋत्विजः ‘विप्रस्य’ विशेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, ‘बृहतः’ महतः, ‘विपश्चितः’ मेधाविनः, यज्ञस्य । इतरे विपश्चितोऽस्यविपश्चितः, असौ तु ‘यज्ञो बृहन् विपश्चित्’; अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्रा प्रसृतं ‘मनः’ ‘धियः’ बुद्धीश्च ‘युञ्जते’ । अन्तःकरणस्य मनसः पृथङ्-निर्देशात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । तथा ‘होत्राः’ वष-ङ्कर्त्तारः, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियश्च ‘विद्धे’ विद्धते, कुर्वते । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”-इति^३ तलोपः । कुत ईदृङ् माहात्म्यं सवितु रिति, तत्राह— यस्मात् सविता ‘एक इत्’ एक एव ‘वयुनावित्’ । वयुन मिति प्रज्ञा-नाम^४, प्रज्ञावानित्यर्थः । यद्वा वीचते गम्यत इति वयुनं यज्ञ-

१— “चतुर्गृह्यैतं ग्राह्यादायै जुहोति युञ्जत इति” का०श्रौ० पृ. १. २६ ।

२— पाठस्त्वस्य “युञ्जते”-इत्यादिः वा० सं० ५. १४. १ ।

३— पा० सू० ७. १. ४१ ।

४— निघ० ३. ६. १० ।

मार्गः । “वयुनं वेतेः”-इति निरुक्तम् । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य ‘परिष्टुतिः’ ‘मही’ महती ‘खाहा’ सुतिरूपं द्रव्यं खाजत मसु ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “मनसा च वै वाचा चेत्यादिना । ‘धी’-शब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह— “उत युञ्जते धिय इति । “तदाचं युनक्तीति । ‘धिया-धिया’ यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा खलु ‘एतया’ वाचा ‘जुञ्जुषन्ति’ जौवितु मिच्छन्ति । अतः केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचापेक्षितत्वात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । जीवनसाधनत्वमेव विग्रहयति— “अनुक्तेनेवेति । ‘अनुक्तम्’ अनुवचनम्, अध्ययनादिकम् । ‘प्रकामः’ स्वेच्छिकलौकिकभाषणम् । ‘गाथाः’ गद्यपद्यात्मिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत् इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमतं मर्थं माह— “ये वै ब्राह्मणा इति । ऋत्विज इत्यर्थः । ‘एतत्’ ‘विप्राः’-इति पदम्, ‘तानेव’ ब्राह्मणानेव ‘अभ्याह’ ब्रूते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चिच्छब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— “यज्ञो वै बृहन् विपश्चिदिति । ‘होत्रा’-शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिमताः । ‘दधे’-इत्येतद् ‘दधते’-इत्यस्य स्थाने इति व्याचष्टे— “वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति । “तत् सावित्रं प्रमवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “सवितुर्देवस्य”-इति सविता देवः श्रूयते, ‘तत्’ तस्मादेव मन्त्रसाध्यं ‘सावित्रं’ होमं ‘प्रमवाय’ जुहुयात् ॥ १२ ॥

अथापर मित्यादि^१ । दक्षिणहविर्द्वानशकटवर्त्मनि होमार्थं मन्वत् 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत् । 'पत्नी' च अक्षधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिण्या द्वारा' निष्क्रामेत् । 'सः' अध्वर्युः । 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्वानस्य' शकटस्य दक्षिणचक्रसेखायां 'हिरण्यं निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्यायं सङ्गृहीतोऽर्थः^२— 'इदं' विश्वं 'विष्णुः' त्रिविक्र-
मावतारधारौ 'विचक्रमे' विक्रान्तवान् । विक्रमणप्रकार माह—
'त्रेधा' त्रिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु 'पद' 'निदधे'
स्थापितवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पांसुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं
'समूढम्' गृहीतं सम्भित माभौदित्यर्थः । 'स्याहा' इदं सुहुत मसु
'संस्रवं' जङ्गलिप्तम् । 'मा' पत्नी संस्रवेणाज्येन 'अक्षस्य' 'सन्ताप'
सन्तप्यते चक्रमङ्घ्रिणेति सन्तापः, चक्रत्रलयसंस्यर्गप्रदेशः । चक्रद्वयम्
'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणि
मावर्त्तयेत् । तथा च कात्यायनः— "पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रति-
गृह्याक्षधुरावनक्ति पराग् देवश्रुताविति"—इति^३ ॥

आञ्जनमन्त्रस्याय मर्थः^४— हे 'देवश्रुतौ'! देवान् श्रावयत
इति देवश्रुतौ, अक्षथोराधारप्रदेशौ । युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान्
'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तीति शब्दं कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३१ ।

२— पाठस्त्वस्य— वा० सं० ५. २५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३२ ।

४— मन्त्रस्येधः— वा० सं० ५. १७. १ ।

“पर्याणयन्ती सुभौ जघनेनाग्नी”-इति । दक्षिणहविर्द्वानाञ्जनान्तरं प्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘जघनेन’ आहवनीयगार्हपत्ययोः पश्चाद्भागेन पत्नीं ‘पर्याणयन्ति’ परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

“चतुर्गृहीत माज्यं मिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्द्वानस्य दक्षिणवर्त्तन्यां ‘हिरण्यं निधाय’ “दूरावती”-इति मन्त्रेण ‘चतुर्गृहीत माज्यं’ जुहुयात् ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः— “हे द्यावापृथिव्यौ ! युवां ‘मनवे’ मनुष्याय यजमानाय ‘दूरावती’ अन्नवत्यौ, ‘धेनुमती’ बद्धधेनुयुक्ते च ‘भृतम्’ भवतम् । तथा ‘सूयवसिनी’ शोभनघासयुक्ते, ‘दशस्या’ दशस्थौ, अभिमतफलदात्र्यौ भवतम् । एवं महानुभावे एते रोदस्यौ हे ‘विष्णो !’ त्वं ‘व्यस्रभ्नाः’ विविधं स्कन्धितवानसि । तथा विशेषेण ‘पृथिवीम्’ ‘अभितः’ सर्वतः ‘मयूखैः’ मयूखवत्सन्तैर्जीवैस्तेजोभिर्वा, ‘दाधर्थ’ धारयसि । तादृशाद्य तुभ्यम् इदं मुत्तरहविर्द्वान-दक्षिणचक्रमार्गं ह्ययमान मन्त्रं ‘स्वाहा’ सुजुत मस्य ॥

संस्व मित्यादि पूर्ववत् । “तद्यदेव जुहोतीति । ‘यद्’ यदा एवं वर्त्मक्षये जुहोति, ‘तत्’ तदा ‘संस्व’ ‘पत्यै’ पत्याः ‘पाणौ’ इति पूर्वच सम्बन्धः ॥ १४ ॥

विहितं मार्गहोमं रक्षमां मार्गानुगमनपरिहारसाधनत्वेन प्रशंसति— “देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना । आज्यस्य यज्ञस्य असकृत् नियात्यचेति नियातो मार्गः । स्पष्टं मन्यत् । मन्त्र-

योर्विष्णुदेवताकलं हविर्द्वानयोरुचित मित्याह— “तद्यद्वैष्णवीभ्या
मिति । हविर्द्वानस्य वैष्णवत्वं “शिर एवास्य हविर्द्वान मित्य-
त्रोक्तम्^१ ॥ १५ ॥

“अथ यत् पथ्यचस्येत्यादि । सन्ताप्यमानस्याचस्योपाञ्जन मेव
प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस
उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम् । उपा-
ञ्जनस्य परागूपतां विधाय प्रशंसति— “परागुपानक्रीति ॥ १६ ॥

“अथ वाचयतीति^२ । ‘अथ’ प्रैषानन्तरं हविर्द्वानयोः प्रवर्त्तन-
काले ‘वाचयति’ । मन्त्रस्याय मर्थः^३— हे हविर्द्वाने । ‘प्राची’
प्रागञ्चने प्रगच्छतम् ‘अध्वरं’ सोमयागं ‘कल्पयन्ती’ फलजननसमर्थं
कर्तुं शक्ते । ‘यज्ञं’ सोमयागम् ‘ऊर्द्धं’ स्वर्गलोकं ‘नयतम्’ प्राप-
यतम् । ‘मा जिङ्करतम्’ चलनभ्रंशं मा कुरुतम् ॥

“अध्वरो वै यज्ञ इति । “ध्वरतिर्हिंसाकर्मा^४ ।” हिंसा नास्ती-
त्यध्वरः स ‘यज्ञः’ । नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद्
दर्शयति— “ऊर्द्धं मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति । ङला चल-
नम्^५, तदभावः ‘अङ्गला’ । तयोः प्रवर्त्तनकाले ‘समुद्गृह्येव’
सम्यगुद्भूतं गृहीत्वेव । तस्य व्याख्यानम्— “यथा नोत्सर्जता मिति ।

१— द्वितीयकाण्डोभाष्यं द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. १ ।

३— वा० सं० ५. १७. २ ।

४— निर० १. ३. ३ ।

५— “ङला ङल चलने”—इति भा० प० ८०५ धा० ।

दुष्टध्वनिविमर्गे यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अचध्वनेः
श्रवणकटुत्वादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

“एतद् वाचयेदिति^१ । प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ “स्वं गोष्ठम्”-
इति^२ ‘एतद् वाचयेत्’ । हे ‘देवी’ हविर्द्वानि ! हे ‘दुर्य’ गृहेषु
साधुरूपे ! युवां ‘स्वं’ यजमानस्य स्वभूतं ‘गोष्ठं’ गवां स्थानम्
‘आवदत्’ सर्वतः शब्दथतम्, पशवः मष्ट्रद्धाः स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः ।
‘आयुः’ अस्मदायुषं ‘मा’ निर्वाधिष्टम् । ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां
च ‘मा निर्वाधिष्टम्’ । ‘तस्य’ ध्वनेरसुर्यस्य ‘एषा’ मन्त्रोच्चारण-
रूपा ‘प्रायश्चित्तिः’ ॥ १८ ॥

हविर्द्वानयोः स्थापनप्रदेशे पञ्चान्तर मभिधातुं केषाञ्चित् पत्र
माह— “तदाङ्गरिति । ‘उत्तरवेदेः’ पश्चात् सञ्चराय, विक्रमत्रयं
परित्यज्य, यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘सा हविर्द्वानयोर्मात्रा’
स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपत्र माह— “नात्रेति । तत्र स्थापयेदिति
शेषः । “मनमा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि— “नाह्वैवेति । ‘मवा’
अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिममीपञ्च विस्तृज्य मध्ये स्थापयेदि-
त्यर्थः । तथा च कात्यायनः— “पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु
मत्या वा”-इति^३ ॥ १९ ॥

“ते अभिमन्त्रयत इति । स्थापनानन्तरं हविर्द्वानि अभिमन्त्र-
येत— “अत्र रमेथा मिति^४ । ‘पृथिव्ये’ पृथिव्याः ‘वर्षाणि’ शरीरे,
अत्र देशे हविर्द्वानि, ‘रमेथाम्’ रतिं कुरुतम् । “दिवि ह्यस्येति ।

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ।

२— बा० सं० ५. १७. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५ ।

४— वा० सं० ५. १७. ४ ।

एतद्द्विविद्धानस्य पृथिवीले हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-
रूपः, 'आहवनीयः' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्तिवेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभ्यस्त्रे करोति' यथा नाभ्याधारफलके
भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"-इति^१ यत्रत्यय-
योगे नभादेशः । उत्तरच प्रदेशस्य भूस्पर्शं भंगः कदाचित् भवेत्,
अत एव 'तत्' 'चेमस्य रूपम्' भवति ॥ २० ॥

"अथोत्तरेण पर्येत्येति"^२ । दक्षिणहृद्विद्धानस्योत्तरतः 'परीत्य'
पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हृद्विद्धानम्' 'उपस्तधाति' । यथाधो न
पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— "विष्णोर्तुं कम्"-इति^३ 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य
'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रब्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'यः'
विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "ल्लोका रजां-
स्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम्^४, लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'यः'
च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्यं' सहस्रानं द्युलोकम् 'अस्त्रभायत्'
स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'चेधा' त्रिप्रकारेण 'विश्वं' 'विचक्रमाणः'
विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगायः' बह्वभिर्महात्मभिः, बह्वविधं वा
श्रुत्यादिमुखेन गौचमानः । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि
प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५. १. २ सू० ६५ ग० सू० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ६ ।

३— वा० सं० ५. १८. १ ।

४— निरु० ४. ३. ३ ।

“विष्णवे त्वेति^१ मेथी मुपहन्तीति^२ । हे ‘मेथी’ स्तम्भ !
 ‘विष्णवे’ हविर्द्वांनशकटाय ‘त्वा’ त्वाम् उपहन्तीत्यर्थः । कस्मिन्
 देशे निहन्यादिति, त माह— “इतरतस्ततो यद् च मानुषे”—इति ।
 ‘मानुषे’ शकटधारणे ‘यत्’ स्थानम् ईषायभागः, तदुत्तरच ‘मेथी’
 स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो
 निहननस्येदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास— “उभे वा दक्षिणतः,
 इतरतस्ततः, यद् च मानुष इति श्रुतेः”—इति^३ ॥ २१ ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^४ । दक्षिणहविर्द्वांनोत्तम्भनमन्त्रस्याय मर्थः^५—
 हे ‘विष्णो !’ ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘वा’ अथवा ‘पृथिव्याः’ सकाशात्
 हे ‘विष्णो !’ ‘महः’ महतो गुणात्, ‘उरोः’ विश्वीर्णात् ‘अन्तरि-
 चात्’ उभौ हस्तौ तावकौ ‘वसुना’ धनेन ‘पृणस्व’ पूरयत । ततो
 ‘दक्षिणात्’ हस्तात्, अपि चोत्तराच्च ‘आ’ सर्वतः ‘प्रयच्छ’ पूर्णं
 वसु यजमानार्थम् ॥

“विष्णवे त्वा”—इति^६ उत्तरहविर्द्वांनस्य मेथी प्रतिप्रस्थाता
 उपहन्यात्^७ । “इतरतस्तत इति पूर्ववत्^८ ॥ २२ ॥

१—वा० सं० ५. १८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ७ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

५— तत्पाठस्त्वेषः— वा० सं० ५. १६. १ ।

६— वा० सं० ५. १८. २ ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ४. ६ ।

८— एकविंशकण्ठी (३ पं०) ऋषय्या ।

“अथ मध्यमं क्दिरित्यादि^१ । “तयोः समवृत्तयोश्चदिरधि-
निदधातीति । क्दिरिः प्रागुक्तम्^२ । तत् ‘उपसृश्य’ ‘प्र तद्विष्णुः’-
इति^३ वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— ‘विष्णुः’ ‘वीर्येण’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमि-
त्तेन ‘प्रस्रवते’ प्रस्रव्यते । वीर्येण स्त्रयमाने दृष्टान्तः— “मृगो न
इति । ‘कुचरः’ कुत्सितं हिंसन् सञ्चरन् ‘भीमः’ सर्वप्राणिभौति-
जनकः, ‘गिरिष्ठाः’ गिरिस्थायी, ‘मृगो न’ मिहत्तुल्यः । ‘यस्य’
विष्णोः, ‘उरुषु’ लोकोचयव्यापकत्वेनातिविस्तृतेषु ‘त्रिषु’ ‘विक्र-
मेषु’ ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुवनानि’ लोकाः ‘अधिचियन्ति’ अधि-
निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणार्थं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः ।
‘विष्णुः’ हविर्द्वानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्त्तमानं मध्यमं क्दिरि-
रसि, तत् स्त्रयत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमेष्वती-
तेषु निधेयमानस्य यस्य उपरि ग्रीर्षकपालस्थानौघं मध्यमं क्दिरि-
रसि, तस्य ‘अधि’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति ।
भुवनानि उपरि ग्रीर्षकपालस्थानानि अन्यानि क्दरीषि चियन्ति
निवसन्ति ॥

अधिचियन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— “इदं हैवासैतच्छीर्ष-
कपाल मित्वादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ- सू० ८. ४. १२ ।

२— नवम्यां कण्ठ्यां (३१४ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

३— वा० सं० ५. १०. १ ।

“अथ रराव्या भुपसृशेति^१ । ‘रराव्यां’ रराटौ मित्यर्थः । ‘अस्य’ हविर्द्वानस्य ‘एतत्’ रराव्यास्य मङ्गं लक्षाटं खलु ‘अथ’ अतः ‘उच्छ्राय्य’, द्वारशाखे द्वारस्योभयपार्श्ववर्तिनीं द्रव्यादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ ‘उपसृश’ ‘वाचयति’— “विष्णोरिति^२ । ‘विष्णोः’ हविर्द्वानस्य ‘अग्ने’ सृक्किणी, ओष्ठसन्धी^३ ‘स्यः’ भवयः । अग्ने-शब्दार्थं माह— “सक्ते हेवास्येते इति । पश्चाच्छदिषः स्थानं प्रशंसति— “अथ यदिदं पश्चाच्छदिरिति । ‘इदं’ पश्चाच्छदिः’ हविर्द्वानास्यस्य यज्ञशिरसः पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः ॥

अत्र मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि कूर्दीषि उदगयाणि कर्त्तव्यानि ; चयाणा मपि प्रागधीकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं पश्चादित्युक्तं न युज्यते । तथाच कात्यायनः— “उदगयाणि कूर्दीषि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति” ॥ २४ ॥

“अथ लस्यजन्त्या स्यन्दया प्रसौव्यतीति^४ । ‘लस्यजन्ती’-नाम सौवनसाधनसूच्यादिः, तत्र सम्बद्धया रज्जेत्यर्थः । द्वारशाखां दर्भै-रावेश्य, रज्ज्वा “विष्णोः सूरसि”—‘इति’ मन्त्रेण^५ भीषेत् । हे द्वार्ये ! यद्वा हे रज्जो ! त्वं ‘विष्णोः’ हविर्द्वानस्य ‘सूः’ सूतप्रदेशः ‘असि’ । हे गृथ्यमानप्रदेश ! त्वं विष्णोः हविर्द्वानस्य ‘ध्रुवः’ अप्रशु-तावयवः ‘असि’^६ । अतस्त्वां गृथ्णामौत्यर्थः^७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १५ ।

२— ‘सोष्ठे सन्धी’-इति क ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. १८ ।

४— वा० सं० ५. २१. ३ ।

५— वा० सं० ५. २१. १ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ४. १७ ।

७— वा० सं० ५. २१. २ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. ४. १६ ।

पन्थिकरणप्रयोजन माह— “नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग्
विविधं नैव पतेदित्येव मर्थं मित्यर्थः । ‘तं’ ग्रन्थिं ‘कर्मन्’ कर्मणि
‘प्रकृते’ प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते ‘विद्यति’ विमुञ्चेत्^१ । तत ऊर्द्धं
मपि बन्धने सति तदपराधेन ‘अध्वर्युः’ ‘यजमानं’ च ‘ग्राहः’
गृह्णाति, विस्लेषे सति स न भवतीत्यर्थः । “निष्ठितं मभिमृशति
वेषणव मसीतीति^२ । ‘निष्ठितं’ सीवनेन सुनिष्यन्नम्^३ । स्पष्ट
मन्यत् ॥ २५ ॥ ३ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

इयं वा ऽश्रुभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यज्ञस्य
हविर्धानं तद् यु ऽद्भमे शीर्षुश्चत्वारः कृपा ऽद्भमावुह
डाविमौ द्वौ तानुवैतत्कुरोति तुस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २१ ।

३— मत्वत्त्वत्— वा० सं० ५. २१. ४ ।

* ‘खायन्ते’—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्वलगान्निचख्नुरुतै-
वृच्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्द्वै देवा ऽअस्पृखत । तु ऽएतैः कृत्यां व्वलगानुदख-
नन्यदा वै कृत्या मुत्खुनन्यथु सालसा मोघा भवति
तथो ऽएवैषु एतद्युद्यस्मा ऽअत्र कुश्चिद् द्विषन् भ्रातृव्यः
कृत्यां व्वलगान् निखुनति तानेवैतदुत्किरति तुस्मादु-
परवान् खनति स दुक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रुजं
खुनति ॥ ३ ॥

सोऽभि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्य्यसीति समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्य्योषो वा ऽएषा यदुभिस्तुस्मादाह
नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमाचं व्विना पुरिलिखति । इदु महः
रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कन्तामीति व्वज्रो वा ऽअभिर्व्वज्रेणै-
वैतन्नाष्ट्राणां रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वी । तयोर्दुक्षिण मेवाग्रे पुरिलिखेदथा-
परयोरुत्तर मथापरयोर्दुक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं पुरिलिखे-
दथ पूर्व्वयोर्दुक्षिण मथापरयोर्दुक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽपि समीच एव पुरिलिखेदेतुं त्वेवोत्तमं
पुरिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितु मेव यथापूर्वम् खनति । बृह-
न्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्महयत्येव यदाह
बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहती मिन्द्राय व्याचं वदेतीन्द्रो
वै यज्ञस्य देवता वैष्णवः हविर्ज्ञानं तत् सेन्द्रं करोति
तस्मादाह बृहती मिन्द्राय व्याचं वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहृणं व्वलगहन मिति । रक्षसाः ह्येते व्वलगानां
व्वधाय* खायन्ते वैष्णवी मिति वैष्णवी हि हविर्ज्ञाने
व्वाक् ॥ ९ ॥

तान् यथाखातु मेवोत्किरति । इदु महं तुं व्वलग
मुत्किरामि युम्मे निष्ठो यु ममात्यो निचखानेति
निष्ठो वा वा ऽत्रमात्यो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इदु महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युम्मे समानो य
सुसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽत्रसमानो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इदु महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युम्मे सुम्बन्धुर्य

* 'व्वधाय'—इति घ ।

† 'व्वाक्'—इति ग, घ ।

मसुम्बन्धुर्निचखानेति सुबन्धुर्वा वा ऽश्रुसबन्धुर्वा कृत्यां
व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इद् महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युम्मे सजातो य
मुसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽश्रुसजातो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत् कृत्यां
किरामीत्यन्त उद्वपति तुत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमाचान् खनेत् । अन्नो वा ऽण्डोऽन्तेनै-
वैतुत् कृत्यां मोहयति तानक्षणया सन्तृन्दन्ति युद्यक्षणया
नु शक्नुयादपि समीचस्तुस्मादिमे प्राणाः परः
सुन्तृक्षाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखातु मेवावमर्शयति । स्वराडसि सपत्नहा
सचराडभिमातिह्वा जनराडसि रक्षोह्वा सर्वरा-
डस्यमिचहेत्याशीरेवैषैतुस्य कुर्मण ऽश्राशिष मुवैतदा-
शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च युजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणे*
ऽध्वर्युर्भवत्युपरयोरुत्तरे युजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति
युजमान कि मचेति भद्र मित्याह तन्नौ सहेत्युपाःश्च-
ध्वर्युः† ॥ १६ ॥

* 'णो'-इति ख ।

† 'र्युः'-इति ग, घ ।

अथापरयोर्दुःक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वयोरुत्तरे युज-
मानः स युजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मचेति भद्रं मित्याह
तन्म इति युजमानस्तद्युदेवुः सम्मृशेते प्राणानुवैतत्
सयुजः कुरुतस्तुस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो
वदति तुस्मात् पृष्टो भद्रं मिति प्रत्याहाथ प्रोक्षत्येको
वै प्रोक्षणस्य बुन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति । रक्षोहृणो वो व्वलगहन इति रक्षो-
हृणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वैष्णवानिति
व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षय्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽश्रवटेषुवन-
यति तद्या ऽद्रमाः प्राणेषुपस्ता एवैतद्दधाति तुस्मादेषु
प्राणेष्विमा ऽश्रापः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहृणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि
व्वैष्णवानित्यथ बह्वीःषि प्राचीनाग्राणि चोदीची-
नाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेःषु लोमानि
तान्येवैतद्दधाति तुस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

* 'ह्येते'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'प्राणे'—इति घ ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहृणो वो व्वलगहृणोऽवस्तृणामि
व्वैष्णवानित्यथ बह्वींषि तनूनीवोपरिष्ठात् प्रुच्छादयति
केशा ह्वैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिषुवणे फुलके ऽउपदधाति । रक्षोहृणौ वां
व्वलगहृणा ऽउपदधामि व्वैष्णवी ऽइति हृणू ह्वैवास्यैते
अथ पुर्यृहति रक्षोहृणौ वां व्वलगहृणौ पुर्यृहामि
व्वैष्णवी ऽइति हुःइत्येवैने ऽएतदुशिथिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिषुवणं पुरिष्ठत्तं भवति । सर्व्वरोहितं जिह्वा
ह्वैवास्यैषा तद्यत् सर्व्वरोहितं भवति लोहिनीव
हीयुं जिह्वा तन्निदधाति व्वैष्णव मसीति व्वैष्णवुः
ह्येतत्† ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति । दुन्ता ह्वैवास्य ग्रावाणस्त-
द्यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति यथा दद्भिः प्सायादेवं तत्तान्
निदधाति व्वैष्णवा स्येति व्वैष्णवा ह्येतु ऽएतदु यन्नुस्य
शिरः सुःस्कृतम्‡ ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'ह्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'सुःस्कृतम्'—इति क, ख ।

सोमाभिषवाथोपरवाणां^१ खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थता
माह— “द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वय मभिलक्ष्य खाद्यन्त इत्यर्थः ।
प्रथमं प्रयोजन माह— “शिशो वै यज्ञस्येति । यस्मात् शिशि
‘चत्वारः क्रूपाः’ कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति ‘चत्वारः’
‘क्रूपाः’ क्रूपवस्त्रप्रदेशाः । ‘इमौ’-इति अभिनयोक्तिः । हवि-
र्द्धानस्यापि यज्ञशिशोरूपत्वात् तत्र चतुरः ‘उपरवान् खनेत्’ ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजन माह— “देवाश्च वा असुरास्येति । देवधार्थं
भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः ‘वसगाः’, तान् निखातवन्तः ।
‘उत’ ‘एवञ्चित्’ एव मपि युद्धेनाशक्तवन्तः । अनेनाप्युपायेन ‘देवान्
अभिमवेम’-‘इति’ तेषा मभिप्रायः ॥ २ ॥

“तद्वै देवा असृण्वतेति । ‘तत्’ असुरैः कृतं खननाख्यम्
‘असृण्वत’ देवा तदुत्खननेन हिंसितवन्तः । हिंसाप्रकार माह—
“त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरवैः । ‘अथ’ कृत्योत्खननानन्तर मेव
‘सा’ कृत्या ‘असृण्वता’ स्वव्यापारं हननं कर्तुं मसहमाना, अतएव
‘मोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अथ कृत्या-
परिहारोपाय इत्याह— “तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेश
माह— “स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्येति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः

१— “उपरवा नाम क्रूपकाः, तेषां चोपरि अधिषवणाफलके निधीयेते,
तयोश्चपरि अधिषवणाचर्मम्, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन् यावभि-
र्हन्थमाने वादित्रोदरवत् सुषिरास्ते क्रूपा गम्भीर मुपरवन्तौत्पुपरवा
इत्यभिधीयन्ते”-इति या० दे० (का० श्रौ० प. ४. २५.) ।

२— का० श्रौ० सू० प. ४. २५ ।

‘प्रउगम्’^१, तस्य ‘अधोऽधः’ सञ्चिहिताधःपदे । ‘अधोऽधः’-शब्द-
योगात् प्रउग मिति द्वितीया^२ ॥ ३ ॥

खननायाभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— “सोऽभि मादत्त इति” ।
“देवस्य त्वा”-इति^३ । “नार्यसि”-इति^४ मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं
स्त्री ‘नारी’ । हे अभे ! त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत्
प्राक् “देवस्य त्वा”—इत्यस्य ब्राह्मण सुक्तम्, तदत्रातिदिशति—
“समान एतस्य बन्धुरिति । ‘एतस्य’ यजुषः, देवस्य त्वेत्यस्य यजु-
र्मन्त्रस्येत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्याः^५ स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्दे-
नाभिरभिहितेत्याह— “योषा वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विनेति^६ । मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं
विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-
लिखेदित्यर्थः । “इद मह मिति लेखनमन्त्रः” ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अक्ष्णया सम्यक् चेति । अक्ष्णयापि
द्विविधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकार माह— “तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण
मेवाय इत्येवमादिना । वायव्याग्नेयनैर्दक्षिणानक्रमेणेत्यर्थः” ॥ ६ ॥

१— “प्रउगं प्रापयुग मीषासङ्गमादपरार्द्धम्”—इति या० दे० ।

२— पा० सू० १. ३. २. वा० ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. १ ; ६. २. ८ ।

४— वा० सं० ५. २२. १ ।

५— वा० सं० ५. २२. २ ।

६— “आहरन्त्यनया ऋद मित्यग्निः खनित्रम्”—इति या० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ५. ८. ६ ।

८— वा० सं० ५. २२. ३ ।

९— उपरिष्ठाच्चतुर्दशी कण्ठी (३३५ पृ०) द्रष्टव्या ।

स्वकीयं सम्यक् परिलेखनपत्र माह— “अथो इतरथाङ्गरिति।
“अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः। ॥ ७ ॥

य एष पूर्वथोरुत्तरः, त मुत्तरं कुर्यादित्यभिधानात् खनन
मपि परिलेखनक्रमेण कर्तव्य मित्याह— “तान् यथा परिलिखित
मेवेति। तत्र मन्त्रः— “वृहन्नस्यीति। हे अवट। त्वं ‘वृहन्’
स्वरूपतो महान् ‘असि’। तथा ‘वृहद्रवाः’ प्रभूतध्वनिरसि। अतो
‘वृहती’ महती ‘वाचम्’ ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, सोमस्येन्द्रार्थत्वात्
उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाचं ‘वद्’ शब्दय ॥

पुनर्वाग् विशेयते—‘रचोहणम्’। हन्तेः “वज्रं कन्दमि”-
इति क्विप्। रचांसि हन्ति, तादृशीम्। ‘वज्रगहनं’ वज्रगान्
हन्तीति वज्रगहा, तां वज्रगहनम्। ‘वैष्णवीम्’ विष्णुदेवत्यां
वाचम्। वदेति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “वृहन्नसि वृहद्रवा इत्यु-
पसौत्येवैनानित्यादिना। प्रत्यक्षतो वृहत्त्ववृहद्रवत्वयोः प्रतीतेरुप-
स्तुत्यभिधान मित्यर्थः। सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति।
“इन्द्रो वा इत्यादि। “इन्द्राय”—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हवि-
र्द्धानस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः। “रचोहण
मित्यादि। स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. २—५।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ७।

३— वा० सं० ५. २२. ४।

४— पा० सू० ३. २. ८८।

५— वा० सं० ५. २३. १। पूर्वमन्त्रशेष एषः।

खाताया मृद उदपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— “तान् यथाखात मेवेति^१ । चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः^२ । “यं मे निष्पो य ममात्यो निचखान”—इति प्रथमगर्त्तं । “यं मे समानो य मसमानः”—इति द्वितीये । “यं मे सबन्धुर्थ मसबन्धुः”—इति तृतीये । “यं मे सजातो य मरुजातः”—इति चतुर्थे । “इदं महं तं वलग मुत्किरामि”—इति, “निचखान”—इति च सर्वशेषः ॥

‘इदं’ मृदुत्करणप्रकारेणाहृतम्, निष्पोनामात्येन वा खातम्, वलगकृत्याविशेषम्, मृद्वाचेपेण ‘उत्किरामि’ ऊर्द्धं प्रक्षिपामि । ‘तम्’-इत्युक्तम्, क मित्याह—“य मित्यादि । ‘निष्पोः’ अस्मत्तो नीचः । “सनाभिर्धस्य निष्पोः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^३ नीचार्थता ‘निष्पो’-शब्दस्य । ‘अमात्यः’ सहवर्त्तमानः । ‘अमा’-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तच्च भवोऽमात्यः । “अव्ययात् त्यप्^४”, एकगृहवामौ-त्यर्थः । तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात् । सहोत्पन्नो वा । निखा-तवान् । त मुत्किरामीति सम्बन्धः । “निष्पो वेत्यादि प्रथमसो-त्किरणम् । निष्पोनामात्ययोर्वलगोत्किरणरूप मित्यर्थः । समानः सदृशः बन्धुः ‘सबन्धुः’, समानबन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः । ‘सजातः’ सहोत्पन्नः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १०—१३ ॥

खननस्य प्रमाणं माह— “तान् बाहुमाचानिति^५ । अङ्गुलि-प्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ८ । २— वा० सं० ५. २३. २, ३, ४, ५ ।

३— ऋ० सं० १०. १३३. ५ (६. ७५. १६) ।

४— पा० सू० ४. २. १०४ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १० ।

सुदुद्धरणस्याग्रक्यत्वात् बाहुमात्रस्थान्तत्वम् । किद्राणा मन्तरप्रदेश-
मन्तर्दनं तत्प्रकारं च विधत्ते— “तानक्ष्णया सन्तृन्दन्तीति” ।
पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोश्चत्तरस्य चान्तराखदेशम् । अनेनावशिष्टयो-
र्युक्तं भवति । “अपि समीच इति” । वक्रस्याग्रक्यत्वे समीचेवा-
भित्त्वात् । “तस्मादिति । अर्थवादः पक्षद्वयसाधारणः । यस्मादेते-
ज्जःसन्तृषाः, ‘तस्मात्’ ‘इमे’ ‘प्राणाः’ मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-
षानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति । ‘अवमर्शयति’ अन्तःप्रदे-
शस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय समृशते । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः—
स्य मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्य मस्येति वा
‘स्वराट्’ । हे उपरव ! तादृक् त्वम् ‘असि’ । ‘सपत्नहा’ भव ।
अस्मानपि सपत्नस्य शत्रोर्हमनेन स्वराजं कुर्विति भावः । ‘सचा’
सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति ‘सचाराट्’ । अभितो हिंस-
कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता ‘अभिमातिहा’ । सर्वेषु राजत इति
‘सर्वराट्’ । मितः सकाशात् चाता ‘मिचः’, अतथाभूतः ‘अमिचः’

१— का० श्रौ० सू० च. ५. ११ । “अक्ष्णयाशब्दोऽयं कर्णवचनः” ।

(अक्ष्णया) अक्ष्णया=वक्रमार्गिण, कौटिल्येन । उपरिष्ठादपीहैव

“अथ यदक्ष्णयावद्यति”—इत्यादि (इ. च. इ. २७) । ऋ० सं० १.

१२२. ६, च. ७. ३५ । वा० सं० ५. १२ । उणादिः इ. १७ ।

२— का० श्रौ० सू० च. ५. १२ । “अक्ष्णया सम्भेदनाशक्तौ ऋजुभावेनैव

सम्भिन्ध्यात्”—इति तत्र या० दे० ।

३— चत्वारि यजुषि श्रौपरवाणि । वा० सं० ५. २४. १—४ ।

अत्र कात्यायनः— “खराडित्यवमर्शयति यथास्नातं प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्भृशेते”—इति^२ । ‘सम्भृशेते’ परस्परं
हस्तसंस्पर्शं कुर्यातां मित्यर्थः^३ । तयोर्दिशं व्यवस्थापयति— “पूर्वयो-
र्दक्षिणेऽध्वर्युः भवति, अपरयोर्दक्षिणे यजमानः”—इति । सोऽध्वर्युणा
किं मन्त्रं विद्यत इति पृष्टो यजमानो भद्रं मिति प्रतिब्रूयात् ।
“तन्नौ सह”—‘इति’ ‘उपांशु’ वदतोऽध्वर्योरयं मभिप्रायः—
यज्ञसंसृष्टं यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात्
उच्चैरभिधानं मयुक्तं मिति^४ ॥ १६ ॥

“अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति^५ । पूर्वस्मिन् सम्भर्शनवाकोऽध्वर्युः
पृच्छेत्, अत्र तु यजमान इति विशेषः । यजमानस्य स्वामित्वेन
स्नातगव्यादध्वर्युकृष्टस्यापि भद्रस्य खद्रव्यत्वात् “तन्मे”—‘इति’
ब्रूयात् । सम्भर्शनं प्राणसंयोगहेतुत्वेन प्रशंसति— “तद्यदेव मिति ।
सह युञ्जते इति ‘सयुजः’, अन्तरेकीभूतान् कृतवन्तौ भवतः । अत
इदानीन्तना मनुष्यशिरस्थाः प्राणाः ‘संविद्रे’ संविद्रेते, सङ्गता

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. १३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. १४ ।

३— “अवमर्शनागन्तरं मध्वर्युयजमानौ उपरवयोः स्वं स्वं दक्षिणां हस्तं
प्रवेश्य व्यहृत्वाया सम्भेदनमार्गेण परस्परं सम्भृशेते संस्पर्शं कुर्याते”—
इति चात्र (का० श्रौ०) या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ५. १५-१८ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १९, २०, २१ ।

भवन्ति । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^१ ‘त’-लोपः, “वेत्तेर्विभाषा”—इति रुट्^२ । ‘भद्रम्’—इति^३ प्रतिवदनं यदस्ति, तद् ‘एतत् मानुष्यै वाचः कल्याणम् वदति’ हस्तसंस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रतिवदनं मित्यर्थः । तस्मात्सौकिकवचनेषु भद्रलाय अवश्यं भद्रवचनं कर्त्तव्यम् ॥

“अथ प्रोचतीति । प्रतिगत्तं प्रोक्षणम् । प्रोक्षणस्य मेधत्व-लक्षणोऽर्थवादः सर्वत्रैकविध एवेत्याह—“एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—“स प्रोचतीति । ‘रचोहणः’—इति^४ बङ्गवचननिर्देशात् सहप्रोक्षणम् । पृथक्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्तिः । तथाच कात्यायनः—“प्रोचत्येनान् रचोहण इति, भेदे मन्त्रावृत्तिः सास्त्रिपातित्वात्”—इति^५ । मन्त्राणां^६ क्रियासहवर्त्तनत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । सहत्वपक्षे बङ्गवचनं मौपचारिकम् । स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

“अथ याः प्रोक्षणा इति । अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयनं प्रशंसति—“तद्या इमाः प्राणेष्वप इति । ‘प्राणेषु’ कर्णनासादिविवरेषु ‘याः’ ‘आपः’ सन्ति, ‘ताः एव’ ‘एतत्’ एतेनावनयनेन यज्ञशिरसोपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । “तस्मादित्यादि । ‘एषु प्राणेषु’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७. १. ४१ ।

२— पा० सू० ७. १. ७ ।

३— वा० सं० ५. २५. १ ।

४— का० औ० सू० ८. ५. २२, २३ ।

५— ते षष्ठ मन्त्राः— वा० सं० ५. २५. १-५ इष्टव्याः ।

“सोऽवनयतीति । स्यष्टोऽवनयनमन्त्रः^१ । अवटेषु अन्तर्बर्हिः-
स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तर-
णयोर्न्यायः प्रोक्षणवत् । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्”—इति हि
सूत्रम्^२ । यूपवटवत् अवनयावस्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटाना
मुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माञ्छादनं विधत्ते— “अथ बर्हिषि
तनूनीति^३ । “केशा ह्यैवास्त्येति इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि
बर्हिषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया ‘एते’—इति
पुल्लिङ्गता ॥ २०, २१ ॥

“अथाधिषवणे फलके इति । ‘अधि’ उपरि सूयते सोमो-
ऽनयोरिति^४ ‘अधिषवणे’ द्वे ‘फलके’ उपदध्यात् । “रक्षोहणौ वा
वस्त्रगहनौ”—इत्युपधानमन्त्रः^५ । स च स्यष्टार्थः । ‘ते’ च ‘अस्य
हविर्द्धानस्य गिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः— “अथाधि-
षवणे फलके द्युङ्गुलान्तरे प्रचालिते प्राची अरन्निमात्रे सन्तृप्तं
वोपदधाति”—इति^६ ॥

“अथ पर्यहतीति^७ । फलके । ‘परिदृंहति’ परितो मृद
दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

“अथाधिषवण मिति । “सर्वरोहित मित्यादि^८ । एतत्

१— वा० सं० ५. २५. २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २४

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ क ।

४— ‘अधि’ उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति’—इति ड, च ।

५— वा० सं० ५. २५. ४, ५ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ख

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ग ।

८— का० श्रौ० सू० ८. ५. २६

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च “वैष्णव मसि”—इति-
मन्त्रेण^१ ‘निदध्यात्’ अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

“अथ यावत् इत्यादि^२ । अधिषवणचर्मणि अधिषवसाधनान्
पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते ‘घावाणः’ ‘अस्य’ ‘दन्ताः’ दन्त-
स्थानीयाः । तदेवोपपादयति—“तद्यद् घावभिरिति । “दङ्घिः
स्नायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । “ष्वा
भक्षणे”—इति^३ धातुः । “एतद् यज्ञस्येति । “पुरुषो वै यज्ञः”—
इति प्रतिज्ञाय, “शिर एवास्य हविर्द्वानम्”—इति यद्विद्वानस्य
शिरस्त्वं निर्दिष्टम्^४, तदिदं ‘यज्ञस्य शिरः संस्कृतं’ मध्यम-
च्छदिरादि-सोमाभिषवघावान्तानां यज्ञाङ्गानां शिरोललाटादि-
दन्तान्तकल्पनया हविर्द्वानस्य शिरस्त्वं साधित मित्यर्थः । केवलं
प्रयोगजात मानपूर्वेषामभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते,
तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवध्यानेनानुष्ठीयमानं सत् महते फलाय
भवतीत्युक्तं भवति^५ ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. २५. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २८ । मन्त्रः— वा० सं० ५. २५. ७ ।

३— अदा० प० ४५ धा० ।

४— तृतीय-ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके द्रष्टव्ये ।

५— एतच्च सर्वं ते. सं० ६. २. ७ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्थांस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गुनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभृतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं ह्यपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसात्सिङ्गुनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .]

उदर मेवास्य सुदः । तस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युञ्जीदं
किञ्चाश्रुन्त्युदर ऽएवेदः सुर्वं प्रतिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽश्रुसीदंस्तस्मात्सुदो नाम तु ऽउ ऽएवास्मिन्नेते
ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर
उदर मेवास्य सुदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य
ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ यु एषु मध्यमः शङ्कुर्भवति । व्वेदेर्जघनाङ्गे
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति षुङ् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम
मुपक्रामति सम्पुदः कामाय तुदवटं परिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसीति समान
एतस्य युजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तस्मादाह
नार्यसीति* ॥ ४ ॥

* 'सौति'-इति ख, 'सौति'-इति ग, घ ।

अथावटं परिलिखति । इदं महः रक्षसां ग्रीवा
 ऽश्रुपि कृन्तामीति व्यञ्जो वा ऽश्रुभिः* व्यञ्जेणैवैतुन्नाश्रुणाः
 रक्षसां ग्रीवा अश्रुपि कृन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर मुत्करति । युजमानेन
 सम्मायौदुम्बरीं^१ परिवासयति ता मुप्रेण प्राचीं निदधा-
 त्येतावन्मात्राणि बह्वीं^२ ऽधुपरिष्ठादधिनिदधाति† ॥ ६ ॥

अथ युवमत्यः प्रोक्ष्यो भवन्ति । आपो ह व
 ऽश्रोषधीनाः रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता र
 धिन्वन्योषधय ऽउ हापाः रसस्तस्मादापः पीता
 केवल्यो न धिन्वन्ति यद्वैवोभ्यः सः^३ ऽसृष्टा भुवन्युधै
 धिन्वन्ति तर्हि हि सुरसा भवन्ति सुरसाभिः प्रोक्षा-
 णीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिं
 ततो देवेभ्यः सुर्वा एवौषधय ऽईयुर्युवा ह्वैभ्ये
 नेयुः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । तु ऽएतैः सुर्वाः सपुत्रान
 मोषधीरयुवत यद्वयुवत तस्माद्युवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । हुन्त यः सुर्वासा मोषधीनाः रसस्तं युवे
 दुधामेति स यः सुर्वासा मोषधीनाः रस ऽश्रासी

* 'अश्रुभिः'-इति घ ।

†, ‡ 'लि'-इति ख ।

प्रवेष्टुं दधुस्तुस्माद्युचान्या ऽश्रोषधयो म्नायन्ति तदेते
 मोदमाना वर्द्धन्त ऽएवुः क्षेषु रुस मदधुस्तयो ऽएवैषु
 ऽएतैः सुर्व्याः सपत्नाना मोषधीर्युते तुस्माद्युवमत्यः
 प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स युवानुवपति । युवोऽसि यवयास्मद्देषो यवयारा-
 तौरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
 प्रोक्षणस्य बुन्धुर्मुग्धा मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेती-
 मानुवैतुल्लोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जः
 रुसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटुऽवनयति
 शुन्धन्तां लोकाः पितृघटना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
 खातस्तु मेवैतन्मध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीः ऽषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
 चावस्तृणाति पितृघटन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्या
 ऽएतद्भवति यन्निखातः सा यथानिखातौषधिषु मिता
 स्यादेव मेतास्वोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति । उद्दिवः स्तभानान्तरिक्षं पृण हुः ऽस्व
 पृथिव्या मित्तीमानुवैतुल्लोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु
 लोकेषूर्जः रुसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । द्युतानुत्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो
 वा ऽअयं पवत ऽएषु द्युतानो मारुतस्तुदेना मेतेन
 मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै
 मित्रावरुणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पुर्यूहति । ब्रह्मवुनि त्वा श्चवुनि रायस्योषवुनि
 पुर्यूहामीति बह्वी वै युजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च श्चं
 चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये रायस्योषवनीति भूमा वै राय-
 स्योषस्तुद्भुमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पुर्युषति । ब्रह्म दह श्चं दह्वायुर्दह प्रजां
 दहेत्याशीरेवैषैतस्य कर्मण ऽआशिष मेवैतदाशास्ते
 संभूमि पर्युषणं करोति गुर्त्तस्य वा ऽउपरिभूम्यथैवं
 देवचा तथा हागर्त्तमिद्भवति‡ ॥ १८ ॥

अथापु ऽउपनिनयति । युच वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
 तुदद्भिः सुन्धाति तुस्मादपु ऽउपनिनयति? ॥ १९ ॥

अथैवु मभिपुद्य व्वाचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं युज-
 मानोऽस्मिन्नायतने प्रजुया भूयादिति पशुभिरिति वैवं
 यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धयते॥ ॥ २० ॥

* 'ति'-इति ख । † 'स्ते'-इति ग, घ । ‡ 'ति'-इति ग, घ ।

§ 'ति'-इति ख ।

॥ 'ति'-इति ख ।

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । विष्टप मभि जुहोति
घृतेन द्यावापृथिवी पूर्यथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी
ऽजर्जा रुसेन भाजयत्यनुयोरुर्जः रुसं दधाति ते रुस-
वत्या ऽउपजीवनीये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति । इन्द्रस्य छदिरसौत्येन्द्रः
हि सुदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्
ब्राह्मणा ऽआसते तदुभयतश्छदिवी ऽउपदधात्युत्तरत-
स्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नव भवन्ति चिष्ट्वै यज्ञो नव
वै चिष्टत्स्मान् नव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवःशः सुदो भवति । प्राचीनवःशः
हविर्द्धान मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं युद्धविर्द्धानं तस्मा-
त्तु नाश्रन्ति नु भक्षयन्ति निष्केवल्यः ह्येतद्देवानाः स
यो ह तत्राश्रीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्धा हास्य विपतेदुथैते
मिश्रे यदाग्नीध्रं च सुदश्च तस्मात्तयोरश्रन्ति तस्माद्भक्ष-
यन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मा-
दुदीचीनवःशः सुदो भवति ॥ २३ ॥

तत्परिश्रयन्ति । परि त्वा गिर्ब्रणो गिर इमा भवन्तु
विश्रुतः । वृद्धाय मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

* 'न्ति'-इति ख ।

ऽइतीन्द्रो वै गिर्वां व्विशो गिरो व्विशुवैतुत् क्षचं परि-
दृहति तुदिदं क्षचु मुभयतो व्विशा परिदृढः* ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्पन्दया प्रसीव्यति । इन्द्रस्य
स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेद्
व्यवपुचाता ऽइति प्रकृते कुर्मन् विष्यति तयो हाध्व्युं
वा युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठितं मभिमृ-
शत्यैन्द्र मसीत्यैद्रः † हि सुदः ‡ ॥ २५ ॥

अथ हविर्दानयोः । जघनार्द्धः समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
ग्रीध्रं मिनोति तस्यार्द्धं मन्तर्व्वेदि स्यादर्द्धं बर्हिर्व्वेद्यथो
ऽत्रापि भूयोऽर्द्धादन्तर्व्वेदि स्यात् कुनीयो बर्हिर्व्वेद्यथो
ऽत्रापि सुर्व्वं मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठितं मभिमृशति
वैश्वदेवु मसीति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं युदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे
देवा व्वसतीवरीषूपवुसन्ति तेन व्वैश्वदेवुम् ॥ २६ ॥

देवा इ वै यञ्चं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽत्रासङ्गाद्
विभयाच्चक्रुस्तान् ॥ दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्त्स-

* 'दृम्'—इति ग, घ ।

† 'तं निष्ठित'—इति क, डा०—वेबरदृष्टश्च ।

‡ 'सुदुः'—इति ख । 'सुदुः'—इति ग, घ ।

§ 'तं निष्ठित'—इति घ डा० वेबरेण दृष्टः ।

॥ 'स्तां'—इति क, डा०—वेबरदृष्टश्च ।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्णानुद्वापयाञ्चक्रुर्ध
 ऽएतेऽन्तःसदसः† ॥ २७ ॥

सर्व्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति । यथाय माहव-
 नीयो यथा गार्हपत्यो यथाग्नीध्रीयस्तद्युत ऽएनानुद्वा-
 पयंस्तुत ऽएवैतन्नु‡ ज्वलन्ति तानाग्नीध्र मभि सु॒रु॒रुधु-
 स्तानुष्यङ्गं मुग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व
 मपाजयं॑स्तुस्मादैश्वदेवम्॥ ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसुमैन्धत । यथा प्रत्यवस्येत्तुस्मा-
 देनान्सुवने सवन ऽएव प्रतिसुमिन्धते तुस्माद्यः समृद्धः
 स ऽआग्नीध्रं कुर्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धस्तुस्मा-
 दग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां नयन्त्यतो हि व्विश्वे देवा
 ऽअमृतत्व मपाजयंस्तुस्माद्यं दीक्षिताना मबुल्यं व्विन्दे-
 दाग्नीध्र मेनं नयतेति ब्रूयात्तदुनार्त्तं तन्नारिष्यतीति
 तद्यदतो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व मपाजयंस्तुस्मादैश्व-
 देवम्॥ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१.] ॥

* 'मेतां'-इति क, डा०-वेबरवृष्टस्य ।

† 'सदस'-इति ख । 'सदसुः'-इति ग, घ ।

‡ 'तं न'-इति क, ख ।

§ 'मुपाजयं'-इति क, डा०-वेबरवृष्टस्य । एव मुत्तरकण्डिकाया मपि ।

॥ 'वम्'-इति ग, घ ।

॥ 'वम्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्धानिस्थोक्त्वा, तत् समर्थं, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तं मनुवदति— “उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । “ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्धानं विष्णुदेवत्यम्, एवं सद इन्द्रदेवत्य मित्यर्थः । तृतीया विधाने, “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इति^१ ॥ १ ॥

“तन्मध्ये ऽश्रौदुम्बरी मित्यादि^२ । ‘तन्मध्येतः’ तस्य सदसो मध्यदेशे ‘श्रौदुम्बरी’ स्थूनां ‘मिनुयात्’ । श्रौदुम्बर्यां मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— “अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्वा उदुम्बरः”—इति श्रुतेः^३ ऊर्ध्वपल मुदुम्बरस्य । मध्ये ऊतशेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये श्रौदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्नं स्थापितम् ॥ १ ॥

मध्यदेशं विशिनष्टि— “अथ च एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । ततः प्राक् षट् प्रक्रमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुखं विक्रम्य, तत्र श्रवटं परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० १. ३. १८. वा० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. ३. १० ।

अवटखननार्थं मभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते—“सोऽभि मादत्ते”
देवस्य त्वेति^१ । व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

“अथावटं परिलिखतीति^२ । अवटपरिलिखनमन्त्रस्याय मर्थः—
‘दृढम्’ एतेन परिलिखनेन ‘रक्षसां’ ‘ग्रीवाः’ कण्ठावयवानपि
‘हन्तामि’ हिनद्मि । वज्रवत्तौह्यधारत्वात् अभ्रिर्वज्रत्वेन स्तूयते ।
‘नाश्राणां’ नाश्रकानाम् । स्पष्ट मन्यत्^३ ॥ ५ ॥

“अथ खनतीति^४ । ‘उत्करं’ “खातं मृत्त्रिचयं ‘प्राञ्चम्’
अवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘उत्किरति’ । ‘यजमानेन सम्राय’ यज-
मानप्रमाणं कृत्वा ‘परिवासयति’, अवशिष्टं मंत्रं हिनन्ति । ‘ताम्’
अदुम्बरशाखाम् ‘अग्ने’ अवटस्य प्राग्देशे ‘प्राचीं’ प्रागयां
स्यापयेत् । ‘एतावन्मात्राणि’ अदुम्बरीप्रमाणानि ‘बर्हीषि’
‘उपरिष्ठात्’ अदुम्बर्या उपरि ‘निदधाति’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अदुम्बरीप्रोक्षणसाधनानां मपां यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति—
“अथ यवमत्यः प्रोक्षन्तो भवन्तीति । उक्तं मपां रसत्वं युक्त्वा
समर्थयते— “तस्मादोषधयः केवल्य इति । ‘तस्मात्’ गतरसत्वात्
‘न धिन्वन्ति’ न प्रीणयन्ति । केवलतण्डुलभक्षणे तप्रेरदर्शनात् ।
“धिन्विह्वल्यो र च”—इत्युप्रत्ययः^५ । तत्सन्नियोगेन वकारस्याका-
रादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञात मप्रसन्नत्वमुपपादयति— “तस्मा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३१, ३२, ३३ ; ६. २. ८ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १, २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. २. ८ ख ।

४— वा० सं० ५. २६. ३ । ५— का० श्रौ० सू० ६. २. ९—१४ ।

६— पा० सू० ३. १. ८० ।

दापः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधयः
 आपस्य 'संसृष्टाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिमन्ति', 'तर्हि' तथा
 सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण ? इत्याह—
 "सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति— "देवाश्च वा
 असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात्
 पलायिताः ॥ ८ ॥

"तदे देवा असृण्वतेति । 'असृण्वत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छि-
 तवन्तः । तदेव विशदयति— "त एतैः सर्वाः सपत्नाना
 मोषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवेः 'अयुवत' अमिश्रयन् ।
 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तस्मान्निर्वचनम् ।
 ओषधीनां यवनसाधनाः सम्यन्नाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते होचुरिति । सर्वौषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्ष
 मिति प्रमाणेन दृढयति— "तस्माद् यवान्या ओषधयो ग्लाय-
 ङ्गीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति^१ । यवावापे मन्त्र माह— "यवोऽसि
 यवयेति^२ । हे यवपदार्थ ! त्वं 'यवोऽसि' पृथक्कर्त्तासि, अतः
 'यवय' अस्मत्तो देष्टृन् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदानशीलान् ॥

"अथ प्रोक्षतीति^३ । औदुम्बरैः । "एको वै प्रोक्षणस्य बन्ध-

१— का० औ० सू० ६. २. १५ क ।

२— बा० सं० ५. २६. १ ।

३— का० औ० सू० ६. २. १५ ख ।

रिति। यत्र-यत्र प्रोक्षणं मस्ति, तस्य सर्वथापि मेधमेतत् करो-
तीति एवं रूपं ब्राह्मणमेकमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

“स प्रोक्षतीति। हे उदुम्बरशाखाय! ‘त्वा’ त्वाम् ‘दिवे’
गुह्योकाय, तद्वरीभावाय, प्रोक्षामीति शेषः^१। एवमुत्तरवाक्येऽपि
योज्यम्^२ ॥ १२ ॥

“अथ याः प्रोक्षन्ति इति^३। “शुभ्रतामिति^४ मन्त्रेण प्रोक्षणी-
शेषमवटेऽवनयेत्। पितरः सौदन्धेषु इति ‘पितृषदनाः’ भूम्यधो-
वर्त्तिनो लोकाः। प्रायेण गर्त्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनात् अवटस्य
पितृषदनत्वमतदेवाह—“पितृदेवत्यो वै कूपः खातः इति ॥ १३ ॥

“अथ बर्हीषीत्यादि^५। सुविशदम्^६। “सा यथानिखाता
श्रोषधिषु मिता स्यात्, एवमेतास्त्रोषधिषु मिता भवतीति।
वने ‘अनिखाता’ दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना ‘यथा’ ‘श्रोषधिषु’
सदोत्पन्नेषु त्रणगुल्मादिषु मध्ये ‘मिता’ भवति, सर्वर्हिष्के गर्त्तं
‘मिता’ शाखापि ‘एवं’ भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ता मुञ्चयतीति^७। ‘उञ्चयति’ ऊर्द्धं स्थापयेत्। तन्मन्त्र-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १६।

२— वा० सं० ५. २६. १, ३, ४ त्रयो मन्त्राः।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १७।

४— वा० सं० ५. २६. ५।

५— का० श्रौ० सू० ६. २. १८।

६— अत्र मन्त्रः— वा० सं० ५. २६. ६।

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३४। “ऊर्द्धां करोति”।

स्याय मर्यः^१— हे उदुम्बरशाखे ! तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्स्रभान' उत्तम्भनं कुरु ; शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिचं' 'पृण' पूरय ; 'पृथिव्यां' 'दृंहस्व' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढां कुर्वित्यर्थः; पृथिव्याः प्रैथिल्ये शाखाया अपि दाढ्यायोगात् । ऊग्रपस्यौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धात् लोकेषूर्गसंस्थापनं कृतं भवति । स्पष्ट मन्वत् ॥ १५ ॥

“अथ मिनोतीति^२ । औदुम्बरीमानमन्त्रः^३— 'द्युतानः' दौष-मानः, एतन्नामको वायुर्देवः, 'मारुतः' मरुतां देवानां वायूनां सम्बन्धी, सः 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु । तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ 'भ्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मिनुताम् । स्पष्ट मन्वत् । मित्रावरुणशब्दयोरर्थं माह— “प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति । एतदधिदेवतम् ; अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति^४ अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रकं पर्यृहणं विधत्ते— “अथ पर्यृहति^५ ब्रह्मवनि त्वेति^६ । हे शाखाद्रव्य ! 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मणः सम्भक्तृ 'त्वा' त्वाम् 'पर्यृहामि' प्रक्षिपामि । एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “बक्नी वा इति । प्रायेण 'यजुषु' मन्त्रेषु 'आग्नीः' बक्नी परिदृश्यते । अतोऽत्र ब्रह्मचक्रोभयरूपं फलमाशास्यते । “भूमा वै रायस्पोष इत्याद्यसहद् गतम्^७ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ५. २७. १ ।

२— का औ० सू० ८. ५. ३५ । अवटमध्ये प्रक्षिपति ।

३— वा० सं० ५. २७. २ । ४— ऐ० ब्रा० ४. २. ४ दृष्टव्यम् ।

५— का० औ० सू० ६. ३. १० । यूपवटं पूरयति ।

६— का० सं० ५. २७. ३ । ७— पुरस्तात् २६८, ३३३ ए० ।

“अथ पर्यषतीति^१ । ‘पर्यषति’ परितः सङ्गृह्येत् । “सृष्टो गतो”—इति^२ धातुः । “ब्रह्म दृष्ट्वेत्यादिर्दृष्ट्वणमन्त्रो^३ यजमाना-
पेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— “आग्नीरेवैतस्य कर्मण
इति । ‘एतस्य’ शाखादृष्ट्वणकर्मणः फलरूपाग्नीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
परिघटनं = पर्यर्षणम्, भूमिप्रमाण मङ्गिः कर्त्तव्य मित्याह—
“समभूमि पर्यर्षण मिति । भूम्या समं ‘समभूमि’, ‘पर्यर्षणं’
भूमिसमं ‘करोति’ । व्यतिरेक माह—“गर्त्तस्य वा इति । “अथैवं
देवत्रेति । ‘अथ’-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः । एवं साम्ये
सति ‘देवत्रा’ देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः । “तथा हागर्त्तमिद्
भवतीति । ‘तथा ह’ तथा सति, भूमिसाम्ये सति ‘अगर्त्तमिद्’
अगर्त्तमिता भवति । मिनोतेः कर्मणि क्तिप् ॥ १८ ॥

“अथाप उपनिनयतीति^४ । ‘उपनिनयति’ मृत्परमाणूनां
संक्षेपाय ‘अस्यै खनन्तः’ अस्याः भूम्याः भागं दारयन्तः, ता मेव
भूमिम् अक्रूरां ‘क्रूरीकुर्वन्ति’ । ‘आपः’ तु शमनहेतुत्वात् ‘शान्तिः’,
अतः ‘तत्’ तेन ‘अङ्गिः’ ‘शान्त्या’ शान्त्यरेकत्वादेकवचनम् ।
क्रौर्यशमन मद्दृष्टं प्रयोजनम् ; अङ्गिः सन्धानं तु संहतिहेतु दृष्टं
प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. २. ११ । “परितः कुट्टनेन पांशुनघः प्रवेशयति,
पिष्टयतीत्यर्थः”— इति तत्र या० दे० ।

२— तु० प० ७ धा० ।

३— वा० सं० ५. २७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. २. १२ ।

“अथैव मभिपद्येति^१ । ‘अभिपद्य’ शाखा मालम्भ, एवं ‘वाचयति’ ध्रुवासीत्येवम्कारेण^२ । हे शाखे ! त्व मिदानीं कृतप्रकारेण ‘ध्रुव’ अविचला ‘असि’ । ‘अथ’ ‘यजमानः’ अपि ‘अस्मिन्’ स्वकीये एव गृहे ‘प्रजया’ ‘पशुभिः’ सहितः सन् ‘ध्रुवः’ भवतु । न केवलं ‘प्रजया पशुभिः’ इत्यभिधानेन तद् इयं समृद्धते, किन्तुहिं ? प्रजापशुव्यतिरिक्त मन्यच्च धनादिकं ‘यं यं कामं कामयते’ स सर्वोऽप्युभयकामनयैव समृद्धते । अत्र ‘पशुभिरिति वा’ इति ‘वा’-शब्देन ‘प्रजया’-इत्यनेन मन्त्रपदेन ‘पशुभिः’-इत्यस्य विकल्पः^३ ॥ २० ॥

श्रौदुम्बरीशाखाये होमं विधत्ते— “अथेति । “विष्टप मभि जुहोतीति । ‘विष्टपं’ विशाखम् ‘अभि’ विष्टपस्यायभागस्याभितः, यथा शाखाया अयमूलभागौ मध्यदेशश्च अन्ता भवन्ति, एव माञ्चं ‘जुहोति’ ॥

तन्मन्त्रस्याय मर्थः^४— ‘द्यावापृथिवी’ हे द्यावापृथिव्यौ ! शाखाय-मूलभागवर्तिन्यौ युवां ‘दृतेन’ ह्ययमानेन ‘पूर्थेयाम्’ पूर्यो भवत । अत्र सूत्रम्— “सुवेण विशाखे जुहोति दृतेन द्यावापृथिवी इति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति”— इति^५ ॥

द्यावापृथिवीपूर्थेयानस्य प्रयोजन माह— “तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३६ ।

२— वा० सं० ५. २८. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३७ ।

४— पाठस्वस्य— वा० सं० ५. २८. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३८, ३९ ।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्ध्वपौदुम्बरयुक्तेनाज्येन
यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्ध्वसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं
भवति । तेन तयोः किङ्कृतं भवति ? “अनयोर्ऊर्जं रसं दधाति” ।
सष्ट मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— “अथ कदिरधिनिदधातीन्द्रस्य
कदिरमीति^१ । इन्द्रदेवत्वत्वात् सदोऽचेन्द्रः, तस्याच्छादक मसि ।
तथा ‘विश्वजनस्य ह्यायामि’ विशेषां सदसि स्थितानां जनानां
ह्यायाकारौ असि । एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे सष्टे^२ ॥

“उभयतश्चदिषी उपदधातीति^३ । मध्यमस्य कदिषः ‘उभयतः’
दक्षिणोत्तरयोः ; — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम्
‘उत्तरतः त्रीणि’ कदींषि उपदध्यात्, तथा ‘परः’ परस्तादपि
दक्षिणतोऽपि ‘त्रीणि’ ‘उपदधाति’^४ ॥

कदिषां नवलं प्रशंसति— “तानि नव भवन्तीति । चिद्वत्-
स्तोमभाधत्वात् यज्ञस्य चिद्वत्त्वम् । स च ‘चिद्वत्’ स्तोमो ‘नव वै’
नवस्तोत्रियात्मकः खलु ; “तिसृभ्यो हिङ्गरोति स एकयेत्यादि-
सामब्राह्मणोक्तप्रकारेण चिद्वत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवलसम्पाद-
नात्^५ । तस्मात् कदिषां नवलं युक्तम् ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । कदिस्तृगामयः कटः ।

२— मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ५. २८. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— “मन्त्रः प्रतिच्छदिशवत्तनीयः”—इति का० सू० ८. ६. ११ या० दे० ।

५— सा० ता० ब्रा० ३८० १४० ।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते—“तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति ।
 सदस उदीचीनवंशत्वं प्रशंसितुं हविर्द्धानस्य सदोवैलक्ष्ण्यं दर्शयति—
 “प्राचीनवंशं हविर्द्धानं मित्यादिना । ‘एतत्’ हविर्द्धानं ‘देवानां
 निष्क्रेवत्यम्’ मनुष्यलक्षणाभावेन निःश्रेषेणैव देवानां केवलं भवति ।
 “भवे हृन्दसि”—इति यत् । “तस्मात् तत्र नाश्रन्ति, न भक्षय-
 न्तीति । ‘नाश्रन्ति’ पुरोडाशादिकम्, ‘न भक्षयन्ति’ सोमम् ।
 प्रमादात् भक्षणे दोष माह—“मूर्द्धां ह्यस्य विपतेदिति । उक्तवैप-
 रीत्य माग्नीध्रसदसोर्दर्शयति—“अथैते मिश्र इति । ‘एते
 मिश्रे’ स्तोत्रशस्तादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुषं
 चेति ‘मिश्रे’ भवतः । “उदीची वै मनुष्याणां दिगिति ।
 प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः ॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूत्रकार आह—“नाभिदंष्ट्रं सदः, मत्या
 वा, उदग्वंशम् अष्टादशारन्नि, एकविंशतिस्तुविंशतिर्वा, नव
 तिर्थकू, अर्द्धायामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या मेके^१, इन्द्रस्य
 हृदिरिति^२ मध्यमं हृदिरारोष्यापरपूर्वं च, त्रिवर्गं चोत्तरतः”—
 इति^३ । अष्टादशारत्यादयस्तयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पि-
 ताः; तिर्थकूप्रमाणविषये नवारन्निव मर्द्धायामत्वं च विकल्पितम् ।

१— पा० सू० ४. ४. ११० ।

२— “एके-ग्रहणं पूजार्थम्”—इति चात्र या० दे० ।

३— वा० सं० ५. २८. ३ ।

४— का० औ० सू० ८. ६. १-११ ।

उक्तपरिमाणे सदसि श्रीदुम्बरौ मध्या भवति, पृष्ठ्यां^१ दक्षिणतः
स्थिता वेत्यर्थः^२ ॥ २३ ॥

सदसः परिश्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— “तत् परिश्रयन्ति^३
परि त्वा गिर्वण इतीति^४ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे ‘गिर्वणः’ गौर्भिः
वननीय इन्द्र ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘इमाः’ अस्माभिः प्रयुज्यमानाः
‘गिरः’ स्मृतिरूपा वाचः ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘परिभवन्तु’ । किञ्च
‘वृद्धायुम्’ वृद्धा आयवो मनुष्याः, ऋत्विग्यजमानलक्षणं यस्य स
तथोक्तः, तादृशम् ‘अनु’ ‘वृद्धयः’ समृद्धिमत्यो भवन्तु । तथा
‘जुष्टयः’ प्रीणयन्त्यो वाचः ‘जुष्टाः’ प्रीताः ‘भवन्तु’ । तव गिरां
च वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धेथा मित्यर्थः ॥

प्रथमपादं व्याचष्टे— “इन्द्रो वै गिरां, विशो गिर इत्यादिना ।
इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चत्रियजातित्वात् गिराञ्च स्त्रीत्वाद् बह्वत्वाच्च
विशां रूपत्वम् ; अतो गौर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् चत्रियस्थो-
भयतस्तत्त्वेमार्थं प्रजाः कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रसृतीनां हविर्द्धानञ्च दर्भैराच्छाद्य सीवना-
दिकं^५ विधत्ते— “अथ लस्यजन्त्येवमादिना^६ । सीवनपन्थीकर-

१— पृष्ठाशब्दार्थः ३१४ पृ० २ टी० द्रष्टव्यः ।

२— “पूर्वनिखाता मौदुम्बरौ स्थूयां सदसो मध्ये कुर्यात्” —इति या० दे० ।

३— का० श्रौ० सू० पृ० ६. १२ क ।

४— वा० सं० पृ० २६. १ ।

५— सीवनपन्थीकरभिमर्शनातीत्यर्थः ।

६— का० श्रौ० सू० पृ० ६. १२ ख ।

णाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्वानवद् व्याख्येयानि; मन्त्रेष्वैक्यं
विशेषः^१ ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह— “अथ हविर्द्वानघोरित्यादिना^१ ।
हविर्द्वानशकटयोः पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देशः, तत्र
‘आग्नीध्रम्’ आग्नीध्रीयं मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पचाः ।
आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं तस्यार्द्धं सौमिकवेद्या उत्तरभागे
स्त्रीकुर्यादित्येकः पचः । अर्द्धादधिकं मंत्रं वेद्याः स्त्रीकुर्यादिति
द्वितीयः । सर्वं मपि सौमिकवेद्या मिति तृतीयः । तदेतत्
पचत्रयम् “तस्यार्द्धं मन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । ‘निष्ठितं’ निष्पन्न
माग्नीध्रीयम्, “वैश्वदेव मभि”-“इति”^२-मन्त्रेण अभिमृशेत्^३ ।
अस्य वैश्वदेवत्वं कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारण माह— “यद-
स्मिन् पूर्वद्युरिति । ‘वसतीवर्थः’ सोमाभिषवार्या आपः; तासु
विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वद्युरधिवसन्ति; अतो वैश्वदेवत्वम् ।
तथा चोपरिष्ठादास्त्रास्यते— “ता आग्नीध्रे सादयति विशेषां
देवानां भागधेयी स्येति”- इति^४ । तदासु विश्वान् देवान्
संवेद्यतीत्यतो विशेषां देवाना माश्रयभूताना मपा माधारभूतत्वात्
वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५. ३०. १-३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १३ ।

३— वा० सं० ५. ३०. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १४ ।

५— उपरिष्ठात् ७ प्र० २ ब्रा० १६ क० ।

द्वितीयं कारणं माह— “देवा ह वा इत्यादिना । “ताम्स-
दसो जिग्युरिति । ‘तान्’ सदोनिविष्टान् देवान् ‘सदसः’
सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्काशितवन्त इत्यर्थः । न केवलं
तानेव देवान्, अपि तु ‘अन्तस्सदसं’ सदोमध्येऽवस्थितान्
‘धिष्णान्’ अग्नीन् नाशयन् ; तेषां मग्नीनां तत्र सद्भाव एव
नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथं ज्वलन्तीत्याह— “सर्वे ह स्म
वा एत इति । “तानाग्नीध्र मभि संरुधुरिति । सदसो निष्का-
शिता आग्नीध्रप्रविष्टाः, तत्राप्यसुरैः संरुद्धाः, ते देवा आग्नीध्रधिष्ण्य-
गतस्याग्नेः ‘अर्द्धं’ समीपं प्राप्य ‘तान्’ असुरान् ‘जिग्युः’ । ‘ततः’
आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद् ‘विश्वे देवाः’ ‘अमृतत्वम्’ असुरकृतहिंसा-
रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तस्मात्’ विश्वेषां देवानां मात्रयत्वाद्
‘वैश्वदेवम्’ वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

“तान् देवा इति । ‘तान्’ उद्घाटितान् धिष्णान् ‘देवाः’
‘प्रतिसमैन्धत’ पुनरदीपयन् । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘प्रत्यवस्येत्’
प्रतितिष्ठेत् । यद्वा प्रत्यवसानं भोजनम् ; यथा आहुत्याधारो
भवेत्, तथा समैन्धत । “तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । “तस्माद् य
इति । ‘तस्मात्’ आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् ‘यः
समृद्धः’, ‘सः’ ‘आग्नीध्रं’ आग्नीध्रस्य कर्म ‘कुर्यात्’ । “यो वा इति ।
‘यो वै ज्ञातः’ अयं सदाचारौति विदितः, ‘अनूचानः’ साङ्ग-
प्रवचनाध्यायौ ‘समृद्धः’ । आग्नीध्रस्य श्रेष्ठ्यं दक्षिणाप्राथम्यभाक्त्वेन
समर्थयते— “तस्माद्ग्नीधे प्रथमायेत्यादि ॥

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कश्चिदपूर्वनियम माह—“तस्माद् यं
द्वीक्षितानां मबल्यं विन्देदिति । ‘द्वीक्षितानां’ मध्ये ‘यं’ द्वीक्षि-
तम्, यद्वा तेषां सम्बन्धिनं कश्चिद्दृष्ट्विजम् ‘अबल्यं’ दौर्बल्यं
‘विन्देत्’ लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय “एनम् आग्नीध्रं नयत”-
‘इति’ ब्रूयात् । एवं वदता मभिप्राय माह—“यत्तदनात्तं तन्ना-
रिष्यतीतीति । लोके ‘यद्’ भयादिरहितम्, ‘तत्’ ‘नारिष्यति’
आर्त्तिं न लभेत; अत एतस्याग्नीध्रस्य देवानां मार्त्तिपरिहार-
साधनत्वात् असावप्यनार्त्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः ।
“तद् यदत इत्यादिः । उक्तार्थोपसंहारः^१ ॥ २९ ॥ ५ [६.१.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— तै० सं० ६का० २प्र० सर्वं मेतत् विहितम्, तत्रैव १का० २, ३ प्र०

मन्वास्त्रास्राताः; अपि सायणीयं तद्भाष्यं सुत्वृष्टतरम् ।

२— “कण्डोसङ्ख्या १३२”—इति क, ख; “कण्डिकासङ्ख्या १३२”—इति

ग, घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० २५क०, ४ब्रा०

२४क०, ५ब्रा० २६क०; सङ्कलनया १३२ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ७ ॥

व्विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समङ्गा ये वै
समङ्गास्ते व्विजामान एतु ऽउ हैवास्यैतु ऽआत्मनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अयेहु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति तु
ऽएते माये ऽअस्तृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्वागेवु सुपु-
र्णीयं कद्रूस्ताभ्याः समुदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽर्त्तीयुमाने ऽज्जचतुः । यतरा नौ द्वुवौयः परा-
पुश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा इ कद्रू-
रुवाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'ऽआत्मानः'—इति सा०—सम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

सा ह सुपुण्यवाच । अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेत
स्थाणौ सेवते तु महुं पश्यामीति तु मेव त्वं पश्यसीति
तः ह्रीत्यथ ह कद्रूवाच तस्य व्वालो न्यषञ्जि तु ममुं
वातो धूनोति तु महुं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा यत् सुपुण्यवाच । अस्य सलिलस्य पार इति
श्वेदिर्व्वै सलिलं वेदि मेव सा तुदुवाचाश्वः श्वेत
स्थाणौ सेवते इत्यग्निर्व्वी ऽश्वः श्वेतो यूपस्थाणुरथ
यत् कद्रूवाच तस्य व्वालो न्यषञ्जि तु ममुं व्वातो
धूनोति तु महुं पश्यामीति रशना हैव सां ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्यवाच । एहीदं पुताव वेदितुं यतरा नौ
जुयतीति सा ह कद्रूवाच त्वु मेव पत त्वं वै न आखा-
स्यसि यतरां नौ जुयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपुण्यी पपात । तद्ध तथैवास युथा कद्रूवाच
ता मागता मुभ्यवाद त्वु मजैषीश्चरहा इ मिति त्व
मिति होवाचैतुद्याख्यानः सौपुण्यीकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूवाच । आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ
सोमस्तुं देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

* 'अस्य'-इति ग, घ ।

† 'सा'-इति ग, घ ।

‡ 'यतरा'-इति ग, घ ।

ध्वेति* तथेति सा बुन्दाःसि सस्तजे सा गायत्री दिवः
सोम माहरत् ॥ ८ ॥

द्विरण्मय्योर्ह कुशोरन्तरुवहित आस । ते ह स्म
क्षुरपवी निमेषुं निमेष मभिसुन्धत्तो दीक्षातपसौ हैव
ते ऽआसतुस्तु मेते गन्धर्वीः सोमरक्षा जुगुपुरिमे
धिष्ण्या इमा होषाः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरुं कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ
सा दीक्षा तथा देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः
प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तुप उपायन्नुपसुदस्तुपो ह्युप-
सुदः ॥ ११ ॥

खादिरेण ह सोम माचखाद । तस्मात् खादिरो युदे-
नेनाखिदत् तस्मात् खादिरो यूषो भवति खादिरो
स्फ्योऽच्छावाकुस्य हैनं गोपनायां जहारु सोऽच्छावाको
ऽहीयत ॥ १२ ॥

तु मिन्द्राम्नी ऽअनुसुमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै
तस्मादैन्द्रामोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

* 'निष्क्रिणीय्येति'-इति पाठश्च वृष्टो डा०-वेवरेण ।

† 'इमे होषकाः'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरेः ।

‡ 'कः'-इति ग, घ ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । तेनोऽप-
हुरानिति तस्मात्तच्च सुगुप्तं चिकीर्षेद्युस्य ह गोपनाया
मप्रहुरन्ति ह्रीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । यद्वा-
न पश्वन्नेनोऽपहुरानिति तस्मात्तच्च सुगुप्तं चिकीर्षेद्युस्य
ह गोपनाया मप्रहुरन्ति ह्रीयते ह । तेनैतेन सुपर्णीं
देवेभ्य आत्मानं निरुक्तीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक
ईजान इति ॥ १५ ॥

अणुः ह वै पुरुषो जायमान एव । सत्यो-
रात्मना जायते स यद्युजते युथैव तत् सुपर्णीं देवेभ्य
आत्मानं निरुक्तीणीतैव मेवैषु एतन्मृत्योरात्मानं
निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा
अन्वाजगमुस्तेऽन्वागत्याब्रुवन्नु नो यन्न ऽश्राभजत सा
नो यज्ञादन्तुर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्तुतः स्यादिति युथैवास्यामृच
गोप्तारो ऽभूमैव मेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम
इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । सोमक्रयणा व इति तानेभ्य
एतत् सोमक्रयणानुनुदिशत्यथैनानन्नुवंस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति नु सौम्यापहतो हि युष्मत्सोम-
पीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हथेति सैनानेषा तृतीयसवन
एव घृत्याहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या युञ्जालाकैर्द्वि-
ष्यान् व्याधारयति ॥ १६ ॥

अथ युद्धमौ होष्यन्ति । तद्दोऽविष्यतीति स युद्धमौ
जुह्वति तुदेनानवत्यथ युद्धः सोमं विभ्रत उपर्युपरि
चरिष्यन्ति तद्दोऽविष्यतीति स युदेनान्सोमं विभ्रत
उपर्युपरि चरन्ति तुदेनानवति तुस्माद्ध्वर्युः समया
धिष्यन्नातीयाद्ध्वर्युर्हि सोमं विभ्रति तु मेते व्यात्तेन
प्रत्यासते सु एतेषां व्यात्त मापद्येत तु मग्निर्वाभि-
दुहेद्यो वायुं देवः पशूना मीष्टे सु वा ह्येन मभिमन्येत
तुस्माद्युद्ध्वर्योः शुक्लाया मर्धः स्यादुत्तरेणैवाम्नीध्रीयश्
सुञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते* । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युष्यन्त आहवनीयः
पुरस्तान्माज्जालीयो दक्षिणतु आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ
ये सुदसि ते पश्चात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा ऽर्हानुपकिरन्ति । अर्हानुनुदिशन्त्येतु ऽउ
हैवैतुहध्रिरेऽर्हान्न उपकिरन्वर्हानुनुदिशन्तु तथा युस्मा-

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'पश्चात्'—इति ग, घ ।

स्रोकादागताः सो दिवस्तथा तुं लोकं प्रति प्रज्ञा-
स्यामस्तथा नु जिह्वा* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरुन्ति । तेनास्मिंस्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशन्ति तेनामुस्मिंस्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति । एतु ऽउ ह्वैतुह्वधिरे न
वा ऽएभिर्नामभिररात्म येषां नः सोम मपाहार्घुर्हुन्त
द्वितीयानि नामानि करुवामहा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन् यानुपहृतसोमपीथान्त्सतो-
ऽथ यज्ञ ऽआभजंस्तस्माद् द्विनामानस्तस्माद्ब्राह्मणो
ऽवृद्धमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत राधोति ह्वैव यु एव
ध्विह्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स युदमौ जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः
सन्त्यथ यत्सुदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्यथ युद्धविर्जानयोर्नाराशःसाः सीदन्ति
तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितुरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एव
मुवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्यानुनु पशुवो देवानुनु वयाःस्योषधयो व्वन-

* 'जिह्वा'—इति क, डा०-वेवरेणाप्येकत्र दृष्टः ।

† 'ते'—इति ग, घ ।

स्यतयो युदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्वं यन्न ऽत्राभक्तं ते ह
 स्मैतु ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सुम्पिबन्ते सैषा
 सम्या ते ह स्म दृश्यमाना एव पुरा सुम्पिबन्त ऽपुनैतर्ह्य-
 दृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्यपदार्थविधानार्थं^१ माख्यायिका माह—“विजामानो
 हेवास्तेत्यादिना । ये ‘धिष्याः’, ते ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘विजामानः’
 भ्रातरः, बान्धवाः । कुत इत्यत आह—‘इमे’ ‘समङ्गाः’ समान-
 चिह्नाः, यत एव मतो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नाणां
 भ्रातृत्वे व्याप्तिं दर्शयति—“ये वै समङ्गास्ते विजामान इति ।
 ‘एत उ’ एते खलु ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘आत्मानः’^२ ; अतो विजामान
 इत्येतदुपपन्नम् । तस्मात् सोमयागे धिष्याः^३ कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रलेनोक्तं विशदयितु माह—“दिवि वै सोम आसीदयेह
 देवा इत्यादिना । ‘इह’ भूलोके ‘त एते माये’ वस्तुतो अतथा-
 भूते । सुपर्णीकद्रुस्तयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति—
 “वागेव सुपर्णीयं कद्रुरिति । ‘समदं चक्रुः’ परस्परं कलह सुद-
 पादयन् ॥ १ ॥

१—‘धिष्योपधानपदार्थविधानार्थं’—इति ह ।

२—‘आत्मारः’—इति ह ।

३—पुरस्तात् १७६ पृ० ३ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

“ते इत्तीषमान इति । ‘स्यतीषमाने’ परस्परं कक्षाहायमाने ।
‘स्यतिः’ सौषो धातुः^१ । ‘जचतुः’ । कथम् ? ‘नौ’ आवयोर्मध्ये
‘धतरा’ ‘इवीषः’ अत्यन्तं दूरं ‘परापश्चात्’ पश्येत । ‘सा’ दूर-
दर्शिनी सुपर्णी दूरम् ‘ईच्छ’-‘इति’ ‘उवाच’ ॥ ३ ॥

“सा हेति । ‘सा’ दूरं पश्यन्ती ‘सुपर्णी’ ‘उवाच’ । कि
मिति, उच्यते— “अस्य सलिलस्य पारे अग्नेः श्वेतः स्थाणौ सेवते,
त महं पश्यामि इति” । अस्वार्थं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति । ‘त मेव’
मया दृष्टं श्वेताय मेव हे कद्रु ।^२ ‘त्वम्’ अपि ‘पश्यसि’-‘इति’,
न तु ततोऽतिरिक्तम् । सा ‘कद्रुः’ दूरं विलोक्य ‘तं हि’-‘इति’
‘उवाच’ । त मयं खलु त्वं पश्यसीत्यर्थः । ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा
कद्रुः पुनर्भूते । कि मिति, उच्यते— “तस्य वासो न्यषञ्चि, त
मसुं वातो धूनोति, त महं पश्यामि इति” । ‘वाञ्चः’ पुच्छं
‘न्यषञ्चि’ स्थाणौ निषक्त मभूत्, ‘तं’ वालं ‘वातः’ वायुः ‘धूनोति’
कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपर्णभिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह-
“सा यत् सुपर्णुवाचेति । “अस्य सलिलस्येत्यादि । ‘सलिलं’
सागरादिष्वम्बुं यथा अनतिलङ्गं भवति, एवं वेदिरपौति
सलिलत्वेन निरूप्यते । अग्नेः शुक्लभास्वरत्वात् सर्वाग्नेत्वाच्च श्वेत-
रूपत्वम् । यूपस्य स्थाणुत्वं तु वाचादेव । कद्रु यदुक्तं तस्य वाल
इत्यादिकम्, तदभिप्रायं दर्शयति— “अथ यत् कद्रुरित्यादिना ।

१— पा० सू० ३. १. २६ ब्रह्मण्यम् ।

२— “कद्रुकमखलौच्छसि”—इति पा० सू० ४. १. ७१ ।

“रश्मना ह्येव वेति । बालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रश्मना बाल
मित्युच्यते ॥ ५ ॥

“सा ह सुपर्णुवाचेति । “सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णा श्वेता-
श्वादिर्दर्शनार्थं माहता कद्रूः, सुपर्णी-खट्वृष्टस्य बालस्य सुभिद्धत्वात्
‘ल मेव’ द्रुष्टावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

“सा ह सुपर्णी पपातेति । एव मुक्ता सुपर्णी गत्वा कद्रूकं
बालव मवगत्य पुनः ‘आगतां’ ‘तां’ सुपर्णीं कद्रूः ‘उवाद’—
“ल मजैषीररहाइ मिति” । प्रश्ने भ्रुतिः^१ । तथा पृष्टा सुपर्णी
‘ल मजैषीः’—‘इति’ उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रभिद्धत्वाविष्कर-
णाय नाम करोति— “एतद्वाख्यान मिति । ‘एतत्’ “दिवि वै
सोम आसीदित्यादि, “होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

“सा ह कद्रूरुवाचेति । पराजितया सुपर्णा गायत्र्यादि-
च्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः
सकाशात् आत्मनिष्कथणं कृत मित्यर्थः “सा ह कद्रूरुवाच
आत्मानं वै त्वाजैष मित्यादिनोक्तः ॥ ८ ॥

“सा गायत्री दिवः सोम माहरत्”—इति यत् सङ्गृहेणोक्तम्,
तद् विस्मृत्यति— “हिरण्मथ्योर्हं कुशोरित्यादिना । ‘हिरण्मथ्योः

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकण्ठीतः सप्तमकण्ठान्त मिति यावत् । ऐ० ब्रा० ३. ३. १, २ ;
६. ३. ६ खण्डेऽपि द्रष्टव्यम् । “इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी कन्दांसि
सौपर्णयोः”—इत्यादि च तै० सं० ६. १. ६. १ । महाभारतेऽप्यादि-
पर्वण्येषा कथा बह्विधा, तथा भागवतेऽपि ६. ६. २१ ।

कुशोः' आयुधयोः 'अन्नः' 'अवहितः' 'आच्छन्नः' सोमो ऽभूत् ।
 "जानपदं इत्यादिना अयोविकारार्थात् कुशशब्दात् ऊँष्' । ते'
 कुशौ 'क्षुरपवौ' क्षुरधारे इव' तीक्ष्णाये 'निमेषं-निमेषं' सर्वदे-
 त्यर्थः । 'अभिसन्धत्तः' यथान्यो नापहरेदेवं रक्षत इत्यर्थः । कुशो-
 र्वाक्षवस्वरूप माह— "दीक्षातपसाविति । "त मेते गन्धर्वा इति ।
 'सोमरक्षाः' सोमरक्षकाः 'एते गन्धर्वाः' 'तं' सोमं 'जुगुपुः' । ते
 के? ये 'इमे' सदसि वर्त्तमानाः 'धिष्याः', ('इमाः होत्राः')
 इमे होत्रकाः, होत्वर्जमैत्रावरुणादयः ॥ ८ ॥

"तयोरन्यतरां कुशौ माचिच्छेदेति । गायत्री 'तां' क्त्विवा च
 'देवेभ्यः' 'प्रददौ' । 'तथा देवा अदीचन्त' ॥ १० ॥

"अथ द्वितीया मिति । गायत्र्या क्त्विवा द्वितीया कुशौ
 देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद इत्याह— "तपो क्षुपसद
 इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४. १. ४२ ।

२— गायत्रेयत् पदं क-पुस्तके ।

३— "होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते"— इति रे०
 ब्रा० ६ प० ३४० ६क० सा० भा० । "होत्रकाणां— मैत्रावरुण-
 ब्राह्मणाच्छंस्यक्षावाकानाम्"— इति रे० ब्रा० ६. २. ५ सा० भा० ।
 "मुख्यवर्जिता दादशर्त्तिसो होत्रकाः"— इति आश्व० श्रौ० सू०
 १. २. २६ वृ० । इति परिभाषया प्रतिवेदं जयो होत्रका भवन्ति ;
 चतुर्षु वेदेषु चतुर्णां होत्रधर्युक्तादश्रत्तिसां मुख्यत्वात् । आश्व० श्रौ०
 ४. १. ३ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

“खदिरेण हेति । सोमाहरणसमये खदिरस्थातिसारत्वात् तं
 धनं कृत्वा सोमं भक्षितवतौ, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर
 ति नाम सम्यक् । अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे
 षः स्फाञ्च खादिरौ कर्त्तव्यौ । ‘अष्ठावाकस्य’ ‘गोपनायाम्’ । होच-
 नाणां मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अष्ठावाकाख्यो होचका यदा
 सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री ‘जहार’ ; अतः
 अष्ठावाकः ‘अहीयत’ हीनो निष्कण्टोऽभूत् । अतएवेतरहोचकावत्
 यमत् एव सदःप्रवेश मपि [न] समालभत ॥ १२ ॥

“त मिन्द्राग्नी इति । ‘तं’ हीन मष्ठावाकम्, ‘इन्द्राग्नी’
 इन्द्राग्निस्त्वपाठेन सन्तुष्टौ, ‘अनुसमतनुताम्’ सन्तान मनुप्रवेश
 मकुरुताम् । अतः ‘अष्ठावाकः’ ‘इन्द्राग्निः’ इन्द्राग्निदेवताकः ।
 तथा चोत्तरत्र अष्ठावाकसोमकाले^१ आस्तास्यते^२— “अहीयत वा
 अष्ठावाकस्त मिन्द्राग्नी”—इत्यादिना ॥ १३ ॥

“तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औपोद्वातिकं वाक्यम् ।
 स्यष्टम् । ‘अपहरान्’ अपहरेयुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय
 सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— “अष्टं ह वै पुरुषो जायमान एव
 मृत्योरात्मना जायत इत्यःदिना । ‘जायमान एव मृत्योः’ अष्ट-
 भावे जनन मेवोपाधिरित्यर्थः । इदं मृत्युं प्रातिभायवदन्यत

१— ‘अष्ठावाकसमसोमकाले’—इति उ ।

२— उपरिष्ठाद् (४. ३. १, १, २.) मृत्युम् ।

आयातं न भवति, किन्तु स्वत एवायात मित्येव मर्यं माह-
‘आत्मना’-इति ॥ १६ ॥

“तेन देवा अयजन्तेत्यादि । ‘तेन’ गायत्र्याहतेन । “अनु नो
यज्ञ आ भजतेति । ‘नः’ अस्मानपि अस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘अम्वाभजत’
अम्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युञ्जानस्मानपि भागिनः कुरुत ।
उक्तवैपरीत्यप्रतिषेधः- “मा नो यज्ञादिति । ‘अन्तर्गाताः’ अन्त-
रितान् मा कार्ष्ण । “इणो गा लुङि”-इति^१ गादेश्च, “गातिस्था”
-इति^२ सिचो लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

“तथेतीति । “सोमक्रयणा व इतीति । सोमः क्रीयते
वैर्गन्धर्वादिभिः, ते ‘सोमक्रयणाः’, ‘वः’ युष्माकं ‘तान्’ भागान्
एतस्मिन् सोमक्रयकाले ‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यः, धिष्ण्यरूपेणावस्थितेभ्यः
‘अनुदिशति’ अनुदिशेत् ; एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात् । ‘हत्या’
घृतसाध्या, ‘सा’ ‘द्वतीयसवने’ युञ्जान् ‘प्राप्स्यति’, ‘न सोम्या’ ; ‘अपहतो
हि युष्मात्सोमपीयः’ इति । पातव्यः सोमः ‘सोमपीयः’ सोमस्यापहत-
त्वादित्यर्थः । “यच्छास्त्राकैर्धिष्ण्यान् व्याघारयतीति । ‘यद्’ यथा
आहुत्या ‘शास्त्राकैः’ दणसमूहैः विहतान् ‘धिष्ण्यान्’ घृतेन
‘व्याघारयति’ सैषा हतेति ॥ १९ ॥

“अथ यद्ग्नौ होष्यन्तीति । ‘अथ’ प्रदीपनानन्तरम्, ‘अग्नौ’
प्रदीप्ते, अग्निध्वित्यर्थः । ‘होष्यन्ति’, ‘तद्’ आञ्जं ‘वः’ युञ्जान् ‘अवि-

१- पा० सू० २. ४. ४५ ।

२- पा० सू० २. ४. ७७ ।

यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वयमेव दर्शयति— "स यदग्नौ जुहुतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह— "अथ यद् वः सोमं विभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्टं मन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्यत्याति-
क्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्यन्त्यातीत्या-
दिति । "त मेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । 'तम्' अध्वर्युम् 'एते' सोमरचकाः धिष्यन्त्याग्नयः 'व्यात्तेन' विवृतेनास्तेनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति । 'सः' अपि धिष्यन्त्यानतिक्रामन् 'एतेषां' व्यात्तं विवृतं सुखं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह— "त मग्निर्वाभिदहेद् यो वायं देवः पशूना मिति । "स वा ह्येन मभि मन्वेतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति— "तस्माद् यद्यध्वर्योः शास्त्राया मिति । यदि' 'अर्थः स्यात् शास्त्रायां' प्राम्बन्धे प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्यन्त्यानां सोमरचकाल मभिधातुं सर्वेषां तद्द्रव्यकालमाह—
'ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरचकाले समाने सदोगतानां धिष्यन्त्यानामिव कथमेतरेषामनुदेशनं नास्तीत्याह— "तेषां वा अर्द्धानुपकिरण्यर्द्धानुदेशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भवतीति निर्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्गन्धर्वात्मना "सम्प्राञ्चिष्यातुः"—^१इत्याद्यनुदेशः क्रियते । अर्द्धा धिष्यन्त्याः कर्त्तव्याः, केचन

अमुदेय्याः इति विधिरुक्नीयते^१ । द्वैरूप्ये कारण माह—“तथा यस्मादिति । ‘तथा’ सति, धिष्यन्निवापाभावे सति यत्लोकं पूर्वं मवस्थितं शुलोकं ‘प्रति प्रज्ञास्यामः’ जानीम इति, “तथा न जिह्वाः एष्याम इतीति । शुलोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासानां पुनर्द्युगमने सति जिह्वाता स्यात् । सर्वेषां केवल ममुदेय्यने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थं सुभयथाकारणम् ॥ २२, २३ ॥

यथा स्थानद्वैविध्यम्, एवं नामद्वैविध्यं मपि ; तत्तु सङ्केतपूर्वकं मित्याह—“ते वै द्विनामानो भवन्त्येते उ द्वैवैतद्दधिर इति । नामान्तरधारणविषये मतिं चक्रुरित्यर्थः । पूर्वेषां नास्मा मपरितोषे कारण माह—“न वा एभिर्नामभिररातस्मेति । ‘न अरातस्म’ समृद्धा न भवामि । “येषा मित्यादि स्पष्टम् । “विभुरसि प्रवाहणः”^२—इत्याद्यन्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि द्विनामानि । द्वितीयनामा प्राप्तं समृद्धिं दर्शयति—“यानपहृतसोमपीथान्स्ततोऽथ यज्ञं शाम-जन्ति । यज्ञभागन्तु “द्वितीयसवने वो दृत्याहुतिः प्राश्यती-त्युक्त मित्यर्थः^३ ॥ २४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयागं देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थिति-हेतुरिति प्रशंसति—“स यद्गमौ जुहोतीति । अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ‘तस्मात्’ यज्ञभागलाभात्

१—“अर्द्धव्रत-मन्त्रं वाजसनेयिनः समामनन्ति, अर्द्धं मन्त्रेणोत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ”—इति आप० श्रौ० सू० ११. १५. ७ ।

२—वा० सं० ५. ३१. १ । ३—पुरस्तात् (१६४ पृ० २० पं०) द्रष्टव्यम् ।

देवाः 'सन्ति' आत्मानं लभन्ते; इदानीं मपि 'अपराभूताः' प्रविनष्टा वर्तन्त इत्यर्थः । एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि दृश्ये । "अथ यद्विद्वान्योनाराराशंसाः सौदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति । हविर्द्वान्योनाराराशंसाः चमसेषु' ये सोमा जुता-वशिष्टा भक्षिताः पुनराप्यायिताश्च वर्तन्ते, ते नाराशंसाः; तेन पितृदेवत्याः । तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

"या वै प्रजा इति । 'या वै प्रजाः' देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिकाः, 'ताः' 'पराभूताः' विनष्टा अभवन् । याथेवं पूर्वं मासीत् परमा च । 'एतद्' इदानीं मपि, 'अपराभूताः' 'याः' सन्ति, 'ताः' देवाद्याः 'यज्ञे' 'आभजति' । असु तेषां यज्ञ-भागः, तदितरेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति, तत्रकार माह— "मनुष्याननुपशव इति । वयसा मन्त्ररिचसञ्चार-साय्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्; ओषध्यादीनां रक्षकाभावेन देवा-धीना स्थितिः । "उभये देवमनुष्याः पितरः इति । देवमनुष्य एको राशिः, पितरस्यैकः, द्वैराश्र मापन्ना उभयेऽपि 'सन्तिवन्ते' साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति । 'सैषा' 'सत्या' सह पीतिः । "आतस्योपसर्गै"—इति भावे अड् । प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्,

१— "एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते"—इति ऋ० सं० १०. १६. ८ । "स्योदुम्बरेण चमसेन घतुःखक्तिना"—इति चै-वोपरिष्ठात् (७. २. ११. २) आसास्यते ।

२— पा० सू० ३. ३. १०६ ।

पश्यान्मनुष्यैः सदसि शेषपानम्, पश्यान्काराग्रसेन पितृणाम्;
इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः । तेषा मागमन मेव न दृश्यते, कुतः
सहपान मिति, तच्चाह— “ते ह स्म दृश्यमाना एवेति” ॥ १६ ॥
१ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.]

सुर्वं वा ऽणुषोऽभि दूीक्षते । यो दूीक्षते यन्नुः ह्यभि
दूीक्षते यन्नुः ह्येवेदः सुर्वं मनु तुं यन्नुः सम्भृत्य यु
मिमु मभि दूीक्षते सुर्वं मिदं व्विस्तृजते ॥ १ ॥
युदैसर्जिनानि जुहोति । स युदिदः सुर्वं व्विस्तृजते

१— “धिष्ण्यान् निवपति”—इत्यादीनि का० औ० सूत्राण्येह समौक्षि-
तस्थानि (८. ६. १५-२२.) । “चात्वालाद्विष्ण्यानपवपति”—इत्या-
दीनि ष्याप० औ० ११. १४. १-६ सूत्राणि चैवमर्थकारिणि ।

तस्माद् वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिव्रतः स्यात्सो-
ऽन्वारमेत युद्युऽअन्यच्च चुरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति
तद्देवेदः सुर्वं विवृजते ॥ २ ॥

युद्धेव वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-
रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदु मन्तरिक्षं द्वितीयेन
दिव मुत्तमेनैताम्बुवैषु एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते युज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपरात्त्वे व्वेदिः स्तीर्त्वा । अर्द्धव्रतं प्रदाय सम्प्र-
पद्यत इद्धु मभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
श्रयति सुचः सुमार्ष्ट्युपस्थे राजानं युजमानः कुरुतेऽथ
सोमक्रयण्यै पदुं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति पदा वै
प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्या ऽएव‡ ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्द्धा कुर्वन्ति युचाहवनीय मुद्गरन्ति
तासूपयमनीषु चतुर्भागं मुक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जन्ये-
तासूपयमनीषु चतुर्भागुं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं
परिकिरति ॥ ५ ॥

* 'वैसर्जिनानि'-इति स्यात् सायणसम्मतः । एव भिद्योतरत्रापि ।

भाष्यं (३८३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† 'तिः'-इति ग, घ ।

‡ 'वः'-इति ग, घ ।

तद् तुथा न कुर्व्यात् । सार्द्धं मेव परिकिरेज्जघु-
नेन गार्हपत्यं मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुष्टां षोपभृति
च यज्ज्वाति पञ्चगृहीतं षषदाज्यं ज्योतिरसि विश्व-
रूपं विश्वेषां देवानां समिदिति वैश्वदेवः हि षष-
दाज्यं धारयन्ति सुचो यदा प्रदीत इधो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति । त्वः सोम तनूद्भृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्य-
क्षतेभ्य उरु यन्तासि व्वरुथः स्वाहेति तुदेतेनैवास्यां
पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठत्येतेनेमं लोकोः स्पृणुते* ॥७॥

अथामवे द्वितीया माहुतिं जुहोति । जुषाणो ऽत्रसु-
राज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ ह्वैवैतदुवाच रुक्षोभ्यो वै
विभेमि युथा मान्तरा नाध्वा रुक्षाःसि नु हिनसन्नेवं
मा कुनीयाःस मेव व्वधात्† कृत्वातिनयत स्तोको मेव
स्तोको ह्यमुरिति तु मेतत् कुनीयाःस मेव व्वधात्
कृत्वात्यनयन्स्तोको मेव स्तोको ह्यमू रुक्षोभ्यो भीषा
तुस्मादमवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीधम्‡ । उपयच्छन्त्युपयमनीरुथाहामये

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'वधात्'—इति पवर्गीयादिपाठ इह, उत्तरत्र च सर्वत्र ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'धम्'—इति ग, घ ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयुमानायेति वामुये
प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते प्राणः । द्रोणकलशं व्वायुव्यानीधुं कार्पर्य-
मुयान् परिधीनाश्रवालं प्रस्तरु मैशुब्यौ व्विष्टती*
तद्विर्हरूपसुन्नद्धं भवति वपाश्रुपण्यौ रशने ऽअरुणौ
ऽअधिमन्थनः शुक्लो व्वृषणौ तुत्समादाय प्राञ्च
त्रायन्ति सु एषु ऊर्ध्वो यन्तु एति ॥ १० ॥

तदायुत्सु व्वाचयति । अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मा
न्विश्वानि देव व्वयुनानि व्विद्वान्† । युयोध्यस्मज्जुहुरार
मेनो भूयिष्ठां ते नुम उक्तिं व्विधेमेत्यग्नि मेवैतत्पुर
स्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाद्वा रुक्षाःस्यपद्भ्येत्यथाभये
नानाष्ट्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीधं त माग्नीं
निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्व्वरिवस्त्रणोत्वर
मृधः पुर एतु प्रभिन्दुन् । अयं व्वाजान् जयतु‡ व्वाज
सातावयः शुचून् जयतु§ जुर्हृषाणः स्वाहेति तुदेते

* 'व्विष्टती'-इति ग, घ ।

† 'व्विद्वान्'-इति ग, घ ।

‡ 'व्वाजां जयतु'-इति क, ख ।

§ 'शुचं जयतु'-इति क, ख ।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतुंल्लोकः*
सृणुते ॥ १२ ॥

तुदेव निदधति ग्राव्णः । द्रोणकलशं व्वायुव्यान्
यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाश्वनीय मुपसाद-
यन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वरुदादत्ते । सु इध्म मेवाग्ने प्रोक्षत्यथ
व्वेदि मुथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तुत्पुरस्ताद्गन्थ्यासाद-
यति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय व्विस्रुःस्य ग्रन्थि माश्ववालः
प्रस्तरु उपसुन्नद्धो भवति तुं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरु
मेकद्वद्बर्हिः स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्घ्यमयान् परि-
धीन् पुरिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्या-
दधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु व्विष्णो व्विक्रमस्वोरु क्षुयाय
नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रु प्र यज्ञुपतिं तिर स्वाहेति
तुदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतुं
लोकः सृणुते युदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

युदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीयाःसं वा ऽएन मेत-
दधात् दत्त्वात्यनैषु स्तोक मेव स्तोको ह्यप्तस्तु मेतदुभयं

* 'तुं लोकः'-इति क, ख ।

प्राप्य यु रुवैष तं करोति यन्नु मेवु यज्ञो हि व्विष्णु-
स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचः । अपु उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्यदासाद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य राजानं प्रपादु-
यति व्वज्रो वा ऽआज्यः रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः
सोमः हिनसान्तीति तस्मादासाद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दृक्षिणस्य हविर्दानस्य नीडे कृष्णाजिन मास्तृ-
णाति । तुदेन मासादयति देव सवितरेषु ते सोमस्तुः
रक्षस्व मा त्वा दभन्ति तुदेनं देवायैव सवित्रे पुरि-
ददाति गुण्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवांश्ऽऽउपागा* इदु महं मनुष्यान्त्सहु रायस्योषेणे-
त्यग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भ† ऽआदधाते यो द्दीक्षत
ऽआग्नावैष्णवः ह्यदो द्दीक्षणीयः हविर्भुवति यो वै
व्विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु देवानां भवति यो द्दीक्षते
तुदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्प्रत्यक्षः सोमान्निर्मुच्यते
यदुहैतत् त्वं देव सोम देवो देवांश्ऽऽउपागा इदु महं

* 'देवांश्ऽऽउपागा'-इति क, ख । एव सुत्तरत्र च ।

† 'मन्तर्जम्भ'-इति च पाठभेदत्वेन खीकृतम् डा० वे० । एव सुत्तरत्र च ।

मनुष्यान्सह रायस्योषेणेति भूमा वै रायस्योषः सह
भूमेत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

अथोपनिष्क्रामति । स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य
ऽइति व्वरुणपाशे वा ऽऽषो ऽन्तुर्भवति योऽन्यस्यासंस्तु-
त्प्रत्युक्षं व्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य
पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रत-
पास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहाम्ने
व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूर्म्मय्यभूदेषा सा त्वयि
यो मुम तनूर्स्त्वय्यभूदियः सा मुयि । यथायथं नौ व्रत-
पते व्रतान्यनु मे दौक्षां दौक्षापतिरुमस्तानु तुपस्तुप-
स्पतिरिति तत्प्रत्युक्ष मग्नेन्निर्मुच्यते स स्वेन सुतात्मना
यजते तुस्मादस्याचाश्रन्ति मानुषो हि भवति तुस्मा-
दस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा-
नाश्रन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तत्तस्मा-
द्वीक्षितस्य नाश्रीयादथाचाङ्गुलीर्व्विसृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'इति'-इति ग, घ ।

वैसर्जनीयानि विधातु माह—“सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति । यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वं मभीति, तच्चाह— “यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । यज्ञस्य कथं सर्वत्व मिति, तच्चाह— “यज्ञं ह्येवेदं सर्वं मन्विति । ‘इदं सर्वं’ ‘यज्ञम्’ ‘अनु’सृत्य उत्पन्नम् ; कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः । ‘य मिमं’ सर्वं भूतं ‘यज्ञम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘दीक्षते’, ‘तं’ यज्ञं ‘समृत्य’ वैसर्जनहोमान्तं प्राचीन मङ्ग-जातं ह्येत्यर्थः । कृष्णाजिनमेखलादिकं तदिदं ‘सर्वं’ ‘विसृजते’ । पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

“यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति । विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जना-नीति^१ नाम सन्पन्नम् । ‘तस्माद्’ विमर्जनसम्बन्धित्वाद् ‘योऽपिन्नतः स्यात्’ व्रतं भोजनं, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः । “स मपिन्नतान् ऋथध्व मिति सम्भेद्यति”—इत्यापस्तम्बे-नोक्तम्^२ । ‘सः’ यजमानः ‘अन्वारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘अन्यच्च’ देशान्तरे वर्त्तते, ‘तन्नाद्रियेत’; सर्वथाक्लातव्य इति बुद्धिं न कुर्यात् । तथाच कात्यायनः— “अपिन्नताश्चान्वारभन्ते यजमानं वाससाष्ठा-दयत्येनांश्चरत्सु नाद्रियेत”—इति^३ । ‘यद् वै’ यदेव जुहोति वैसर्ज-नानि, ‘तदेवेदं’ ‘सर्वं’ व्रतं ‘विसृजते’ विसर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेवं ‘वैसर्जिनानि’—इतीकारमर्थं पदं न स्यात् सायणस्य ।

२— आप० श्रौ० सू० ११. १६. १२ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३६, ३७, ३८ । येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्व मस्ति, हायाद्येनाविभक्ता इति पिठभूतिः । अपिन्नता गोपजा इति

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“द्वे वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना^१ विक्रान्तिं विग्निमष्टि—“यैषा मिधं विक्रान्तिरिति । येय मिदानीं परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोक-चयरूपा ‘विक्रान्तिः’ इति, एष यज्ञाख्यो ‘विष्णुः’ ‘एतस्मै’ यजमानाय ‘विक्रमते’ । विष्णोर्विक्रमणं कुतो लभ्यत इति तद् दर्शयति—“यज्युहोतीति । आहवनीयाग्नीद्धोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवात्र यज्ञाख्यस्य विष्णोर्यजमानार्थभूरादिलोकचयव्याप्तिरित्यर्थः । तस्माद् वैसर्जनहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः^२ ॥ ३ ॥

इत्थं वैसर्जनानि^३ विधाय तद्धोमकालं मन्त्रं च विधास्यन् अन्तरास्रवर्त्तिन मग्नीषोमीयप्रयोग माह—“सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वादिना^४ । दिनस्यापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा । “अर्द्धव्रतं प्रदायेति^५ । तस्मिन् दिने एकस्नानम्^६ ; व्रतार्द्धस्य प्रात-व्रतार्थं सुपयुक्तत्वादर्द्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम् । स्पष्टं मन्यत् । “अथ सोम-क्रयस्थौ पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमक्रयकाले य

कर्कोपाध्यायः । संख्यं साधारणं कर्म येषां ते अपिप्रता दायदाः ;

ते ह्येकेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वं उपजीवन्तीति हरिस्वामिनः ।

१—“द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति”—इत्यादि च तै० सं० ६. ३. २. २ ।

२—“सुवर्गाय वा एतानि”—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. १ ।

३—‘वैसर्जनानि’—इति छ । एव मन्यत्रापि सर्वत्र ।

४—का० श्रौ० सू० ८, ६. १६, ३० ।

५—“अर्द्धव्रत मज्ज वाजसनेयिनः समामनन्ति”—इति आप० श्रौ० सू०

११. १५. ७ ।

६—‘एकस्नानम्’—इति छ ।

एकहायन्याः सप्तमपदपांशुर्धृतः^१, तं^२ प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पश्चाद्भागे प्रक्षिपेदित्यर्थः । प्रक्षेपं प्रशंसति— “पदा वै प्रतिष्ठिति प्रतिष्ठित्या एवेति । पदसम्बद्धपांशोः^३ प्रतिष्ठारूपाया माहवनीय-जघनार्द्धप्रदेशलक्षणपृथिव्यां स्थापनं यजमानस्य ‘पदा’ प्रतिष्ठिति-र्भवति ; अतः स क्षेपः ‘प्रतिष्ठित्यै’ सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांशोः^४ चतुर्धा विभज्य विनियोगः केषाञ्चित् पक्षः, त मुदाहृत्य निराचष्टे— “तद्वैके चतुर्धा कुर्वन्तीत्यादिना । “तासूप-यमनीष्विति । अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तास्वित्यर्थः । अनेनैवाभि-प्रायेण जघनेन सोमक्रयणीपदपांशोर्विनियोगो नोक्तः कात्यायनेन । अत्र “अग्नीषोमीयवेदेः स्तरण मयहणं प्रस्तरस्यापराद्धेऽर्द्धव्रते”- इत्यादि, “शालादार्य मपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्द्वैके”- इत्यन्तं सूत्रजातं^५ द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

“तद् तु तथेति । अग्नीषोमीयार्थं माज्यपृषदाज्ययोर्यहणं विधत्ते— “अथोत्पूयाज्यं चतुर्द्वैके मिति^६ । पृषदाज्ययहणमन्त्र माह— “ज्योतिरसीति^७ । हे पृषदाज्य ! त्वं ‘ज्योतिः’ द्योतमानो द्योतको

१— पुरस्तात् ३. १. ३-१० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘सप्तमपदपांसुम्’-इति छ ।

३— पांशुशब्दस्य दन्त्योपान्तपाठोऽप्यनेकत्र ।

४— ‘पदपांसु’-इति छ ।

५— का० औ० सू० प. ६. २६-३३ ।

६— का० औ० सू० प. ६. ३४ ।

७— वा० सं० ५. ३५. १ ।

वा भवसि । ज्योतिर्विश्रेष्यते— “विश्वरूप मिति । वैश्विच्याद् विश्व-
रूपत्वम् । आद्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वा-
भावात् पृषदाज्य मपि विशेषां देवानां समिदित्थ्यते । अनेक-
द्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम् ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रक माहवनीये वैसर्जनहोमं विधत्ते— “अथ
जुहोति त्वं सोम तनूकृद्वा इति^१ । जुह्वा व्याघृतत्वात् प्रचरणा
होमः^२ ।

मन्त्रस्याय मर्थः— हे ‘सोम !’ ‘त्वं’ ‘तनूकृद्वाः’ तनूं प्ररीरं
कृन्तति तुन्दतीति तनूकृन्ति रक्षांसि, द्विषन्तीति द्वेषांसि, अन्वैः
अस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो निय-
न्तासि । यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि ।
तस्मात् त्व मेवास्माकम् ‘उह’ प्रभृतं ‘वह्यं’ बलम् ‘असि’ । तस्मै
तुभ्य मिदं सुकृत मस्य ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनानां लोकत्रयजयरूपत्वस्योक्तत्वात् गर्ह-
पत्यहोमः पृथिव्यां प्रतिष्ठारूपः । अस्यां जायापत्ययोस्य प्रतिष्ठोपपद्यत
इति तदर्थं माह— “एतेनेमं लोकं सुणुत इति” ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रकं विधत्ते— “अथाप्तवे द्वितीया माहुति

१— “ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृह्णीतं ज्योतिरसौति

समिदन्तेन”—इति का० श्रौ० सू० ५. ७. २६ ।

२— वा० सं० ५. ३५. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १ ।

४— “वैसर्जनानि जुहोति रक्षसा मपह्यै”—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. ३ ।

मिति' । 'अप्तुः' सूक्ष्मरूपः सोमः । सः 'अप्तुः', आच्यस्य 'जुषणः'
प्रीयमाणः 'वेतु' भक्षयतु आच्यम्, 'खाहा' सुकृत मसु ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह^१— “एष उ हैवेति । 'एषः' मन्त्रः एव,
'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच' । एतच्छब्दार्थं माह— “रक्षोभ्यो
वा इत्यादिना । “यथा मान्तरिति । प्रणयनकाले मध्यमार्गं
शास्त्रामुखीयहविर्द्धानयोरन्तराले इत्यर्थः । “कनीयांस मेव बधात्
कृतेति । रचःकृताद् 'बधात्' हेतोः 'कनीयांसं कृत्वा' । कनीयः-
शब्दार्थं माह— “स्तोक मेवेति । “स्तोको ह्यप्तुरित्यादि
सष्टम् ॥ ८ ॥

“उद्यच्छन्तीभ मिति^२ । “उपयच्छन्त्युपयमनीरिति । इधा-
धानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कृते^३ प्रदीप्तेभ्यगतम् अग्निम् 'उद्य-
च्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत् । तदाधारेषु नौयमानाः षिकता अपि
'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत् ।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपत्रं निराकृत्य 'अग्नये प्रह्विय-
माणाय'-इति पत्रं सिद्धान्तयति— “अथाहाद्य इत्यादिना^४ ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. २ ।

२— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३५. ३ ।

३— ३०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ प्रथमम् ।

४— ५ अ० २ ब्रा० १ क० (२६५, २६६ ए०) प्रथमम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ३, ४ ।

“आददते घाव्ण इत्यादि^१ । ‘घाव्णः’ सोमाभिषवार्थान्
पाषाणान्^२ । ‘द्रोणकलशः’ सोमाधारः, प्रभृतः पात्रविशेषः^३ ।
‘वायव्यान्’ ग्रहान्,^४ वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि^५ । “घाव्णो
वायव्यानि”—इत्यादि श्रुतेरेव^६ पात्राणां वायव्यत्वम् । ‘इधम्’^७ ।
कार्थपरिध्याद्याः^८ पश्याः^९ । “तद्वर्हिर्हृपसन्नद्धं भवतीति”^{१०} ।
आतिथ्याया मास्तीर्ण मित्यर्थः ; “यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदसः,
तदाग्नीषोमीयस्य”—इति श्रुतेः^{११} । ‘वपाश्रपण्यौ’ पशुवपाश्रपणसाधने

१— “आहवनीयं गच्छत्यादाय यावद्द्रोणकलशसोमपात्राणीध्मचतुष्टयस्य
सन्नद्धं वपाश्रयणौ रश्ने शकलशकणं मरणी च”—इति का० श्रौ०
सू० ८. ७. ५ ।

२— पञ्च यावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणाः ।

३— द्रुममयो वैकङ्कतः, यस्योपरिधाराग्रहा गृह्यन्ते ।

४— ‘वायव्यानि ग्रहाः’—इति छ ।

५— नव ग्रहपात्राणि, दश घमसाः, परिश्रवा, ऋतुपात्रे, ऊर्णापात्रे,
स्थाल्यस्रतस्रः, पूतभृदाधवनीयौ, उदक्षनः, सोमासन्दी इत्येवमादीनि ।

६— तै० स० ६. ३. २. १० ।

७— “इध्मं विंशतिकाशकम्”—इति का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० ८० ।

८— ‘परिध्याद्याः’—इत्येव छ ।

९— “कार्थ्यमयाः परिधयः”—इति का० श्रौ० सू० ८. १. १२ । “कार्थ्यः
श्रीपथी, तन्मयाः” इति तत्र या० दे० ।

१०— का० श्रौ० सू० ८. १. १५ वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

११— ऐ० ब्रा० १. ४. ८ सा० भा० द्रष्टव्यम् । जै० सू० ४. २. २६, ३०

१४ अधिकरण भेदविचारार्थकं मेव । तत्रैव १२. १. ४२, ४३

१६ अधिकरणं मपि ।

कार्त्तयशाखे^१ । 'रशने' यूपपश्वर्थे द्वे^२ । 'अरणी' द्वे^३ । 'अधिमन्थनः
प्रकलः' उत्तरारणेरधस्तात् स्थाप्यः । 'वृषणौ' वृषणस्थानीयौ
दभौ^४ । एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थाञ्च 'समादाय' 'प्राञ्चः'
'आयन्ति' गच्छेयुः । "स एष ऊर्द्धो यज्ञ एतीति । अध्वर्यु-
प्रमुखैर्यज्ञाङ्गाना मुद्यमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्द्धः एति' ऊर्द्धं गतो
भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति"^५ । तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने नय"—
इति^६ 'वाचयति' अध्वर्युः ।

तस्याय मर्थः ।— हे 'अग्नेः ! 'देव !' 'नय' प्रापय 'अस्मान्'
'राये' धनार्थे 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण । त्वं 'विश्वानि' 'वयुनानि'
मार्गान् 'विद्वान्' जानन् । किञ्च 'जुङ्गराणं' कौटिल्यम्, आचरतः
'एनः' पापं कुटिलं चेत्युभयम् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'युयोधि' पृथक्
कुरु । 'ते' तुभ्यं 'भूयिष्ठां' अतिप्रभृतां 'नम उक्तिं' 'विधेम'
करवामेति ॥

"अग्नि मेवेत्यादि । स्पष्टम् । "त आयन्तीति । प्राञ्चो गता
प्रागच्छेयुः । कुत्रागच्छेयुः ? आग्नीध्र मागच्छन्ति । सौमिकवेदे-
रुत्तरेण मार्गेणागतम् 'आग्नीध्रे निदधाति' तं प्रणीत मग्निम्^७ ॥ ११ ॥

१— "विश्राखाविश्राखे द्वे"—इति या० दे० ।

२— "द्विगुणरशना पश्वर्था, यूपार्था त्रिगुणरशना च"—इति या० दे० ।

३— अधरारणिरुत्तरारणिरिति । ४— का० श्रौ० सू० ८. ७. ६ ।

५— वा० सं० ५. ३६. १ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ७. ७-६ ।

“स निहिते जुहोतीति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘निहिते’ अग्नौ स्थापिते । तत्र होममन्त्रोऽयम्— “अयं नो अग्निरिति” ।

तस्याय मर्थः ।— ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘नः’ अस्माकं ‘वरिवः’ धनं ‘हणोतु’ । तथा ‘अयम्’ एव ‘मृधः’ सङ्गमान् ‘प्रभिन्दन्’ ‘पुर एतु’ । तथा ‘अयं’ ‘वाजसातौ’ सङ्गमे ‘वाजान्’ ‘जयतु’ अस्मदर्थम् । ‘अयं’ ‘जर्हषाणः’ पुनः-पुनः ह्ययन् ‘ग्रन्नून् जयतु’ । ‘स्वाहा’ सुज्जत मस्तु, इदं माज्यम् ॥

“तदेतेनेत्यादि । शास्त्रामुखीयाग्नीध्रीयोत्तरवेदीनां क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् ‘अन्तरिक्षे’ ‘सृणुते’ पालयति” ॥ १२ ॥

“तदेव निदधतीति” । स्थापयेद् धावादिकम् । ‘इतरम्’ इध्रवर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम् । “उत्तरेणाहवनीयमुपमादयन्तीति” । उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति” । प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिध्रमेव पूर्वं प्रोचेत् । “प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इध्रमेव पूर्वं प्रोक्षतीत्यादिना प्राकृतः प्रयोगः पुनरभिधीयते ; तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तारं पृथक् गृहीत्वा बर्हिरैकावृत्त्यैव कृणीयात् । “खरोत्तरार्द्ध एकवृत् स्तरणं पश्चाद्दोत्तरवेदेः”—इति° हि सूत्रम् ॥ १४ ॥

१— आस्नातस्त्वयम्— वा० स० ५. ३७. १ ।

२— का० औ० सू० ८. ७. १० । ३— का० औ० सू० ८. ७. ८ ।

४— का० औ० सू० ८. ७. १० । ५— का० औ० सू० ८. ७. ११ ।

६— का० औ० सू० ८. ७. १२ ।

७— का० औ० सू० ८. ७. १३, १४ । एकवृत् = एकावृत्तिः ।

“अथ जुहोतीति^१ । ‘अथ’ आधानसमिदाधानपर्यन्तं^२ पशुर्थं मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तुरीयं ‘जुहोति’, “उरु विष्णो”—इति मन्त्रेण^३ ।

अयं मन्त्रार्थः ।—हे ‘विष्णो !’ यज्ञात्मक ! त्वम्, ‘उरु’ प्रभृतं शुभ्लोकपर्यन्तं ‘विक्रमस्त्र’ विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजनं माह— ‘क्षयाय’ अस्माकं निवासाय ‘उरु’ विसीर्णं ‘हृधि’ कुरुत । ‘दृतयोने’ अग्ने ! ‘दृतं’ उदृतं ‘पिब’ । ‘यज्ञपतिं’ यजमानं ‘प्रतिर’ प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । ‘स्वाहा’ सुऊत मस्तु ॥

“तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत्^४ ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्याख्यत्वपरि-
हारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति— “यदेव वैष्णव्यर्थां
जुहोतीत्यादिना । “त मेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति ।
‘एतत्’ एतेन, वैष्णवत्वकरणेन ‘अभयं’ नाशकरचोभयरहितं कृत्वा
‘एषः’ सोमः पूर्वं ‘य एव’ यादृग्यज्ञरूपः, ‘तं’ तादृग्रूपं ‘करोति’ ।
विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह— “यज्ञो
हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

“अथासाद्य सुचोऽप उपसृश्य राजानं प्रपादयतीति । ‘आसाद्य’
उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि ‘सुचः’ आसाद्य ‘राजानं’ सोमं

१— का० श्रौ० सू० ८. ०. १५, १६ ।

२— ‘आधानसमिदाधानपर्यन्तं’—इति च ।

३— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— ३८६ पृ० १४ पं०, ३६० पृ० ८ पं० इच्छ्यम् ।

‘प्रपादयति’ हविर्द्वानं प्रवेद्यति^१ । उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— “तस्मा
दासाद्येत्यादिना । “वज्रो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्” ॥ १ ७ ॥

“स दक्षिणस्थेति । ‘दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य’ ‘नीडे’ परिवृते
मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोमं निदध्यात् । “दक्षिणे ऽनपि
कृष्णाजिन मासौर्यं तस्मिन् सोमं निदधाति”—इति^२ सूत्रम् ।
“देव सवितरेष ते”—इत्यासादनमन्त्रः^३ । स्पष्टोऽर्थः । हे सोम !
त्वां ‘मा दभन्’ मा हिंसिषुः ॥ १ ८ ॥

“अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘अनुसृज्य’ विसृज्येत्यर्थः ।
तथाच कात्यायनः— “एतत्त्व मिति विसृज्योपतिष्ठते”—इति^४ ।

मन्त्रस्यार्थः^५ ।— हे ‘सोम देव !’ ‘त्वम्’ इदानीं ‘देवान्’
‘उपागाः’ प्राप्तोऽसि, ‘अहम्’ अपि मनुष्यः सन् ‘एतत्’ इदानीं
‘मनुष्यान्’ अस्मादीयान् ‘उपागाः’ प्राप्तोऽसि । न केवलम् अहं मेव
किन्तु ‘रायस्योषेण सह’ धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवे-
शात्, इदानीं निर्गमसाहित्य मपेक्षितम् । “अग्नीषोमौ वा एत
मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम्, “अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमानयनं यजमानकर्तृकं ब्रह्मकर्तृकं वा भवति । का० श्रौ०

सू० ११. २. १३, १४. द्रष्टव्यम् ।

२— ए० २५० पं० १७ द्रष्टव्यम् । ३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १७ ।

४— वा० सं० ५. ३६. १ । ५— का० श्रौ० सू० ८. ७. १८ ।

६— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३६. २ ।

अग्नेण शाला मग्नीषोमीयेण पशुना”-इत्यत्र^१ व्याख्यातम् । तत्
 “एतत्त्वं देव सोम देवो देवां उपागा इदं महं मनुष्यान्”-
 इत्यभिधानेन^२ ‘प्रत्यक्षम्’ एव ‘सोमाद्’ विमुच्यते ॥ १९ ॥

हविर्द्विधात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते- “अथोपनिष्क्राम-
 तीति । “स्वाहा निर्वरुणस्येति । “स्वाहा निरिति निष्क्रम्य”-
 इति सूत्रम्^३ । मन्त्रे^४ वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति- “वरुणपाशो वा
 एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

“अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधातीति^५ । समिध मेवाभ्या-
 दधदवान्तरदीक्षा उपैति “अग्ने व्रतपा”-इति^६ । तत्र स्वशरीर
 मग्नावेव संस्थाप्य अग्निशरीरस्य धारणं मुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन
 यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः । “स खेन सतात्मना
 यजत इति । पूर्वं मन्यात्मना सता, इदानीं ‘खेन’ यजमानात्मना
 ‘सता’ यजते^७; स्वशरीरस्य पुनः-प्राप्तत्वात् । दीक्षितास्रनिषेध-
 भावाभावयोरप्यथ मेवाभिप्राय इत्याह- “तस्मादस्याचाश्रन्तीति ।
 तस्मादिति हेतुं विवृणोति- “मानुषो षीति । नामग्रहणस्यापि
 मानुषभाव एव; अतोऽर्थाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न
 गृह्णीयादिति विधिदृश्रीयते । “यथा हविषोऽङ्गतस्य नाश्रीया-
 देवं तदिति^८ । ‘अङ्गतं’ देवातिथिषु मनुष्यो ‘नाश्रीयात्’, ‘एवं तत्’

१- २०१८० ७५० द्रष्टव्यम् ।

२- वा० सं० ५. ३६. २ ।

३- का० श्रौ० सू० ८. ७. १६ ।

४- वा० सं० ५. ३६. १ ।

५- का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ।

६- वा० सं० ५. ४०. ११ ।

७- ऐ० ब्रा० २. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

अपि भवति; धनंस्थापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्रायः ।
 “नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्तीति सूत्रम् ॥ २१ ॥ २ [६. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

दत्तौयकाण्डे षष्ठाध्याये दत्तौयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .]

युपं द्रक्ष्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि युप-
 स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

यद्देवु वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैत-
 द्युप मुञ्चति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति । चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा
 जुहोति युद्यु स्रुवेण स्रुवेणैवोपहृत्य जुहोत्युरु विष्णो
 विक्रमस्वोरु क्षुयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्र
 प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहुति ॥ ३ ॥

यद्दाज्यं पुरिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तुष्ट्याः शुक्लं
 भवति तत्तुष्ट्यादत्ते त आयन्ति स यं युपं जोषुयन्ते ॥ ४ ॥

तु मेवु मभिमृश्य जपति । पश्चाद्देव प्राङ् तिष्ठन्नभि-
मन्त्रयतेऽत्यन्थाँर॥*ऽश्रुगां नान्याँर॥ऽउपागा मित्युति
ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तुस्मादाह्यात्यन्थाँर॥ऽश्रुगां
नान्याँर॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति । अर्वा-
ग्येनं पुरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्मात्पुराञ्चो भवन्ति परो-
ऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन सुवरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्माद्-
र्वाञ्चो भवन्ति तुस्मादाह्यर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परो-
ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव व्वनस्पते देवयज्याया ऽहुति ।
तद्यथा बहूनां मुध्यात्साधुवे कर्मणेऽ जुषते सु रातमना-
स्तस्मै कर्मणे स्यादेव मेवैन मेतद्बहूनां मुध्यात्साधुवे
कर्मणे जुषते सु रातमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ता मिति । तद्वै समृद्धं युं
देवाः साधुवे कर्मणे जुषान्तै तुस्मादाह देवास्त्वा देव-
यज्यायै जुषन्ता मिति? ॥ ८ ॥

अथ सुवेणोपस्पृशति । विष्णावे त्वेति व्वैष्णवो

* 'न्याँर'-इति क, ख । इहोत्तरत्रायिवं सर्वत्र ।

† 'ऽश्रुगाम्ना'-इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः ।

‡ 'कर्मणे'-इति ग, घ । § 'मिति'-इति घ ।

हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं वृश्चति तुस्मादाह
विष्णावे त्वेति* ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्हधाति । ओषधे चायस्वेति
वृजो वै परशुस्तथो ह्येन मेष वृजः परशुर्न
हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधितु मैनः हिःसी-
रिति वृजो वै परशुस्तथो ह्येन मेष वृजः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमः शुकल मपच्छिनत्ति । त मादत्ते तं वा
ऽश्रुनक्षस्तभं वृश्चेदुत ह्येन मनसा वृहन्ति तथानो† न
प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिगुथो उदञ्च
मुदीची हि मनुष्याणां दिगुथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै
त्वैवेनं दिशः परिबिबाधिषेतैषा वै दिक् पितृणां तुस्मा-
देनं दक्षिणायै दिशः परिबिबाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं
मा हिःसीः पृथिव्या सम्भवेति वृजो वा ऽएषु भवति
यं यूपाय वृश्चन्ति तुस्माद्दृजात् प्रच्यवमानादिमे लोकाः

* 'त्वेति'-इति ख । 'त्वेति'-इति ग, घ ।

† 'तथानो'-इति घ पाठो डा० वेवरेण वृष्टः ।

‡ 'वि'-इति क । एव मिहोत्तरञ्च घ ।

सुरेजन्ते तद्देभ्य एवैन मेतुल्लोकेभ्यः शमयति तथेमां-
हो*काञ्छान्तो नु हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह । घां मां लेखौरिति दिवं॑ मा हिःसौ-
रुत्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिःसौरिति नाच तिरुोहित
मिवास्ति पृथिव्या सुभवेति पृथिव्या सुञ्जानौष्टेत्येवै-
तदाहायः हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय
महते सौभगायेत्येष ह्येनः स्वधितिस्तेजमानः प्रणु-
यति॑ ॥ १४ ॥

अथाव्रश्चन मभिजुहोति । नेदतो नाप्रा रुक्षाः-
स्यनूत्तिष्ठानिति वृजो वा ऽञ्चाज्यं तद्वृजेणैवैतन्नाप्रा
रुक्षाःस्यवबाधते तथातो नाप्रा रुक्षाःसि नानूत्तिष्ठ-
न्यथो रेतो वा ऽञ्चाज्यं तद्वृजस्यतिष्ठेवैतद्रेतो दधाति
तस्माद्रेतस आद्वृश्चनाद्वृजस्यतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोति । अतस्त्वुं देव व्वनस्पते शतुवल्शो॑
विरोह सहस्रवल्शा॑ ॥ व्वि वयुः रुहेमेति नाच तिरुोहित
मिवास्ति ॥ १६ ॥

* 'माँल्लो'-इति ख, 'माँलो'-इति घ ।

† 'मा'-इति ग, घ । ‡ 'दिवं'-इति ग, घ ।

§ 'प्रणयति'-इति घ ।

॥ 'शतुवल्शो'-इति च पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः ।

¶ 'सहस्रवल्शा'-इति च डा०-वेबर-दृष्टः पाठः ।

तं परिवासयति । स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत्
तावान्स्यात् ॥ १७ ॥

पुञ्चारत्निं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः
पुञ्चत्तवः संवत्सरस्य तुस्मात् पुञ्चारत्निं परि-
वासयेत् ॥ १८ ॥

षुडरत्निं परिवासयेत् । षड्वाऽऽत्तवः संवत्सरस्य
संवत्सरो व्वज्जो व्वज्जो यूपस्तुस्मात् षुडरत्निं परि-
वासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री
पूर्वाद्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धे एषु यज्ञस्य तुस्मा-
दष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नुवारत्निं परिवासयेत् । चिष्ट्वै यज्ञो नुव वै चिष्टत्
तुस्मान्नुवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै
चिष्टुब् वज्जस्त्रिष्टुब् वज्जो यूपस्तुस्मादेकादशारत्निं परि-
वासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरो व्वज्जो व्वज्जो यूपस्तुस्माद् द्वादशा-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तस्मान्त्रयोदश-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशरत्निं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वृजो
वृजो यूपस्तस्मात् पञ्चदशरत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशरत्निर्वाजपेययूपः । अपरिमित एव स्या-
दपरिमितेन वा ऽएतेन वृज्जेण देवा अपरिमित मजयं-
स्तथो ऽएवैषु एतेन वृज्जेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति
तस्मादपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते—“यूपं ब्रह्मन्नित्यादिना । ‘ब्रह्मन्’
केत्यन् । ‘वैष्णव्यर्चा’ आहवनीये जुहुयात्^१ । “सास्य देवता”-
इत्यण् । “दिवं मा लेखीरन्तरिचं मा हिंसीः पृथिव्याः सम्भव-
धि”-इतिमन्त्रेण^२ । मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णु-
साम्याद् वैष्णवत्वं मतस्तदर्थवाच्यत्वं वैष्णवत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १६ ।

२— पा० सू० ४. २. २४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. १ । तत्र “द्यां-मा लेखीरिति पाठः ।

स्यो वैष्णव्यत्वं प्रशंसति— “यद्देव वैष्णव्या जुहोतीति ।
“यज्ञेनैवैतद्यूप मच्छेतीति । यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान्
भवति ॥ २ ॥

“स यदि सुचेत्यादि । स्पष्टम् । “उरु विष्णविति । एष मन्त्रो
वैसर्जनौ होम मधिकृत्य व्याख्यातः^१, अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः ।
अत्र सूत्रम्— “यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं सुवेण वोरु विष्ण-
विति^२ ॥ ३ ॥

“यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति । अविशिष्टं माज्य मध्वथुरादन्ते ।
“यत्तच्छ्रुणु इति । ‘यत्’ तच्चकस्य ‘शस्त्रं भवति’ वाग्नीनिशानं
शिलादौ । जोषयन्ते यं यूपायाल मिति, त आयनीति
सम्बन्धः^३ ॥ ४ ॥

“त मेव मभिमृश्य जपतीति^४ । ‘तम्’ यूपम् ‘एवम्’ ‘अभि-
मृश्य जपति’ “अत्यन्यानगाम्”—इत्येवंरूपेणेत्यर्थः । अथवा अभिमर्शनं
न कर्त्तव्यम्, ‘पश्चात्’ ‘प्राङ्’ ‘तिष्ठन् एव’ ‘अभिमन्त्रयते’ । अत्र
“यूप मभिमृश्यात्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन् अभिमन्त्रयते वा पालाशं
बज्रलपर्णम्”—इत्यादि^५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः^६ ।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृच ! तव
प्राप्तेः पूर्वम् ‘अन्यान’ यूप्यानपि नानाजातीयान् वृचान् ‘अत्यगाम्’

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ क० (३००, ३६१ ए०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ६. १. ४ । ३— का० औ० सू० ६. १. ५ ।

४— का० औ० सू० ६. १. ६ क । ५— का० औ० सू० ६. १. ६-१० ।

६— आस्रातश्चैषः— वा० सं० ५. ४२. १ ।

अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि । एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि । 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्यः' त्वत्तोऽप्युपरि वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्यः 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम् 'अविदम्' । तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्ताद् वर्त्तमानम् 'अविदम्' । आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-
तपादिकृतदोषसम्भवात् निरुद्धत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमानं त्वा मेव निर्दोष मविद मित्यर्थः । हे 'देव ! वनस्यते !' 'तं' तादृशं 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "तद्यथेति । 'यथा' 'बहूनां' पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मवह्वस्य 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे' 'जुषेत' सेवेत, 'सः' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्यं मङ्गीकृत-
मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे एतमनाः स्यात्' कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तित्यर्थः । 'एव मेवैतत्' इति दार्ष्टान्तिकाभिधानं मुक्तार्थम् ॥ ५-७ ॥

"देवास्त्रेति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजनं माह— "तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तेति ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणेति^१ । "विष्णवे त्वा"—'इति'^२ मन्त्रेण 'सुवेण' 'उपसृशति' । 'विष्णवे' यूपायेत्यर्थः । सृशामीति शेषः । कथं यूपस्य विष्णुल मिति, तच्चाह— "वैष्णवो यूप इति । 'यूपः' 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्यः खलु । तदेव कथं मिति, तच्चाह—

“यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं मायात्
मित्यत आह— “यज्ञाय ह्येनं वृक्षतीति ॥ ९ ॥

“अथ दर्भतरुणक मिति^१ । “ओषधे चायस्व”-“इति”^२ कुश-
तरुणेन यूपं व्यवहितं कुर्यात् । हे ‘ओषधे !’ त्वं प्रहारव्यथातो
‘एनं’ वृक्षं ‘चायस्व’ । ‘यज्ञो वै परशुः’ क्सेदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम् ।
“स्वधिते मेनम्”-“इति”^३ क्सेदनमन्त्रः स्पष्ट एव ॥ १० ॥

“स यं प्रथम मिति । प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपपावटे प्रक्षेपार्थं
माददौत^४ । “तं वा अनक्षस्तम्भ मित्यादि”^५ । न विद्यते ‘अक्ष’
शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् प्रश्नकर्मणि, ‘तम् अनक्षस्तम्भम्’; अक्ष-
संस्पर्शा यथा न स्यात्, एवं सर्वे वृक्षेदित्यर्थः^६ । तत्रयोजन माह-
“उत ह्येन मनसेति । अत्रो ह्यनसा यूपं नयेयुः, तदा अक्षं मा
वधिष्ठेति ॥ ११ ॥

यूपस्याधःपातनविषये प्रागादिदिक्चयं विकल्पयति— “तं प्राञ्चं
पातयेदित्यादिना । अन्यस्यां दिशि पातनं निषेधेति । “दक्षिणार्धे
त्वेनं दिशः परिविवाधिषेतेति”^७ । ‘एनं’ यूपं ‘दक्षिणार्धे

१— का० औ० सू० ६. १. १२ ।

२— वा० सं० पू. ४२. ३ ।

३— वा० सं० पू. ४२. ४ ।

४— का० औ० सू० ६. १. १३ ।

५— का० औ० सू० ६. १. १४ ।

६— “स्यागुरनसोऽक्षं स्तम्भातीत्यक्षस्तम्भः, न अक्षस्तम्भोऽनक्षस्तम्भः;
यथा गच्छन्ः शकटस्य अक्षं मवशिष्टः स्यागुर्न स्तम्भति, तथा
नौचं किन्द्यादित्यर्थः”—इति चात्र या० दे० ।

७— का० औ० सू० ६. १. १७ । ‘परिविवाधिषेतेति’-इति च

‘दक्षिणस्या’ ‘दिग्गः’ परिबाधकं कारयितुं भिच्छेदित्यर्थः; तथाः
पितृदेवत्यात् ॥ १२ ॥

“तं प्रच्यवमान मनुमन्वयत इति । तत्रयोजन माह—“वञ्चो
वा एष भवतीति । “रूपसृतीयं रथसृतीयं यूपसृतीय मिति-
श्रुतेः^१ वञ्चावयवत्वाद् यूपस्य वञ्चत्वम् । अतो वञ्चपात इव धूपार्थ-
वृत्तपातः । “लोकाः संरेजन्त इति । “भ्यसते रेजत इति भयवेप-
नयोः”—इति^२ यास्कः ॥ १३ ॥

“स यदाहेति । “पृथिव्या सम्भव”—इत्यस्य^३ तात्पर्यं माह—
‘सञ्जानीष्वेत्येवैतदाहेति । सम्भति मैकमत्यं प्राप्नुहीत्यर्थः । “अयं
हि त्वेति^४ । “अयं खलु स्वधितिः’ केदनासाधनपरशुः ‘तेतिजानः’
निश्चितो भवन् ‘महते’ ‘सौभगाय’ सुभगत्वाय, अष्टाश्रयाकारा-
श्रयणाद्धि सुभगवते; अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थ-
त्वात् प्रणयनस्य । ‘प्रणिनाय’ प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः ।
केदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं किञ्चस्त्वं
लोकत्रय मपीडयस्वधः पतेत्यर्थः । पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं
त्वं शोधयामीत्यर्थः^५ ॥ १४ ॥

आश्रयज्ञहोमं विधाय प्रशंसति—“अथाश्रयज्ञ मभिजुहोति

१—ते० सं० ५. २६. ४ । इन्द्रो वजाय वचं प्राहरदित्यादि द्रष्टव्यम् ।

२—निह० ३. ४. ४ ।

३—वा० सं० ५. ४३. १ ।

४—वा० सं० ५. ४३. २ ।

५—“अयं हि त्वेति शोधनम्”—इति का० औ० सू० ६. १. १८ ।

नेदसो नाद्रेत्यादिना । आ समन्ताद् ब्रश्चनम् 'आब्रश्चनम्', तदभि
तस्मिन् जुहोति । उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास—
“अतस्त्व भित्याब्रश्चनेऽभिजुहोति, यूपे वा तत्संस्कारात् स्थापौ
श्रुतेश्चेति^१ । होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्ये; वज्ररूपेण रचकत्वम्,
रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति । अत आब्रश्चनप्रदेशहोमो वज्रः । तस्मात्
स्थानाद्राचसादिक मुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिकृतं भवति;
तथा तच्च आब्रश्चनप्रदेशे रेतःस्थापनात् ग्राखा बहधा
जायन्ते^२ ॥ १५ ॥

स जुहोतीति । आब्रश्चनहोममन्त्रस्याय मयः^३ ।— हे 'वनस्पते!
देव !' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्गः' अपरिमिताङ्कुरः
सन् 'विरोह' प्रादुर्भव । 'वयं' च 'सहस्रवल्गः' मन्तः 'विरुहेम'
विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

“तं परिवासयतीति” । 'तं' यूपं वक्ष्यमाणेन कृत्वा 'परि-
वासयति' आच्छिनन्ति । परिवासने विशेष माह— 'स यावन्
मेवाद्य इति । 'अये' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्तं' यावत्परि-
माणं 'परिवासयेत्', 'तावानस्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्थापेक्षित-
प्रमाणाय न पुनश्चिन्त्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारन्निप्रभृतिपञ्चदशारन्निपर्यन्तान् बहून्

१— का० औ० सू० ६. १. २०-२२ ।

२— “आब्रश्चनाद् वज्राणां भूयांस उच्छिनन्ति” ते० सं० २. ५. १. ४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. ३ ।

४— का० औ० सू० ६. १. २३ ।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— “पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना^१। “यो वै यज्ञे हविष्यङ्गिं वेद”-इत्यादिना^२ यज्ञस्य हविरादिपञ्चसङ्ख्यायोगात् पञ्चोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

“षडरत्नि मिति । “संवत्सरो वज्र इति । संवत्सरस्य, वृच-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्य-स्यासुरघातकत्वाद्वा, शरभूतत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

“अष्टारत्निं परिवासयेदिति । “पूर्वाङ्गी वै यज्ञस्य गायत्रीति । साक्षादवयवत्वेन ‘गायत्री’ प्रातस्सवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य ‘पूर्वाङ्गी’; एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मौयमानत्वात् ‘पूर्वाङ्गी’ ॥ २० ॥

“नवारत्नि मिति । “त्रिवृद्वै यज्ञ इति । त्रिवृदादिस्तोममाध्य-त्वात्, सवनभेदेन त्रिवृत्त्वाद्वा, ‘यज्ञस्त्रिवृत्’ । स च ‘त्रिवृत्’ स्तोमः ‘नव वै’; स्तोत्रियनवरूपत्वात्^३ ॥ २१ ॥

“एकादशारत्नि मिति । “वज्रस्त्रिष्टुबिति । त्रिष्टुभा सह प्रजा-पतेः सकाशादुत्पन्नत्वात् । स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या^४ ॥ २२ ॥

“द्वादशारत्नि मिति । उक्तं संवत्सरस्य वज्रत्वम्^५ ॥ २३ ॥ २४ ॥

“पञ्चदशारत्नि मिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २४-२६ । २— ऐ० ब्रा० २. २. ६ ।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ खण्डाः द्रष्टव्याः ।

४— “प्रजापतिः — ० त मिन्द्रो देवताम्वद्वृज्यत, त्रिष्टुप् कन्दो बृहत् साम”-इत्यादि तै० सं० ७. १. १. ७ ।

५— उगर्विश्वकण्डवीयास्थानं (४०५ पृ० ४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

“उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, त मिश्रो देवतामस-
ज्यन्त”-इति श्रुतेः^१ पञ्चदशस्येन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

“सप्तदशारन्निर्वाजपेय यूष इति^२ । अतोऽच स न गृह्यते ॥

इत्थं बह्वन् पचानुपन्यस्तातोऽप्यधिक मप्यन्मान मनुजानाति-
“अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारण माह- “अपरिमितेन
वेति । वज्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्र-
माणस्त्रीकारात् यूषोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

“स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि^३ । स्पष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्चा-
रव्यादिप्रचान् विकल्पयामास- “पञ्चारन्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे,
दशषप्तचतुर्दशवर्जं मपरिमितो वा”-इति^४ ॥ २७ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाईं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

१- तै० सं० ७, १. १. ७ ।

२- “सप्तदश वाजपेये, एकविंशतिरश्वमेधे”-इति का० श्रौ० सू०

६. १. ३३, ३४ । वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नीषोमीये इति यावत् ।

३- का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

४- का० श्रौ० सू० ६. १. ३१, ३२ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्तमीन् पञ्चषीरींस्त्रिदशतस्रस्रताधेनुसौवर्णभृमीः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणौद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभृतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पाषीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्येत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

अग्निं मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूषणो हुस्ताभ्या मादत्ते नार्यसीति समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तस्मादाह
नार्यसीति* ॥ १ ॥

अथावटं परिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
अपिहन्तामीति व्वज्रो वा ऽअग्निर्व्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां
रुक्षसां ग्रीवा अपिहन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर† मुत्किरत्युपरेण सम्भाया-
वटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि
बर्होऽष्ट्युपरिष्ठादधिनिदधाति तदेवोपरिष्ठाद्यूपशकल
मधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्च घाल मुपनिदधात्यथ
यवमत्यः प्रोक्षणयो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः‡ ॥ ३ ॥

स युवानुवपति । युवोऽसि यवयासद्द्वेषो यवया-
रातौरिति नात्र तिरोहित मिवास्थ्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

* 'सीति'-इति ग, घ ।

† 'मुत्कर'-इति ग, घ ।

‡ 'बन्धुः'-इति ग, घ ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
 वृज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिगुह्या ऽएषां त्वा
 लोकाना मभिगुह्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवट्टे ऽवनयति
 शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
 खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बह्वींषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
 चावस्तृणाति पितृषुदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यै-
 तद्भवति यन्निखातः स यथानिखात ओषधिषु मितः
 स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतदुन-
 स्पतीनां युद् बाह्याशकल*स्तस्माद्यदा बाह्याशकल
 मपतश्शुवन्त्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यूपशकलं
 प्रास्यति सुतेजसं मिनवान्नीति तद्युदेषु एव भवति
 नान्य एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्यूपशकलं
 प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । अग्नेणौरसि स्वावेशु उन्नेतृणा मिति
 पुरस्ताद्वा ऽअस्मादेशोऽपच्छिद्यते तस्मादाहाग्नेणौरसि

* अत्र, इत उत्तरत्र च 'बाह्याशकल'-इत्येव सायकसम्मतः पाठ इति
 डा० वेबरः । पर मल्लि तत्र-तत्र च पाठभेदः ।

स्वावेशु उन्नेतृणा मित्येतस्य वित्तादुधि त्वा स्यास्यती-
त्युधि ह्येनं तिष्ठति तस्मादाहैतस्य वित्तादुधि त्वा
स्यास्यतीति ॥ ६ ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अवटु मभिजुहोति नेदधु-
स्तान्नाद्वा रुक्षाःस्युपोत्तिष्ठानिति व्वजो वा ऽत्राजं
तद्दुज्जेणुवैतुं नाद्वा रुक्षाःस्युपबाधते तथाधुस्तान्नाद्वा
रुक्षाःसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्गुसीनो*
युप मनक्ति सु आह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति† ॥१०॥
सोऽनक्ति । देवुस्त्वा सविता मुध्वानत्किंति सविता वै
देवानां प्रसविता युजमानो वा ऽएष निदानेन यद्युपः
सुर्वं वा ऽइदं मुधु युदिदं किञ्च तदेन मनेन सुर्वेण सुः-
स्पर्शयति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह
देवुस्त्वा सविता मुध्वानत्किंति‡ ॥ ११ ॥

अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्यलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्यस्लः हैवास्यैतत्तद्यन्मध्ये
सुङ्गृहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदुं वृक्षे पिप्यस्ल
माहृतः स युदेवेदुः सम्बन्धनं चान्तरुपेनित मिव
तुदेवैतुक्करोति तस्मान्मध्ये सुङ्गृहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

* 'दद्यासीनो'-इति क, ख ।

† 'तिः'-इति ग, घ ।

‡ 'त्किंति'-इति ख ।

आन्तु मग्निष्ठा मनक्ति । युजमानो वा ऽअग्निष्ठा रुस
 आज्यः रुसेनैवैतद्युजमान मनक्ति तुस्मादान्तु मग्निष्ठा
 मनक्त्यथ परिव्ययुणं प्रुति समन्तं पुरिमृशत्यथाहो-
 ऋीयुमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । द्या मुग्नेणास्पृष्टु ऽआन्तरिक्षं मध्ये-
 नाप्राः पृथिवी मुपरेणादृहौरिति व्वज्जो वै यूप रषां
 लोकाना मभिजित्यै तेन व्वज्जेशेमांलोकानस्पृणुतुऽशभ्यो
 लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति । या ते धामान्युःससि गुर्मध्ये युच
 गावो भूरि ऋङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य व्विष्णोः
 परमुं पद मुव भारि* भूरीत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति
 व्वज्जस्त्रिष्टुब् व्वज्जो यूपस्तुस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति । युजमानो वा ऽअग्नि-
 ष्ठाग्निरु वै यज्ञः स युदग्रेरग्निष्ठाः ह्वलुयेद्धलेद्ध यज्ञाद्युज-
 मानस्तुस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पुर्यूहत्यथ
 पुर्यूषत्यथापु उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैवु मभिपुद्य व्वाचयति । व्विष्णोः कुर्माणि पश्यत
 यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति व्वज्जं वा

* 'भाति'-इति सा०-सम्मतः । स च ऋक्पाठः २. २. २४. ६ (निब०
 २. २. ३.) । मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यस्यैवं पाठमेद ऋग्यजुःसंहितयोः ।

ऽएष प्राहाषीद्यो यूप मुदुशिअियद्विष्णोर्विजितिं
 पश्यतेत्येवैतदाह यदाह विष्णोः कुर्माणि पश्यत यतो
 व्रतानि पस्पशे* । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता व्वैष्णवो यूपस्तः५ सेन्द्रं करोति तुस्मादाहुन्द्रस्य
 युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चषाल मुदोक्षते । तद्विष्णोः परमं पदः५ सुदा
 पश्यन्ति सूरयः । द्विवीव चुक्षुरातत मिति व्वजं वा
 ऽएष प्राहाषीद्यो यूप मुदुशिअियत्तां विष्णोर्विजितिं
 पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदः५ सुदा
 पश्यन्ति सूरयः । द्विवीव चुक्षुरातत मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ परिव्ययति । अनमतायै न्वेव परिव्ययति
 तुस्मादुचेव परिव्ययत्युचेव ह्रीदं व्वासो भवत्यनाद्य
 मेवास्मिन्नेतद्ब्रह्मात्युचेव ह्रीदं मुन्नं प्रतितिष्ठति तुस्मा-
 दुचेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्भुन्नं पशुवो ह्युन्नं पिता
 माता यज्जायते तुत्तृतीयं तुस्मान्निवृता परि-
 व्ययति ॥ २० ॥

* 'पस्पशे'—इति ग-घ-पुस्तकयोरशुद्धः ।

† 'सखेति'—इति ख, 'सखेति'—इति ग, घ ।

‡ 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

स परिब्रूयति । परिवीरसि पुरि त्वा देवौर्ब्विशो
 थयन्तां पुरीमं युजमानः रायो मनुष्याणा मिति
 नद्युजमानायाशुष माशास्ते यदाह पुरीमं युजमानः
 रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मवगूहति । दिवः स्वनुरसीति प्रजा
 हेवास्यैषा तुस्माद्यदि यूपैकादशिनौ स्यात् स्वः स्व
 मेवावगूहेदुविपर्यासं तुस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा
 जायतेऽथ यो विपर्यास मवगूहति न स्वः स्वं तुस्य
 हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा जायते तुस्मादु स्वः स्व
 मेवावगूहेदुविपर्यासः† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकेस्य समारोहणः क्रियते । युद्यूप-
 शकल इयुः रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकला-
 चपालं चपालात् स्वर्गं लोकः समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ युस्मात्स्वरुर्नाम । एतस्माद्वा यषोऽर्पाच्छद्यते
 तस्यैतत्‡ स्व मेवारुर्भवति तुस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ युदूर्द्धं
 निखाताद्वा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ युदूर्द्धं
 रशनाया आ चपालात्तेन देवलोकं जयत्यथ युदूर्द्धं

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'सम्'-इति ख ।

‡ 'तुदस्यैतत्'-इति क ।

चषालाद् द्यङ्गुलं वा चङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तुन
तेषां लोकों जयति सुलोको ह* वै साध्येर्देवैर्भवति य
एव मेतद्देद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति । वृज्रो वै यूपो वृज्रो दण्डः
पूर्वाङ्घ्रिं वै दण्डस्याभिपुद्य प्रहरति पूर्वाङ्घ्रिं एषु यज्ञस्य
तस्मात्पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मिथं
जितिस्तु होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः स्यादिति
ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्वृत्तयेयुर्विदुश्च
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्तथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्द्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मा-
त्पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वाङ्घ्रिं
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाङ्घ्रिं एषु यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २८ ॥

तु ह स्मैतुं देवा अनुप्रहरन्ति । युधेद मुपेतर्ह्येके-
ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्वन्ति ततो रुक्षांसि यज्ञ
मनुदपिबन्त ॥ २९ ॥

* नास्तेतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

ते देवा अध्वर्यु मब्रुवन् । यूप शकलु मेव जुहुधि
तदाहैषु स्वगाकृतो भविष्यति तथो रुक्षांसि यज्ञं
नानत्पास्यन्ते ज्यं वै व्यज्ज उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । यूपशकलु मेवाजुहोत्तदहैषु स्वगाकृत
आसीत्तथो रुक्षांसि यज्ञं नानदपिबन्तायं वै व्यज्ज
उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽण्वैषु एतत् । यूपशकलु मेव जुहोति तदहैषु
स्वगाकृतो भवति तथो रुक्षांसि यज्ञं नानत्पिबन्तेऽयं वै
व्यज्ज उद्यत इति सु जुहोति द्विवं ते धूर्मो गच्छतु
स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भुस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिषं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

“अग्नि मादत्ते देवस्य त्वा (१क०)”-इत्यादिकम्, “स यथा-
निखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्त्रोषधिषु मितो भवति
(७क०)”-इत्यन्तश्च यन्त्रजात मौदुन्मर्याः अष्टनिर्माणविधानेनैव

* 'इति'-इति ग, घ ।

व्याख्यातप्राथम्यं । “उपरेण सन्नायेति । द्यूषस्यातद्वो मूलभाग
उपरः; तावत्परिमितं द्यूषावटं कुर्यात् । “एतावन्मात्राणीति ।
सृष्टिपरिमितानि द्यूषाद्ये निदध्यात् द्यूषशकलं च” ॥ १-७ ॥

द्यूषशकलस्य गर्त्तं स्थापनं सार्थवादं विधत्ते— “अथ द्यूषशकलं
प्रास्यति^१ तेजो ह वा एतदित्यादिना । तत्तेजस्व मिदानौत्तन-
प्रसिद्ध्या समर्थयते— “तस्माद् यदा वाह्यशकल मित्यादिना ।
‘अपतच्छुण्वन्ति’ तच्छणेन लघूकुर्वन्ति । “तनुकारणे तच्चः”—इति^२
श्रुः । “एष एव भवतीति । द्यूषत्वगात्मक एव भवेत् ‘नान्यः’
शकलः । अत्र कारणं माह— “एष हि यजुष्कृतो मेध इति ।
यजुषा “स्वधिते मेनम्”—इतिमन्त्रेण निष्यादितः^३, अत एव
मेधः ॥ ८ ॥

शकलप्राप्तनं समन्त्रकं विधत्ते— “स प्रास्यति^४ अग्नेषी-
रसीति^५ । द्विद्यमानस्य द्यूषस्य प्रथमम् अग्ने नोयत इति ‘अग्नेषीः’,
द्यूषावयवभूत इत्यर्थः । यद्वा अग्नेऽवस्थितो द्यूषोऽवटं प्रति नोयत
इति ‘अग्नेषीः’, पुरस्तर इत्यर्थः । यस्त्वम् ‘अग्नेषीरसि’, स त्वम्
‘उन्नेत्तृणां’ जङ्घं नेत्तृणा मध्वर्युणां ‘स्त्रावेगः’ द्यूषावटे सुखेन तैरा-

१— पुरस्तात् (३४६ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— “दिवस्य त्वेत्थन्नि मादाय”-इत्यादीनि सूत्राणीहान्नीचानि (सू० ६.

२, ८-१२) । “दिवस्य त्वा”-इति मन्त्रस्य वा० सं० ६. १. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३ । ४— पा० सू० ३. १. ०६ ।

५— अलुपद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०) ।

६— का० श्रौ० सू० ६. २. १६ । ७— वा० सं० ६. २. १ ।

विश्रुत इति स्वावेगः । स त्वं हे यूषमकल । 'एतस्य' कर्मणः
 'वित्तात्' । "विद् ज्ञाने"^१ । कर्मणि षष्ठौ । विद्धि, विदितार्था
 भवति; कर्म कृतवान् न भवति । "अधि ता स्वास्यतीति ।
 अधीत्युपरिभावे । हे यूषमकल । 'ता मधि' तवोपरि यूषः
 स्वास्यति, तस्वावस्थानं वित्तात् । अग्नेषीरित्यस्य तात्पर्यं माह—
 "पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शकलः 'अस्माद्' यूपात्
 'पुरस्तात्' अपि क्लियते; अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपात् प्रथमं
 नीयमानत्वात् 'अग्नेषीः' स्वावेग इत्यर्थः । 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं
 वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणोपहृत्याच्य मिति । 'आज्यम् उपहृत्य', 'सुवेण'
 आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति' । "तूष्णीम्"—इति^२
 सूत्रम् । आग्नेयनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्^३ ।
 "अथ पुरस्तात् परीत्येति"^४ । अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-
 क्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुखः, 'आसीनः' अध्वर्युर्धजमानो वा 'यूपम्
 अनक्ति'; "अध्वर्युर्धजमानो वा यूष मनक्ति"—इति^५ सूत्रकार-
 वचनात् । स्पष्टार्था यूपाञ्जनप्रैवः ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति"^६ । "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य^७ तात्पर्यं माह—

१— अदा० प० ५४ घा० ।

२— "सुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"—इति का० औ० सू० ६. २. २० ।

३— पुरस्तात् (४०४ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

४— का० औ० सू० ६. २. २१ क । ५— का० औ० सू० ६. २. २१ ख ।

६— का० औ० सू० ६. ३. १ । ७— वा० सं० ६. २. २. १ ।

“सविता वै देवाना मित्यादिना । यजमाननिध्याद्यस्य चागस्य
 यूपेनापि निध्याद्यत्वात्, तस्मिद्धिन्याथात् यजमान एव यूपत्वेनोप-
 चर्यते । “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु”-इत्याद्युक्तप्रकारेण
 ‘सर्वं मिदं मधु’ । ‘ततः’ ‘एनम्’ यूप मेव, यूपद्वारेण ‘अनेन
 सर्वेण’ मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण ‘संस्पर्शयति’ ॥ ११ ॥

“अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्येति^१ । चषालो यूपस्योपि
 प्रतिमोक्तव्योऽष्टाश्रिः मध्ये सन्नतो वलयः^२ । तम् ‘उभयतः’ आज्येन
 ‘प्रत्यज्य’ ‘प्रति मुञ्चति’ उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्वेषः^३ ।— हे चषाल ! त्वां ‘सुपिप्पलाभ्यः’ शोभन-
 फलाभ्यः ‘ओषधीभ्यः’ तासा मर्याद्य, प्रति मुञ्चामीति शेषः ।
 अस्य यूपस्य चषालं सुपिप्पलं खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्गृहीत
 मिव कुर्यात् ॥

- * उक्तं यूपफलरूपत्वं लौकिकवृक्षदृष्टान्तेन दृढयति—“तिर्थमा
 इदं मिति । ‘आहतं’ सम्बद्धम्, ‘यदेवेदं सम्बन्धनं’ सम्बन्ध-
 साधनं वृत्तं फलं च, ‘अन्तरा’ वृत्तफलयोर्मध्ये “उपेनित मिव”
 ‘उपेनितम्’ अल्पपरिमाणं विद्यते, ‘तदेव’ ‘एतत्’ एतेन चषालोपे-
 नितेन कृतवान् भवति । ‘तस्मात् मध्ये’ इदं मित्युपसंहारः ॥ १२ ॥

१— इहैवोपरिष्ठात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३, ४ ।

३— “अथाक्षषालं पृथुमात्रं मष्टाश्रि मध्यसङ्गृहीतम्, ऊर्ध्वमध्ये प्रति-
 मुञ्चति”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. २८, २९ ।

४— वा० सं० ६. २. ३ ।

पुनराञ्जनं विधत्ते— “आन्त मग्निष्ठा मनक्नोति^१ । ‘अग्निष्ठाः’
अग्नेरभिसुखाग्निः, तम् ‘अग्निष्ठाम्’, ‘आन्तम्’ उपरिप्रदेशपर्यन्तम्
‘अनक्ति’ । “सोपर मग्निष्ठादेश मत्का”-इत्यादि^२ च सूत्रम् ।
‘सोपरम्’ उपरसहितम् । अग्निस्त्रिधिसाम्यात् ‘अग्निष्ठाः’ यज-
मानः । “अथ परिव्यथण मित्यादि । ‘परिव्यथणं’ परिव्यथणो
रगनावेष्टनप्रदेशः, तं ‘प्रति’ ‘समन्तम्’ आञ्च्येन ‘परिमृशति’ परि-
मृशेत् । “उच्छ्रीयमाणायातुब्रूहि”-इति^३ सन्धेय सुक्ता— ॥ १२ ॥

“स उच्छ्रयति द्या मघेणेत्यादि^४ । “द्या मघेण”-इति मन्त्रेण^५
उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप ! ‘द्याम्’ अन्तरिक्षम् ‘अघेण’ अघभागेन
‘अस्पृचः’ स्पृष्टवानधि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यभागेन ‘अन्तरिक्षम्
आ अघाः’ आपूरितवानधि, ‘पृथिवीम् उपरेण’ भूमौ स्थाप्यो
भाग उपरः, तेन भूलोकम् ‘अदृंहीः’ दृढ मकरोः । “वज्रो वै
यूपः”—इत्यादि छतत्रब्धार्यम् ॥ १४ ॥

“अथ भिनोतीत्यादि^६ । “या ते”-इति मन्त्रेण^७ यूपं मितु-
यात् । हे विष्णो ! ‘ते’ ‘या’ यानि ‘धामानि’ स्थानानि ‘गमद्भ्यै’
गमनाय प्राप्तये ‘उष्मधि’ कामयामहे, ‘यच’ येषु धामसु ‘गावः’
रश्मयः ‘भूरिष्टङ्गाः’ प्रभृतोर्द्धप्रदेशाः ‘अयासः’ अयनाः गन्तारो
रश्मयः, तं परिवेषं हे विष्णो ! ‘अत्रा’ एषु स्थानेषु ‘उरुगायस्य’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७ ।

५— वा० सं० ६. २. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ ।

७— वा० सं० ६. ३. १ ।

प्रभृतवाग्गीथमानस्य, 'विष्णोः' व्याप्तस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं
'परमम्' उल्लेखं 'पदम्' 'भूरि' प्रभृतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रका-
शते, प्रार्थयामह इति शेषः । अथ मधिदैवतः सङ्ग्रहेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः'
सवनत्रयव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत् ; अचोरुगायस्य
विष्णोस्ते 'परमं' पराङ्के 'पदं' यूपस्य भवभातीति^१ ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुपलं यूपमानस्योचित मिति प्रशंसति— "एतथा
त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेष माह— "सम्प्रत्यग्नि मिति^२ । 'अग्निष्टाम्' 'सम्-
प्रत्यग्निम्' अन्यभिसुखं 'मिनोति' प्रक्रमार्थम् । विपक्षे दोषप्रदर्शनेन
दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्टाग्निरिति । 'सः' अध्वर्युः 'यद्'
यदि 'अग्नेः' सकाशात् 'अग्निष्टां' 'कलयेत्' चालयेत्, 'यज्ञात्'
'यजमानः' अपि 'कलेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्प्रत्यग्निं' मिनुयात् ॥

"अथ पर्यूहतीति^३ । पर्यूहणादिमन्त्राणा मौदुम्बर्था मुक्तत्वात्^४
अथ ब्राह्मणे उपेक्षिताः ॥ १६ ॥

"अथैव मभिपद्येति^५ । एवं कर्मकलापं कृत्वा यूप मन्वारम्

१— एतन्मन्त्रस्य यास्कीयं व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् (२. २. ३. निर०) ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १० ।

४— पर्यूहणम्, पर्युषणम्, अथ उपनिगयन मिति त्रीणि कर्माणि ४ प्र०

५ ब्रा० १७, १८, १९ कथिककास (३३३ पृ०) विहितानि ।

तत्र द्वावेव मन्त्रौ । तौ त्विह वा० सं० ६. ३. २, ३ पुनराह्वतौ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

‘वाचयति’ “विष्णोः कर्माणि”-इत्यसुं मन्त्रम् । “विष्णोः कर्मा-
क्षीति वाचयति यूप मन्वारम्भम्”-इति^१ हि सूचम् ॥

अथ मर्थः ।— ‘विष्णोः’ यज्ञात्मनः ‘कर्माणि पश्यत’ इह नराः ।
‘यतः’ यस्माद् ‘व्रतानि’ कर्माणि जायन्ते, यानि च ‘पस्ये’
सृष्टवान् । यो विष्णुः ‘इन्द्रस्य’ च यज्ञाभिमानिनो देवस्य ‘युष्यः’
योग्यः ‘सखा’ सखिभूतः ॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— “वज्रं वा एष इत्यादिना । ‘उद्भि-
त्रियत्’-इति, “अिन् सेवायाम्^२”-इत्यस्य लुङि रूपम् । कर्मणां
वज्रत्वेऽपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्तं निर्द्दिष्टम् । चतुर्थपादे
इन्द्रश्रवणं सङ्गत मित्याह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति ॥ १७ ॥

“अथ चषाल मुदीचते^३ तद्विष्णोरित्यादि^४ । ‘उदीचते’ ऊर्द्धं
मीचेत । ‘विष्णोः’ यज्ञस्य ‘तत्’ ‘परमं पदम्’ पद्यत इति पदं
यूपः, तं ‘सदा पश्यन्ति’ ‘सूरयः’ विद्वांसः । कौटुम्भम् ? ‘दिवि’
आकाशे निरावरणे ‘आततं’ प्रसृतम् ‘चचुरिव’ ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थं मुद्यत-
वज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकाना मसुराणां पलायनात्,
उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिसं ‘पश्यत’- ‘इति’ मन्त्रः ‘आह’
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१— वा० सं० ६. ४. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

३— भा० उ० ८६७ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १३ ।

५— तन्मन्त्रपाठस्य— वा० सं० ६. ४. २ ।

रश्मनापरिव्ययनं विधाय प्रशंसति— “अथ परिव्ययतीति^१ । परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्दिशति— ‘अत्र’^२ नाभिप्रदेशे इत्यर्थः । “नाभिदग्ने परिवयति”—इति तैत्तिरीयकम्^३ । उक्तायै लोकस्थितिं हेतुकरोति— “अत्रैव हीति । लोके हि मध्यदेशे खलु ‘इदं’ वसनं ‘भवति’ ; तस्मादित्यर्थः । “अस्माद्य मेवेत्यादि । रश्मनाया अक्षसम्बन्धिविकारत्वेनाक्षरूपत्वात् अक्ष मेवास्मिन्नुपस्थापितवान् भवति ॥ १९ ॥

रश्मनायास्त्रैगुण्य माह— “त्रिवृतेति” । अक्षस्य त्रिवृत्तं कुच दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— “पशवो ह्यक्ष मिति । कथं तेषु त्रिवृत्त मिति तदुपपादयति— “पिता मातेत्यादि । दधिपयो रूपस्यावस्य चयाणा मपि कारणत्वात् तेषा मयस्यलोपचारः ॥ २० ॥

“स परिव्ययतीति । परिव्ययने मन्त्र माह— “परिवीरसीति” । हे धूप ! त्वं ‘परिवीरसि’ परितो रश्मना वेष्टितोऽसि । दैवी विशः’ देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वां ‘परिव्ययन्ताम्’ वेष्टयन्तु । तथा ‘इमं यजमानम्’ एव ‘मनुष्याणाम्’ इतरेषां मध्ये ‘रायः’ धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

“अथ धूपशकल मवगूहतीति^४ । ‘धूपशकलं’ स्वरुम् अवगूहेत् रश्मनामध्ये । ‘तस्मात्’ स्वरौर्यूपरूपत्वात् । एवं सर्वथावगूहनीयत्वात्

१— का० औ० सू० ६. ३. १४ ख ।

२— ‘अत्रैव’—इति छ । ३— तै० स० ६. ३. ४, १६ ।

४— “त्रिगुणा त्रिधामा कौशो रश्मना” का० औ० सू० ६. ३. १४ क ।

५— वा० सं० ६. ६. १ । ६— का० औ० सू० ६. ३. १७ ।

यूपैकादशित्वपक्षेऽपि 'स्वयूपानतिक्रमेणैवावगूहेत्' । 'अविपर्यासं'
विपर्यासायाः क्रमेणाग्रहणाद् । दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति—
“तस्य ह्येषामुग्धानुव्रतेत्यादिना । अनुव्रता माह— 'अनुव्रता' यज-
मानव्यापारानुकूला । विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

यूपशकल-रशना-चषालानां क्रमेणोद्धंभावित्वात् स्वर्गारोहण-
सोपानत्वेन प्रशंसति— “स्वर्गस्थो ह्येष लोकस्य समारोहण इत्या-
दिना ॥ २३ ॥

यूपावयवत्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति—
“अथ यस्मात् स्वरुर्नामेति । 'एतस्मात्' एव 'एषः' यूपशकलः
'अपच्छिद्यते' । तत् 'एतत्' द्विजं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः
'स्व मेव' स्वकीय मेव 'अहः' गन्ता भवति । 'तस्मात्' स्व मिय-
र्त्तीति 'स्वहः' 'नाम' सम्बन्धम् ॥ २४ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— “तस्य यन्निखात मिति ।
निखन्यत इति निखातो गतान्तरालः । “तेन पिढलोकं जय-

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ ।

२— “त एतं स्वरु मपश्यन् यूपशकलम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. ३ ।
“यूपशकल मेतं— स्वरुनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डम्”—इति तत्र
सायणः । “स्वरुणा पशु मनक्ति”—इति तै० सं० ५. ५. ७. १ ।
तै० ब्रा० २. ४. ७. १०, ११ । “स्वरु मन्तर्घाय स्वधितिना पशुं
समनक्ति, दृतेनाक्तौ एशुं ज्ञायेथा मिति शिरसि । न वा स्वधितिना,
स्वरुणैव”—इति व्याप० श्रौ० सू० ७. १४. ११, १२ । मीमांसादर्शने
च जै० सू० ४. २. १-७, अधि० १ स्वरुविचारो द्रव्यः ।

तीति । अथास्मादुपरि यूपार्थं दिशङ्गुलभागः, 'तेन' भागेन 'माथा इति' प्रसिद्धाः 'देवाः' सन्ति, 'तेषां लोकं जयति'^१ । वेदितुः फलमाह—“सखोको ह वा इति ॥ २५ ॥

यूपस्य पूर्वाङ्गं भूमौ यत् मानम्, तत् दण्डस्यान्तः सौति—“तं वै पूर्वाङ्गं मिनोतीति । यज्ञस्य प्रहरणसाधनत्वात् दीर्घत्वाच्चो दण्डः । 'दण्डस्य पूर्वाङ्गम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा प्रहरति; 'यज्ञस्य' अपि 'एषः' यूपः 'पूर्वाङ्गः', होमात् पूर्वं मनुष्ठेयत्वात् । 'तस्मात्' 'पूर्वाङ्गं' पूर्वभागे 'मिनोति' ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वाङ्गं मभिमातुं भूयो द्योतयति—“यज्ञेन वै देवा इत्यादिना । एतदसकृद् गतम्^२ । देवैस्तिरोभावितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषा मनुष्ठादृषां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ताद्भावितदर्शनात् यूपोऽपि पुरस्तात् देशे स्थाप्य इत्यर्थः । 'मनोजव' मनसो वेगः । यूपस्य देवैराच्छादितयज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्युक्तम्—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकं मायन्; तेऽमन्यन्, मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति; ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकं मायन्; त मृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्; तद् यूपस्य यूपत्वम्”—इति^३ ॥ २७ ॥

“स वा अष्टाश्रित्यादि । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

१— तै० सं० ६. ३. ४. २१, २२ वचने द्रष्टव्ये ।

२— १ का० ५ प्र० १ भा० १ क० (४०५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— तै० सं० ६. ३. ४. २० ।

यूपे^१ निगूढस्य स्तरोद्धत्तरच प्रतिपत्तिकर्मलेन यूपप्रतिनिध्या-
त्मना होम मभिधातु माह— “तं ह स्मैत मित्यादिना । “यथेद
मथेतर्हिक इति । ‘अथेतर्हि’ इदानी मपि, ‘एके’ अनुष्ठातारः,
‘इदम्’-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यथा, तथा अनु-
प्रहरन्तीत्यर्थः । इदानी मपि अनुप्रहरण मेव कुर्वन्ति । “देवा
अकुर्वन्ति । न तावद् अज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधका-
भावात् यथाकामम् ‘उदपिवन्त’ ॥ २८ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ‘तत्’ तेनैव खलु ‘एषः’ ब्रह्मः ‘संगा-
कृतः’ स्वं स्नानं प्राप्तः, कृतप्रतिपत्तिकः ‘आसीत्’ । स्वष्ट
मन्यत् ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

— “अष्टाभिं करोत्युपरवर्जम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

‘अष्टाभिम्— अष्टकोणम् । उपरोऽवटः, तत्सम्बन्धिनं दिखनमाह

यूपस्य प्रदेशं मूलतः पञ्चमांशं वर्जयित्वा’—इति तत्र था० दे० ।

— सर्वं भेतद् अयम्करणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण व्यक्तं
थाख्यातम्, तै० सं० ६. ३. ३, ४ इत्यम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी । वृज्जा वै यूपस्तु-
दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैर्वृज्जैस्तृणुतेऽस्यै सपत्ना-
न्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनी भवति द्वादश उप-
शयो भवति व्वितष्टुं दक्षिणतु उपनिदधाति तद्यद्
द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
ङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्तद्य एत ऽउच्छ्रिता यथेषुरस्ता तथा वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रुहृतस्तेन वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुतेऽथ यु एषु द्वादश उपशयो
भवति यथेषुरायतानस्ता यथोद्यत मुग्रहत मेव मेष
वृज्ज उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणाः रुक्षसा मुपह्वयै
तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एषु ते पृथिव्यां लोके आरण्यस्ते
पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा ऽआरण्य मेव पशुना
मुनुदिशति तेनो ऽएषु पशुमान् भवति तद् द्वयं
यूपैकादशिन्यै सम्मयन माहुः श्वःसुत्यायै ह न्वेवैके

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'तन्निदधाति'-इति ख ।

‡ 'तद् द्वयं'-इति घ ।

सुमिन्वन्ति प्रकुव्रुतायै* चैव श्वःसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु
च ॥ ३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । अग्निष्ठ मेवोच्छयेदिदं वै यूप
मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्दान्वर्जत्युपरिवीता वा
ऽएतु ऽएताः राधिं व्वसन्ति सा न्वेव परिचक्षा पशुवो वै
युप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै पशूनालभन्ते तुस्मादु प्रातुरे-
वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्† । तु मेवाग्र ऽउच्छ-
येदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणाद्घ्नं मुत्तमं तथोदीची
भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथो-
त्तर मथ दक्षिण मुत्तराद्घ्नं मुत्तमं तथो हास्योदगेव
कुर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति‡ ॥ ६ ॥

स यो व्वर्षिष्ठः सु दक्षिणाद्घ्नः स्यात् । अथ ह्रसीया-
नुथ ह्रसीयानुत्तराद्घ्नीं ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय न्वेव॥
पत्नीयूप उच्छ्रियते तत् त्वाङ्गं पशु मालभते त्वष्टा वै

* 'प्रकु व्व्रुतायै'-इति ख, डा०-वेवरेण B-पुस्तके दृष्टम् ।

† 'पशुवो'-इति क ।

‡ 'स्यात्'-इति ग, घ ।

§ 'इति'-इति ग, घ ।

॥ 'त्वेव'-इति पाठः सायणसम्मतः B-पुस्तके दृश्यते च इति डा०-वेवरः ।

क्षिप्तः रेतो विवरोति सुदेष एवैतस्त्रिक्तः रेतो वि-
 करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता युष्मुष्करस्तस्मान्
 मुष्करो भवति तन्न * सुस्थापयेत्युर्यग्निदत्त मेवोत्सृजेत्
 स युत्सःस्थापयेत् प्रजायै ह्यन्त मियात्तत् प्रजा मत्सृ-
 जति तस्मान् सुस्थापयेत्युर्यग्निदत्त मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
 ५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोनीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशौनी^१ विधात् सुपोद्गत-
 यति— “यावती वै वेदिरिति । “इयं वेदिः परो अन्तः
 पृथिव्याः^२”, “वेदि माज्जः पर मन्तं पृथिव्याः^३”—इत्यादिश्रुतेः ।
 ‘इमां’ पृथिवीम् ‘एतैः’ यूपैः ‘वज्रैः’ ‘स्पृणुते’ बलवतीं करोति ।
 अतोऽत्यन्तदाह्याय यूपैकादशौनी कर्तव्या । अत्र यूपैकादशौनी-
 विधानं “यूपैकादशौनी चेत् रथाक्षमाचाख्यन्तराणि”—इत्यादि-

* ‘तं न’—इति ग, घ ।

१— अग्निषोमे आग्नेय-सारखत-सौम्य-पौष्ण-वर्षस्वत्व-वैश्वदेव-रेत्र-
 माखत-रेन्द्राग्र-सावित्र-वारुणा इत्येकादशक्लोमायनसञ्ज्ञकाः सव-
 नीयाः पशवो भवन्ति । एषा मेकादशानां नियोजनार्थं मेक एव
 यूपः, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् षूफा अग्न्यस्मिन् पक्षे एका-
 दशैव भवन्ति । एकादशानां वर्गं एकादशौनीति सङ्क्षेपः । तै० सं०
 ६. ६. ५ अष्टम्यम् । तदेतत् सर्वं वा० सं० ३० अध्याये स्पष्टम् ।

२— ऋ० सं० १. १६४. ३५ ।

३— तै० सं० ७. ३. १८. ६ ।

सूत्रेषु^१ द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पक्षे 'उपग्रथः' यूपानां समीपे श्रेते इत्युपग्रथोऽस्यो यूपः^२, स 'द्वादश भवति' । स च 'वितष्टः' विशेषणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः । 'तं' यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निश्चालं कृत्वा त्रुष्णीं स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

उपग्रथं रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— "देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना । यथा मुक्तेषुः प्रहृतो दन्तिदण्डो वा यदा ऋजु-
गच्छति, तदा लक्ष्यं विध्यति, न चेन्न; एवं यूपोऽपि उपग्रथ-
सहितः स्थापितः; तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसां यूप-
विषयं भयं नोदियादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपग्रथत्वे सति मुक्तेषुवत् यदोपग्रथाख्यं वज्रं मुच्यतेति रक्षसां भयं मुत्पद्यते ।
तस्मादुपग्रथः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह— "तं निदधात्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरितीति^४ । हे उपग्रथ ! यूप ! यूपानां दक्षिणदेशः 'पृथिव्यां' 'ते' तव 'लोकः' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्तमिनामौत्यर्थः । तर्हस्य कः पशुः ? इत्याकाङ्क्षायां दर्शयति— "आरण्यस्ते पशुरिति । अरण्ये भवः 'आरण्यः' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्यां स्थापयेत् । तथाच सूत्रम्— "वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इतीति^५ । यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्याह— "पशुस्य वै

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ६-१३ ।

२— तै० सं० ६. ६. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३ । ४— वा० सं० ६. ६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३ ।

यूपस्येति । अविनाभूतावित्यर्थः । 'वै'-शब्दः इतरयूपानां पशु-
सम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'तत्' तस्मादव्यभिचारात् । "तद्
द्वय मिति । यूपैकादशिन्याः 'सम्भयनं' 'द्वयं' द्विविध मित्यर्थः ।
'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तच्चैकेषाञ्चित् पत्र माह— "श्वःसुत्याद्यै ह त्वेवैके सन्निव-
न्तीति । 'श्वः' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन् दिने
अग्निष्ठप्रमुखान्^१ सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पत्रं निराचष्टे— "तदु तथेति । तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्'
एकम् 'एव' उत्तरवेदेः पुरोदेशस्यम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ्र-
येत्'^२ । इतरेषा मपि पूर्वद्युःस्कृत्यणे दोष माह— "इदं वा
इत्यादिना । 'इदं' वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थः । 'आ परिव्ययणात्'
रशनापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्युः' 'नाम्बर्जति' नैव हस्तस्यग्निं परि-
त्यजेत् । अतोऽग्निव्यतिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्युः पशु-
पकरणकाले कर्त्तव्यत्वात् कृत्स्नां 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नशा
वसन्ति । 'सा न्वेव' सैव, उक्तलक्षणैव 'परिचचा' पूर्वद्युःस्कृत्यमाण-
पत्रस्य निन्दा ।

स्वपचे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति । 'तस्मात्'
'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम्^३ ॥ ४ ॥

एकादशिनौपचे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स य

१— अग्नौ अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठः प्रथमो यूपः ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. १५ ।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति । अग्निष्ठमध्य भवधिं कृत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतस्तुर्थं मित्येव सुभयोः पार्श्वयोरुत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च यूपा उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणाद्धिं भवम् 'उत्तमं' कुर्यात् । 'तथा' सन् 'उददीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः^१ ॥ ५ ॥

“अथो इतरथाङ्गरिति । “दक्षिण मेवाय इत्यादिकं पूर्ववाक्य-वैपरीत्येन व्याख्येयम् । तथो ह्यस्येति । एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव' आनुपूर्व्येण 'सन्निष्ठते' समाप्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः, द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

“स यो वर्षिष्ठ इति । तेषा मुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः दक्षिणाद्धिः स्यात्' । “अथ ह्रषीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम सुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, ततः पर मीषदुच्छ्रित मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति सर्वेषा मुत्तरस्तु 'ह्रषिष्ठः' अतिशयेन ह्रस्वो भवति^२ ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पान्नीवत पशुप्रयोग माह^३— “अथ पन्नीभ्यः पन्नी-यूप मुच्छ्रयन्तीति^४ । 'पन्नीयूपम्'-इति पान्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं 'पन्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत् । एतत् प्रशंसति—“सर्वत्वाय न्विति । “तत्त्वाद् भित्वादि^५ । 'तत्' तत्र यूप् 'त्वाद्' लघृदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८-२१ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. १६ ।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ४१ । ५— का० श्रौ० सू० ८. ६. १ ।

आस्रभेत । देवतां प्रशंसति—“लघ्वा वै सिक्तं रेत इति । 'वै'-शब्देन
 'धावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य लघ्वा रूपाणि विकरोति, तावच्छो
 वै तत् प्रजायते"—इत्यादि^१श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । विशेष
 माह—“मुष्करो भवतीति । 'मुष्करः' प्रकृष्टमुष्कः । “ऊषसुषो-
 त्यादिना र-प्रत्ययः^२ । इतरपशुवत् सञ्ज्ञापनप्रसक्तावाह—“तस्य
 संस्थापयेत्, पर्वमिह त मेवोत्सृजेदिति । 'संस्थापनं' पशुसञ्ज्ञापनम् ।
 'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः । उत्सृजेदेव, न संस्थापयेत् । संस्थापनपक्षे
 दोष माह—“स यत् संस्थापयेदिति । 'प्रजायै' प्रजायाः, पुत्रपौत्रादि-
 रूपायाः 'अन्तम्' अवसानम् 'इयात्' प्राप्नुयात् । मुष्करस्य प्रजन-
 नेन पितृत्वोपन्यासात् सञ्ज्ञापन मयुक्तः^३ ॥ ८ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनव्रतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—तै० सं० १. ५. ६. ५ दृश्यम् ।

२—“ऊषसुषुष्कमधो रः”—इति पा० सू० ५. २. १०० ।

३—तै० सं० ६. ६. ४, ५ अगुवाक्कावाजोश्चौ । तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत
 मिदं सामाजिकं वचनम्—“षदेऽस्मिन् यूपे वै रश्ने परिययति,
 तस्मादेको वै जाये विन्दते ; धनैकां रश्नां षपोरूपयोः परिययति,
 तस्मान्नैका द्वौ घती विन्दते”—इति (६. ६. ४. ७.) ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपान्यशु मालभन्ते
कदा चन तद्यत्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽऋये पशुव-
श्चक्षमिरे यदुन्न मुभविष्यन् युयेद मुन्नं भूता यथा ह्रैवायं
द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवुः ह्रैव द्विपाद उच्छ्रिता-
श्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्वज्रं दृष्टशुः । यद्यूपं त मुच्छ्रियु-
स्तस्माद्गीषा प्राज्ञीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्न
मभवन् युयेद मुन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त
तस्माद् यूप एवु पशु मालभन्ते नर्त्ते यूपान् कदा-
चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-
त्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽऋये पशुवश्चक्षमिरे युद्धविरुभवि-
ष्यन् युथैनानिदुः हविर्भूतानग्नौ जुह्वति तान् देवा
उपनिरुधुस्तु ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वा ऽऋमेऽस्य यामं‡ त्विदुर्यदग्नौ हविर्जु-
ह्वति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्धैव पशूनग्निं मथित्वाग्नावग्निं

* 'प्राज्ञीयन्त'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

† 'चन'-इति ग, घ ।

‡ 'यामं'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

जुह्वाम ते व्वेदिष्यन्त्येष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैष्यन्ति ततो
रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

तु उपरुध्यैव पशून् । अग्निं मथित्वाग्नावग्निं मजुह्वु-
स्तोऽविदुरेष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठामौ
वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवायंस्ततो रातमनस
आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तयो ऽएवैषु एतत् । उपरुद्धौव पशु मग्निं मथित्वा-
ग्नावग्निं जुहोति स व्वेदैष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैत ततो
रातमना आलम्भाय भवति तुस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं
मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः* । नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रशना मेवादाया-
ञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्जगादिति तदु तथा न
कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चुथा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदुवा-
नुपुरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा
ऽदुति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपावौरसौत्युप हि द्वितीयोऽवति

तस्मादाहोपावीरसौत्युप देवान्* दैवीर्विशः प्रागुरिति
दैव्यो वा ऽएता विशो युत्पशवोऽस्थिषत देवेभ्य इत्येवै-
तदाह यदाहोप देवान्† दैवीर्विशः प्रागुरिति ॥ ९ ॥

उशिजो व्वह्रितमानिति । व्विडाऽसो हि देवास्तु-
स्मादाहोशिजो व्वह्रितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति । त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो
व्वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टार मब्रुवन्नुपनिमदेति
यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति । यदा वा ऽएतु ऽएतस्मा
ऽअभिद्यन्त युद्धविरुभविष्यंस्तुस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता
मिति ॥ १२ ॥

रेवती रुमध्व मिति । रेवन्तो हि पशुवस्तुस्मादाह
रेवती रुमध्व मिति बृहस्पते धारया व्वृहन्तीति ब्रह्म
वै बृहस्पतिः पशवो व्वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानान्
ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदंधुस्तन्नात्यायंस्तथो ऽएवैनानेषु
एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मा-
दाह बृहस्पते धारया व्वृहन्तीति पाशं कृत्वा प्रति-
मुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

* , † 'देवां'-इति ग, घ ।

† , § 'प्रागु'-इति ग, घ ।

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यसु मधे
माख्यानमुखेनोपपादयति— “पशुञ्च वै यूपश्चेत्यादिना । अविना-
भूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— “न वा ष्यत इति । यतो यूपं
विना पश्चालभ्यो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा
पशोर्यूपेन; अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयते— “न ह वा
इत्यादिना । ‘एतस्मै’ वक्ष्यमाणाय देवाना मन्त्रमावाय न
‘चक्षमिरे’ क्षममाणा भवन्ति, ‘अन्न मभविष्यन्निति’ ‘यत्’ अस्ति,
तस्या मित्यर्थः । ‘यथा’ ‘इदम्’ इदानीं यूपनियुक्ताः ‘अन्नं भूतं
अन्न मभवन्, तथा यूपोऽख्यवज्जोद्यताया रक्षिते काले इत्यर्थः । अन्न-
भावाभावे कारण माह— “यथा हेवायं दिपात् पुरुष इति ॥१॥

“ततो देवा इति । ‘तं यूपम्’ ‘उच्छिन्नियुः’ उच्छ्रयण
मकुर्वन् । ‘तस्मात्’ भयात् हेतोः ‘प्राज्ञीयन्त’ प्रकर्षणं स्त्रीणां
अवचनीया^१ अभवन् । ‘ततः’ हेतोः मनुष्यवद् द्विपादाः षन्तः
पश्चात् ‘चतुष्पादा अभवन्’ ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनोपचं परिषमाय प्रकृत मग्नीषोमीय-
पशुप्रयोग माह— ‘अथोपाकृत्य पशुं मिति’ । पशुपाकरणान-
न्तरम्^२ अग्निमन्थनानन्तरं मेव पशुं यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

१, २, ३— ‘प्राज्ञीयन्त’—इति, ‘स्त्रीणां’—इति, ‘अवनता’—इति च क ।

४— ‘अग्नीषोमीयोऽतः पशुः’—इति का० औ० सू० ८. ७. २५ ।

५— “उपावर्त्तध्व मित्ययं प्रैष उपाकरणशब्देनोद्यते, तद्यतिरिक्तं किमपि
न ब्रूयात्; तेनोपाकरणेन अर्धयुग्मद्राट्भ्यो यज्ञं प्रयच्छति”—इति
या० दे० (का० औ० सू० ३. ३. १७.) । १ भा० १५६ पृ०
२ टीप्पनी च द्रष्टव्या ।

जनस्य प्रथमकाले प्रशंसति— “तद्यत्तथा न ह वा
एतस्मात्पश्च पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् ।
‘नोपश्रितोऽप्यपगताः पशवः ॥ ३ ॥

‘ते’ होचुरिति । ‘न वा’ ‘इमे’ पशवः ‘यद्गौ ऋकृति’ ।
यतः ‘अस्य’ नियोजनस्य ‘यामं’ प्राथनम्, अग्नौ होमलक्षणं ‘न
विदुः’ न ज्ञातवन्तः । तदेव विशिनष्टि— “नैतां प्रतिष्ठा मिति ।
‘एतां’ होमलक्षणां ‘प्रतिष्ठाम्’ अन्याख्यपरमपदस्थितिम् ‘अग्नौ’
उत्तरवेदिस्थे ‘अग्निम्’ मन्यनजन्यम् । ‘एष वै किल’—इत्येतच्छ-
ब्दार्थं माह— “अग्नौ वै किल हविर्ऋकृतीति । ‘अभ्यवैष्यन्ति’
श्रवगतिं प्राप्स्यन्ति । ‘आलम्भाय’ ‘रातमनसः’ दत्तमनस्काः ‘भवि-
ष्यन्ति’ इति । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्षे मुदाहृत्य निराचष्टे— “तदाङ्गोपाकुर्था-
दिति । उपकरणाद्यकृत्वा प्रथमत एव ‘रशना मादाय’ साक्षुख्येन
यूपसमीपं गत्वा ‘अभिधाय’ पशुं बद्ध्वा ‘नियुञ्जात्’ नियु-
ञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवादं सुपाकरणं विधत्ते— “अथ
दृष्य मादायेति^१ । दृष्यादानस्य प्रयोजनं माह— “द्वितीयवानिति ।
‘निरुणधे’ निरोधे^२ करवाणि । तावता किं माघात मित्यत आह—

१— ‘यामं (?) प्राथम्य’—इति छ ।

२— व्यापस्तम्बदृष्टे उपकरणप्रकारः सुव्यक्तः (७. १६. २-५.) ।

३— ‘पशोर्निरोधे’—इति छ ।

“द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । असहायस्य व्यापारप्रथमं
लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

“स त्वण मादत्त इति^१ । त्वणादानमन्त्रस्याय मर्थः^२— हे त्वण ।
त्वम् ‘उपावीरधि’ समीपे स्थित्वा रचकोऽधि, एकः कार्यकरो-
ऽधीत्यर्थः । “अविद्वस्तु”-इति ई-प्रत्ययः^३ । ‘देवीः विशः’
पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः ‘देवान्’ ‘उपप्रागुः’ प्राप्ताः
देवतार्थं सुपस्थिता इत्यर्थः^४ (९) । “उग्निजो वङ्कितमा-
गितीति । देवान् विशिनष्टि— ‘उग्निजः’ मेधाविनामैतत्,
विद्वांस इत्यर्थः । ‘वङ्कितमान्’ वोढृतमान् (१०) । “देव
त्वष्टरिति । ‘त्वष्टः! देव!’ पशुस्वामिन्! ‘वसु’ वस्वाख्यं धनं
‘रम’ रमय, नियोजयेत्यर्थः (११) ॥

“हव्या ते खदन्ता मित्तीति । हे पशो ! ‘ते’ ‘हव्या’ हवीषि
‘खदन्ताम्’ । “रेवती रमध्व मित्तीति^५ । ‘रेवतीः’ रेवत्यो गावः
पशवः ‘रमध्वं’ सङ्गीडध्वम् । हे ‘वृहस्पते!’ वृहतः परिवहन-
कर्मेणः स्वामिन्! त्वं ‘वसूनि’ पशुलक्षणानि ‘धारय’ अत्र स्थापय ॥

१— का० औ० सू० ६. ३. १६ क ।

२— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० ६. ७. १ ।

३— शाक० उ० सू० ३. १५८ ।

४— ‘पशु सुपस्पृशत्युप देवानिति’-इति का० औ० सू० ६. ३. १६ ख ।
मन्त्रस्तु— वा० सं० ६. ७. २ । ५— निय० ३. १५. १६ ।

६— वा० सं० ६. ८. १ । यद्यपि संहिताग्रन्थे पृथगेवैव मन्त्रः, परं मित्र
पूर्वमन्त्रशेषत्वेन सूक्तत इति ध्येयम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । ‘हि’-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एकः कर्म कर्तुं मशक्तः, द्वितीयः तस्माद्वाच्यकरणेन त मवतीति प्रसिद्धम् । “दैवीर्विश इत्यस्य तात्पर्यं माह— “दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्णन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्णन्तीति तेषां प्रजारूपत्वोपचारः । “अस्त्रिषत देवेभ्य इतीति । तेषां मर्या-यात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । “प्रकाशनस्त्रेयाख्यथोश्च”-इत्यात्मने-पदम् । उभिकृशब्दार्थं माह— “विद्वांसो हि देवा इति । लघुः प्रार्थनाया कारण माह— “लघा वै पशूना मित्यादिना । ‘वै’-शब्दः “लघा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्”-इत्यादि-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “देव लघुर्वसु”-इति मन्त्रभागो ‘यदाह’, ‘अतिष्ठमानान्’ पशून् प्रति ‘लघारं’ ‘देवाः’ ‘उपनिमद’ ‘इति’ यत् ‘अब्रुवन्’, ‘एतत्’ एव ‘आह’ इत्यर्थः । ‘उपनिमद’ अस्मात्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा ‘यत्’ अध्वर्युणा ‘देव लघुः’ इत्यभिधानम्, तत् ; पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं लघुप्रार्थन मुक्तम्, तत्स्थानीय मित्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैवं व्याख्येयम् ॥

“हव्या ते स्त्रदन्ता मिति । अस्त्राभिप्राय माह— “यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकास्त्रे हविषा मनिष्यन्तेः स्त्रदन् नोप-पद्यते, तथापि पश्चाद्यन मज्जत्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भवि-ष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधान मुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १. ३. २३ ।

२— उपरिष्ठात् १३ का० १ प्र० ८ ब्रा० ७ क० । तै० सं० २. १. ८. ३ ।

“रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥

‘ब्रह्मणैव’ ‘परस्तात्’ परे देशे ‘पर्यद्दधुः’ परितो अधारवम् ।

“अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति श्लोः ॥

८-१३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥

१— सर्वं ह्येतत् तै० सं० ६. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

२— “कण्ठीसङ्ख्या १२७”—इति क ; “कण्ठिकाः १२७”—इति ख ;

“कण्ठिकासङ्ख्या १२७”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा०

२१ क०, ३ ब्रा० २७ क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा०

१३ क० ; सङ्गणनया १२७ इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । अतस्य त्वा देवहविः
पाशेन प्रतिमुञ्चामीति व्वरुण्या वा ऽषषा यद्रुज्जुस्तुदेन
मेतुदहतस्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तयो हैन मेषा
व्वरुण्या रुज्जुनुं हिनस्ति ॥ १ ॥

धुर्षा मानुष इति । न वा ऽएत मुप्रे मनुष्यो
ऽधृष्णोत्स युदेवर्त्तस्य† पाशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यु-
थैनं मनुष्यो धृष्णोति तुस्मादाह धुर्षा मानुष
इति‡ ॥ २ ॥

* 'प्रतिमुञ्चति'—इति क ।

† 'यद्देवर्त्तस्य'—इति क-पाठः, डा०-वेवरेण वृष्टस्य ।

‡ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियु-
नञ्मीति* तद्यथैवाद्दो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव
मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव
सम्भवति तत एवैतन्मेध्यं करोतीदुः हि यदा वर्षत्य-
थौषधयो जायन्त ऽत्रौषधीर्जग्ध्वापुः पीत्वा तत एष
रुसः सम्भवति रुसाद्रेतो रेतसः पशुवस्तद्यत एव सम्भ-
वति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मनु पितेति । स हि
मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तत
एवैतन्मेध्यं करोत्यनु भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुगूथ
इति स युक्ते जन्म तेन त्वानुमत मारुभ ऽइत्येवैतदा-
हाम्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-
ताभ्या मारुभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति । अपाम्पेहुरसीति । तुदेन मन्तरती

* 'नियुनञ्मीति'-इति क, ख ।

† 'तन्मेध्यं'-इति ग, घ ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तुं
चित्सुद्देवहविरिति तुदेनः सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाम्रये समिद्धमानायानुब्रूहीति । स उत्तर
माघारु माघार्यासःस्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य* जुह्वा पशुः
सुमनक्ति शिरो वु यज्ञस्योत्तर आघारु एष वा ऽश्रुच
यज्ञो भवति यत् पशुस्तद्यज्ञु ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति
तस्माज्जुह्वा पशुः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे सुमनक्ति । सन्ते प्राणो व्वातेन गच्छता
मिति समुद्गानि युजचैरित्युंसयोः सुं यज्ञपतिराशिषेति
श्रोण्योः स युस्मै कामाय पशु मालुभन्ते तत् प्रामु-
ह्यैत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वु पशोः सञ्जाप्यमानस्य । प्राणो व्वात मपिं-
पद्यते तत् प्रामुहि यत्ते प्राणो व्वात मपिपुद्याता
ऽइत्येवैतदाह स मुद्गानि युजचैरित्युङ्गैर्वा ऽश्रस्य यजन्ते
तत् प्रामुहि यत्ते ऽङ्गैर्युजान्ता ऽइत्येवैतदाह सुं यज्ञपति-
राशिषेति युजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासते
तत् प्रामुहि यत्त्वया युजमानायाशिष माशासान्ता
ऽइत्येवैतदाह सादयति सुंचावुथ प्रवरायाश्रावयति सो-
ऽसुवेव बुन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्येत्य' - इति ग, घ ।

† 'बुभि' - इति स्यात् सा०-सं० ।

अथ द्वितीय माश्रावयति । द्वौ ह्युच्यते होतारौ भवतः
 सु मैत्रावरुणायान् देवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रह-
 णीते ऽग्निं देवीनां विश्वां पुर एतेत्यग्निं देवतानां
 मुखं तस्मादाह्नाग्निं देवीनां विश्वां पुर एतेत्ययं यज-
 मानो मनुष्याणा मिति तः हि सोऽन्वुर्द्धो भवति युस्मि-
 न्नुर्द्धो यजते तस्मादाहायं यजमानो मनुष्याणा मिति
 तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमा दायू* ऽइति,
 तयोरुनात्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्वित्से-
 वैतुदाह ॥ १० ॥

राधाःसूत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तुम्ब इति ।
 राधाःस्येव सम्पृञ्चायां मापिं तनूरित्येवैतुदाह तौ ह
 युत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राग्निर्यजमानं दहेत्सयुदग्नौ
 जुहोति तद्देवोऽग्नये प्रयच्छत्यथ या मेवाचर्त्विजो
 यजमानायाशिष माशासते ता मस्मै सुर्वा मग्निः
 सुमङ्गयति तद्वाधाःस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मा-
 दाह राधाःसूत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तुम्ब इति ॥
 ११ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'हिमा व्यायू'-इति ख, 'हिमा दायू'-इति ग ।

† 'मापिं'- इत्येव पाठः स्यात् सायण-सम्मतः ।

समन्त्रकं बन्धन माह—“पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति^१ । पाशाद्य-
पन्थ्या सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितर मयं बहिः प्रसार्य, बहिर्गतं
पाशं माह्व्य, यथा शिरो न गच्छति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

“श्चतस्र लेति^२ । हे ‘देवहविः!’ पशो! त्वाम् ‘श्चतस्र
पाशेन’ प्रतिमुञ्चामि । ‘मानुषः’ अहं केवलं ‘धर्षा’ धर्षणधर्मा ।
“वरुणेत्यादि । बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात्
तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जोः तत्त्वम्, त मपि परिहाय
मन्त्रेण बन्धे सति श्चतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

“धर्षा मानुष इतीति । मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “न वा
एत मय इत्यादिना । यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-
पाशविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो “धर्षा मानुषः” ‘इति’ ब्रूते
इत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथ नियुनक्तौत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्द्देशस्य प्रयोजन
माह— “यथैवाद इति । ‘यथैव’ ‘अदः’ असुप्तिन् दर्शपूर्णमासयागे
हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, ‘एवम्’ इदानीं मपि प्रोचतीति ।
“एको वा इत्यग्रहद् गतम् ॥ ३ ॥

“स प्रोचतीति^३ । “अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति^४ । ‘अद्भ्यः’ च
‘श्रौषधीभ्यः’ च सम्भूतं त्वां ‘प्रोचामि’ । “मेधं करोतीति । सज्-
ज्ञपनार्थं वाङ्मनानं त्वां मात्वादिरनुमन्यताम् । ‘सगर्भः’ समाने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. २७ ।

२— वा० सं० ६. ८. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३१ ।

४— वा० सं० ६. ६. १ ।

उदरे भवः, 'अनुसखः' समानस्थानः, 'सयूयः' समानयूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजन माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यः सकाशात् पाशासम्भव इति, तदुपपादयति— "इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपश्चौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशाश्लेषं करोति । सगर्भादीना मपि जन्मसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भादिमानुमन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अथोपगृह्णातीति^१ । प्रोक्षणशेषं^२ पानार्थं सुखसमीपे धारयेत् । हे 'पशो !' त्वम् 'अपां' जलानां 'पेरुः' पानशीलोऽसि । 'तत्' तस्योदकस्थान्तः-प्रवेशात् 'एनं' पशुम् 'अन्तरतः' मेघं करोति^३ ॥

"अथाधस्तादिति^४ । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्याय मर्थः— हे 'आपो देवीः' आपो देव्यः ! 'खदन्तु' स्वादयन्तु । तथा स पशुः 'स्नातं' सुष्ठु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते— 'देवहविः' देवतयोर्हविर्भूतमिति^५ ॥ ६ ॥

"अथाहाश्रये समिध्यमानायेति^६ । सामिधेन्यर्थं सश्रेषं कुर्यात् । "स उत्तर माघार माघार्येति^७ । द्वितीय मित्यर्थः । 'सुषौ'

१— का० औ० सू० ६. ३. ३२ ।

२— 'प्रोक्षणीशेषं'—इति ह ।

३— वा० सं० ६. १०. १ ।

४— का० औ० सू० ६. ३. ३३ ।

५— वा० सं० ६. १०. २ ।

६— का० औ० सू० ६. ४. १ ।

७— का० औ० सू० ६. ४. २ ।

जुह्वपभृतौ 'असंस्पर्शघनं', पुनरुत्तरतः 'पर्यंत्य' 'जुह्वा' उत्तराषा-
रावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आद्रीकरोति । तत् प्रग्रंसति—
“शिरो वै यज्ञस्थोत्तराधार इति । प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञः',
तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरत्वम् । अत आधारशेषेणाङ्गनेन
'यज्ञे' 'शिरः' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयवविभेदेन मन्त्रभेद माह—“स ललाटे समनक्ति^१
सन्ते प्राण इति^२ । वाङ्मवातस्यैव शरीरान्तःप्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य
वातप्राप्तियुक्ता । 'अङ्गानि' 'यज्ञचेः' यागेः 'सङ्गच्छन्ताम्' । तथा
'यज्ञपतिः' यजमानः 'आशिषा' 'सङ्गच्छताम्' । एतेन 'ओष्ठोः'
अनक्ति । अथ हात्प्रताप्यै यज्ञविषया आश्रीरेवेत्याह—“स वक्षी
कामायेति ॥ ८ ॥

मन्वान् क्रमेण व्याचष्टे—“इदं वै पशोरित्यादि । 'इदं'
वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः । सामान्येनोक्तं विशेषेण योज-
यति—“तत् प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत,
तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतप्राथ मन्यत् । अत्र सूत्रम्—
“आ प्रयाजेभ्य उत्तराधार माघार्थं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांस-
श्रोणिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम्”— इति^३ ॥

“सादयति सुचावथ प्रवरायाऽभावयतीति । जुह्वपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

२— वा० सं० ६. १०. २, ३, ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ ।

प्रवरायाऽश्रावयेत् । आश्रावणार्थवादं प्रकृतिगत मचादिश्रुति-
“सोऽश्रावेव बन्धुरिति ॥ ८ ॥

“अथ द्वितीय माश्रावयतीति^१ । मैत्रावरुणस्यापि शौचकर्तृ-
त्वाद् “द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्रावणं किमर्थं
मित्याह— “स मैत्रावरुणायाश्चैवाश्रावयतीति । ‘सः’ अध्वर्युः ।
“यजमानं त्वेवेति । ‘एव’-कारेणर्त्विजां प्रवरणं निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याथ मर्थः— ‘अग्निः खलु देवीनां विशां
देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनु-
ख्याणां विशां’ ‘यजमानः’ ‘पुर एता’ मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्त
मनुस्यत्य भवन्तीत्यर्थः । ‘तयोः’ अग्नियजमानयोः ‘गार्हपत्यं’ गृह-
पतिकर्म ‘असूरि’ अनाश्रयम् । शतवर्षपर्यन्तं हि दीक्षानुयष्टयत्वेत
अग्नेस्तत्त्वं यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । ‘राधांसि इत्’ अना-
श्रयेव ‘सम्पृञ्चानौ’ भिअयन्तौ । ‘तन्वः’ तनूः ‘असम्पृञ्चानौ’ शरीर-
सम्पर्को यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे— “अग्निर्ह्येत्यादिना । “तं हि सोऽश्वर्द्धे भवति,
यस्मिन्नश्वर्द्धे यजत इति । ‘यस्मिन्’ ‘अश्वर्द्धे’ राष्ट्रे अथ यजमानो
‘यजते’, ‘सोऽश्वर्द्धः’; ‘तं हि’ त मनु । “हीने”-इत्यनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्^१ । ‘असूरि’-शब्दार्थं माह— “अनाश्रानि गार्ह-
पत्यानीति । ‘राधांसि’-इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे— “राधांश्वेवेत्या-
दिना । इच्छब्द एवार्थ^२ । तेन निरसनौय माह— “नापि तनू-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ४ प्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० १. ४. ८६ ।

३— मन्त्रे इति शेषः ।

रति । विपक्षे बाधक माह— “तौ ह यत्तनूरपीति । ननु “सं
 राधांसि सम्युचानौ”—इत्युक्तम्, सम्यक्क्षेत्र परस्परप्रदानसव्यपेक्षः कथ
 मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— “स यदाग्नौ जुहोतीति ।
 प्रदग्धौ प्रदानम्, यश्च तदग््नौ सम्यर्कः, अत्रिग्निः यजमानार्थ
 माशास्यमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दान मस्ति, तदेवाग्नेयज-
 मानसम्यर्कः । ‘तत्’ तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ ‘राधांसि सम्यु-
 चाते’ इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोत्सां हृक्कावाजिद्विपमह्नितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूष्यः ।
 आच्योत्यं प्राच्यजन्मा खवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाच्यो रत्नरूपं गिरि मरुत मुदा पात्रमात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।]

तद्युचैतत् प्रवृत्तो होता होतृषुदन उपविशति ।*
उदुपविश्य प्रसूतिं प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्युदाग्नीभिश्चरन्ति सर्व्वेणैव
ग्रा ऽण्ण मनसा सर्व्वेणैवात्मना यज्ञः सम्भरति सुच्च
जैहीर्षति यो द्दौक्षते तस्य रिरिचानु इवाव्मा भवति
तु मेताभिराग्नीभिराध्याययन्ति तद्युदाध्याययन्ति तुस्मा-
दाग्नीभिराध्याययन्ति तद्युदाध्याययन्ति तुस्मा-
दाग्नीभिराध्याययन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा ऽइमे
गुरुषे प्राणा आत्मैकादशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-
ष्ठिता एतावान्वै पुरषस्तुदस्य सर्व्वं मात्मान्माध्याययन्ति
तुस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । सप्रिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति
दश प्रयाजानिष्ठाह शास माहरेत्यसिं वै शास इत्या-
चक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकल मादत्ते । तावुग्रे जुह्वा अत्का पशो-
 ल्लेलाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशुंस्त्रायेथा मिति व्वजो
 वै यूपशकलो व्वजः शासो व्वज आज्यं तु मेवैतत्
 क्तत्सं व्वजः सम्भृत्य तु मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं
 नाप्रा रुक्षांसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकल मुवगूह-
 त्येषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याह शासुं प्रयुञ्चन्सादुयति
 सुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति* । उल्मुक मादायाम्नी-
 त्पर्यग्निं करोति तद्यत्पर्यग्निं करोत्यच्छिद्र मेवैन
 मेतदग्निना पुरिगृह्णाति नेदेनं नाप्रा रुक्षांसि
 प्रमृशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात्पर्यग्निं करोति
 तद्युचैनः अपुयन्ति तुदभिपरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुल्मुकः हरेदथाचान्य मेवाम्निं
 निर्माथ्य तस्मिन्नेनः अपयेयुराहवनीयो वा ऽण्व न वा
 ऽण्व तस्मै यदस्मिन्नश्रुतः अपयेयुस्तस्मै वा ऽण्व यदस्मि-
 ञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । युथा वै ग्रसितु मेव मस्येतद्ग-
 वति युदेनेन पर्यग्निं करोति स युथा ग्रसितु मनुहाया-

* 'होति'-इति ग, घ ।

च्छुद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तुस्मादेतस्यैवोल्मुक-
स्याङ्गारान्निमृद्य तुस्मिन्नेनः अपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुक मादायाग्नीत् पुरुस्तात् प्रतिपद्यते । अग्नि
मेवैतत् पुरुस्तात् करोत्यग्निः पुरुस्तान्नाङ्गा रुक्षाःस्य-
पद्मन्नेत्यथाभयेनानाङ्गेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रुपणी-
भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं
युजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः* । नैष युजमानेनान्वारुभ्यो मृत्यवे ह्येतं
नयन्ति तुस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा एतं
मृत्यवे नयन्ति यं यज्ञाय नयन्ति तुस्मादन्वेवारभेत
यज्ञाद् हुवात्मान मन्तरियाद्यन्नान्वारभेत तुस्मादन्वे-
वारभेत तत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति वपाश्रुपणीभ्यां
प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं युजमान एतद्
परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः । द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते सु
आश्राव्याहोपप्रेष्य होतुर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् व्वैश्वदेवं
पशौ ॥ ११ ॥

अथ व्वाचयति । रेवति युजमान इति व्वाग्वै रेवती

* 'हुः'-इति म, घ ।

† 'शौ'-इति म, घ ।

सा यद्वाग् बहु वृद्धति तेन व्याघ्रेषुती प्रियं
 धा आविशेत्यनार्त्तिं माविशेत्येवैतदाहोरोरन्तरिक्षात्
 सजूर्हेवेन व्वातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु रुक्षश्चरत्यमूलु
 मुभयतः परिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूलु उभयतः
 परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचुरति तद्वातेनैनः संविदुना-
 न्तरिक्षान्नोपायेत्येवैतदाह यद्वाहोरोरन्तरिक्षात् सजू-
 र्हेवेन व्वातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्तमुना यजेति । व्याच मेवैतदाहाना-
 र्त्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति सुमस्य तुन्वा भवेति
 व्याच मेवैतदाहानार्त्तस्यास्य हविषस्तुन्वा सुभ-
 वेति ॥ १३ ॥

तद्यज्ञेनं विशुसन्ति । तत् पुरस्तात् तृण मुपास्यति
 वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञुपतिं धा इति बर्हिरेवासा
 ऽएतत् स्तृणात्यस्त्रं हविरसदिति तद्यदेवास्यात्र वि-
 शस्यमानस्य किञ्चित् स्कुन्दति तुदेतस्मिन् प्रतितिष्ठ-
 ति तुथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्यावत्यासते । नेदस्य सञ्ज-
 प्यमानस्याध्यक्षा असामेति तुस्य न कूटेन प्रुघ्नति
 मानुषः हि तुन्नो ऽएव पश्चात्कस्मिं पितृदेवत्यः हि
 तुदपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति व्वेष्कं वा कुर्वन्ति तुन्ना-

इ जहि मारयेति मानुषः हि तत्सुञ्जपयान्वगन्निति
तद्धि देवचा स यदाह्वान्वगन्नित्येतुर्हि ह्येषु देवाननु-
गुच्छति तुस्मादाह्वान्वगन्निति ॥ १५ ॥

तद्युचैनं निविधन्ति । तत्पुरा सञ्जुपनाञ्जुहोति
स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा ग्राह सञ्जप्तः पशुरित्यथ
जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा
ऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानुवैतुत्
प्रीणाति तु ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोके*
मभिवहन्ति ते वा ऽएते पुरिपशब्धे ऽइत्याहुती
स यदि कामयेत जुहुयादेते युद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होचादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह—“तद्युचैतन्नष्टतो
होता होतृषट्क उपविशतीत्यादिना^१ । होतृषट्कं वेदेरुत्तरा

* ‘स्वर्गलोक’—इति, ‘स्वर्गलोक’—इति च पाठौ वृष्येते ।

१— का० औ० सू० ३. २. १ । १भा० ३०५८० १पङ्क्तश्च ऋष्यम् ।

ओणिः । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रसौति' "अग्निर्होता वेतु"-
इत्यादि^१ सुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— "दृतवती मध्वेण
सुष मास्यस्व"—इत्येवं रूपेण^२ ॥ १ ॥

"अथाग्नीभिस्वरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा
आप्रियः^३ । नामनिर्वचनेनाप्रियं प्रशंसितुं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्थाया-
यनस्य सम्भावना माह— "सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना
यज्ञं सम्भरतीत्यादिना । 'एषः' दीक्षितः 'सर्वेणैव मनसा' 'सर्वे-
णात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषां तच्चैवोपजी-
व्यत्वात् । अतः 'सञ्जिह्वीर्षति' संहर्तुं मिच्छति । ततो 'रिरिचान
इव' रिक्तः शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनसाध-
नत्वात् 'आप्रियः' इति तस्माननिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्वमेवोपजीव्यैकादशत्वं विधाय प्रशंसति—
"ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्याः, द्वावपानौ,
नाभिर्दशमी, तेषां माधारो देह एकादश इति विवेकः^४ ॥ २ ॥

"स आश्राव्याहेत्यादि । समिद्याग एव 'समिधः प्रेष्य' 'इति'
एवं ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेष्य-प्रेष्य' 'इति' एवं नाम
निर्दिशेत् । "चतुर्थं-चतुर्थं प्रयाजे समानथमान इति । जुहुगतेन

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १५ । १भा० ३५०८० १पङ्क्तिश्च द्रष्टव्यम् ।

२— १का० १ख० २ब्रा० १कथथा मास्रात एवैष मन्त्रः ।

३— "अथात आप्रियः"—इत्यादिग्रन्थोऽप्राणोच्यः (निर० ८. २. १-७) ।

४— १भा० ३७१८० द्वितीया टीप्यगौ द्रष्टव्या ।

आज्येन प्रयाजत्रयं कृत्वा, पुनरुपभृति स्थित आज्य मय चतुर्थादि-
सप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनौय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-
चतुष्टयार्थं मष्टम मवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्'
असिम् 'आहुर' 'इति' ब्रूयात् । "शसु हिंसायाम्"^१ । शस्यते
हिंस्यते अनेनेति 'शासः असिः' । शाससिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता
मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुक्त्वा अद्यगतेनाज्येन
समज्य, ताभ्या मक्ताभ्यां 'पशोर्ललाट सुपस्पृशति' । तन्मन्त्रस्याद्य
मर्थः— हे दृतेनाक्तौ स्वरुक्षधितौ ! युवां 'पशून्' चायेथाम्^२ ।
अत्र सूत्रम्— "स्वरु मादायात्कोभौ जुक्त्वा ताभ्यां पशोर्ललाट
सुपस्पृशति" दृतेनाक्ताविति"^३—इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीनां वज्रं प्रागुक्तम् ।
"एषा ते"—इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय
'प्रायस्कृन्' । 'एषा' अष्टात्रिः हे शमितः ! 'ते प्रज्ञाता असु'—
'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति" । 'अथ' सुचोः सादनानन्तरम्,
'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नौकरोति' पशोः परितः अग्निं

१— भा० पं० ७२७ धा० ।

२,४— का० औ० सू० ६. ४. १२ ।

३,५— वा० सं० ६. ११. १ ।

६— पुरस्तात् ७. १. ३०, ३१ (४२५ पृ०) प्रकृतम् ।

७— का० औ० सू० ६. ५. १ ।

करोति, उल्लुकेनाग्नीद्धः । “अष्टिद्ध मेवैन मित्याद्यर्षवादः स्रष्टार्थः ।
अत्र तन्त्रं वादयित्वा लुचोश्वात्वाल सुत्तरेण शमिता अपोस्त्रिषति,
पर्यग्नये तु वाचयति, आहवनीयादुल्लुक मादाय अशिं चिः समलं
पर्येति, पश्चात् ग्रामिचदेशयूपवात्वालाहवनीयाख्यपशुशामिचो
वेति । “तद् घचेनं अपयन्ति, तद्भिपरिहरतीति । ‘घच’
ग्रामिचोत्तरभागे ‘एनं’ पशुं ‘अपयन्ति’, ‘तत्’ स्थानम्^१ ‘अभि’
लक्ष्य ‘एनम्’ उल्लुकं पाकार्थं माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्लुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिद्वोपन्यस्य निरा-
कृत्य स्वपक्षं स्थापयति— “तदाहुः पुनरेतदुल्लुकं हरेदथात्रान्न
मेवाग्निं निर्मन्थ्य तस्मिन्नेनं अपयेयुरित्यादिना । ‘पुनः’ पर्यग्नि-
करणानन्तरम् ‘एतत् उल्लुकम्’ ‘हरेत्’ आहवनीये स्थापयेत् ।
“आहवनीयो वा एष इति । यतोऽय माहवनीयः, अतः श्रुत-
होमार्थ एषः, श्रुतप्रपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

“तद् तथा न कुर्यादिति । पर्यग्निकरणादेवाद्यं पशुस्तेनाग्निना
यमितोऽभूत्; अतो मुखस्थं हविः पुनराकृत्य पुनर्मन्थनाग्नौ प्रप-
णादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्मात् तेषां पचो न युक्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नीद्धप्रतिप्रस्थाचर्ध्वर्युथजमानानां^२ ग्रामिचं प्रति गमन
माह— “अथोल्लुक मादायाग्नीदित्यादिना^३ । उल्लुकस्य पुरो-

१— ‘तजस्थानम्’- इति ह ।

२— ‘अथ तेषां’- इदेव ह ।

३— का० श्री० सू० ६. ५. ७, ८, ९ ।

गमनप्रयोजन माह— “अग्नि भेवैतदिति । ततश्च किं मित्याह—
“अग्निः पुरस्तादिति । अन्यनुगमनं न युक्त मिति ॥ ८ ॥

“तदाहुरिति । तेषां मभिप्रायं मन्यथयति— “न वा एण
मिति । केवलहृत्तनार्थं नयनं चेत् ‘मृत्यवे नयति’ । यज्ञार्थं नयनं
पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयनं मिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं
परिहृत्य विपक्षे बाधं माह— “यज्ञाद् वैवात्मानं मिति ।
तस्मिन् समये प्रतिप्रख्याता वपाश्रपणीभ्यां काश्र्चर्यमयीभ्यां^१ पशुम्
अन्वारभते, तं मनु अर्धर्युस्रु; अतस्ताभ्यां व्यवधानात् प्रियमाणश्च
पशोः न साक्षादन्वारभो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ स्त्रीणांयै वेदेर्द्धे तृणे अर्धर्युरादत्त इति^२ । अन्वारभ-
समये वेद्यास्त्रीर्षे बर्हिषि, तृणद्वयं मादाय अन्वारभते । ‘सः’
तृणग्रहीता अर्धर्युः आश्रावणं सुक्ता, प्रपद्य, “होतृर्ष्व्या
देवेभ्यः”— ‘इति’ आह । होतृर्ष्व्यानुद्दिश्य, देवेभ्य उपग्रेष्य,
मैत्रावरुणप्रेषादनन्तरं मग्निगुप्रेषं पठतीति तस्यार्थः । अत्र ‘देवेभ्यः’—
इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति^३ । “रेवतीति^४ । हे ‘रेवति’ रथिमति
धनवति वा देवते ‘यजमाने’ ‘प्रियम्’ अभिमतम् अनाति-
सन्नं ‘धाः’ धेहि । दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम् । यदा
दधातेः क्विप् । धारयिषी लम् आविशद्विन्द्रिय मिति सम्बन्धः,

१— नैतत् पदं ह-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ५. १० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ११ ।

४— वा० सं० ६. ११. २ ।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यदा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात् 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्तुं पशूनाविशेत्यर्थः । हे वाग्देवि ! 'उरोः अन्तरिचात्' विस्तीर्णादन्तरिचात् 'वातेन' 'सञ्जुः' समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिचाद्, 'गोपाय'— इति शेषः । किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'तन्ना' आत्मना, स्वरूपेण 'यज' । 'अस्य' पशोः 'तन्ना' सम्भव शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च सम्भूय घागं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्वं सुप-पादयति— "सा यद् वाग् बज्ज वदति, तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थं माह— "अनार्त्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्घस्त्रिभित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः । उरोरन्तरिचादित्यभिधानस्य प्रयोजनं माह— "अन्तरिचं वा अनु रचश्चरतीत्यादिना । 'अमूलं' मूलसम्बन्धरहितम् । न केवलं ममूलं मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संश्लेषरहितं सद्रचश्चरति । तच्च दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति । 'तत्' तेन, अन्तरिचे रचःसञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरि-च्छ्याद् गोपायतीत्याह मन्त्रः । "अस्य हविषस्तन्ना यज"—इत्यथा-भिप्रायं माह— "वाचा मेवैतदाहेति । एतत्त्वय मेव विशदयति— "अनार्त्तस्यास्येति । एतद्भवौरूपः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव सुत्तरवाक्यं मपि व्याख्येयम् ॥ ११, १२ ॥

“तद्यच्चैनं विश्वसन्तीति^१ । “वर्षीयसौति^२ । विश्वसनप्रदेशेऽध्वर्युः
 हण मपास्यति— हे हण ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं ‘वर्षीयसि’
 प्रवृद्धे ‘यज्ञपतिं’ ‘धाः’ स्थापय । एतद्वर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति
 स्तौति— “वर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । ‘अस्मै’ पश्ये । तदपि
 किमर्थं मित्यत आह— “अस्मिन् हविरसदिति । तद् विश्वद-
 यति— “तद् यदेवेति । ‘तत्’ अन्यत्र पतित मपि ‘एतस्मिन्’
 केवलवर्हिषि ‘प्रतितिष्ठति’ । “तथा नामुया भवतीति । ‘तथा’ कृते
 सति अन्यत्र पतित मङ्गम् ‘अमुया’ अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे
 ‘न भवति’ न विनश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तन-
 स्थाभिप्राय माह— “नेदस्येति । ‘अध्वचाः’ न भवामेति, सन्नि-
 हिताः सन्तो वारयितारो न भवामेति । “न कूटेनेति । ‘कूटेन’
 शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग
 मयभागं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम्? ‘मुख मपि गृह्य’ स्नानं
 कुर्यात् । ‘वेष्कं’ मुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात्^१ ॥

सञ्जपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— “तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्-
 शिरस मुदक्पादं, प्राक्शिरसं वा, सञ्जुञ्ज मुखं तमयन्धवाश-
 मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्यासते, सञ्जपयाम्बग्नित्येवं

१— का० औ० सू० ६. ५. १५ ।

२— वा० सं० ६. ११. ३ ।

३— “वेष्को गलावेष्टकः, गलं वावेष्ट्य तमयन्ति सञ्जपयन्ति मारयन्ति”

—इति का० औ० सू० ६. ५. १५ सू० या० दे० ।

ब्रूयात्”-इति^१ । ‘जहि’, ‘मारय’ इत्यादि मारुषवधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमितः ! ‘सञ्ज्ञपय’, असौ तु^२ ‘अन्वगन्’ अनुगतोऽभूत् । “तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

“तद्यचैनं निविद्धन्तीति । ‘सञ्ज्ञपनात्’ प्राक् “स्वाहा देवेभ्यः” ‘इति’ जुहुयात् । सञ्ज्ञपनानन्तरं “देवेभ्यः स्वाहा” ‘इति’ जुहुयात्^३ । होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम् । प्रथोजनाभिधानेन प्रशंसति— “पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना । एतयोराहुत्योर्नाम करोति— “ते वा एते परिपश्यन्ते इत्याहुतौ इति^४ । उक्ते द्वे आहुतौ ‘परिपश्यन्ते’ परित आह्वयं तयोः पशोर्हितं यतः, अतः ‘परिपश्यन्ते’ इति नामधेये इत्यर्थः । “उगवादिभ्यो यत्”-इति^५ यत्, “ओर्गुणे”-इति^६ भ-सञ्ज्ञकस्य गुणः ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १६--२१ । “आसरोधो यथा स्यात् तथा वृष्टं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाश्रयमानं यथा मार्यमाणः शब्दं न करोति तथा तमयन्ति । तमु आकाङ्क्षायाम् । पशुर्हि निरुद्धप्रायः सन् आस माकाङ्क्षति ताम्यति । ताम्यन्तं प्रयुञ्जते तमयन्ति । तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति । आसरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः”
-इति तत्र या० दे० ।

२— नैतत् पदद्वयं छ-पुस्तकादन्यत्र ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. २३, २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ५. २५ ।

५— पा० सू० ५. १. २ ।

६— पा० सू० ६. ४. १४६ ।

एतद्योरनुष्ठाने ऐच्छिकत्वं माह— “स यदि कामयेतेति ॥
१६ ॥ २ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.]

यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरिति* । अथाध्वर्युराह नेष्टः
पुत्री मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पुत्रीं पान्नेजनं विश्व-
तीम् ॥ १ ॥

तां व्याचयति । नुमस्त ऽआतानेति यज्ञो वा ऽआता-
नो यज्ञः हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनार्द्धो वा
ऽएषु यज्ञस्य यत्युत्तौ ता मेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसाद-
यिष्यन् भवति तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निहुते तयो हैना
मेषु यज्ञो नु हिनस्ति तस्मादाह नुमस्त ऽआता-
नेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेह्वीति । असपत्नेन प्रेह्वीत्येवैतदाह घृतस्य
कुल्या ऽउपऽहृतस्य पुथ्या ऽअन्विति साधूपेत्येवैतदाह

* ‘रिति’—इति ग, घ ।

देवीरापः शुद्धा व्वोद्धः सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा
व्वयं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यपु एवैतुत्यावयति ॥ ३ ॥

अथ पशुः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्युदङ्घ्रिः
प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानाः हविरमृत ममृताना
मथैतत् पशुं घ्नन्ति यत् सञ्जपयन्ति युद्विशासत्यापो
वै प्राणास्तुदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तुथैतुज्जीवु मेव
देवानाः हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पुत्री योषायै वा
ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेन मेतुस्यै योषायै प्रजन-
यति तुस्मात् पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते
शुन्धामीति नासिके चुक्षुस्ते शुन्धामीत्युक्ष्यौ श्रोत्रं ते
शुन्धामीति कुर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मुनिरुक्तः
प्राणो मेदं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति
योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्सुमीरयत्यथ
सःहृत्य* पदुश्चरिचांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतिष्ठति
प्रतिष्ठित्या ऽएव तुदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते । अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सःहृत्य'—इति च पाठो ङा०-वेचरेण कृतः ।

तुभिरेनं युजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तुत्राणां-
 द्वैवासिंस्तत्तौ धत्तस्तुच्चैन मतुः सुमीरयतः ॥ ७ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
 स्तदङ्घ्रिः शान्त्या शमयतस्तदङ्घ्रिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावुनुषिञ्चतः । मुनस्त ऽश्राप्यायतां व्याक्त ऽश्राप्या-
 यतां प्राणुस्त ऽश्राप्यायतां चक्षुस्त ऽश्राप्यायताः श्रोत्रं
 त ऽश्राप्यायता मिति तुत्राणान् धत्तस्तत्सुमीरयतो
 युक्ते क्रूरं यदास्थितं तुत्त ऽश्राप्यायतां निष्वायता*
 मिति ॥ ९ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
 स्तदङ्घ्रिः शान्त्या शमयतस्तदङ्घ्रिः सन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति
 तन्मोध्यं कुरुतः श मुहोभ्य इति जघुनेन पशुं निन-
 यतः ॥ १० ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-
 न्तान्यहोरात्राण्यसन्निति तुस्माच्छ मुहोभ्य इति जघु-
 नेन पशुं निनयतः† ॥ ११ ॥

श्रुथोत्तानं पशुं पुर्यस्यन्ति । स तृण मन्तुर्हधात्योषधे

* 'निष्वायता'-इति ख ।

† 'व्याण्य'-इति ख, 'त्राण्य'-इति ग, घ ; 'त्राण्यै'-इति च वृद्धो वेवरेख ।

‡ 'निनयतः'-इति ख ।

प्रायस्वेति व्यञ्जो वा ऽश्रसिस्तथो हैन मेघ व्यञ्जोऽसिनु
 दिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिःसी-
 रिति व्यञ्जो वा ऽश्रसिस्तथो हैन मेघ व्यञ्जोऽसिनु
 दिनुस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रुन्नातुश्रिः । तुयाभिनिदधाति सा हि
 युञ्जुष्कृता मेध्या तद्यदुग्रं तुणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ
 यद् बुभ्रं तुहसिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स युचाच्छ्रुति । युत एतस्त्रोहित मुत्युतति तुदुभय-
 तोऽनक्ति रुक्षसां भागोऽसीति रुक्षसाः छेषु भागो यद-
 स्तक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति । इदु महः रुक्षोऽभितिष्ठामीदु
 महः रुक्षोऽवबाध ऽइदु महः रुक्षोऽधमन्तुमो नयामीति
 तद्यज्ञेनैवैतन्नाश्रा रुक्षाःस्यवबाधते तद्यदमूलु मुभ-
 युतः . परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदु मुभयुतः परि-
 छिन्नः रुक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति युधायं पुरुषो ऽमूलु
 उभयुतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तुस्मादमूलु
 मुभयुतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ व्वपा मुख्दन्ति । तुया व्वपाश्रुपखौ
 प्रोणौति घृतेन थावापृथिवी प्रोर्णुवाथा मिति तुदिने
 थावापृथिवी ऽऊर्जा रुसेन भाञ्जयत्यनुयोरुर्जः रुसं

दधाति ते रुसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा
उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्फर्यमर्थ्यौ व्वपाश्रुपण्यौ भवतः युच वै देवा
श्रुये पशु मालेभिरे तदुदौचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेधः
पपात सु एष व्वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्या-
वाङ्पतत्तस्मात् कार्फर्यस्तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्ह-
यति कृत्स्नं करोति तस्मात् कार्फर्यमर्थ्यौ व्वपाश्रुपण्यौ
भवतः ॥ १७ ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रुपणे प्रुतपति तयो
हास्याचापि श्रुता भवति पुनरुल्मुक मग्नीदादत्ते ते जघ-
नेन चात्वाहं यन्ति त ऽश्रायन्त्यागच्छन्त्याहवनीयः सु
एतत्तृण मध्वर्युराहवनीये प्रास्यति व्वायो व्व* स्तोक्वाना
मिति स्तोक्वानाः द्वैष्टा समित्† ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति । अत्येष्थन्वा ऽणुषोऽग्निं
भवति दक्षिणतः परीत्य श्रपयिष्यंस्तस्मा ऽणुवैतन्निहुते
तयो हैन मेघोऽतियुन्त मग्निर्नु हिनस्ति तस्मादुत्त-
रतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति ॥ १९ ॥

ता मुन्तरेण यूपश्चामिं च हरन्ति । तद्यत्समुया न
हरन्ति येनान्यानि हवीःषि हरन्ति नेदुश्रुतया सम-

* 'वै'-इति ख ।

† 'समित्'-इति ग, घ ।

या यज्ञं प्रसुजामेति युद्वाद्येन न हुरन्त्यग्रेण युपं
बहिर्द्धा ह* यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण युपं चामिं च
हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता अपयति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अध्वर्युर्व्वपा मभिजुहो-
त्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तयो हास्यैते स्तोकाः श्रुताः
स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वामिं प्राप्तुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । सु आमेयी स्तोकेभ्यो-
ऽस्वाह तद्युदामेयी स्तोकेभ्योऽस्वाहेतुःप्रदाना वै वृष्टि-
रितो ह्यमिर्व्वृष्टिं व्वनुते सु एतै स्तोकेरेतन्स्तोकान्
व्वनुते तु ऽएते स्तोका व्वर्षन्ति तुस्मादामेयी स्तोकेभ्यो-
ऽस्वाह यदा श्रुता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । सुचावादाया-
ध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्वषट्कृते
जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्नेऽभिघारयति । अथ पृषदाज्यं तद्
ह चुरकाध्वर्यवः पृषदाज्य मेवाग्नेऽभिघारयन्ति प्राणः
पृषदाज्य मिति व्वदन्तस्तुद्वा ह यान्नवत्कथं चुरकाध्वर्युरनु-
व्याजहारैवुं कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽअयु मन्तरगादध्वर्युः
प्राण एनः हास्यतीति ॥ २४ ॥

* नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

† 'भवति'-इति ख ।

सु ह स्म बाहू ऽश्रन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहू क
स्विद् ब्राह्मणस्य व्वचो बभूवेति न तद्वाद्विद्येतोत्तमो
वा ऽणु प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ उत्तमो प्रयाजे
ध्रुवा मेवाग्नेऽभिघारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ
होष्यन् भवति व्वपां वा ऽश्रुच प्रथमाः होष्यन् भवति
तस्माद्वपा मेवाग्नेऽभिघारयेदथ पृषदाज्य मथ युत्पशुं
नाभिघारयति नेदश्रुत मभिघारु याणीत्येतदेवास्य सुर्वः
पशुरभिघारितो भवति युद्वपा मभिघारयति तस्माद्वपा
मेवाग्नेऽभिघारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥ -

अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकल मुवदधा-
त्यथ व्वपा मवद्यन्नाहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य व्वपायै
मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मुवदधात्यथोपरिष्ठाद्
विराज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । भ्रन्ति वा ऽणुत्यशुं
युदमौ जुह्वत्यमृत मायुर्द्विरण्यं तुदमृत ऽत्रायुषि प्रति-
तिष्ठति तथात उदेति तथा सुञ्जीवति तस्माद्विरण्य-
शकलावभितो भवत आश्राव्याहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य
व्वपां मेदः प्रेष्येति न प्रुस्थित मित्याह प्रुसुते
प्रुस्थित मिति व्वषदकृते जुहोति ॥ २७ ॥

इत्वा व्वपाः समीच्यौ । व्वपाश्रुपण्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽजङ्घनभसम्भारुतं गच्छत मिति नेदिमे
ऽअमुया सतो युभ्यां व्वपा मुशिअपामेति ॥ २८ ॥

तद्युद्धपया चरन्ति । यस्यै वै देवतायै पशु मालुभने
ता मेवैतुद्देवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतै-
तेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवींषि अघ्यमाणा-
न्युपरमति तुस्माद् वपुया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्जयन्ते । क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति
यत् सञ्ज्ञपयन्ति युद्धिशुसति शान्तिरुपस्तदग्निः
शान्त्या शमयन्ते तदग्निः सुन्दधत्ते तुस्माच्चात्वाले
मार्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्ज्ञपमानन्तरप्रयोग माह— “यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरित्य-
ध्वर्युराहेत्यादिना ॥ १ ॥

“तां वाचयतीति” । ‘तां’ पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं ‘वाच-
यति’ “नमस्ते आतान”-“इति” । आ समन्तात् तन्यत इत्यातानो
‘यज्ञः’ । हे ‘आतानः’ ‘ते’ तुभ्यं ‘नमः’ । यज्ञ । त्वम् ‘अनर्वा’
असपत्नः सन् प्रेक्षि । ‘इतस्य कुल्याः’ ; जुहादिषु ब्रह्माज्यसम्भवात् ।

* ‘चरन्ति’-इति ख ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १ ।

२— वा० सं० ६. १२. १, ११ ।

ता विश्विनष्टि— 'स्रतस्य पथ्याः' इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः
कुल्याः 'अद्' (आच्छ) 'उप' प्रेक्षीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य,
अथापः प्रसाध्यति— 'सुपरिविष्टाः' पात्रेषु परिपूरिताः 'देवीः'
द्योतमानाः 'आपः' 'शुद्धाः' स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो
यूयं 'देवेषु' विषयभूतेषु पशुम् 'वोड्ढम्' अपहृत । 'वयं' च
'देवेषु' मध्ये 'सुपरिविष्टाः', देवानां 'परिवेष्टारः' ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति— "जघनार्हं
इति । यज्ञस्य जघनार्हं पत्नीशालाया मवस्थिता पथ्यपि जघनार्हं
इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिऋत-
कृता भवति । दृतकुल्याद्युपन्यास आगमनास्तुक्रुष्यप्रदर्शनायेति
व्याचष्टे— "साधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति
क्रिया सम्बन्धते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य^१ तात्पर्यं माह—
"अप एवैतत् पावयतीति । अत्र 'शुद्धा वोड्ढम्'—इति शुद्धि-
विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ २, ३ ॥

"अथ पशोरित्यादि^१ । प्राणमुखनासाचक्षुरादीनि अङ्गिः पत्नी
'उपसृशति' प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपा सुपसृशंनं पशोः सजीवल-
करणात्मना प्रशंसति— "जीवो वै देवाना मित्यादिना । पदद्वयं
व्याचष्टे— "अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः,
जीवन मयमृतं मृतिरहितम् ; अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं
युज्यते । सञ्ज्ञपनविश्रमने उभे अपि ह्यनात्मके, अतो हेतोरस्य

१— वा० सं० ६. १३, १ प्रकृत्यम् ।

२— का० औ० सू० ६. ६. २, ३ ।

पुनः-प्राणापेक्षत्वात्, अपां च “आपोमयः प्राणः”-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वपां प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः । ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा सुपस्यर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्तृकत्वं प्रशंसति— “अथ यत् पत्न्युपसृशतीति । “योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अथवावयवविभेदेनोपस्यर्शनमन्त्रभाग माह— “सोपसृशतीति । “वाचं ते शुन्वामीति” मुख मिति । ‘मुखं’ वदनम् । हे पशो ! ‘ते’ ‘प्राणं’ प्राणनम्, नाशिकाभ्या सुत्पद्यमानं प्राणवायुम् ‘शुन्वामि’ विशुद्धं करोमि । एव मुत्तरत्रापि योज्यम् । चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये । “नाभिं ते शुन्वामि”—इति ‘अनिरुक्तम्’ अनभिव्यक्तप्राणम् ; अथवा किं अनिरुक्तेन प्राणेन ? “मेढ्रं ते”—इति ब्रूयात् । ‘पश्चात्प्राणः’ अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपानः, तं तत्र पायौ स्थापितवान् भवति । ‘अथ संक्षत्य पदः’ पादानेकीकृत्य “चरिचांस्ते शुन्वामि”—इति पादानपि शोधयेत् । पादशोधनं शंसति— “पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

“अथ या आपः परिशिष्यन्त इति” । परिशिष्टाभिः अर्द्धाभिरक्षीयसीभिर्वा यजमानः पत्नी च पशोः श्रौर्षाद्यं प्रथमं तदा-रभ्य निषिञ्चतः । ‘तौ’ पत्नीयजमानौ ‘तत्’ तेन निषिञ्चनेन ‘पशोः’ ‘प्राणान्’ ‘धक्तः’ धारयतः । ‘तत्’ तेन ‘एनं’ पशुम् ‘अतः’ अस्मात् स्थानात् ‘समीरयतः’ ॥ ७ ॥

“तद् यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । ‘आस्थापयन्ति’ सञ्ज्ञापयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

“तावनुषिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरीकरणं ‘तौ’ पत्नीयजमानौ
‘अनुषिञ्चतः’ शिरसि अत्रशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुषिञ्चनं कुर्याताम् ।
शिरस्सेचनमन्त्र माह—“मनस्त इति” । मनआदिपञ्चकस्य
शिरस्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः शिरो निषिञ्चतः । “तत् प्राणान्
धत्तस्तत् समीरयत इति आप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । “इतराङ्ग-
निषेकमन्त्र माह—“यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति” । “यत्ते
क्रूरम्”—इत्यस्य व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्था = सञ्ज्ञाप्तिः,
इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञापनादन्यत् क्रूर मस्ति । “तत् ते आप्याय-
ताम्”, कोऽर्थः ? ‘निष्पायताम्’ संहतं भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

“तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निष्ठित मङ्गं ‘शुद्धात्’
मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

“तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । पशोर्जघनाङ्गस्य समन्त्रकं निनयनं
विधत्ते—“महोभ्य इतीति” । “जघनेनेति । पशोर्जघनप्रदेशं
निनयतः स्थानभेदेन मन्त्रभेदं सूचकार आह—“शेषेण यजमानस्य
शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि,
श महोभ्य इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चतः”— इति । मन्त्रे आह-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ५ ।

२— वा० सं० ६. १५. १-५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. ६ ।

४— वा सं० ६. १५. ६ ।

५— वा० सं० ६. १५. ७ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ६. ४-७ ।

र्विषयं यत् सुखप्रार्थनं मस्ति, तत्र कारणं माह— “यत् क्रूरीकुर्व-
न्तीति ॥ ११ ॥

विशसनप्रयोगं माह— “अथोक्तान् मिति^१ । “असिनाभिनिद-
धातीति । अत्राशेः कर्मभूतस्य कारणत्वोपचारेण द्वितीया ॥ १२ ॥

“मा या प्रज्ञाताञ्जिरिति । ‘या’ पूर्वं पञ्चञ्जनायासीत्,
याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति, तथा स्थापयित्वा
विश्यादभिनिधानं केदनोपलक्षणतया भवितव्यं मिति । अत्र हेतु
माह— “सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

“स यथाच्छ्यतीति । “तदुभयतोऽनन्तीत्यादि^२ । ‘तत्’ तस्य
द्विजस्य दर्भस्य यत् अयम्, तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा ; यस्मूलम्,
तद् दक्षिणेनादाय ; ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे ‘आच्छ्यति’ आच्छिनन्ति,^३
तत्र प्रदेशे ‘यतः’ यस्मात् ‘लोहितं मुत्पतति’, ‘तत्’ तत्र
मूलादणस्य ‘उभयतः’ मूलं मयश्च ‘अनन्ति’ “रक्षसा मिति मन्वे-
षेति^४ ॥ १४ ॥

“तदुपास्याभितिष्ठतीति^५ । ‘तत्’ दर्भायम् “इदं महं मिति^६
यजमानोऽतिक्रामति । ‘इदम्’ इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

१— का० औ० सू० ६. ६. ८ ।

२— का० औ० सू० ६. ६. ९ ।

३— एतद्वगन्तरं ‘तत् ऋणम्’-इति पदद्वयं मन्त्रिकां कृ-पुस्तके ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

५— का० औ० सू० ६. ६. ११ ।

६— वा० सं० ६. १६. ३ ।

द्याजेन 'रक्षः' 'अभितिष्ठाभि' आक्रमामि । तथा 'अधमं तमः'
निष्कृष्ट मन्वकारं भूमेरधस्तादत्तमानं तम एव प्रापयामि । गत
मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ वपा सुखिदन्तीति^१ । “तथा वपाश्रपण्यौ प्रोणीतीति ।
'तथा' उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः शास्त्रयोरुपरि 'प्रोणीति'
प्रच्छादयेत् । “दृतेनेत्यादि^२ तत्र मन्त्रः । हे 'द्यावापृथिवी'
द्यावापृथिव्यौ ! युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा 'दृतेन' दीपमानेन
वपापदार्थेन 'प्रोणुंवाथां' प्रकर्षेणाच्छादयेथाम् । यद्वा विस्तृतत्वात्
वपाश्रपण्यदेव द्यावापृथिव्युपचर्धते । “तदिमे द्यावापृथिवी”-
इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्^३ ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्भर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति— “कार्भर्यमय्यौ
वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना ।
पशोः कर्षणाद्धःपतितस्य नेधस्य कार्भर्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः
सम्बन्धेन यज्ञः कर्त्तव्यो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्भर्यं
इति नाम सम्बन्धम् । पशोः कर्षणादपि कार्भर्यं प्रशस्तमित्यभि-
प्रायः ॥ १७ ॥

“तां परिवासयतीति । 'तां' तयोरुपसृतां 'परिवासयति'
पशोः सकाशात् क्लिप्तानि । क्लिप्तां 'तां' 'पशुश्रपणे' पशुः अग्रते
यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र, 'प्रतपति' । 'तथा' सति 'अस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १२ । २— वा० सं० ६. १६. ४ ।

३— पुरस्तात् ३५४ पृ० १८ प० प्रत्ययम् ।

पशोर्वपा 'अचापि' 'श्रुता' स्यादित्यभिप्रायः । "अचापि"—इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । "पुनरुत्सुकमग्नौदादत्त इति । प्रागाहृत मुसमुकं अपणार्थं मपचताङ्गारं पुनरग्नीदादाथ सर्वेऽपि चालालात् पश्चाद्गागादाहवनीयं प्राप्नुयुः । तच्चाध्वर्यु-रेतत्पुरा सखे धृतं तृणाय माहवनीये "वायो वेः"—इति प्राप्तेत् । अत्र कात्यायनः— "परिवास्य चालालेऽवसिष्य ग्रामिचे प्रतपति, ग्रामिचैकदेशे माहवनीये प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाय च्चाध्वर्युर्वाद्योवे-रिति"—इति^१ । हे 'वायो !' 'स्तोकानाम्', वपाया उपरि आञ्जा-भिधारणकालेऽधःपतिता विन्दवः स्तोकाः, तेषाम्, आधारत्वेनेदं तृणाय समिष्ट्यानीयं 'वेः' विद्धि, अग्निं गमय वा^२ ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्तिष्ठन्नित्यादि^३ । एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणतः प्रतितपनार्थो यः प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रमः, तत्समाधानार्थं मित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतितपनाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्तरेण धूप मिति । "तद्यदिति । 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति' । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तथा वपया 'समया' वाक्नु-ख्येनैव समीप्येन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजाम' प्रकर्षणं संरा-धुमः 'इति' । प्रसज्जनं चेष्टनम् । आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि धूपाद् बहिर्न हरेत् ; 'यज्ञात्' सकाशात् 'बहिर्द्धा' कुर्यात् ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १३, १४, १५ ।

२— वा० सं० ६. १६. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६ ।

धूपस्त्रापि यज्ञावधवत्वात् उत्तरतः प्रतपन मध्यर्ककर्तृकम्; विशेषा-
श्रवणात् ॥ २० ॥

“अथ सुवेणोपहृत्याज्य मिति^१ । तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचा वपायां
तप्यमानायां सुवेणाज्य सुपहृत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुहुयात्
“अग्निराज्यस्य वेतु”-इति^२ । ‘आज्यस्य’ आज्यं ‘वेतु’ भक्षयत्,
‘स्वाहा’ इदं सुहुत मस्तु । “तथो हेत्यादि । ‘अस्य’ वपाद्रव्यस्य,
वपाद्वारा पशोर्वा । “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं
ह्वयते”-इति श्रुतेः^३ ‘स्वाहाकृताः’ स्वाहाकारेण दत्ते सति
‘आहुतयः’ भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति^४ । होचा स्तोकेभ्योऽनुच्यमा-
नानां मन्त्राणां माग्नेयत्वं वृष्टिमाधनत्वेन प्रशंसति- “तद्यदाग्नेयी
स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना । ‘इतः प्रदाना वै वृष्टिः’ अस्माद् भूस्त्रो-
कात्^५ प्रजाता प्रसाधयति । “इतो ह्यग्निर्दृष्टिं वनुते”-इति सङ्ग-
हेणोक्तं विशदयति- “म एतैरिति । ‘एतैः’ घृतस्तोकैः ‘एतान्’
वृक्षवयवभूतान् ‘वनुते’, ‘ते’ अग्निना भक्षित्वा; ‘एते’ घृतस्तोकाः^६

१- का० श्रौ० सू० ६. ६. १७ । २- वा० सं० ६. १६. ६ ।

३- “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः”-इति ऋ० सं० १०. ११. ०. ११.
= ऐ० ब्रा० २. २. ३. = निब० ८. ३. ६ । “उपविष्टहोमाः
स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः”-इति च का० श्रौ० सू० १. २. ७ ।

४- का० श्रौ० सू० ६. ६. १८ ।

५- ‘अस्मात्स्तोकात्’-इति छ ।

६- नैतत् पदं छ-पुस्तकादभ्यस्य ।

पुनरुदकात्मना परिष्कृताः पृथिव्यां 'वर्षन्ति' । 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरन्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्यः' अनुब्रूयात् 'वदा' वपा 'श्रुता' 'भवति' ॥ २२ ॥

"अथाह प्रतिप्रस्थातेति^१ । अन्तरं 'प्रतिप्रस्थाता' तदपा परिपक्वासीत् अतः 'अध्वर्यो ! प्रचारं कुरु' इति ब्रूयात् । 'प्रेष्यः' प्रयोगप्रकारः, स्नाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवताः सन्ति^२ ॥ २३ ॥

"ऋत्वा वपा मेवेति^३ । प्रयाजं ऋत्वा 'अग्ने' पृषदाज्यात् प्राक् 'वपा मेव' प्रयाजशेषेणाभिघारयेत् । 'अथ' पश्चात् अनूयाजाद्यर्थं 'पृषदाज्यम्' । 'शरकशाखोक्ता'^४ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्तारः 'शरकाध्वर्यवः' । 'पृषदाज्य मेवाग्नेऽभिघारयन्ति' । दधिमिन्न माज्यं पृषदाज्यम् । प्राणवत् गवा मन्तवर्त्तमानत्वात्; प्राणः पुष्टिः, तद्धेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । 'तद्' तस्मिन्नभिघारणप्राथम्यविषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' सख्यीकृत्य 'व्याजहार' उक्तवान् । याज्ञवल्क्यं विशिनष्टि— "एवं कुर्वन्त मिति । पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिघारयन्तम् 'अथ मध्वर्युः' 'प्राणं' खलु 'अन्तरगात्', अतः 'एनम्' अध्वर्युं 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता अध्वर्युः साधारणेनाह ॥ २४ ॥

"स ह स्मेति । एव मध्विच्छिन्नः 'सः' याज्ञवल्क्यः 'ह' 'बाह्व' 'अन्ववेच्छ' समवेच्छ, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ बाह्व' 'पलितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २१ ।

४— 'शरकशाखोक्ता'—इति ह ।

जरसा युक्तौ लोकायुक्तावभूताम् । अयं मभिप्रायः— एतावान्
 काक्षो वपाप्रथमाभिचारणेनैव गतः, अथापि प्राणस्य न निर्गत
 इति । ख्य मपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते— ‘ब्राह्मणस्य’
 चरकाध्वर्योः ‘वचः’ प्राण एनं हासतीत्येतदात्मकम् ‘कं सभूव’ ?
 नावगत मित्यर्थः । तस्मात् ‘तत्’ वचनं नादर्त्तव्यं मित्युपसंहारः ।
 हविषसमानेऽपि पशोरनभिघारणस्याभिप्रायं माविष्करोति—
 “नेदंश्रुत मिति । अभिघारणं होतव्यहविःसंस्कारः । अश्रुतस्य
 होमानर्हत्वात् अभिघारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्का-
 रस्यास्य पशुसंस्कारं एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायं माह—
 “एतदेवास्तेति ॥ २५ ॥

वपायागं माह— “अथाज्यं सुपस्तृणीत इति । उभयतो
 हिरण्यकलस्योपनमप्राणस्य पशोः सप्राणत्वसम्पादनाय ॥ २६ ॥

“तद्यद्विरण्यकलावभितो भवत इति । अथामृताद्यात्मना
 स्तौति— “न्नक्ति वा एतत् पशुं यदग्नौ जुह्वतीत्यादिना । “वपां
 नेद इति । “प्रेथन्नवोर्हविषो देवतासम्पदाने”—इत्यत्र ‘हविषोऽ-
 प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः’—इत्युक्तम् । अतः षष्ठौ प्रतिषेधाद्यैतस्य
 प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधन्ति— “न प्रस्थित मित्याहेति । सर्वचाध्वर्यव-
 प्रसक्ताश्रवणीयपशोः पुनः प्रसञ्जयति— “प्रसुते प्रस्थित मिति ।
 ब्रूयादिति शेषः । ‘प्रसुते’ अभिषवकृते सति वपायागस्तप्ते-
 त्यर्थः ॥ २७ ॥

“ऊत्वा वपां समीचीं वपाश्रपण्यौ कृत्वानुप्रास्यतीति^१ । ‘समीचीं’ परस्परामिमुखे, प्राचीं विशाखां प्रतीचीं मितरा मिति ‘स्वाहाहते’ स्वाहाशब्दे उच्यते, द्विषीत्यर्थः ॥

अस्य प्रासने मन्त्रः— ‘ऊर्द्धनभस मिति^२ । ‘ऊर्द्धम्’ उपरिभूतं ‘नभः’ अन्तरिक्षं यस्य वायोः स तथोक्तः, तम् ‘ऊर्द्धनभसम्’, ‘माहृतं’ वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ ! युवां ‘गच्छतम्’ । ‘याभ्यां’ विशाखाभ्यां ‘वपाम्’ अग्निश्रपाम् वपाश्रपण्यौ मकारार्थं, ते ‘इमे’ ‘अमुष्य’ अमुष्य, समुच्चरहिते अनभिमते देशे प्रणष्टे ‘न’ भवत इत्यपि प्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायागं प्रशंसति— “तद् यद् वपया चरन्तीति । अथवा यागविप्रकृतकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन चुधात्ताया देवताया अवाप्तरक्षुञ्जिवर्त्तकत्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

“अथ चालाल इत्यादि^३ । स्पष्टम् ॥ ३० ॥ ३ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. २७ । अथ

२— वा० सं० ६. १४. ८ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २८ । अथ चालाल इत्यादि— इति

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

यद्देवुत्यः पशुर्भुवति । तद्देवत्वं पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति-
ति तद्यत्पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति सुर्व्वेषां व्या इषु
श्रुतां मेधो यद् ब्रीहियवौ तेनैवैव मेतन्मेधेन समर्द्ध-
ति कृत्स्नं करोति तस्मात् पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति ॥१॥

अथ यद्दपुया प्रचुर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति*
मध्यतो वा इद्दमां व्यापा मुत्खिदन्ति मध्यतु एवैव
एतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्पुया
प्रचुर्येतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येषु न्वेवैतस्य मुत्थुर्यं क
वैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं च्चिशास्ति । चिः प्रच्यावयता चिः प्रच्यु-
तस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति चिष्टि यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारः सुःशास्ति । युत्वा पृच्छाच्छतुः
इविः शमिताइरिति श्रुत मित्येव ब्रूतान् श्रुतं भगवो
नु श्रुतः हीति? ॥ ४ ॥

* 'प्रचरति'-इति ग ।

† 'व्ये'—इति ख । 'प्ये'—इति ग, घ ।

‡ 'यज्ञः'—इति क, 'यज्ञ'—इति ग, घ ।

§ 'हीति'—इति ख, 'हीति'—इति ग, घ ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य । अध्वर्युरुपनिष्क्रम्य
पृच्छति श्रुतुः हविः शमिताइरिति श्रुत मित्याह
तद्देवाना मित्युपाःश्वध्वर्यः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । श्रुतं वै देवानाः हविर्नाश्रुतः
शमिता वै तद्देद यदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । श्रुतेन प्रचराणीति तद्यद्यश्रुतं
भवति श्रुत मेव देवानाः हविर्भवति श्रुतं युजमानस्या-
नेना ऽअध्वर्युर्भवति शमितुरि तदेनो भवति चिष्कृत्वः
पृच्छति चिष्टिद्धि यज्ञोऽथ यद्वाह तद्देवाना मिति तद्धि
देवानां युच्छतं तस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्नेऽभिधारयति । आत्मा वै मनो
हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति
तुयैतुज्जीव मेव देवानाः हविर्भवत्यमृत ममृता-
नाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयति । सं ते मनो मनसा सं प्राणः
प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुति-
रुद्धासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

* 'यः'—इति ग, घ ।

† 'नाः'—इति ग, घ ।

‡ 'पशुम्'—इति ग, घ ।

तुं जघुनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीःषि
हरन्ति शृतः सुतं नेदङ्गशो व्विक्रतेन क्रूरीकृतेन
समया यज्जुं प्रसुजामेति यदु बाह्येन न हरन्त्यग्रेण
यूपं बहिर्ह्वी ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं
च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति
स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अध्ववद्यति तद्यत्
स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

युच वै देवाः* । अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्ष-
तोऽग्रेभ्युवामोतैवुं चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशुवः
सु एष शीर्षन्मस्तिष्कोऽनुक्थश्च मज्जा तस्मात् सु व्वान्तु
इव त्वष्टा ह्येत मभ्यवमत्तस्मात्तुं नाश्रीयात् त्वष्टुर्ह्येत-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्मात्तस्मात् मेधः पपात् । सु एष व्वान्तुस्तिरजायत
तुं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रत्यः प्रत्यो ह वै नामैतद्यत्
स्रक्ष इति तेनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्द्धयति कृत्स्नं करोति
तस्मात् स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । जुह्वां चोपभृति च व्वसाहोम-

* 'वाः'-इति ग, घ ।

दुवन्धोः संमत्तधुन्वा मुख हिरण्यवर्णसाधुवदधाति
 बुद्धां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनो-
 तायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशु
 भासभ्युमान भुपसुङ्गन्ते मुम नाम ग्रहीष्यति मुम
 नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासाः हि देवतामाः हविः
 पशुस्तासाः सुर्वासां देवतामां पशौ मुनाःस्योतानि
 भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो हामीषाय देवतामां
 मुनाःस्यपसुङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषो-
 ऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतुः सतो हृदय-
 स्याग्नेऽवद्यति प्राणी वै हृदय मुतो ह्ययु मूर्द्धः प्राणः
 सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावुद्धेषु प्राणेन प्राणिति
 तावत् पशुरयः युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दुर्वेव
 तौर्ह भूतो नर्थुः† श्रेते ॥ १५ ॥

हृदय मु वै पशुः‡ । तदस्यात्मन एवाग्नेऽवद्यति

* 'सम्भवति'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'नर्थुः'-इति, 'मर्थुः'-इति च पाठद्वयं वृद्धं डा-वेबरेण ।

‡ 'पशुः'-इति ग, घ ।

तुस्माद्यदि किञ्चिद्वदामः हीयेत न तदुद्दिशेत् सर्वस्य
 हेवास्व तत्पशोरुत्तं भवति यद्बुद्ध्यस्याग्नेवद्यति तुस्मा-
 न्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्नेवद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयुं पूर्वाद्वात् प्रतिष्ठत्यथ वक्ष-
 सस्तद्धि ततोऽथैकचरुस्व दोषोऽथ पार्श्वयोरुथ तन्निमो-
 ऽथ वक्ष्योः ॥ १७ ॥

गुदं देधा करोति । स्थविमोपयुद्भ्यो† मध्यं जुह्वा
 देधा कृत्वावद्यत्यग्निम अङ्गेषुथैकचरुायै श्रीखेरेतुवक्ष्यु
 जुह्वा भवद्यति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभृति । अङ्गस्य दोषो गुदं देधा कृत्वावद्यति
 अङ्गायै श्रीखेरुथ हिरण्यशकलावधधात्यथोपरिष्ठा-
 दाङ्गस्याभिधारयति ॥ १९ ॥

अथ ध्वसाहोमं पृच्छाति । रेडसीति खेलेवेव हि
 वृत्तुस्मादाह रेडसीत्यग्निष्वा श्रीणात्विद्यमिच्छेत्तुच्छपु-
 यति तुस्मादाहमिष्वा श्रीणात्विद्यापस्त्वा सुमरिन्व-
 किद्यापो ह्येत मुङ्गेभ्यो रुसः सम्भरन्ति तुस्मादाहापस्त्वा
 समरिण्यन्ति ॥ २० ॥

* 'वैम्'—इति म, घ । † स्थविमोपयुद्भ्यो—इति घ ।

‡ 'द्यलि'—इति म, घ ।

व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽडुति । अन्तरिक्षं वा ऽत्रय
मनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तुस्मादाह
व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽडुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रु॒द्रा ऽडुति । एष वै पूष्णो रु॒द्रिरेतस्मा
ऽड हि गृह्णाति तुस्मादाह पूष्णो रु॒द्रा ऽडुति ॥ २२ ॥

जम्भणो व्यथिषदिति । एष वा ऽजम्भैतस्मा ऽड
हि गृह्णाति तुस्मादाहोष्णो व्यथिषदित्यथोपरिष्ठाद्
द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेष इति
तन्नाष्टा एवैतद्दृक्षाःस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्युष्परिशिष्यते । तत्समवत्तधान्या मानयति
तद्बृदयं प्रास्यति जिह्वां वृक्षस्तनिम मुतस्त्रे व्वनिष्ठु
मथोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । घृति वा ऽएतत्
पशुं यदम्रौ जुह्वत्यमृत मायुर्द्विरण्यं तुदमृत ऽत्रायुषि
प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सुञ्जीवति तुस्मा-
द्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ यदक्ष्णुयावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणा-
याश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तुस्मा-
दयं पशुरक्ष्णुया पदो हरत्यथ युत्सम्यगवद्येत्समीचो

हैवायुं पशुः पदो हरेत्तस्मादक्ष्णयावद्यत्यथ यन्नु शीर्षो
ऽवद्यति नाऽस्योर्नानूकस्य नापरसक्ययोः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशु मालेभिरे । तुद्देवा भौषा
नोपावेयुस्तान् हेयुं पृथिव्युवाचु मैतदा दृढं महं व
एतस्याध्यक्षा भविष्यामि युथा यथैतु ऽएतेन चरि-
ष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । अन्यतरा मेवाहुति मुहौषुरन्यतरां
पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिःषस्तानीमान्यवदानानि
ततो देवाः स्विष्टकृते अङ्गाण्यपाभजंस्तस्मात् अङ्गा-
ण्यथासुरा अवाद्यञ्छीर्षोऽस्योरनूकस्यापरसक्ययो-
स्तस्मात्तेषां नावद्येद्यन्वेव त्वष्टानूक मभ्यवमत्तस्मा-
दनूकस्य नावद्येदथाहाम्रीषोमाभ्यां ह्यागस्य हविषोऽनु-
ब्रूहीत्याश्राव्याहाम्रीषोमाभ्यां ह्यागस्य हविः प्रेष्येति न
प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणार्द्धैर्वा याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति । इतो
वा ऽअय मूर्द्धा मेधु उत्थितो यु मस्या इमः रुसं प्रजा
उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रुसो वै व्वसाहोमो रुसो
मेधो रुसेनैवैतद्रुसं तीव्रीकरोति तुस्मादयः रुसो-
ऽद्यमानो नु क्षीयते ॥ ३० ॥

* 'मिति'—इति ग, घ ।

तद्यदन्तरेण । अर्द्धर्षो याज्यायै व्वसाहोमं जुहो-
तीयं वा ऽअर्द्धर्षोऽसौ द्यौरर्द्धर्षोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी
ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्द्धर्षी
याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

सु जुहोति । घृतं घृतपावानः पिबत व्वसां व्वसा-
पावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन व्वैश्व-
देवेन यजुषा जुहोति व्वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेने-
नेमाः प्रजाः प्राणित्यश्चोदनत्य*श्चान्तरिक्ष मनुचुरन्ति ।
तेन व्वैश्वदेवं व्वप्रदहते जुहोति यानि जुह्वा मवदाना-
नानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह । व्वनस्पतयेऽनुब्रू-
हीत्याश्राव्याह व्वनस्पतये प्रेष्येति व्वषदहते जुहोति
तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येतु मेवैतद्वज्रं यूपं भागिनं
करोति सोमो वै व्वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति
तद्यदन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति तयोभयुं व्याप्नोति
तस्मादन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समा-

* 'दानुत्य'-इति घ-पाठः । पुरस्तात् २. ५. २. २ कयदी प्रकृष्या,
उपरिष्ठाच्च ४. १. २. १६ ।

नयमान आहामुये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहामुये
स्विष्टकृते प्रेष्येति व्यषट्कृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ युद्धसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याधार-
यति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः
स्वाहेति रुसो वै व्वसाहोमः सर्वास्वेतद्दिशु रुसं
दधाति तस्मादयं दिशि दिशि रुसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुः सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ
यत्पुरा सम्मृशति यु ऽइमु ऽउपतिष्ठन्ते* ते विम-
थिष्यन्त ऽइति शुक्लमानो युद्यु विमाथन्न शुक्लेताचैव
सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रः प्राणः† । अङ्गे ऽअङ्गे निदोध्यदैन्दु उदानो
ऽअङ्गे ऽअङ्गे निधीत इति युदङ्गशो विवृक्तो भवति
तत्प्राणोदानाभ्याः सन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुःसु मे
तु सुलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवातीति कृत्स्नवृत मेवैतुःकरोति
देवचा यं त मुवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितुरो
मदन्विति तद्युचैन मुहौषीस्तुदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसुमस्यति
सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिलोक‡ ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'ये म ऽउपतिष्ठन्ते'-इति सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेदरः ।

† 'णः'-इति ग, घ ।

‡ 'मुष्मिलोक'-इति, 'मुष्मिलोक'-इति, 'मुष्मिन् लोक'-इति च पाठाः ।

अथानुनिर्वाप्य पुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते— “यद्देवत्य इति^१ ।
या देवता पशोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः । पुरोडाशानु-
निर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— “सर्वेषां वा
एष पशूना मिति । सर्वपशूनां मेधरूपल मैतरेयब्राह्मणे “पुरुषं वै
देवाः पशु मासन्नन्त, तस्मादासन्नान्मेध उदक्रामत्”—इत्यादिना^२
प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्धं प्रशंसति— “अथ यद् वपया प्रचर्षति ।
पशुपुरोडाशस्य पशुश्चिद्रूपतिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वति-
दिशति— “एष न्वेवैतस्य बन्धुरिति ॥ २ ॥

“अथ पशुं विशासौति^३ । शमिता^४ । तदा शमितुरेव मनु-
शासनं कुर्यात्— हे शमितः ! ‘त्रिः प्रच्यावय^५ प्रधानस्त्रिष्टुदुप-
यद्भेदेन त्रिविधाङ्गानि^६ त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १६ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐ० ब्रा० २. १. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— “शसु हिंसाधाम् (भा०प० ७२७)”-इति का०सू०वृत्तौ या०दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ७. १ । “ऋत्विग्भ्योऽन्यः कश्चित् शमितेत्वेत-
त्सञ्ज्ञः पशुं विशासति हिनस्ति मारयतीत्यर्थः”—इत्यादि च तत्र का० श्रौ०
६. ७. १-२-३-४-सूत्रौयवृत्तिषु द्रष्टव्यम् ।

५— ‘त्रिः प्रच्यावयतात्’-इति छ ।

६— तत्र, लुक्त्वा मवदेयानि ‘जौह्वानि’ प्रधानयागार्थानि हृदयादीनि
प्रथमानि, उपभृत्यवदेयानि दक्षिणसक्थ्यादीनि ‘अपभृतानि’ लिष्ट-
कृद्यागार्थानि द्वितीयानि, वसाहोमहवन्त्या मवदेयानि वर्षिष्ठादीनि
‘उपयह्यागार्थानि तृतीयानीति विवेकः ।

प्रचावय^१ । 'चिः प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदयम्' अवयवम् 'उत्तमम्' उपरिभावं 'कुरुतात्' 'इति'^२ । यदा 'चिः प्रचावय' यथाङ्गानि चिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु । 'प्रच्युतस्य' पक्षस्य 'हृदयं' शूलाद्येण पक्षम् 'उत्तमम्' उपरिवर्त्तमानं कुरु । प्रचावनस्य चिच्चं प्रशंसति—
“चिवृद्धि यज्ञ इति । उक्तं चिवृत्तम्^३ ॥ ३ ॥

“अथ शमितारं संशास्तीति^४ । अनुशासनं कुर्यात् । शृत-
त्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संशासनम् ॥ ४ ॥

“अथ जुह्वेति । पाकानन्तरं 'जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य' जुह्वां पृषदाज्यं हृदयावदानार्थं मादाय शामिचं प्रति गत्वा 'शमितारं' 'शृतं हविः?' 'इति' पृच्छेत् । 'शृतम्' 'इति' प्रत्युक्ते 'तत् देवानाम्' 'इति' 'उपांशु' जुह्वयात्^५ ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजन माह—“तद् यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावपक्षे 'अशृतम्' इति । 'शृतं वा' स्यात् । तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्, न दैवम्; “यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवः”—इति हि तैत्तिरीयकम्^६ । अतः शृताशृतविभागं शमिता जानातीति “शृतं हविः शमितः?”-इति प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१—“प्रचावय = उत्कालय”—इति का० सू० व० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ क० । “शास्ति = शिञ्जयति”—इति तत्र व० ।

५— का० श्रौ० ६. ८. १ ख, ४, ५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

६— तै० सं० २. ६. १. ७ ।

“तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अष्टत
मपि भवेत् । ‘यजमानस्य षट्तं भवति’ षट्ते यत् फलं तदविकल्पं
भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अपापः
‘भवति’; शमितार मेव ‘तदेनः’ आश्रयति । “त्रिः क्वल इत्यादि ।
स्यष्टम् ॥ ७ ॥

“स हृदय मेवाग्रेऽभिचारयतीति^१ । हृदयाभिचारणं प्रशंसति—
“आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतत् हृदयाख्य मन्त्रम्, तत् मन-
आख्यकः ‘आत्मा’ खलु; “एतं मनोमय मात्मान सुपसङ्गतमति”-
इत्यादौ^२ आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः ‘आत्मा’
खलु; परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस
उपाधित्वात् । उक्तं पृषदाख्यस्य प्राणत्वम् । अतः एतेन हृदयाभि-
चारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति
हृदयद्वारा प्राणप्रज्ञयोः स्थापितत्वात् ‘दिवानाम्’ इदं सजीवं
‘हृदिः’ सम्यस्यते । अग्रशब्दश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पश्चादाख्ये-
नाभिचारयेत् ॥ ८ ॥

“सोऽभिचारयतीत्यादि^३ । मन्त्रस्यार्थः^४ ।— हे अभिघार्थमाण
हृदय ! ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्हृदयस्थानात् आश्रयाश्रयिणो-
रभेदात् ‘ते मनः’ इति खल्वामिसम्बन्धोपचारः । ‘मनसा’ पृषदाख्य-

१— कां० औ० सू० ६. ७. ६ ।

२— ते० उप० २. ८ । अथान्यत्रान्यत्र च वज्जत्र । तद्वयथा— इहै-
वोपरिष्ठात् १४. ५. ३. १० ; १४. ८. ८. १ ; कां० उप० ३. १४. २ ।

३— कां० औ० सू० ६. ८. ६ । ४— वा० सं० ६. १८. १ ।

लक्षणेन । पृषदाव्यस्य मनोलक्षणेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवि-
योगात् पृषदाव्य मपि मन इत्युच्यते । तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं
भवत् । तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाव्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्' ।
यद्वा हे 'पशो !' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां
बृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः । "न ह्येषाञ्जतिरिति ।
अभिघारणरूपत्वेनाञ्जतिसंस्कारत्वात् स्वत आञ्जतित्वाभावात् न
स्वाहा कुर्यात् ॥ ९ ॥

"तं जघनेनेत्यादि^१ । पूर्ववद् व्याख्येयम् । संसर्जनस्य निषेधो-
पयोगसिद्धये हविषः क्रूरता माह— "नेदङ्गश्च इति । अङ्गादङ्गात् ।
"सङ्घैकवचनाच्च वीष्पायाम्"—इति^२ शब् । दक्षिणत आहतं हविः
'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत् । "स्रचशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्तीति । बर्हिष
उपरिभूताः स्युः । बर्हिष उपरि हविषा मवदानार्थं माष्कादयेत्,
तासां सुपरि अवद्येत् । स्रचशाखाः प्रशंसति— "तद् यत् स्रचशाखा
इत्यादिना^३ ॥ १० ॥

"यत्र वै देवा इति । पुरा देवानां पशुलभनसमये 'त्वष्टा'
देवः, पशुस्वामी । एव मेवोत्तरकाले आलभनं करिष्यति,
पशुशिरसि च मनः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि
मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत् । अथवा शिरसः उच्छिष्टसंसर्जनात्
'स एषः' शिरःसम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यस्य' तन्मांसम्,
'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १० । २— पा० सू० ५. ४. ४३ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ७ । तै० सं० ६. ३. १०. ६ द्रव्यम् ।

“तस्यावाङ् मेध इति । ‘तस्य’ देवैरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादेव ‘मेधः’ तु अधः ‘पपात’ । पतितो वृचोऽभूत् । वृचत्वेनाभ्युत्पन्नं ‘तं’ ‘देवाः’ ‘प्रापश्यन्’; अतो देवैः प्रकर्षेण ख्यानात् ‘प्रख्यः’ इत्युच्यते । इदानीं यः ‘स्रचः इति’ उच्यते, स वस्तुतः ‘प्रख्यः’ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

“अथाज्य मिति । जुह्वादिषु ‘उपस्तृणीते’^१ । ‘जुह्वाम्’ प्रधानावदानार्थम्^२ । ‘उपभृति’ खिष्टकृदर्थम्^३ । वसाहोमार्थं ‘वसाहोमहवन्व्याम्’^४ । ‘समवत्तधान्याम्’ समवत्तधानी इडापाचम्^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ८ ।

२— “हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वं यज्ञदृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा ओगिरिति जौह्वानि”—इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ । हृदयं मास्यपणसदृशम्, जिह्वा रसना, क्रोडं वक्षो भुजान्तरम्, सव्यस्य सक्थः सव्यस्य बाह्योः पूर्वनडकं मंसादधो वर्त्तमानम्, द्वे अपि पार्श्वे, यज्ञत् कालेयम्, दृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ महदामलकतुल्यौ, गुदमध्यं येन शक्यत् निर्गच्छति, तद् विषमं त्रेधा कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूलो न च क्लृप्तः तम्, दक्षिणा ओगिः दक्षिणसक्थं उपरि वर्त्तमानो मांसलप्रदेशः दक्षिणा स्निग्धः ।

३— “दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुदद्वितीयागिष्ठं सव्या ओगिरित्यौपभृतानि”—इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ७ ।

४— “वर्षिष्ठं सुपयद्भ्यः”—इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ८ । अतिशयेन महद् वर्षिष्ठम् ; यद् गुदद्वितीय मतिस्थूलं तत् ।

५— “जुह्वपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्व्यां पान्याम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ८ । “समवत्तं धीयते यथा सा समवत्तधानी इडापाचनी”—इति च तत्रैव या० दे० ४० ।

जुह्वपभृतोर्हिरण्यकल मवधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै
मनोतादेवतायै अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् ॥

मनोतानामनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— “तद्यन्मनोताया
इत्यादिना । ‘ओतानि’ सम्बद्धानि मनांसि यस्याम् । अत्र “त्वञ्छग्ने
प्रथमो मनोता”—इतिमन्त्रवर्णात्^३ ‘अग्निः’ ‘मनोता’ पशोर्मन-
स्सम्बन्धः । सम्बन्धस्य निमित्तं माह— “सर्वासां देवाना मिति ।
‘पशौ’ आज्यवत्प्रियत्वसाधारण्यात् ‘तानि’ ‘मनांसि’ ‘ओतानि’ ।
‘एतत्’ एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन । स्पष्टं मन्यत् ॥ १३, १४ ॥

प्रधानार्थावद्यमानाङ्गानि तत्कर्म च प्रशंसति— “स हृदयस्यैवाय
इत्यादिना । हृदयस्यावदानप्रदेशं विशिनष्टि— “तद्यन्मध्यतः सत
इति । देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य हृदयस्य प्राणत्वं तदुत्पत्तिस्थानत्वे-
नेत्याह— “अतो ह्यय मूर्द्धः प्राणः सम्भवतीति । प्राणपशुत्वब्राह्मणं
प्राग् व्याख्यातम् । अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावात् हृदयस्य
प्रथमं समवदाने सति हृदयव्यतिरिक्ताना मङ्गाना मवदानं मपि
सम्यक्मन्त्रम्; यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीनं मपि स्यात्, तथापि
कृत्स्नपञ्चवदानं सम्यद्यत इत्यर्थः । तस्मात् हृदय मेवाग्रेऽवद्येत् ।
‘यथापूर्वं’ पशोः पूर्वं मङ्गं मनतिक्रम्य ॥ १५, १६ ॥

सङ्गहेणोक्तं विवृणोति— “अथ जिज्ञास्ये इति । जिज्ञासा
भवद्येत् । ‘तद्धि ततोऽथ’ अथापि जिज्ञानन्तरम्, ‘पूर्वाद्धात्
प्रतिष्ठति’ । ‘एकचरस्य दोषः’ सव्यादित्यर्थः । ‘अथ’ ‘तनिष्ठः’
यत्कृतः इत्यर्थः । तस्य चातिकोमलत्वात् तनिमत्त्वम् । ‘वृक्षयोः’

वृक्षं कुक्ष्यभयपार्श्वस्थमात्राकारं मांसदयम् । एवं हृदयादीनि नव
सम्यञ्जानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तुं माह—“गुदं चेधेति” । त्रिधाकृतेषु गुदाङ्गेषु
घटतिस्थूलं तदुपयाजार्थं भवेत् ; मध्यमं जुङ्गा प्रधानहोमार्थं
द्विधाकृत्वावद्येत् ; यद्गुणतरं अङ्गेषु, तन्मध्ये^३ भवेत् ॥

एकादशं दर्शयति—“गुदं चेधा करोतीति । “अथैकतराद्ये
ओषेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्त्रिष्टकदर्थं माह—“अथोपभृति अङ्गस्येति । त्रीणि अङ्गानि
यस्येति अङ्गम्, सौविष्टकृतं हृदिः । तान्येवाह—“दोष्ण इति ।
सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्^४ दक्षिणस्य दोष्णः उकाशादित्यर्थः ।
‘गुदं’ गुदस्त्राणुभागं ‘द्वेधा कृत्वा’ उपभृति स्त्रिष्टकदर्थम् ‘भवद्यति’
भवद्येत् । ‘अङ्गाद्यै ओषेः’ स्त्रिष्टकदर्थ्याद्याः ओषेः उकाशात् सव्यायाः
ओषेरित्यर्थः । प्रधानस्य हृदयास्यावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् ।
“सुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः”—इति सूत्रात्^५ ॥

“अथ हिरण्यशकलाविति” । जुङ्गा उपभृति चावत्तस्योपरि
हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१—‘वृक्षं (! वृक्षं ?)’—इति क ।

२— का० औ० सू० ६. ८. १० । ३— ‘अङ्गेषु मध्ये’—इति क ।

४— पूर्व मिदं वर्णितं टीप्यन्याम् (१३ क० २, ३, ४.) ।

५— ‘प्रधानार्थं मभिहितत्वात्’—इति क ।

६— का० औ० सू० ६. ८. ६ ।

७— का० औ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“अथ वसाहोमं गृह्णातीति^१ । रेडसीति^२ वसाहोमं गृह्णीयात्;
ह्यत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्यां गृह्णीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः— हे वसाद्रव्य ! त्वं ‘रेडसि’ हिंसक मसि ।
“रिषेर्हिंसार्थस्य^३ विचि लघूपधगुणे रेडिति रूपम् ; ब्राह्मणानुगुणं
ललादिकं कृत्वा ‘लेलया’-रूपम् । “लेलयेवेति । द्रवद्रव्यत्वात्
इतस्ततश्चलनं विवक्षित्वा^४ व्याख्यातम्^५ । तादृशं ‘त्वा’ त्वाम् ‘अग्निः’
‘श्रीणात्’ अपयत्, तेन सह मिश्रयत् । ‘आपस्त्वा समरिणन्’ ।
‘रौ गतिरेषणयोः’-इत्यस्य^६ लुङि रूपम् । उदकानि त्वां सम-
तरन्वित्यर्थः ; उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निरसृतत्वात् । ‘वातस्य’ वायोः
‘ध्राज्यै’ गत्यै गृह्णामि । तथा ‘पूष्णः’ ‘रंक्षे’ वेगाय गृह्णामि ।
वाय्वादित्ययोरन्तरिक्षाश्रयत्वात् ध्राजिरंक्षोरन्तरिक्षपरतया ब्राह्मणे
व्याख्यातम् । “ऊष्णो व्यधिषत्”-इति वसाविशेषणम् । ऊष्मा,
ततः सकाशात् व्यथयतीति व्यधिषत् ; तादृक् त्व मसि । तादृशं
त्वां गृह्णामि ॥

‘रेट्’-शब्दं व्याचष्टे— “लेलयेव हि घूरिति^७ । यौति मिश्र-
यतीति यूः, सा ‘लेलयेव’ ; चलनेन चेतस्ततो गमनमुपमीयते ।

१— का० औ० सू० ६. ८. ११ क । २— वा० सं० ६. १८. २ ।

३— भा० प० ६६४ धा० । ४— ‘विवक्षितत्वात्’-इति छ ।

५— “लेलयाशब्दस्यान्ववाचकः”-इति महोदरः । “बहुलेव पृथिवी,
लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ द्यौः”-इति श्रुतमिहैव पुरस्तात्,

२. २. १. १६ प्रत्ययम् । ६— का० प० २७ धा० ।

७— “यूषशब्देन मांसिन सह पक्वं जलमुच्यते” तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

श्रीणात्वित्यस्य पाकार्थं इति व्याचष्टे— “अग्निर्ह्येतच्छ्रपयतीति । वातस्य भ्राजिः, पूष्णो रंहिश्चान्तरिचपराविति व्याचष्टे— “अन्तरिचं वा अय मनुपवत इत्यादिना । ऊष्मशब्दोऽप्यन्तरिचपर इत्याह— “एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

“अथ पार्श्वेनेत्यादि^१ । “प्रयुतं द्वेषः”-इति^२ मन्त्रेण ‘पार्श्वेन’ पार्श्वस्थिना ‘असिना वा’ गृहीतां वसां विभजति । ‘द्वेषः’ अनिष्टेभ्यः सकाशात् ‘प्रयुतं’ पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

“अथ यद् यूष् परिग्निष्यत इति । गृहीतावग्निष्टां वसां ‘समवन्तधान्याम्’ इडापात्र्याम् आनयेत्^३ । इडार्थं तच्च प्रधानावग्निष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिचारयति । ‘मतस्त्रे’ वृकौ । तन्निमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूत्रकारेण “वपावद्विरण्यम्”-इति^४ हविषा सुभयतो द्विरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— “तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्त्रिष्टकदर्थं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति— “अथ यदक्ष्णयावद्यति सव्यस्य च दोष्ण इत्यादिना । ‘सव्यस्य’ ‘दोष्णः’ भुजस्य ‘दक्षिणायाः ओणेः च’ प्रधानावदानसमये, ‘दक्षिणस्य च दोष्णः’ सव्यायाः ओणेरिति स्त्रिष्टकतीत्येवं सम्यचते । उक्तकक्ष्णमवदानं प्रसिद्धप्रयोर्धदक्ष्णया पादसञ्चरणं तन्मूला मिति प्रशंसति—

१— का० औ० सू० ६. ८. १२ ।

२— वा० सं० ६. १८. ३ ।

३— का० औ० सू० ६. ८. १२ ।

४— का० औ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“तस्मादयं पशुरक्ष्णया पदो हरतीति । अक्ष्णया पादश्रोष्ठो-
र्थत्यासेन^१ । उक्तं दृढयति— “अथ यत् सम्यगवद्यत् समीचो
हैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरश्चादीना मनवदेथलोप-
पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— “अथ यच्च ग्रीष्णाऽवद्यति
नांसयोरित्यादिना । अंसौ बाङ्गोरुपरिप्रदेशौ । अनूको वङ्गाधारः,
आयतः षष्ठाश्विग्रिषः । तच्चत्य मपि मांसं नावदेयम् । तथा ‘न
अपरसक्ययोः’ ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्यौ^२ ॥ २७ ॥

“असुरा ह वा इति । असुराः किल पशु मालभन्ते, त माल-
भन्तं देवाः ‘नोपावेयुः’ नापगताः, तदा ‘पृथिवी’ ‘एतत्’ भय
मासुरं ‘मा दृढम्’ आदरं मा कार्ष्ण, ‘अहं’ ‘वः’ युद्धदर्धम्
‘एतस्य’ पश्चालम्भस्य ‘अधक्षा’ उपद्रष्टा ‘भविष्यामि’, ‘यथा’ येन
प्रकारेण ‘एते’ असुराः ‘एतेन’ पशुना ‘चरिष्यन्ति’-‘इति’ उक्त्वा,
तथैव सम्यगवगता ॥ २८ ॥

“सा होवाचेति । तेऽसुराः ‘अन्यतरा मेवाहुति महौषुः’
प्रधान मेव उतवन्तः, ‘अन्यतरां’ खिष्टकृतं ‘पर्यशिषन्’ परित्यक्त-
वन्तः । परिशिष्टा का ? इति, तां प्रदर्शयति— “तानीमानीति ।
दक्षिणं दोः, सव्या ओणिः, गुदद्वतीयं चेति चौणि । ‘ततः’ तस्मात्
असुरपरित्यक्त्वेन दृष्टत्वात् ‘अङ्गाणि’ ‘देवाः’ प्राप्ताः । अथ
यस्मात् शिरश्चादीनि ‘अवाचन्’, ‘तस्मात्’ तैरवत्तत्त्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्यं छ-घ-युक्तकयोः । “गवादयः श्रयनकाले अङ्गानि पादान्
‘अक्ष्णया’ वक्ष्णानावस्थाययन्ति”—इति तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

२— का० औ० सू० ६. ८. १३ ।

तानि 'नावहेत्' । अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—
“त्वष्टेति । एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्थं भवदानप्रकारं मुक्त्वा प्रदानप्रकारं माह— “अथाग्नी-
षोमाभ्यां ह्यगस्येत्यादि^१ । वपाप्रैषवदग्नीषोमौचहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-
पदं निषेधति— “न प्रस्थितं मित्याहेति^२ ॥ २८ ॥

वसाहोमस्य कालं माह— “अन्तरेणाद्धूर्ध्वविति^३ । प्रधानाहुति-
याज्यायाः पूर्वाद्धूर्ध्वसाने प्रतिप्रस्थाता 'वसाहोमं जुहोति' । अद्ध-
र्ध्वथोमूर्द्धभावित्वं प्रशंसति— “इतो वा अथ मूर्द्धं इत्यादिना ।
पूर्वोत्तराद्धूर्ध्वौ द्युपथिव्यात्मकौ ; तथा सति 'इतः' पृथिव्याः सका-
शात् उत्पन्नो 'मेधः', 'धं' साराङ्गवसेत्यादिरूपं मूर्द्धं मुद्गतं मनुष्याः
उपभुञ्जते, तथा 'दिवः' सकाशात् उत्थितं मुदकात्मकं मधो
निर्गतं उपभुञ्जते । एवं स लोकद्वयसारस्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्य-
त्वेनावस्थानादद्धूर्ध्वथोरन्तराहोमेन द्यावापृथिव्योः 'रसेन' एतत्
वसाख्यं 'रसं' 'तिग्नीकरोति' । होमस्यान्तरिक्षार्थत्वाद्दूर्ध्वथोरन्त-
राहं हतवान् भवति । अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमः कर्त्तव्य
इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

वसाहोममन्त्रं माह— “स जुहोति हृतं हृतपावान् इति^४ ।
'हृतं' चरणरूपं रसात्मकं मिदं हविः 'हृतपावानः' हृतस्य रस-
द्रव्यस्य पातारः सर्वं देवाः द्यूयं 'पिबत' । एतदेव विभिन्नष्टि-

१, २— का० श्रौ० ई. प. १५-१६ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

३— का० श्रौ० सू. ई. प. १० ।

४— वा० सं० ई. १६. १ ।

“वसां वसापावान इति । हे वसाद्रव्य ! त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य हवि-
रसि’ । अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्त-
रिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविष्वम् । अत्र सूत्रम्— “अर्द्ध-
स्नान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति”—इति^१ ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गत मित्याह— “एतेन वैश्व-
देवेनेति । अत्र बह्वल्लिङ्गाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः ; ‘अन्तरिक्षम्’
अपि सर्वाणां देवानां प्राणोदानव्यापारधोराश्रयत्वेन ‘वैश्वदेवम्’ ;
अन्तरिक्षार्थस्य वसाहोमः ; ‘तेन’ होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्व-
देवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोम माह—
“वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ ३२ ॥

“अथ जुह्वेति^२ । ‘अथ’ वसाहोमानन्तरं ‘जुह्वा’ जुह्वद्वारा
‘पृषदाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपपन्नं’ अवद्यन् “वनस्पतयेऽनुब्रूहि”—
‘इति^३’ होतारं ब्रूयात् । वनस्पतिर्युपाभिमानो देवः । स्पष्ट मन्वत् ॥

वनस्पतियागं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति—
“तद्धनस्पतय इत्यादिना^४ । सोमस्यामावस्यायां वनस्पतिषु वासात्
सोमस्वामिकत्वात् वनस्पतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं
कृतवान् भवति । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्’ यथा ‘अन्तरेण उभे आङ्गती’
उभयोर्देवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याङ्गतिं ‘जुहोति’, ‘तथा’
‘उभयं’ दैवतं सौविष्टकृतं च यूपान्ज्या ‘व्याप्नोति’ ॥ ३३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १७ । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ क ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ख । ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १९ ।

स्विष्टकृत्प्रयोगप्रकार माह— “अथ चान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति, तानि समानयमान आहेत्यादिना^१ । अङ्गापेक्षया बह्ववचनम् । ‘समानयमानः’ जुङ्गां प्रचिपन् ॥ ३४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्ब्याघारणं विधत्ते— “अथ यद् वसाहोमस्य परिशिष्यते, तेन दिशो व्याघारयतीति^२ । वसाहोमस्य द्रव्यस्य ‘दिशः, प्रदिशः’-इत्यादिका मन्त्राः^३ । दिशो व्याघारयतीति श्रुते-रेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः । ‘दिशः’ प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, ‘प्रदिशः’ दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, ‘आदिशः’ पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, ‘विदिशः’ उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, ‘उद्दिशः’ ऊर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, ‘दिग्भ्यः’ सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ‘स्वाहा’ । वसाहोमो ‘रसो वै’ द्रवद्रव्यात्मकः खलु; दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

सम्यग्गतावधवस्य पशोः ससर्गनं विधत्ते— “अथ पशुं समृ-ग्रतीति । ‘अथ’ दिग्घोमानन्तरम् ‘एतर्हि’ अस्मिन् काले पशु-ससर्गनं कुर्यात्” ॥

विश्वनामानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थां दर्शयति— “अथ यत् पुरा समृग्रतीति । ‘ये’ च राक्षसाः ‘इमे’^४ मदीयं यज्ञम् ‘उपतिष्ठन्ते’

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २१ (४. ४. १६, १७ सू०), २२ ।

३— वा० सं० ६. १६. २-७ ।

४— अथ का० श्रौ० ६. ८. २२ सू० वृ० प्रकृत्या ।

५— ‘मे’ इति भाष्यपुस्तकेषु लिखेव । “य इमे उपतिष्ठन्ते मार्जारदयः, ते विमथिष्यन्ते इति शङ्कान्तः”—इति हरिस्वामिनः ।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्प्रेतेत्; अतथाभूतश्चेत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले सम्प्रेतेत् । अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्प्रेत्य-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्"—इति^१ ॥ ३६ ॥

सम्प्रेतेने मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति^१ । इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः' । हे पशो ! ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेऽङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीव्यतु वा । एवं ध्यानोऽपि । अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः । हे 'लघः' पशुरूपकर्त्तः ! 'देव !' "लघा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्"—इति श्रुतिः^२ । 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदेनेन 'सलक्ष्म', अत एव 'विषुरूपं' 'भवाति' भवति, तत् 'ते' लक्ष्मन्नि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु । पूर्वं यादृश-संवेशनविशिष्टम्, तादृशसंवेशनविशिष्टं भवेदिति; प्रवृद्धं भवत्वित्यर्थः । किञ्च 'देवना' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम् । किमर्थम् ? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये, वा यन्तं तां सखि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्त्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे— "यदङ्गशो विक्रत इत्यादिना । "हत्स्नवृत्त मेवैतत् करोतीति । 'एतत्' पशुद्रव्यम् । यद्वा 'एतत्' एतेन "देव लघः"—इतिमन्त्रेण^३ वागुच्चारणसामर्थ्येन हत्स्नैरङ्गैः वृत्तं व्याप्तं करोति, 'यच्च' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अहौषीत्',

१— का० औ० सू० ६. ८. १ ।

२— वा० सं० ६. २०. १ ।

३— तै० सं० ६. ३. ११. ५ ।

४— वा० सं० ६. २०. २ ।

‘तत्’ तेन ‘एनं कृत्स्नं कृत्वा’ विकल्पं सकल्पं कृत्वा ‘अनु समस्यति’
गतप्राणेन त्वगस्थिमांसेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गृह्यं
कृतवान् भवति । तेन ‘सः’ पशुः ‘असुप्तिन्’ स्वर्गे लोके ‘सात्मा’
सजीवो ‘भवति’^१ ॥ २७ ॥ ४ [८. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

चीरिणि ह वै पशुरेकादशानि । एकादश प्रयाजा
एकादशानुयाजा एकादशोपयजो दश पाण्या अङ्गुलयो
दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतवान्वै
पुरुषो युः परार्द्धः, पशूनां यः सर्वेऽनु पशुवः ॥ १ ॥

तदाहुः । किं तुद्यन्ते क्रियते येन प्राणः सुर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च सयजमानानां षष्ठा मृत्विजां भक्षय मिहैवोक्तम् (का०
श्रौ० सू० ५. ५. २६, २७ ; २. ६. ४, ५, ६) । वनिकु मन्त्रीषे,
अध्युषीं ह्योत्रे, लोमं ब्रह्मणे, पुरीतत मध्वर्यवे, स्त्रीहं यजमानाय ।
सर्वत्र ददातीति शेषः । आपस्तम्बे तु “उपहूतां मैत्रावरुणषष्ठा
भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तमः”—इति ॥

युदेव गुदं चैधा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं
प्राङ्गततस्तु मयं प्राणोऽनुसुञ्चरति ॥ ३ ॥

स युदेव गुदं चैधा करोति । तृतीय मुपयुद्भ्य-
स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सुर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

सु हु त्वेव पशु मालभेत । य एनं मेध मुपनयेद्यदि-
कशः स्याद्यदुदुर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यषेत
प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गततस्तु मयं प्राणोऽनु-
सुञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावुद्धोव प्राणेन प्राणिति तावत्
पशुरथ युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तुर्हि भूतो-
ऽनर्थ्यः श्रेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः† । मेदो वै मेधस्तुदेनं मेध मुपनयति
यद्यु ऽअसलो भवति स्वय मुपेत एव तुर्हि मेधं
भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वा ऽइदुः सर्पिश्चैव
दुधि च द्वन्द्वं वै मिथुनुं प्रजुननं मिथुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशुवो वा ऽअनुयाजाः पयः
पृषदाज्यं तुत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तुदिदं पशुषु पयो

* 'शिवः'-इति ग, घ ।

† 'शु'-इति ग, घ ।

द्वितं प्राणो हि पृषदाज्य मुन्नः हि पृषदाज्य मुन्नः हि प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरुस्तादनुयाजेषु चरति । सु योऽयं पुरुस्तात् प्राणस्तु मेवैतद्वधाति तेन पश्चादुपयजति सु योऽयं पश्चात् प्राणस्तु मेवैतद्वधाति ताविमा ऽउभयतः प्राणौ द्वितौ यश्चायु मुपरिष्ठाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां व्युषट्करोति । अर्ध्वर्युवे च युश्चैष उपयजत्यथ यद्युजन्त मुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ युदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्दुपयजति पश्चाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र आपो रेतो रेत एवैतत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । अन्तरिक्षं वा ऽअनु प्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवुः सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मिचावुरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मिचावुरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽश्रुनु प्रजाः
प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽण्वैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छुन्दांसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छुन्दांसि सप्त-
ग्राम्याः पशुवः सुप्तारण्यास्तानेवैतदुभयान् प्रजन-
यति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः
सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परियृह्णात्ता इमा द्यावा-
पृथिवीभ्यां परियृहीतास्तथो ऽण्वेषु एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां परियृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स युन्नात्युपयजेद् यावत्यो
हैवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वास्तुवत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नुथ
यदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तुस्मादिमाः प्रजाः पुन-
रभ्यावुर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गुदस्य प्रधानस्त्रिष्टुदुपयडिष्यथं
वेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रयाजादीना मितराङ्गल माह—
“त्रौणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च

* ‘न्ते’-इति ख, ‘न्ते’-इति ग, घ ।

एकादशैकादश प्रसिद्धाः, अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाजा^१
उपरिष्ठादान्नास्यन्ते^२; एकादशत्रयं मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते ।
पशुषूक्तष्टस्य पुरुषस्य द्विपात्पशोरपि शीर्षण्णाः प्राणाः सप्त,
अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः' । ते च पाणिपादगत-
विंशत्यङ्गुलिभिः सहिताः त्रिंशद् भवन्ति; प्राण उदानो व्यान
इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञा-
ङ्गानि ॥ १ ॥

“तदाङ्गरिति । ‘शिवः’ श्रेष्ठः । पुरुषपशोर्दक्षपादाङ्गुल्यः
प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति; तथा च मुख्यप्राणस्थापीतराङ्गुलिवत्
साधारण्यं मेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्; अतो यज्ञे सर्वभ्योऽङ्गेभ्यः
सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रकारेण कृतं मिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तस्योत्तरं मुच्यते— “यदेव गुदं त्रेधा करोतीत्यादि । तस्मात्
प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् ‘प्राणः’ एव ‘गुदः’ (॥३॥) तस्य प्रधान-
स्त्रिष्टकदुपयङ्गभेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वभ्यो-
ऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणं मित्यर्थः ॥ ३, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कश्चित्
तत्पशोः कृशत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाय उदर्यं मांसं तेन

१— ‘एकादशोपयज’—इति छ ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डगां “समुद्रं गच्छ”-इत्यादि-
मन्त्रेष्विति भावः । अत एवोक्तं मैत्रेयभाष्ये “समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि-
मन्त्रोक्ताः समुद्रादथ एकादशोपयजमन्त्राः”—इति (२. २. ८.) ।

सह मिश्रणीय मित्याह— “स ह त्वेव पशु मालभेतेत्यादिना ।
 ‘सः’ एव ‘पशु मालभेत’, ‘यः’ यजमानः ‘एनं’ ‘मेधं’ मेधार्हम्
 प्रष्टुम् पशुम् ‘उपनयेत्’ उपगच्छेत्, प्राप्नुयात् । अथ मेव मुख्यः
 पशुः । ‘यदि’ पशुः ‘ह्यगः स्यात्’ तदा अकरणात् करणस्य
 श्रैष्ठ्यात् वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्यात् । ‘उदर्यस्य’ उदरे भव मुदर्यम्,
 तस्य ‘मेदसः’ सकाशात् इडार्थं मुदृत्य यन्मांसं ‘परिशिष्येत’,
 ‘तत्’ आदाय अक्षीयसि ‘गुदे’ ‘नृषेत्’ गमयेत्, तेन तं प्रवर्द्धये-
 दित्यर्थः । “प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

“गुदो वै पशुरिति । ‘यद्यु’ यद्यपि पशुः ‘अंसलः’ प्रष्टुङ्मांसः,
 पुंछाङ्गो भवेत्, ‘तर्हि’ ‘स्वयम्’ एव ‘मेधं’ प्राप्तवान् ‘भवति’ ॥ ६ ॥

अनुयाजार्यं पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति— “अथ पृषदाज्यं
 गृह्णातीत्यादिना । ‘इदं’ वक्ष्यमाणं इयं खलु ‘द्वन्द्वम्’ । इदं
 शब्दार्थं माह— “सर्पिष्वेव दधि चेति । असु इयम्, ततः कि
 मित्याह— “द्वन्द्वं वै मिथुन मिति । तच्च ‘प्रजननम्’ अन्यस्यो-
 त्यादकम् । अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव हतवान्
 भवति ॥ ७ ॥

“तेनानुयाजेष्विति । ‘तेन’ पृषदाज्येन ‘अनुयाजेषु चरति’
 अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभयं प्रशंसति— “पशवो वा अनु-
 याजा इति । अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयो-
 विकारत्वात् ‘पृषदाज्यम्’ एव ‘पयः’; ‘तत्’ तेनानुयाजानुष्ठानेन
 ‘पशुषु’ ‘एव’ पयःस्थापनम् ‘भवति’ ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयङ्गिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्वन् प्रशंसति— “प्राणो हि पृषदाज्य मिति । ‘हि’-
शब्दद्योत्यां प्रसिद्धि सुपपादयति— ‘पृषदाज्यं’ तावत् ‘अन्नम्’,
तत् ‘अन्नं’ व्यतिरेकानविधायित्वात् ‘प्राणः’; अतः ‘पृषदाज्यं
प्राणः’ ॥ ८ ॥

“तेन पुरस्तादिति । उपयङ्भ्यः ‘पुरस्तात् अनुधाजेषु’ पृष-
दाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राणं मुखस्य मपानं पशौ निहितवान्
भवति; ‘पश्चात्’ उपयङ्भ्यः पश्चात्-‘प्राणम्’ उदानाख्यं पशौ
स्थापितवान् भवति । मिलित्वा ‘यः’ ‘अयम्’ ‘उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च’
प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

“तद्वा एतदित्यादि । ‘एकः’ होता, ‘द्वाभ्याम्’ ‘अध्वर्यवे’ ‘उपयङ्गे’
प्रतिप्रस्थात्वे ‘च’, प्रधाजार्थम् उपयङ्ग्यागार्थं च ‘वषट्’ कुर्यात् ॥

उपयाजं नामनिर्वचनेन प्रशंसति— “अथ यत् यजन्तम् उप-
यजति, तस्मात् उपयजो नामेति । ‘यजन्तम्’ अध्वर्युम् ‘उप’लक्ष्य
एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता ‘यजति’ इति पश्चाद्यष्ट्या उपयज
इत्यर्थः १ ॥

“अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति । पृषदाज्यरूपैरनुधाजैः
प्रजननस्य ज्ञानत्वात् उपयङ्गिर्जनयति । कथं नेतेन प्रजनयति ?
उच्यते— “पश्चाद्दुपयजतीति । घोषायाः पश्चाद्भागेन प्रजा उत्प-
द्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा = प्रतिप्रस्थाता ।

२— “विजुपे कन्दसि”—इति पा० सू० ३. २. ७१ ।

“स उपयजतीति^१ । “समुद्रं गच्छ”-इत्याद्य उपयज्याग-
मन्त्राः^२ । हे गुदावयवरूप, हविः । त्वं ‘समुद्रं’ समुद्राभिमानि
देवं ‘गच्छ’, ‘स्वाहा’ इदं द्रव्यं सृजत मस्तु । एव सुत्तरचापि
द्रष्टव्यम् । एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र
तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अनुकूलप्रथमपरतया
मन्त्रान् व्याचष्टे— “आपो वै समुद्र आपो रेत इति । पदार्थस्तु
स्पष्ट एव ॥

अत्र कात्यायनः— “शामिन्नादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निव-
पत्युत्तरस्थाम्, आग्नीद्वीयादा सोमे होद्वधिष्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति
गुदद्वितीयस्य प्रच्छेद मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्^३
प्रतिवषट्कारम्”-इति^४ ॥ ११-१७ ॥

अत्युपयाजं विधत्ते— “अथात्युपयजतीति । अत्युपयाजनामका-
स्त्वार उपयागाः सप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः^५ ।
विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

१— का औ० सू० ६. ६. १० ।

२— वा० सं० ६. २१. १-११ ।

३— का० औ० सू० ६. ८. ८-११ ।

४— ‘अत्युपयज्ठोमकास्त्वार उपयागसप्तकाना मनन्तर माधिक्येन
यष्टव्याः’-इति च ।

हेतुतथा प्रशंसति— “स यस्मात्पथजेद् यावत्यो ह्येवापे प्रजाः
सृष्टा इत्यादिना^१ ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— तै०सं० ई. ३. ११. १५-१७ ; ४. १. १-१४ ; १. ३. १०, ११ ।

२— “कण्वीसङ्ख्या ११२”-इति क ; “कण्विकाः ११२”-इति ख ;
“कण्विकासङ्ख्या ११२”-इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
१६ क०, ३ ब्रा० ३० क०, ४ ब्रा० ३७ क०, ५ ब्रा० १८ क० ; सङ्कलनया
११९ इति सिद्धम् ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरि ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत्
सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नुभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नुभ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं व्वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्नि-
व्वैश्वानरुः सेयं प्रतिष्ठेमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभिप्रुजन-
यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं व्विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तयो
होपयुष्टात्मानुं नानुप्रुवणक्ति ॥ ५ ॥

अथ जाघन्या पुत्नीः संयाजयन्ति । जघनार्द्धो वै जाघनी जघनार्द्धाद्वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तन्मैवै-
तज्जनयति यज्जाघन्या पुत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पुत्नीभ्यो ऽवद्यति । अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्ठादग्नेये गृहपतय
ऽउपरिष्ठाद्वै वृषा योषा मुधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयश्रुत्वेनावभृथुं यन्ति । पशोर्ह वा ऽआलभ्य-
मानस्य हृदयः शुक् समभ्यवैति हृदयाद्दृदयश्रुत्त मथ
युच्छृतस्य परितन्दन्ति तदलुञ्जुषुं तस्माद्दु परितृद्यैव
श्रुत्वाकुर्यात् तत् त्रिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृद्धोत्तमं
प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयश्रुत्वं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्ये-
न्नासु स युत् पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च व्वनस्पतींश्चैषा
शुक् प्रविशेद्यदसु परास्येदपु एषा शुक् प्रविशेत् तस्मान्
पृथिव्यां नासु ॥ ९ ॥

अपु एवाभ्यवेत्य । युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः
स्यात् तदुपगूहेद् युच्चु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदुग्रेण यूप
मुदपात्रं निनीय युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भुवति
तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिःसीरिति तथा नापो
नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो व्वरण नो

मुञ्च । युदाहुरध्व्या इति व्वरुणेति शुपामहे तुतो
व्वरुण नो मुञ्चेति तुदेनः सुर्वस्मादरुणपाशात्
सुर्वस्मादरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते । सुमिचिया न आप ओषधयः
सन्तु दुर्मिचियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि युं च व्वयुं
द्विष्म इति युच वा ऽएतेन प्रचुरन्त्यापश्च ह वा ऽअस्मा-
त्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु तुभिर्मिचधेयं
कुरुते तुथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तुच प्रायश्चित्तिः
क्रियते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य
व्वशाया ऽएवानूबन्ध्यायै ताः हि सर्वोऽनु यज्ञः सन्ति-
ष्ठत ऽएतदु हास्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदय-
श्रुलेन चरितुं भवति युद्वशायाश्चुरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपधाशमन्वान् विधाथ पुनः सृष्ट्यभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति—
“सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छेत् स्याहेत्यादिना । “यत्र वै यज्ञस्य
शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्तापः प्रविवेश”-इति^१-वक्ष्यमाणत्वान्
यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्यान्नपत्नम् ॥ १ ॥

* 'ति'-इति ख ।

१— एतत्प्रपाठकीयद्वितीयब्राह्मणारम्भो दृश्यः ।

“सोमं गच्छेति । सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिवि-
कारत्वाद्वा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नम इति । ‘दिव्यं नमः’ श्लोकः; ततो वृक्ष्यत्यन्तेस्तस्या-
ब्रूपत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठाचोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

“अग्निं वैश्वानर मिति । पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते^१, तस्य
सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्टं मेव ॥ ४ ॥

“अथ मुखं विमृष्टे^२ मनो मे हार्द्द्वीत्यादि^३ । मुखविमर्शनमन्त्र-
स्थाय मर्थः ।— हे प्राणरूप गुद ! ‘मे’ ‘हार्द्दि’ हृदयसम्बन्धि ‘मुखं’
‘यच्छ’ । यदा ‘हार्द्दि’ हृदये स्थापितम् । पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य
विच्छिद्य होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं गच्छति,
अत एव प्रार्थ्यते । “तथा होपयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

“अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति^४ । जाघनी वालदण्डः,
तया^५ ‘पत्नीः’ पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वद्राद्या देवताः संयाजयेत् ।
“जघनार्द्धी वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— अथ “वैश्वानरः कस्मात् ?”—इत्यादि, “सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात
मेवैते उक्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते”—इत्यन्तं
(७. २१-३१) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । २— का० श्रौ० सू० ६. ६. ११ ।

३— वा० सं० ६. २१. १२ । ४— का० श्रौ० सू० ६. ६. १४ ।

५— “जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा”—इति का० सू० । अथवा च तत्रैव
“जाघनी अघमप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः । अघिकरयामात्वाया
मप्येव मेव (३. ३. १८. जै०) । “जाघनी कटी”—इति पिठभूति-
हरिहरौ, तदिह न सङ्गच्छते; कटिपर्यायशब्दोऽप्योः प्रागुपात्तत्वात् ।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— “अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो-
ऽवद्यतीति^१ । देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तासा मर्थाय ।
‘अन्तरतः’ ऊर्द्धं मुत्थितस्य बालस्य ‘अन्तरतः’ अक्षोमक-
प्रदेशादित्यर्थः । “उपरिष्ठादग्नये गृहपतय इति । सरोमके
वाङ्मप्रदेशे^२ ॥ ७ ॥

“अथ हृदयशूलेनेत्यादि^३ । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्हने
‘तत्’ जोषाय भक्षणाय ‘अलं’ पर्याप्तं भवति; शुगनुविद्धत्वात् न
यागाहे स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं ‘परिहृद्य’ पाकं
कुर्यात् । “शूलात् पाके”-इति^४ डाजन्तः । पाकात् पूर्वं शूलेन
परितर्हनात् ‘शुक्’ हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । “त्रिः प्रच्युते पशौ’
पाकोत्तरकालं ‘हृदयं’ शूलात् ‘प्रवृद्धं’ ‘उत्तमं प्रत्यवदधाति’
इतरावथवाना मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

“अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति^५ । परिकर्मिणे प्रयच्छति । स
‘तत्’ शूलं ‘पृथिव्याम्’ ‘अप्सु’ च ‘न परास्वेत्’ । परास्वतो दोष
माह— “ओषधीश्चेति । ‘ओषधीश्च वनस्यतींश्च एषा शुक् प्रवि-
शेत्’, ‘यत्’ यदि ‘पृथिव्यां परास्वेत्’ । तस्या मुत्पन्नेष्वोषधिवन-
स्यतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १५ ।

२— सूत्रेऽत्रास्ति विशेषावधिश्च का० श्रौ० सू० ६. ६. १४-२० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. १, २ ।

४— पा० सू० ५. ४. ६५ । ५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ४ ।

उक्तदीवाभावोपाय माह— “अप एवेति^१ । ‘अपः’ सम्याय ‘यत्’ देशे अतीवारसः सरसश्च न भवति, ‘तत्’ तत्र ‘अपगूहेत्’ । अपा मेवातिदूरत्वे उपाथान्तर माह— “यद्यु इति । यदावविषये म्लानिं प्राप्नुयात्, तदा द्यूपस्य प्राग्देशे उदपाचनिनयनं कृत्वा, तत्रापीषदाद्र्देशे उपगूहेत् । तत्र मन्त्रः^२— “मापो मौषधी-हिंसोः”—इति^३ । हे शूल ! अपा मोषधीनाञ्च हिंसां मा कुरु । ईषदाद्र्देशे उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्गः, पृथिव्या सुपगूहनात् तदीयौषधीनां बाधप्रसङ्गः ; अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहारः प्रार्थ्यते ॥

तत्र मन्त्रः— “धाम्नो धाम्नो राजन्निति” । निगूहनस्य बन्धन-रूपत्वात्, तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे ‘राजन्’ वरुण ! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा स्मः, ‘ततः’ तस्मात् बन्धस्थानाद् ‘नः’ अस्मान् ‘सुञ्च’ पापेन विमुक्तान् कुरु । ‘यत्’ यस्मिन् आगसि सम्भाविते, आगस्कृत्तारोऽपि ‘अध्याः’ अहन्त्याः, रक्षणीयाः ‘इति’ ‘आङ्गः’ मनुष्याः^४ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ३, ६ ।

२— अत्र मन्त्रद्वयं दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्त्रैव पठितोऽपरः प्रतीकग्रहणेन विहितः । तद्यथा— “सुगसि त मभिश्चोच योऽस्मान् देष्टि यं च वयं द्विषो मापो मौषधीरिति”—इति । मन्त्रोद्धरेणाप्युक्तम् “सुगसि माप इति मन्त्राभ्या मिति”—इति ।

३— वा० सं० ६. २२. १ ।

४— वा० सं० ६. २२. २ ।

५— “अन्नया इति गोनाम, प्रकरणादिहानूबन्धाविषयम् । षड्वचन मनुबन्धावङ्गत्वेऽर्थवत् । एकानूबन्धापत्ते तु पूजार्थम्”—इतीह मन्त्रोद्धरः ।

प्रार्थ्यते— “अथाभिमन्त्रयन्त इति^१ । अध्वर्युप्रभृतयः । “सुमि-
त्रिया न इति^२ । ‘नः’ अस्मदर्थम् ‘आपः ओषधयः’ च ‘सुमित्र्याः’
शोभनमित्रेषु साधवः ‘सन्तु’ हितकारिण्यो भवन्तु । ‘यः’ ‘अस्मान्
द्वेष्टि’ अस्मात्तु द्वेष माचरति, ‘यं च वयं द्विष्मः’, ‘तस्मै’ तदर्थं
‘दुर्मित्र्याः सन्तुः’ द्वेषिण्यो भवन्तु ॥ अत्र सूत्रकारः— “सुमित्रिया
न इत्युपसृग्ग्रन्थपः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वीक्ष-
रेण”-इति^३ ॥

एतत् प्रशंसति— “यच वा एतेनेति । ‘एतेन’ हृदयशूल-
निगूहनेन ‘आपस्य’ ‘ओषधयस्य’ ‘अस्मात्’ स्थानात् ‘अपकस्य’ अप-
सृत्य ‘इव’ ‘तिष्ठन्ति’ । ‘तदु’ तस्मादेव कारणात् ‘ताभिः’ सह
“सुमित्र्या”-इतिपाठेन मित्रत्वं हतवान् भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे^४ निषेधति— “स वै नाग्नीषोमीयस्य
पशोः करोतीत्यादिना । ‘स वै’ सोऽध्वर्युः । “न सोमेऽनूबन्ध्या-
वर्जम्”-इति^५ सूत्रम् ॥ ११ ॥ १ [८. ५.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५। २— वा० सं० ६. २२. १।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।

४— ‘शूलोपगूहने विषयविशेषे’-इति क् ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्तभ्यौन् पञ्चसौरींस्त्रिदशतद्वलताधेनुसौवर्णभृमीः ।
रत्नोत्थां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ साधणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विष्वक्क्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल्लः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आव्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
ततौथकाण्डे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्व्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचानु इवामन्यत ।
तस्मात्पुराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय
तस्थिरे ॥ १ ॥

सु ऐक्षतुरिक्ष्युहम् । युस्माऽऽ* कामायासृक्षि नु मे
स कामः सुमार्द्धि पुराच्यो मत्प्रजा अभूवन् नु मे प्रजाः
श्रियेऽन्नाद्यायास्थिषतेति ॥ २ ॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मान माप्या-
ययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रिये-
ऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । सु एता मेका-
दशिनौ मपश्यत् सु एकादशिन्येषु प्रजापतिः पुनरा-
त्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वस्रीयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

तुस्मै क मेकादशिन्या यजेत । एवुः द्वैव प्रजया
पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वस्रीयानेवेष्ट्वा भवत्येतुस्मै क
मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

* 'युस्माऽऽ'—इति ग, घ ।

सु आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते । अग्निर्वै देवतानां
मुखं प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उ ऽएव युजमान-
स्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्† । व्याग्वै सुरस्वती व्याचैव तत्रजा-
पतिः पुनरात्मान माध्याययत व्यागेन मुपसमावर्त्तत
व्याच मनुकामात्मनोऽकुरुत व्याचो एवैषु एतदाध्यायते
व्यागेन मुपसमावर्त्तते व्याच मनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡ । अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्रजापतिः
पुनरात्मान माध्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मनुक
मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैषु एतदाध्यायतेऽन्न मेन
मुपसमावर्त्ततेऽन्न मनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् युत् सारस्वत मनु भवति । व्याग्वै सुरस्वत्यन्नः
सोमस्तस्माद्यो व्याचा प्रसाम्यन्नादो हैवु भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्रजापतिः
पुनरात्मान माध्याययत पशुव एन मुपसमावर्त्तन्त पशू-
ननुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैषु एतदाध्यायते पशुव
एन मुपसमावर्त्तन्ते पशूनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

* 'ति'-इति ख ।

† 'तम्'-इति ग, घ ।

‡ 'स्यम्'-इति ग, घ ।

§ 'ते'-इति ख । एव सुत्तरण च ।

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माप्याययत् ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत्
ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत् ब्रह्मणो ऽएवैषु एतदाप्यायते
ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति । पशुवो वै पूषा ब्रह्म
बृहस्पतिस्तस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिष्टुतमः पुराहिता*
ह्यस्य भवन्ति मुख ऽश्राहितास्तस्माद् तत्सुर्व्वं दुत्वाजिन-
वासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम्‡ । सुर्व्वं वै विश्वे देवाः सुर्व्वणैव
तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत् सुर्व्वं मेन मुप-
समावर्त्तत् सुर्व्वं मनुक मात्मनोऽकुरुत् सुर्व्वणो ऽएवैषु
एतदाप्यायते सुर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सुर्व्वं मनुक
मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः
सुर्व्वं मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सुर्व्वस्य ब्रह्म मुखं
करोति तस्मादस्य सुर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

* 'पुरोहिता'-इति स्यात् सायण-सम्मतः ।

† 'ति'-इति ख ।

‡ 'वैश्वदेव'-इति ख, ख, 'वैश्वदेवः'-इति ग, घ ।

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै वीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तुहीर्येण
 प्रजापतिः पुनरात्मान माष्याययतेन्द्रिय मेनं वीर्यं मुप-
 सभावर्त्ततेन्द्रियं वीर्यं मनुक मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो
 ऽएवैष एतुहीर्येणाष्यायत इन्द्रिय मेनं वीर्यं मुपसमा-
 वर्त्तत इन्द्रियं वीर्यं मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्यद् वैश्वदेव मनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो
 विशो विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात्
 करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्* । विशो वै मरुतो भूमो वै विद्
 भूमैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माष्याययत भूमैन
 मुपसभावर्त्तत भूमान मनुक मात्मनोऽकुरुत भूमो
 ऽएवैष एतदाष्यायते भूमैन मुपसभावर्त्तते भूमान
 मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्र मनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे
 देवा विशो वै मरुतो विश्वैवैतत् क्षत्रं परिदृहति
 तुदिदं क्षत्रं मुभयतो विशा परिदृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्नम्† । तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्यं मिन्द्र
 उभाभ्या मेव तुहीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मान माष्याय-

* तम्-इति ग, घ ।

† 'गम्'-इति ग, घ ।

यतोभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेता मुभे वीर्ये ऽश्रुनुके
 ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्बेवैषु एतद्द्वीर्याभ्या माघ्यायत
 ऽउभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्ये ऽश्रुनुके
 ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १९ ॥

अथ सावित्रम्† । सविता वै देवानां प्रसविता तुथो
 हास्मा ऽएते सवितुप्रसूता एव सुर्व्वे कामाः समृद्धन्ते ॥ २० ॥

अथ व्वारुण मन्तत आलभते । तदेनः सुर्व्वस्माद्गरुण-
 पाशात् सुर्व्वस्माद्गरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । आग्नेय मेवाग्निष्ठे
 नियुञ्ज्यादथेतरान्व्युपनयेयुयंथापूर्व्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पुत्रेकादशिनी स्यात् । आग्नेय मेव यूप ऽआल-
 भेरन्नथेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदौचो नयन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं नयन्त्यथे-
 तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणाद्धं
 निविध्यन्त्यथेतरानुदौचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां युच व्वपाभिः प्रचरन्ति । आग्नेयस्यैव प्रथमस्य
 व्वपुया प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

* 'ते'—इति ख ।

† 'वु'—इति ग, घ ।

‡ 'र्व्वम्'—इति ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्व्वत्र ।

तैर्युञ्ज प्रचरन्ति । आप्रेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथे-
तरैर्यथापूर्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चेकादग्निनी^१ विधातु माख्यायिका माह— “प्रजा-
पतिर्वै प्रजाः ससृजान इत्यादिना । ‘रिरिचान इवामन्यत’ आत्मानं
रिक्तं मिवाबुद्धत । कुत इत्यत आह— “तस्मात् पराच्यः प्रजा
आसुरिति । ‘तस्मात्’ प्रजापतेः सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘पराच्यः’ एव
अभवन् । रिक्तं मेव विशदयति— “नास्य प्रजा इति । लोके यथा
बहुप्रजः कश्चित् ताभिरजितैर्धनादिभिः श्रीयुक्तोऽस्मादिमांस्य भवति,
एव मस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

“स ऐक्षतेति । विचारं कृतवान् । ‘अरिचि’ अतिरिक्तो-
ऽभूवम् । रिचेर्लुङ्गुत्तमे रूपम् । तदेव विशदयति— “अह मस्यै
कामायासृञ्चीति । ‘असृचि’ प्रजासृष्टि मकार्षम् । ‘स कामो न

* ‘र्वम्’—इति ग, घ ।

१— “पञ्चेकादग्निनी द्विविधा । प्रतिपशुयूपा एकयूपा च”—इत्यादि का०
श्रौ० प. प. २७ सू० वृत्तौ प्रकृतम् ।

मे' 'समाद्धिं' सन्द्वियुक्तोऽभूत् । त मेव विगिनष्टि— “न मे प्रजाः अत्रिषे चास्माद्यायेति ॥ २ ॥

“स ऐचत इति । विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

“सोऽर्चन्ति । वाङ्मव्यापारेणैव ‘अर्चन्’, ‘आम्यन्’ तपः ‘चचार’ इत्यर्थः । “स एता मिति । ‘सः’ च वज्रलाय पश्चेकादग्निमीम् ‘अपश्यत्’ प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । “एकादग्नियेद्वा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम् । “वशीयानेवेद्वाभवदिति । ‘वशीयान्’ वसुमत्तरः ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवैकादग्निमीप्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फलं तदशुष्ठानाद् भवतौत्याह— “तस्मै क मेकादग्न्या यजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । य एकादग्न्या यजते, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाय । स यजमानः ‘प्रजया पशुभिः’ ‘आप्यायते’ प्रवर्द्धते । आप्यायनेन ‘एम्’ यजमानं ‘प्रजाः’ पुत्र-भृत्यादिरूपाः ‘समावर्त्तन्ते’ प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाप्यायनाय ‘अत्रिषे अस्माद्याय’ च ‘प्रजाः’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनैकादग्न्याः फल मभिधाय, तानेकादग्नान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभज्य दर्शयति— “स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभत इत्यादिना । अग्निर्देवता अस्य, स आग्नेयः पशुः, तम्, ‘प्रथम मालभते’ । सत्त्वनेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारण माह— “अग्निर्वै देवतानां सुखं प्रजनयितेति । यः परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स

‘देवतानां मुखम्’ खलु । देवानां मुखत्वम् “अग्निर्वै देवानां मवमः”^१, -इति, “अग्निमुखा वै देवाः”-इति-श्रुत्यन्तराच्च^२ सिद्धम् । देवानां मध्ये अग्निरेव ‘मुखम्’ प्रजा-जनयिता, मुख्यत्वेनोत्पादकः; “ता मग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्”-इत्यादौ अग्नेरेवेन्धकत्वदर्शनात् । ‘सः’ अग्निः प्रजापतिना समत्वात् ‘प्रजापतिः’ । ‘स एव’ अग्निः ‘यजमानः’ च; गार्हपत्यः सन् यजमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम् । तस्मात् स्नात्प्रलाभाय आग्नेयः पशुः कर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

“अथ सारस्वत मिति”^३ । आलभत इति शेषः । या ‘सरस्वती’ अस्ति, सा ‘वाग्वै’ वाग्मूपा खलु । ‘वाचैव’ द्वितीयपशोर्देवतया रिक्तं स्वात्मानं ‘पुनराथाययत’ । ‘वाग्’ वाग्मूपा प्रजा ‘एनं’ प्रजापतिम् उपावृत्ततया ‘समावर्त्तत’ । ‘वाचम्’ ‘अनु’ ‘एव’ ‘एषः’ यजमानः ‘आत्मनः’ कामनादिकं करोति ॥

एव मुत्तरेषां पशूनां ब्राह्मणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तर्यं प्रशंसति- “तद् यत् सारस्वत मनु भवतीति । “वाग्वै सरस्वत्यञ्ज मिति । सोमस्यौषध्यधिपतित्वात् तत्स्वरूपत्वम् । ‘तस्माद्’ ‘यः’ पुमान् ‘वाचा’ ‘प्रसामि’ अत्यन्धः^४, सः ‘अन्नादो भवति’ । वाचोऽन्नसाधनत्वात् सारस्वतानन्तरः सौम्य उक्तः ॥ ८ ॥

१- ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२- ता० ब्रा० २५. १५. ४ ।

३- का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ।

४- अन्धः-इति छ ।

“अथ पौष्ण मिति^१ । ‘अथ’ सौम्यानन्तरं ‘पौष्ण’ पूषदेवताकं पशु मालभते । “पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथ बार्हस्पत्य मिति^१ । ‘बार्हस्पत्यं’ बृहस्पतिदेवताकं पशु मालभते । बृहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् ब्रह्मत्वम्; अथवा ‘बृहस्पतिः’ ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्यं युक्ति माह— “तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति । पूष्णः पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् ‘पूषा पशवः’ । ‘तस्मात्’ बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः ‘ब्राह्मणः’ ‘पशून्’ ‘अभिष्टुणुतमः भवति’ अत्यन्तधर्षको भवति । ‘अस्य’ एव-
 ब्रह्मेणानुष्ठातर्यजमानस्य (‘पुराहिताः’) पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः
 ‘भवन्ति’ पशवः । तदेव व्याचष्टे— “सुख आहिता इति । यस्माद्
 ब्राह्मणस्य पशुषु स्नामिव मस्ति, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् ‘सर्वं’
 ब्राह्मणेभ्यो ‘दत्त्वा’ ‘अजिनवासी’ अजिन माच्छाद्य ‘सञ्चरति’ ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासधारणं
 सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनाम्नातम्^१ । आपस्तम्बोऽपि “उदवसाय रोहिणं
 दशच्छदीः”—इति प्रक्रम्य, “बहिर्लोम परिधाय”—इति ॥ १२ ॥

“अथ वैश्वदेव मिति^१ । बार्हस्पत्यानन्तरं ‘वैश्वदेवं’ पशु माल-
 भते । वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

“तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति । “अस्यैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८, ८, २६ ।

३— सा० ता० ब्रा० १६ अ० ४, ५, ६ ख० ।

४— का० श्रौ० सू० ८, ८, २६ क ।

सुखं करोतीति । 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगतः 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य दृश्यतेः पुरो-
भाविलसम्पादनेन 'ब्रह्म सुखं करोति' ब्राह्मणजाति मेव सुखं
कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“अथैन्द्र मिति^१ । 'ऐन्द्र' पशु मास्रभते । सप्तमस्य पशोर्यद्देवता
इन्द्रोऽस्ति, तम् । “इन्द्रियं वै वीर्यं मिति । इन्द्रेण सृष्टम्
'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्यं' वीर्यात्मकम् ; सृज्यस्रद्रोरभेदात् 'इन्द्रः'
एवेन्द्रियम् ; शक्तिशक्तिमतोरभेदादेन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

“तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चक्षियजातिल मसकृदुक्तम्,
विशेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् बल्लसाम्यात् विशां रूपत्वम् ;
अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ता-
द्भावितो विशः कृतत्वाद् (कृतं) भवति ॥ १६ ॥

“अथ मारुत मिति^२ । 'अथ' ऐन्द्रानन्तरं 'मारुतं' मरुद्देवताकं
पशु मास्रभते ॥ १७ ॥

“तद्यदिति । “तदिदं चच सुभयतो विशा परिवृष्ट मिति ।
पूर्वच विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरच मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

“अथैन्द्राग्र मिति^३ । 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्रम्' इन्द्राग्नि-
देवताकम् ॥ १९ ॥

“अथ साविच मिति^४ । आस्रभते । साविचवारुणयोर्ब्राह्मणे
स्यष्टे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० प. प. २६ ख ।

२, ३, ४— का० श्रौ० सू० प. प. २६ ग ।

“तस्माद् यदीति^१ । ‘तस्माद्’ पशूना मेकादशत्वात् ‘यदि
 यूपैकादशिनो’ यदैकादशयूपसम्भानम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात्
 ‘अग्निष्ठे’ पूर्वेषुनिखाते मध्ययूपे ‘आग्नेय मेव’ प्रथमं ‘पशुं’
 नियुञ्जीरन्, ‘अथ’ ‘इतरान्’ पशून् ; ‘यथापूर्वं व्युपनयेयुः’
 यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूपं पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्त्वित्यर्थः^२ ।
 स च क्रमः,— “स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्ने उच्छ्रयेदथ
 दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्टः^३ ॥ २२ ॥

“यद्यु पश्वैकादशिनोति^४ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘पश्वैकादशिनो
 स्यात्’, यूपस्त्वेक एव, तदा ‘आग्नेय मेव प्रथमं यूपे आलभेरन्,
 ‘अथ’ ‘इतरान्’ सौम्यादिकान् ‘यथापूर्वम्’ तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत
 सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

“तान्यचोदीचो नयन्तीति^५ । उदङ्नयनकालेऽपि ‘आग्नेय
 मेव प्रथमं नयेत्, ‘अथेतरान्’ इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

“तान्यच निविध्यन्तीति^६ । सञ्ज्ञप्यानन्त्य ‘आग्नेय मेव प्रथमं
 दक्षिणाङ्कं’ निविद्येत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीष्यनो द्रष्टव्या ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ८, २७ क ।

३— इहैव पुरस्तात् ७, २, ५, ४२७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८, ८, २८ ।

५— का० श्रौ० सू० ८, ८, २७ ख ।

६— का० श्रौ० सू० ८, ८, २६ ।

“तेषां अत्र वपाभिः प्रचरन्तीति^१ । वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्त्वैव वपां प्रथमं प्रचरेत् । किं वज्रना, अज्जानां यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि प्रथमं यजेत्, ‘अथेतरेषाम्’ अङ्गानि ‘यथापूर्वम्’ ॥ २६, २७ ॥
२ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

युञ्ज वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रुविवेश तेनैवैतद्रुसेनापः स्यन्दन्ते तु मेवैतद्रुसः स्युन्द-
मानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स युद्धसतीवुरौरुच्छैति । तु मेवैतद्रुस माहुत्य यज्ञे
दधाति रुसवन्तं यज्ञं करोति तुस्माद् वसतीवुरी-
रुच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सुर्वेषु सुवनेषु विभजति । सुर्वेषुवैतत्सुवनेषु

रुसं दधाति^१ सुर्वाणि सुवनानि रुसवन्ति करोति तुस्मा-
त्सुर्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्धि* सु यज्ञस्य
रुसस्तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीथाय वा ऽएता गृह्णन्ते । सुर्वं वा ऽइदु मन्यु-
दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैता एव
नेलयन्ति तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दुवा गृह्णीयात् । पुश्यन् यज्ञस्य रुसं गृह्णानीति
तुस्माद्दुवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति यु एष तुपति
विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे
देवास्तुस्माद्दुवा गृह्णीयाद्दुवेव वा ऽएष तुस्मादेव दुवा
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतुइ वै विश्वे देवाः† । युजमानस्य गृहानागच्छन्ति
स युः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवुरीर्यह्णाति यथा
श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपकृप्तेनोपासीतैवं तत्तु ऽएतु-
इविः प्रविशन्ति तु ऽएतासु द्वसतीवुरीर्युपवसन्ति सु
उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्त मियात्‡ । तुच प्राय-

* 'ऐद्धि'-इति ख ।

† 'वः'-इति ग, घ ।

‡ 'थः'-इति ग, घ ।

§ 'यात्'-इति ग, घ ।

श्चित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाद्याङ्गुलीया-
 द्विवा हि तस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति युद्यु
 ऽअनीजानः स्याद्य एन मीजानु उपावसितो वा पर्यु-
 वसितो वा स्यात्तस्य निनाद्याङ्गुलीयाद्विवा हि तस्य
 ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

युद्यु ऽएतदुभयं न व्विन्देत्† । उक्कुषी मेवादायो-
 पपुरेयात्ता मुपर्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्भिरण्यं वोपर्यु-
 परि धारयन् गृह्णीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते यु एष
 तुपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा आप इति
 यञ्चस्य ह्यासु रुसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा
 आप इति हविष्माँश्‡ ऽआविवासतीति हविष्मान्
 ह्येना युजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँश्
 ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्त-
 द्युस्मै यज्ञाय गृह्णाति तुः हविष्मन्तं करोति तस्मादाह
 हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

* 'तुस्यैताः'-इति ख ।

† 'व्विन्देत'-इति ख ।

‡ 'हविष्माँश्'-इति ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

हविष्माँश्च ऽअस्तु सूर्यं इति । एतस्मै वै गृह्णाति यु
एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो
ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्माँश्च ऽअस्तु सूर्यं
इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघुनेन गार्हपत्यः सादयति । अग्नेर्वो-
ऽपन्नगृहस्य सुदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सुदसि
सादयामीत्येवैतदाहाय युदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठते-
ऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहाग्रेण हविद्भानि युजमान
आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दक्षिणेन निष्क्रामति । ता दक्षिणायाः श्रोणौ
सादयतीन्द्रान्योर्भागधेयौ स्थिति विश्वेभ्यो ह्येना
देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनरा-
हृत्याग्रेण पुत्रौः सादयति सु जघुनेन पुत्रौं पर्येत्य ता
आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाः श्रोणौ
सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्थिति नैवः सादये-
दतिरिक्तं मेतुनैवः सम्पत्सुम्पद्यते ऽइन्द्रान्योर्भागधेयौ
स्थित्वेव ब्रूयात्तुदेवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सुम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुप्तौ वा ऽएताः परिह्रियन्ते । अग्निः पुरस्तादथैताः
समन्तं पृथ्यङ्गन्ते नाग्ना रुक्षाःस्यपद्यत्यस्ता आग्नीध्रे

सादयति व्विश्रेषां देवानां भागधेयी स्थितिं तदासु
व्विश्रान् देवान्त्सुंवेशयत्येते वै व्वसतां व्वरं तुस्माद्द-
सतीवुर्यो नाम व्वसताः ह वै व्वरं भवति यु एव
मेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त युजूषि भवन्ति । चतुर्भि-
र्गृह्णात्येकेन जघुनेन गार्हपत्यः सादयत्येकेन परिहर-
त्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त युच वै व्वाचः* प्रजातानि
ऋन्दांसि सप्तपदा वै तेषां परार्द्धा शुक्लर्येता मभि-
सम्पुटं तुस्मात्सप्त युजूषि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ सोमाभिषवायं वसतीवरीग्रहणं विधातु माह— “यच वै
यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता
उपदीका धनुर्व्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कासो “यच
वै यज्ञस्य”-इत्यनेन परामृश्यते । तत्प्रकारः प्रवर्ग्यं प्रपञ्चितः ।
पुरा ‘यच’ यस्मिन् काले ‘यज्ञस्य’ ‘गिरः’ ‘अच्छिद्यत’ द्विस्र
मभूत्, तस्मिन् काले द्विस्रगिरसो यज्ञस्य रसोऽद्भवत् । ‘रसः’

* ‘व्वाचं’-इति ख ।

१— ब्राह्मणप्रवक्तृति शेषः । स च परस्ताद् (१४. १. १.) द्रष्टव्यः ।

‘द्रुत्वा’ धावित्वा यतः उदकानि ‘प्रविवेश’, ‘तेनैव रसेन’ ‘एतत्’ इदानीं मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावाः ‘आपः’ ‘स्यन्दन्ते’ । ‘त मेव’ क्लिप्तशिरस्काद् यज्ञाद् उद्धृत मेव ‘रसम्’ इदानीं मपु ‘स्यन्द-
मानं’ प्रवहन्तं ‘मन्यन्ते’ अभिज्ञाः^१ ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— “स यद् वसतीवरीरञ्छेतीति । ‘अञ्छेति’ अभिसुखं गच्छति । ‘त मेव रसं पुनराहृत्य यज्ञे सन्धधाति’ । वसतीवरीग्रहणकालः सूत्रे उक्तः— “अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्”—इति^२ ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— “ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— “ता वै स्यन्दमानाना मिति^३ । ‘हि’ यस्मात् ‘सः’ यज्ञरसः ‘ऐत्’ अस्वत्, अथ ततो गच्छन्तीना मेवापां सम्बन्धिनीः ‘गृहीयात्’ ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— “गोपीयाय वा इत्यादि । यज्ञरसानाम् ‘अन्यत्’ प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं ‘सर्वम्’ ‘इत्ययति’ इत-
स्तत्सलति । ‘इदं’-शब्दार्थं विशिनष्टि— “यदिदं किञ्चेति । ‘यत् किञ्च’ ‘इदं’ परिदृश्यमाणं जगत् । इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिहोदाहरति— “अपि योऽयं पवत इति । ‘योऽयं वायुः ‘पवते’ गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान् । ‘एता एव’ ‘नेत्ययन्ति’

१— तदेतदुद्धृतं पुरस्तात् ५१५ ए० १५ पं० ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ६, ७ क ।

३— का० श्रौ० सू० ८, ६, ७ ख ।

न प्रतिविवर्त्तते^१ । यद्यपि स्यन्दमानानां मितरेषां च पदार्थानां चक्षुषं साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् इत्यनमितस्ततश्चक्षुषं विवक्षितम् । 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीनामपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीथाय गृहीयात्' ॥ ५ ॥

“दिवा गृहीयादिति^२ । दिवाग्रहणस्याभिप्राय माह— “पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति । दर्शनपूर्वकग्रहणे सति यज्ञरसस्य परिज्ञातत्वात् तथाविधाभिरङ्गिः क्रियमाणोऽभिषवः साङ्गो भवतीत्यभिप्रायः । दिवाग्रहणस्य प्रयोजनान्तर माह— “एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति । कथं मेतदर्थतेति तत्र हेतु माह— “विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीति । यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । तेषां मत्र कथं सम्भावनेति तत्राह— “रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषां देवानां रश्म्यात्मनावस्थानादित्यभिप्रायः । अतो रश्मिरूपाणां विश्वेषां देवानाम्, तदधिपतेः सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृहीयादित्यर्थः । किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमानो भवति, तस्मादपि दिवैव गृहीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीनं ग्रहणं प्रशंसति— “एतद्ग वा इत्यादि । अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवानां प्रातर्यष्टब्यलात्, तत्पूर्वम् 'उपकृतेन' सम्पन्नेनैव 'आवसथेन' आवसथ मावासस्थानम्, तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोपकरणं सुपलक्ष्यते, तत् संस्कारोति, तेन पूजोपकरणेन सम्भावयति । 'एतत् ह वै' एतत् खलु अतिथिभूतानां

१— 'प्रतिविवर्त्तन्ते'—इति च । २— का० श्रौ० सू० ८. ६. ७ म ।

विशेषां देवानां मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणं मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीयमित्यर्थः । "एतद्भुविः प्रविशन्तीति । सोमरसेष्वनु-
प्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषु-
पवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युप-
वसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपायं माह—
"स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति ।
प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्यर्थाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः ।
तत्रकारः प्रदर्शयति— "यदीति । स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः'
इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' खगृहस्थितप्रभूतघटादेः
सकाशात् 'गृहीयात्'; 'ताः' आपः 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य
'गृहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादि-
त्यभिप्रायः^१ । स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'यः' 'एनं' यजमानम्^२
'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसितः'^३ समीपे गृहे अवस्थितः, 'पर्यवसितो
वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद्
'गृहीयात्' । एवं भूति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति'^४ । "ब्राह्मणो
वज्रयाजी तस्य कुम्भानां गृहीयात्"—इति^५ श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८ ।

२— 'एनम् = यजमानम्'—इति सूत्रविरुद्धम्, महीधरमतविरुद्धम् ।

३— 'उपवसिते (१)'—इति छ । ४— का० श्रौ० सू० ८. ६. ६ ।

५— तै० सं० ६. ४. २. ३ ।

तद्बुभयासम्भवे आह— “यद्यु एतद्बुभयं न विन्देदित्यादिना ।
‘उक्कुषीम्’ उक्का मित्यर्थः । ‘एतस्य’-इत्यस्य व्याख्यानम्— “य एष
तपतीति । उक्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसान्ध्यात् तद्रूपकरणम् ।
अथ सूत्रम्— “अस्तमितश्चेत् निनाङ्गात् पुरेजानश्चेदनीजानो
ऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव ऽउक्कुषीः हिरण्यं
वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति”-इति^१ ॥ ८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप
इति^१ । ‘इमाः’ गृह्णमाणाः ‘आपः’ ‘हविष्मतीः’ अभिषूयमाणेन
सोमरूपाग्नेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा
तद्वत्यः । एताभिर्निर्म्यग्नेन सोमेन हविषा ‘हविष्मान्’, ‘यजमानः’
‘आविवाधति’ परिचरति एता वसतीवरीः ॥

“हविष्मान् देवो अध्वर इतीति । ‘देवः’ द्योतमानः ‘अध्वरः’
हिंसारहितः ‘यज्ञः’ गृह्णमाणैर्वसतीवरीलक्षणैर्हविर्भिः ‘हविष्मान्’
भवति ॥

“हविष्मांश्च ऽअसु सूर्य इतीति । ग्रहणस्य देवार्थत्वात्, विश्वेषां
देवानां रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्योऽपि गृह्णमाणैर्वसतीवरीलक्षणैः
हविर्भिः हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपादं विभज्य व्याचष्टे— “हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य
ह्यासु रसः प्राविशत् तस्मादाह हरिष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

“ता आहृत्येति^१ । “अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्येति^२ । ‘अपन्नगृहस्य’

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८-१० ।

२— वा० सं० ६. २२. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— वा० सं० ६. २४. १ ।

अपतितगृहस्य, अग्नीर्षगृहस्येत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने 'सादयामि' । 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्निष्ठते' पत्नीसंया-
जान्तः समाप्तो भवति । 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतौवरीर्वेदेः
परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दीक्षिताः! 'व्युत्क्रामत' 'इत्याह' ।
"चिरिति कात्यायनः^१ । 'हविर्द्वानि' हविर्द्वानस्य पुरोदेशे 'यज-
मानः आस्ते' । "उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)" -इति^२
सूचम् ॥ १३ ॥

"स दक्षिणेन निष्क्रामतीति । 'ताः' अर्धधुरादाय, 'दक्षिणेन'
द्वारेण प्राग्वंश मत्तिक्रम्य^३, उत्तरवेद्या दक्षिणश्रोणौ 'सादयति'^४
"इन्द्रान्योर्भागधेयी स्य"-इति^५ । भागधेयौ । मन्त्रं व्याचष्टे—
"विश्वेभ्यो ह्येना इति । "ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाङ्ग-
रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः^६ । अथैव काण्डे—
"देवाना मुदु स्य दीक्षितानाम्"-इत्यत्र विदुरपश्चैर्विरचस्तमै-
रस्यैव रूप मसामेति^७ देवाना मग्निरूपधारणसाधारण्याच्चाग्नेः सर्व-

१— "अस्मिन्निते संस्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह चिः"-इति का० श्रौ० सू० ८.

६. १४ । "व्युत्क्रामतेति प्रैवं चिर्नृणात् ; चिरित्येतच्छाखान्तरात्"-
इति तद्गृह्यो या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ । "उपस्थे सोमं कृत्वा"-इति प्राखा-
न्तरौथो विधिश्च तत्सूत्रान्ते विद्यते ।

३— 'प्राग्वंशाग्निष्क्रम्य'-इति क् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १८ । ५— वा० सं० ६. २४ २ ।

६— तै० सं० १. ८. १ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

७— अथवा च तै० ब्रा० ३. २. ५. १० द्रष्टव्यम् ।

देवमथलम् । इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम् । अत इन्द्रान्यो-
र्भागधेयौ खेत्यभिधानम् ॥

“ताः पुनराहृत्यायेण पत्नीं सादयतीति^१ । पत्न्याः पश्चाद्देशेन
‘पर्यत्य’ पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः ‘ताः’ वसतीवरीः (‘आदत्ते’ ॥
१४ ॥) आदाय, ‘उत्तरेण’ मार्गेण ‘निक्रामति’ । निक्राम्य,
उत्तरवेदेरुत्तरश्रोणी सादयेत्^२ ॥

उत्तरश्रोणी^३ सादनें कश्चिन्मन्त्रं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्प-
दतिरेकेण प्रातिकूल्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्र मेव
सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— “मित्रावरुणयोर्भागधेयौ खेत्ये^४ नैवं
सादयेदित्यादिना^५ । ‘एवं’ यस्मादयं मन्त्रः ‘अतिरिक्तः’ अधिकः,
अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शकरीच्छन्दः-प्राप्तिलक्षणा ‘सम्पत्’ ‘न
सम्पद्यते’; “इन्द्रान्योः”-इत्यनेनैव^६ चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरणं सुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति— “गुप्त्यै वा
एताः परिह्रियन्त इति । अपां वज्रत्वेन रचोविघातकत्वात् सर्वतः
परिहरणेन यज्ञस्य रचस्सकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति । साचाद्रचो-

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. २०, २१ ।

३— नास्त्येतत् पदं क्व-पुस्तके ।

४— नास्त्येतत् पदं क्व-पुस्तके ।

५— वा० सं० ६. २४. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. २२ ।

७— वा० सं० ६. २४. २ ।

द्वेषिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परि-
हारापेक्षा नास्ति । ‘पल्यङ्गन्ते’ परितोऽङ्गन्ते, ह्रियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितश्चादाय आग्नीद्धमण्डपे “विशेषां देवाना मिति”
मन्त्रेण सादयेत्^१ । ‘तत्’ तेन, “विशेषां देवानाम्”-इतिमन्त्र-
पाठेन ॥

सवेग्नप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति- “एते वै वसतां
वरं तस्माद् वसतीवर्यो नामेति । ‘वसतां’ क्वचित् क्वचित् स्थानेषु
निवसतां मध्ये ‘एते’ खलु देवाः ‘वरम्’, एतेषां वाचो वरं श्रेष्ठ
इत्यर्थः । वसतां देवानां श्रेष्ठकत्वावेदकत्वात् वसतीवर्य इति नाम
निष्पन्नम् । यद्वा एतेषु ‘एताः’ आपः ‘वसतां’ विशेषां देवानां
‘वरम्’ उक्तं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति- “वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रभृतीना आग्नीद्धसादनान्तानां मन्त्राणां या
सप्तसङ्ख्या, तां शकरीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति- “तानि वा एतानि सप्त
यजूंषीत्यादिना । “चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट
एव^२ । “यच्च वै वाचः प्रजातानि क्न्दसि^३ति । वाचः सकाशात्
क्न्दसा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे “वागेव सूपर्षी”-इत्युक्त्वा
“तथेति सा क्न्दसि ससृजे”-इति प्राक् प्रतिपादिता^४ । ‘तेषां’

१- वा० सं० ६. २४. ४ ।

२- का० औ० सू० ८. ६. २१ ।

३- न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविचार्य इति ध्येयम् ।

४- पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २-८ क० (३६१८० ११५०-३६३८०

१५०) । “क्न्दसि सौपर्षीयाः”-इति च तै० सं० ६. १. ६. १ ।

मध्ये 'पराङ्मा' पराङ्गे भवा श्रेष्ठा 'शकरी' सप्तपदसङ्गावरूपा ऋक्
निर्दिष्टा^१ ॥ १७ ॥ ३ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तान्त्सम्भुबोधयन्ति* । तेषु उपस्पृश्यामीद्भु सुप-
समायन्ति त ऽञ्जाज्यानि गृह्णते गृहीत्वान्यायन्त्या-
साद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनुरासुं
प्रजाना मिमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति तु मस्यै
तनुते तु मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषु ऽउपावहरति । यज्ञो वा ऽअनस्तन्वेवु
यज्ञान्नु बहिर्द्वा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति
क्षत्रं वै सोमो व्विशो ग्रावाणः क्षत्रु मेवैतद्विश्वधूहति

१— एतावदेवौपवसश्च सुपदिष्ट मतः परं सौख्यं कर्मोपदेश्यते ।

* 'न्ति'—इति ग, घ ।

तद्युत्सम्मुखा भवन्ति विश्वे मेवैतुत्सम्मुखां क्षत्रिय
मभ्युविवादिनीं करोति तुस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु उपावहरति । हृदे त्वा मनसे त्वेति युजमानस्यै-
तत्कामायाह हृदयेन हि मनसा युजमानस्तं कामं
कामयते यत्काम्या युजते तुस्मादाह हृदे त्वा मनसे
त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह
यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्धु
मिमं मध्वरुं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ
ऊर्द्धु मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तदेन
मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-
न्वित्युयथायथ मिव वा ऽएतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं
प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तुत्यापवस्यसुङ्करोति
तद्देद मनु पापवस्यसुङ्गियतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-
पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्विति तदेन
माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तुस्माद् क्षत्रिय मायुन्त
मिमाः प्रजा विश्वः प्रत्यवरोहन्ति तु मधुस्ताद्पासत
ऽउपसन्नो होता प्रातरनुवाक् मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादुधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो-
ऽनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दां-
स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजै-
श्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न
ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दांस्यनुयाजा
देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु
ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ यत्समिध मभ्यादुधाति । छन्दांस्येवैतत्समिधे-
ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दांस्येवैतत्पुनरा-
प्याययत्युयातयामानि करोति यातयामानि वै देवै-
श्छन्दांसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोके समा-
श्रुवत न वा ऽअत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवै-
तत्पुनराप्याययत्युयातयामानि करोति तैरुयातया-
मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-
वाभ्वर्युरुपासौत स युन्निमिषति सु हैवास्य प्रतिगरस्तदु
तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादुपि कामः स्वप्यात्स युञ्

* 'वृ'-इति ग, घ ।

होता प्रातरनुवाकं परिदुधाति तत्रचरणीति सुग्भवति
तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश त मद्ः पूर्वद्युर्वसतीवुरीभिराहरत्यथ योऽत्र
यज्ञस्य रुसः पुरिशिष्टस्तु मेवैतदुच्चैति ॥ १२ ॥

यद्भुवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रुस्तृणीते त मारुन्धे याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य
श्राहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः
प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥

सु जुहोति । ऋणोत्वग्निः समिधा हुवं म ऽहुति
ऋणोतु म ऽहुद मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह
ऋखन्वापो धिषुणाश्च देवीरिति ऋखन्तु म ऽहुद
मापोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो
विदुषो न यज्ञ मिति ऋखन्तु म ऽहुदं ग्रावाणोऽनु मे
जानन्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञ मिति ऋखन्तु
म ऽहुदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह विदुषो
न यज्ञ मिति विद्वांसो हि ग्रावाणः ऋणोतु देवः
सविता हुवं मे स्वाहेति ऋणोतु म ऽहुदं देवः सवि-
तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रस-
विता तुत्सवित्प्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रुस मुच्चैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्थ्यहीत माज्यं गृहीत्वा* । उदङ्
 प्रयुक्त्वाहापु इष्य होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवैतदाह
 तद्यदतो होताम्वाहैतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस मभिप्रस्तृणीते
 त मारुन्ध ऽएतानु† चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा‡
 नाद्वा रुक्षाःसि द्विनुसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । मैचावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः
 पुत्नीरुदानयैकधनिन एतामीच्चात्वाले व्वसतीवुरीभिः
 प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैषु एवैषः॥ १६ ॥

त ऽउदङ्घो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वाल मग्नेणा-
 म्नीङ्गः स यस्यां तुतो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह
 पुत्नीभिर्यन्ति तद्यत्सह पुत्नीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

युच वै यज्ञस्य शिरोऽर्च्छद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
 प्रविवेश तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा जचुः । इयु मु न्वेवेहु नाद्वा यदिमे
 गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
 रेमेति ॥ १९ ॥

* 'त्वा'—इति ग, घ ।

† 'ऽएता उ'—इति ख, डा०-वेबर-वृष्टञ्च ।

‡ 'नेदेना अन्तरा'—इति सायणसम्मत इति डा०-वेबरः ।

§ 'घः'—इति ग, घ ।

ते द्योचुः । योषित्कामा वै गन्धर्व्याः सुहैव* पुत्नीभि-
रयाम ते पुत्नीषेवु गन्धर्व्या गङ्घिष्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे
यज्ञस्य रुस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पुत्नीभिरौयुः । ते पुत्नीषेवु गन्धर्व्या जगृधु-
रुथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माजङ्गुः ॥ २१ ॥

तथो ऽएवैषु एतत् । सुहैव पुत्नीभिरेति ते पुत्नीषेवु
गन्धर्व्या गृह्णन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
रति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । एताः ह वा ऽआहुतिः हुता
भेषु यज्ञस्य रुस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति तु मेवै-
तदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वैवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रुस्तृणौते त मारुन्धे त मपो याचति याभ्य उ
चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ २४ ॥

सु जुहोति । देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-
स्तस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व जर्मि-
र्हविष्य इति यो व जर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रिया-
वान्मदिन्तम इति व्वीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

* 'सह' - इत्येव ग, घ ।

† 'ति' - इति ग, घ ।

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतदाह तं
 देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ठ यदाह तं
 देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रः
 सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषां मु
 ह्येषु भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति मुपज्ञावयति ।
 कार्ष्णिरीतीति यथा वा ऽअङ्गारोऽग्निना ष्मातः स्यादेव
 मेष्ठाहुतिरेतया देवतया ष्माता भवति राजानं वा
 ऽएताभिरद्भिरुपसृक्ष्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे
 व्वज्जो वा आज्यः रेतः सोमो नेदुज्रेणाज्येन रेतः
 सोमः द्विनसान्नीति तस्माद्वा ऽअपज्ञावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो
 वै समुद्रोऽपस्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादाप ऽएतावति
 भोगे भुज्यमाने नु क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति
 तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । युच वै देवेभ्यो
 युष्मोऽपाक्रामत्त मेतद्देवाः प्रैषैरेव प्रैष मैच्छन् पुरो-
 रुग्भिः प्रारोचयन्निविद्धिन्यवेदयंस्तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन
 गृह्णाति ॥ २८ ॥

त ऽश्रायन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीच्चात्वाले व्वसती-
वुरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालः
सुःस्पर्शयति व्वसतीवुरीश्च मैत्रावरुणचमसं च स
मापो ऽअद्भिरग्मत स मोषधीभिरुपधीरिति युश्चासौ
पूर्वेद्युराहतो यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहृतस्तु मेवैतदुभयः
सुःसृजति ॥ २९ ॥

तद्वैके* । ऐव मैत्रावरुणचमसे व्वसतीवुरीर्नयन्त्या
मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवुरीषु युश्चासौ पूर्वेद्युराहतो
यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहृतस्तु मेवैतदुभयः सुःसृजाम
इति व्वदन्तस्तदु तथा नु कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समव-
नयति तदेवैषु उभयो यज्ञस्य रुसः सुःसृज्यतेऽथ होतृ-
चमसे व्वसतीवुरीर्यंक्ताति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपर्युपरि
चात्वालः सःस्पर्शयत्यतो वै देवा द्विव मुपोदक्रामं-
स्तद्यजमान मेवैतत्स्वर्गं पुन्यान् मनुसुह्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽश्रायन्ति । तः होता पृच्छत्युधर्योऽवेरपाइ
ऽइत्यविदोऽपाइ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यु-
विद मथो मेऽनःसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स युद्यग्निष्टोमः स्यात्† । यदि प्रचरण्याः सःसवः

* 'के'—इति ग, घ ।

† 'मुपोदक्रामं'—इति ग, घ ।

‡ 'स्यात्'—इति ग, घ ।

पुरिशिष्टोऽस्य॥ होमाय स्यात्तुं जुहुयाद्यद्यु नालः
 होमाय स्यादपरं चतुर्दशीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति
 यु मग्ने पृत्सु मुच्यं मुवा व्वाजेषु यं जुनाः* । स युन्ता
 शुश्र्वतीरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽग्निष्टोम-
 स्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मुत्तंवत्या पुरुषसम्मितो
 वा ऽग्निष्टोम एव जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमुं परिधि मुपस्पृशेत्तयः
 परिधुयस्त्रीण्युक्थान्येतैरु हि तुर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यद्यु ऽतिरात्रो वा षोडशी वा स्यान्नैव जुहुयान् मध्यमुं
 परिधि मुपस्पृशेत्स मुद्यैव तूष्णी मेत्य प्रपद्येत तद्यथा-
 यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति । चयो वा पुञ्च वा
 पुञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश
 वा चयोदश वा चयोदश वा पुञ्चदश वा द्वन्द्व मृह
 मिद्युनुं प्रजुनन मुथ यु एष एकोऽतिरिच्यते स युज-
 मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएषाः सधनां यो
 युजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्युद्देशाः सधनं तुस्मा-
 देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'जुनाः'—इति ग, घ ।

† 'सधन'—इति च डा०-वेबर-वृष्टः ।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकाशीनं • सवनीयपञ्चम्यप्रयोग माह—
 “तान्मसप्रबोधयन्तीत्यादिना । ‘तान्’ अलिजः रात्रेरपरभागे प्रबो-
 धयेयुरध्वर्यवः । “अपररात्रे अलिजः प्रबोधयन्ति”—इति सूत्रम् ।
 उदकोपस्यर्जनं विहितकर्मण उपलक्षणम् । “गृहीत्वान्यान्याय-
 न्तीति । अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— “अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यं परि-
 स्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्तुक्प्रसार्जणोद्वासना-
 वेक्षणानि कृत्वाग्नीद्व उत्पूय पश्चाज्यग्रहणम्, आज्यान्यादाय सोमं
 चार्थवच्चाहवनीय इध्रप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्,
 आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणाह्वंसोम मद्रिषु सस्युखेषु निदधाति
 हृदे त्वेति”—इति^१ ॥ १ ॥

त मिसं सोमोपावहरणं समन्वकं विधत्ते— “अथ राजान
 मुपावहरतीति । अधिषवणचर्मापरिप्रदेशं प्रति अधो गयेत् । अधः-
 पातनं प्रशंसति— “इयं वै प्रतिष्ठा अनूरिति । ‘आशाम्’ उत्पत्ति-
 मतौनां सर्वासां परिदृश्यमानानां ‘प्रजानाम्’ ‘इयं’ खलु भूमिः
 ‘प्रतिष्ठा’ । अस्य इदं ‘जनूः’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तःपाति-
 त्वात् ‘इमां’ ‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘एवं’ ‘उपावहरति’ उपा-
 वहरणं कृतवान् भवति । तथा सति ‘तं’ सोमम् ‘अस्यै’ अस्याः
 सकाशात् ‘तनुते’ विस्तारितवान् भवति, ‘अस्यै’ अस्याः सकाशात्
 उत्पादितवांस्य भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्गं माह— “अन्तरेणेष इति । ‘ईषे’ आयतौ^२

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. २-५ ।

३— ‘आयतौ’-इति च, डा-वैवरवृष्टस्य ।

शकटदण्डौ । यज्ञभाधनसोसाश्रयत्वात् 'अनसः' शकटस्य यज्ञत्वम् ।
तयोरन्तराक्षादधः सुम्नावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्वानात् वाङ्मं न
कृतवान् भवति । यावन्मं मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति— "यावत्सु
सम्बुखेऽस्त्विति । सोमस्य वेदेषु चञ्चियजातिल मसङ्गदुक्तम् ; यावन्मं तु
वङ्गत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत्
सर्वपावभाङ्गुल्यम्, तत् प्रशंसति— "तद्यत् सम्बुखा भवन्तीति ।
'चञ्चियम्' 'अभिलक्ष्य' 'अभिवादिनीम्' 'अभिवादनशीलां
'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र माह— "स उपा-
वहरति' इदे त्वा मनसे त्वेति' । हे सोम ! त्वां 'इदे' हरति ।
दूरस्थं विषयाभिमुखं स्तोपहित मात्मानं हरतीति वा । इदय
मन्तःकरणम्, तदिशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम-
न्धिनोस्तयोदभयोर्विषयः कामः, तस्य साभार्थम् 'उपावहरामि' ।
कर्मकारकस्य द्विराक्षानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः ; अतो
वाङ्मदयम् ; न व्याख्यानव्याख्येयभावः (४) ।

तथा 'दिवे' देवलोकाय त्वाम् । 'सूर्याय त्वा' एतद्रश्मिभूतानां
देवाना मुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरामीति धोव्यम् । किञ्च हे
सोम ! 'जडम्' उपरि, ताद्यमानत्वेनोक्ततम्, 'इमं' सोमयागं
'दिवि' युक्तोके 'दिवेषु' 'यच्छ' ; 'होषाः' होषकाश्च देवेषु यच्छ-
न्वित्यर्थः (५) ।

१— वा० शौ० सू० ६. १. ५ ।

२— वा० सं० ६. २५. १ ।

तदर्थं हे 'सोम राजन् !' 'त्वं' 'मित्राः प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अव-
रोह' इति' (३) ।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "हृदे त्वा मनसे लेति यज-
मानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय लेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोप-
लक्षक इति व्याचष्टे— "देवेभ्यस्त्वेतवेतदाहेति । "रश्मयो ह्यस्य
विश्वे देवाः"—इति^१ प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः । "ऊर्द्धं मिस मित्या-
देर्नाङ्गणं स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावरोहस्य सोमस्य समन्त्रक मुपस्थान माह— "अथानु-
सृज्योपतिष्ठत इति^२ । 'अनुसृज्य' वेष्टितं वस्त्रं विस्त्रज्येत्यर्थः ।
"विश्वास्त्वा मिति"^३ । मन्त्रार्थः स्पष्टः । "अथथायथ मिव वा
इत्यादि । उपावरोहतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः
प्रजा उद्दिश्य तुच्छजनवत् प्रतिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहण मन्त्र-
रेण स्नत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्थापसर्जनसूचणस्य च
प्रतीतिः । तस्यास्य अचिद्यभूतस्य सोमस्थानुचितत्वात् विश्वास्त्वा
मित्यभिधानेन 'अथथायथम्' यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य
तद् वैपरीत्यं कृतं भवति । 'तत्' च 'पापवस्यसं' पापं च वधीयस्य
पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानीं मपि जनैः
'पापवस्यसं क्रियते' । अत उक्तवैलक्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० सं० ६. २६. १ । एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रशेषत्वेन विवक्षितः ।

२— ५३३ ए० १० पं० इत्यस्य मितिं व प्रस्तात् ।

३— "विश्वास्त्वा मिति विस्त्रज्योपतिष्ठते"—इति का० औ० सू० ६. ६ ।

४— वा० सं० ६. २६. २ ।

मित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्तं प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः । 'अवरोहन्तु' अवरोहणस्वित्यर्थः । 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्त्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना मुप-
 क्षीणत्वसम्पादनात् इदानीं मपि सम्पाद्यन्त मवरोहन्तं 'क्षत्रियं' सर्वाः 'प्रजाः' परिवाररूपाः 'अवरोहन्ति' । यद्वा 'आयन्तं' 'प्रति' सर्वाः 'प्रजाः' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजानं मुपरि कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजाः । यद्वेदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्' एव तीर्णम् 'अधस्तात् उपासते' ऋत्विजोऽध्वर्युप्रमुखाः ॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपसन्नो होतेत्यादि । 'होता' 'उपसन्नः' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः । होतर्युप-
 सन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्प्रेषकस्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ समिध मभ्यादधदिति^१ । "देवेभ्योऽनुब्रूहि"-इत्येवाहम्, किं "प्रातर्यावभ्यः"-इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति—
 "हन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले यान्ति यद्यं गच्छन्तीति 'प्रातर्यावाणः' । ते चानुयाजदेवास्तोभयेऽपि 'हन्दांसि' एव, गाय-
 त्रादिच्छन्दोरूपाः । एवं सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचन-
 समये "देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज"-इति सर्वत्र देवशब्देन व्यव-
 हारादत्रापि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "हन्तोदेवान् यज"-इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनु-
 ब्रूहीति समिध मादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ६. १. १० ।

प्रेषात् अनुयाजदेवताऋन्दांस्यपि चागमिष्यन्तीति तद्भावर्त्तनाय
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः”—इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तद्दु हैक आऊरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्यावभ्य
इति विशेषणेनेति ‘एके’ शाखिनो ब्रुवते । ‘तद्दु’ ‘तथा’ उक्तप्रका-
रेण ‘न ब्रूयात्’ । तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्ति-
सिद्धिरेवेत्याह— “ऋन्दांसि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहौति समिध मादधाति, देवेभ्य
इत्येके”—इति^१ ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमान्नुभूतं समिदाधानं ऋन्दोदेवतासमिन्धन-
रूपत्वेन प्रशंसति— “अथ यत् समिध मभ्यादधातीति^१ । होतृकर्त्तव्यं
प्रातरनुवाकानुवचनं ऋन्दांसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— “अथ
यद्दोता प्रातरनुवाक मन्वाहेति । तेनाप्यायनेन ‘ऋन्दांसि’ एव
‘यातयामानि’ अगतसाराणि ‘करोति’ । उक्तस्याप्यायनस्य सार्थक-
त्वाय गतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— “यातयामानि वा इति । देवैः
कृतानीति शेषः । “ऋन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोक मिति । स्वर्गार्थं
सुपयुक्तत्वात् तेषां यातर्यामत्वप्राप्तिः । तदेव यातर्यामत्वं प्रातरनु-
वाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— “न वा अत्रेति । स्तौति
शंसति बोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगद्यति— “तस्मा-
द्दोता प्रातरनुवाक मिति^२ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. १० ख ।

३— “सुन्नञ्ज्याश्च प्रेष्यति”—इति चेह का० श्रौ० सू० ६. १. १२ ।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषाञ्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वकं मुदा-
हृत्य निराचष्टे— “तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति । केचन महर्षयः
एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सनिमेषं
करोति । सनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमानत्वात्) प्रति-
गरस्थानीय इति । ‘तद् तु तथा न कुर्यात्’ निद्राभङ्गं निमेषं च न
कुर्यादित्यर्थः । तर्हि किं कुर्यात् ? ‘यदि निद्रा आयात्’ निद्रा
मात्मन इच्छेत्, ‘अपि कामं’ स्वप्यात्’ स्वापं कुर्यात् । अत्र सूत्रम्—
“प्रातरनुवाकं जापदुपासौताध्वर्युः, स्वप्याद्वा”-इति^१ ॥

अत्र मध्ये “अग्नीदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि^२-सूत्रोक्तः
सवनीयनिर्वापः, ग्रहचमसपाचाणा माषादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः” ॥

एकधनाख्याना मुदकाना मानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति,
तं विधाय प्रशंसति— “स यत्र होतेति । ‘यत्र’ यस्मिन् समये
‘स होता’ ‘प्रातरनुवाकं’ ‘परिदधाति’, परिधानीयाम् “अभ-
दुषा”-इत्येतां^३ ब्रूयात्, ‘तत्’ तदा ‘प्रचरणी’ । प्रचरन्मनया
जुह्वपधतोर्वापारदग्नाया मिति ‘प्रचरणी’ । सा ‘सुग् भवति’ ।
‘तस्यां’ चतुर्गृहीत माष्यं गृहीत्वा’ ‘जुहोति’ जुहुयात्^४ ।
प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कार्त्त-
सम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नास्तेतत् पदं ह-पुस्तके । २— का० औ० सू० ६. १. १३, १४ ।

३— का० औ० सू० ६. १. १५ (०षं निर्वपति) ।

४— का० औ० सू० ६. १. १६-२. २३ । ५— ऋ० सं० ५. ७५. ६ ।

६— ‘तया’-इति छ ।

७— का० औ० सू० ६. २. १ क ।

होमं प्रशंसति— “यच्च वै यज्ञश्चेति” । ‘द्रुत्वा’ गत्वा ‘रसः’ यज्ञरसः सः ‘अपः’ ‘प्रविवेग्न’ । यः प्रविष्टो यज्ञरसः ‘पूर्वेद्युः’ वसती-
वर्यन्नूपेणावशिष्टोऽस्ति, ‘त मेव’ रसम् ‘अच्छ’ अभिसुखीकृत्याभि-
गच्छति । पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरण्या-
ज्याहुतिहोम एव यज्ञरसाभिसुखगमन मित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आहुतिप्रक्षरणात्मनापि प्रशंसति— “यद्देवैता माहुतिं जुहो-
तीति । ‘यद्दे एव’ यदैव । ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘एत मेव’ अव-
शिष्ट मेव ‘यज्ञस्य रसम् अभिप्रस्तृणीते’ रसस्य स्तरणं कृतवान्
भवति । तेन च ‘त माह्वे’ स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवल
मेतदेव, अपि च ‘याम्यो देवताभ्यः’ अग्न्यादिभ्यः ‘एता माहुतिं
जुहोति’, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘प्रीणाति’ । ‘सन्नमन्ति’
प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानुद्य व्याचष्टे— “स जुहोति” शृणोत्वग्नि-
रित्यादिना^१ । ‘अग्निः’, ‘आपः’, ‘धिषणाः’ वाचः, ‘देवोः’ देव्यः,
‘विदुषो न यावाणः’, ‘सविता’ च, मे ‘हवम्’ आह्वानं ‘यज्ञ मिसं
शृण्वन्तु’— इति सङ्गर्हार्थः । अत्र सर्वत्र “शृणोतु” ‘शृण्वन्तु’-इति,
“अनुजानातु” ‘अनुजानन्तु’-इति चार्थपरतया व्याख्यातम् । ‘ओता
यावाणः’-इत्यत्र “ज्ञासोऽतस्किडः”-इति^२ दीर्घः । ‘विदुषः’-इत्येतद्
यावविशेषणतया व्याचष्टे— “विदांसो हि यावाण इति । प्रथमा-

१— अत्र मिद माख्यान मिसैव पुरस्तात् (५३२ पृ० १० पं०) ।

२— का० औ० सू० ६. ३. १ ख ।

३— वा० सं० ६. २६. २ ।

४— पा० सू० ६. २. १३५ ।

बहुवचने ह्यन्देशं द्वितीयाबहुवचनम् । अरमपादे सविदशब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यं माह— “सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

“अथापरं चतुर्गृहीत मिति^१ । पूर्वं नेकवारग्रहणस्योक्तत्वादपर
मित्युक्तम् । अवारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् ।
असु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् व्रजमानः प्रेषान् ब्रूयात् ॥

तत्र प्रथमप्रेष मुक्त्वा व्याचष्टे— “अप इव्य होतरिति”-
इत्यादि^२ । हे ‘होतः !’ ‘अपः’ प्रति ‘इव्य’ इच्छ, अपः प्रति-
गमनोचितं प्रदेवचेति^३ अपोनस्त्रीय^४ मनुब्रूहीत्यर्थः । इव्यतेरिच्छति-
रर्थं इति व्याचष्टे— “अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पदं
व्याख्याय तात्पर्यं माचष्टे— “तद्यदतो होतात्वाहेति । गतोऽर्थः ।
“एता उ चैवैतदाहेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘एताः’
एकधनाख्या अप उद्दिश्य ‘एतत्’ अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं
तदित्याह— “नेदेना इति । ‘एनाः’ अपः । ‘नाद्वा’ नाशकानि
‘रक्षाधि’ ‘हिनसन्’ हिंस्युः । नेदिति परिभवे । “नेत्येष इदि-
त्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे”-इति नैरुक्तम्^५ । अतस्तासां हिंसा
माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० औ० सू० ६. ३. २ क ।

२— का० औ० सू० ६. ३. २ ख । होतारं प्रत्यध्वर्युराह ।

३— “प्रदेवत्रा”-इत्याद्यपोगमदेवताकं सूक्त मपोगस्त्रीयम् (ऋ० सं० १०.
३०.) । ऐ० ब्रा० २. ३. १ इत्यथम् ।

४— ‘आपोगस्त्रीयम्’-इति छ-पुस्तके ।

५— निर० १ अ०. ३ पा०. ६ ख० ।

अन्यान् प्रैषान् दर्शयति— “अथ त्स्मैष्यतीति । “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्थवेहीति^१ । दश चमसाध्वर्थवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्बोध्यते । ‘एहि’ उदकानयनार्थं मागच्छेति ॥

“नेष्टः पत्नीरुदानयेति^२ । हे ‘नेष्टः !’ त्वं ‘पत्नीः’ पात्रेजिनोद्भाराहरणार्थम् ‘उदानय’ ॥

“एकधनिन एतेति^३ । एकधना उदकानि, तेषां धारका कुम्भा वा ; प्रत्येकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात् ; तेषां यष्टी-तारः ‘एकधनिनः’ ‘एत’ आगच्छत ॥

“अग्नीच्वात्वाल इति^४ । हे ‘अग्नीत् !’ त्वं पूर्वद्युर्गृह्यताभिः दस-तौवरीभिः, ‘होतृचमसेन’ ‘च’ युक्तः सन्, चालालदेशे यावदागभतं ‘प्रति’ ‘उपतिष्ठामै’ उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राद्येद् व्याख्यातव्याः विधयश्चेत् स्रोतव्या इत्याशङ्क्या— “सम्येष एवैष इति । ‘एषः’ “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः”—इत्यादिकः कर्त्तव्यः ‘सम्येष एव’ विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्गं माह— “त उदञ्चो निष्क्रामन्तीति । आग्नीद्भवात्वालयोरन्तरालदेशेन उदग्देशेन । तत्र नोपलभ्यन्ते कथं मित्यत आह— “स यस्यां ततो दिशीति । निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३ । इति चमसाध्वर्युम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ४ । इति नेष्टारम् ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ । ‘एकधनिनः’ ऋत्विजः सर्वे ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ ।

एव उदङ्निधमः । गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यान-
मुखेन प्रशंसति— “सह पत्नीभिर्यन्तीति” ॥ १७ ॥

“यच्च वै यज्ञस्येत्यादि । पुरा किल देवैर्यज्ञाग्निरश्चेदादुद्गतं
रसं पलाय्य अणु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालकाः
ररक्षुः— ॥ १८ ॥

“ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचुः’— ‘इमे गन्धर्वाः’ एव
‘नाम्नाः’ नाशकरूपाः, ‘कथम्’ ‘अनाद्रे’ नाशरहिते देशे ‘रसं’
यज्ञरसम् ‘आहरेम’ ‘इति’— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— “ते होचुर्योषित्कामा इति । गन्धर्वा योषि-
त्प्रियाः, तद्वयं पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते च गन्धर्वाः
पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाद्रे यज्ञरस माहरि-
ष्याम इति ॥ २० ॥

“ते सह पत्नीभिरौयुरिति । ताभिः सह गताः, ते च
तथैव तास्वाकाङ्क्षां कृतवन्तः । तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम्
‘आजहुः’ ॥ २१ ॥

“तथो एवैष एतदिति । यथा पुरा, इदानी मपि तथैव ।
तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो
भवन्ति, तथा अबाधितस्यै रस माङ्घ्रितवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रचरणीयद्वीतस्याव्यस्यासु होमं विधाय प्रशंसति— “सोऽपो-
ऽभिजुहोतीति” । ‘ऊता माङ्घ्रतिम्’ अनुसृत्य ‘एषः’ अनुप्रविष्टः

१— “सहगमनमात्र मत्र विधीयते”—इति या० दे० का० सू० ६. ३. ७ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७ ।

‘यज्ञस्य रसः’ ‘उपसमेति’ अभिसुखं तस्मात्प्रोति । एतस्मैव व्याख्या-
नम्— “तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन होमेन
‘आविष्कृत्य’ उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— “यद्वेवैता माङ्गतिं जुहोतीति ।
न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रसं मारुद्धवान् भवति ।
किञ्च ‘तम्’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘अपः’ उदकानि ‘याचति’, ‘उ’
अपि च ‘याभ्यः देवताभ्यः एताम् आङ्गतिं जुहोति’, ‘ता एव’
‘एतत्’ एतेन ‘प्रीणाति’ । ‘हप्ताः’ ‘प्रीताः’ च ‘ताः’ ‘अस्मै’ यज-
मानाय ‘एतं यज्ञस्य रसं’ ‘सन्नमन्ति’ सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं
कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति । “देवीराप
इति^१ । हविव्य इति पदं व्याचष्टे— “यो व जर्म्मिर्हविव्य इति,
यो व जर्म्मिर्धन्मिय इत्येवैतदाहेति । हविश्शब्देन तस्माद्धो यज्ञो
लभ्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्थ
इति व्याचष्टे— “इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदा-
हेति । स्पष्टं मेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं माह—
“मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति । यत् खदन्त मुन्नादय-
तीति । “तं देवेभ्यः”—इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्यं मिति
व्याचष्टे— ‘एतत्’ एतेन ‘अयाचिष्ट’, ‘यदाह त देवेभ्यो देवचा
दत्तेति’ । “होत् च”—इति^२ होतो विधाद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० सं० ६. २७. १ ।

२— पा० सू० ३. ३. १६२ ।

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभासेन 'एनाः' अपः 'अयाचिष्ट' देव-
 तार्थं याचितवान् भवति । "देवेभ्यः"-इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्यः"-इति
 विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह— "सत्यं वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवै-
 तदाहेति । शुक्रं दौप्रम्, रसाख्यं वस्तु, तत् सत्यम् । सोमद्वारेण
 सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते । तादृशस्य पादभ्य
 इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थः । "येषां भाग स्य
 स्वाहा"-इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तेषां मु ह्येष भाग
 इति । 'एषः' अपां शुक्ररसरूपो भागः, 'तेषां मु' तेषां शुक्रपानां
 देवानां 'भागः' प्रतिनियतांशः खलु; अतो येषां मिति मन्त्रे
 निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः॥

मन्त्रस्याय मर्थः ।— हे 'देवीः' देव्यः ! 'आपः !' हे 'अपा-
 न्नपात्' न पातयति तत्, 'यः' अयं 'वः' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्षिः'
 प्रवृद्धः 'हविष्यः' रसः, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियेत्यादिना"
 दीर्घः, इन्द्रियवान्, 'मदिन्तमः' मादयित्वतमः, 'तं' रसं 'देवत्रा'
 "देवमनुष्येत्यादिना" सप्तम्यर्थं चा-प्रत्ययः । देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो
 देवेभ्यः' 'दत्त' प्रयच्छत । हे आपो यूयं 'येषां' देवानां 'भागः' 'स्य'
 भवथ, तदर्थं 'स्वाहा' इदं द्रव्यं स्वाहुत मस्त्विति ॥ २५ ॥

ऊताया आहुत्या अपसारणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ मैवा-
 वहणचमसेनेति" । तत्र मन्त्रः— "कार्षिंरसीति" । हे ऊताज्य-

१— निह० प. २. २, १०. २. ५, ऋ० सं० १. १४३ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० ६. ३. १२१ ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ ।

५— वा० सं० ६. २८. १ ।

पदार्थ ! त्वं 'कार्षिः' कृषिर्देवतायाः, कृषणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धौ 'अभि' । अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्त्वै' अक्षोणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि^१ । उक्तस्याप-
 मारणस्य प्रयोजकं स्नातत्वं माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना स्नातः
 स्यादिति । 'स्नातः' भक्षितः ; 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा'
 करोषभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आङ्गतिः' 'एतया'
 अद्भेवतया 'स्नाता भवति' । सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्तव्य
 मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति । 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः'
 'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभिः' अग्निः
 'उपसृच्छन्' अभिषवकाले सोमस्य संसर्गं करिष्यन् 'भवति' ;
 अत एव "आधवनीये समवनयति"—इति वक्ष्यते^२, आधवनीये
 संसृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात् । "वज्रो वा आज्यम्"—
 इत्यादि, प्रागसंज्ञद् व्याख्यातम्^३, "घृतं खलु वै देवा वज्रं
 कृत्वेत्यादिप्रदर्शनेन" ॥ २६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उन्नयामि' इत्येव भूलपाठः । 'गृह्णामि'—इति च तदर्थः कृत्वो मही-
 धरेण, सूत्रे विनियोगश्च तथाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति चेहोत्तम्यां
 कण्डिकायां तथैव । नास्ति चैतन्मन्त्रस्येह व्याख्याने कश्चिदुपयोगः ।
 कार्षिंरसौत्येव ह्येको मन्त्र इह विनियुक्तः ।

२— इहैव त्रिंशत् कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (५५१ पृ० १० पं०) ।

३— १का० ४प्र० ४ब्रा० ४क० (१ भा० ३६२ पृ० ७ पं०) ।

४— त० सं० ६, ३, ७, १६ ।

समुद्रस्य त्वेति^१ । यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि “समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति^२”-इतिस्मृत्वाद् गम्यते । अपां सहात्मकत्वात् समुद्रस्य “आपो वै समुद्रः”-इत्येकदेशस्य ह्यत्नात्मना स्मृतिः । ‘एतत्’ एतेन “समुद्रस्य त्वाचित्यै”-इतिपाठेन ‘अप्सु एव’ ‘अचित्तिम्’ अक्षय मचीणलं ‘दधाति’ स्थापितवान् भवति । ‘तस्मात्’ “अचित्यै”-इत्युक्तत्वात् ‘एतावति भोगे भुज्यमाने’ स्यावरजङ्गमात्मकजगत्पर्याप्तिऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि ‘न चीयन्ते’ क्षयं न प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । “तदस्मित्यादि । होद्वचमसोन्नयनानन्तर मेकधनाना मुन्नयनम्^३, ततः पाञ्चजनानां पत्न्या इति^४ ॥ २० ॥

सखितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— “तद्यन्मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन मैत्रावरुणाख्येनर्त्विजा ‘प्रैषैः’ तत्कृतिगमनसाधनैः आङ्गानवाक्यैः ‘प्रैषं’ यज्ञस्य गमनम् ‘ऐच्छन्’; ‘निविद्धिः’ निवेदनसाधनैः “अग्निर्देवेद्धः”-इत्यादिभिः^५ वाक्यैः ‘न्यवेदयन्’ परस्परं निवेदितवन्तः; ‘पुरोरुग्भिः’ ‘पुरः’ घाज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘रुचिम्’ इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो “वायुरग्रेगाः”-

१— वा० सं० ६. २८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ । ‘तेन मैत्रावरुणचमसेन’-इति तत्र वृत्तिः ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १० ।

४— “पाञ्चजनंश्च पत्न्यो ह्यौ-ह्यौ”-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ ।

५— निविदः १-१२ पदाणि, ऐ० ब्रा० २. ५. २ प्रपथ्य विहितानि ।

इत्याद्याः^१, ताभिः 'प्रारोचयन्' ० प्ररोचना मजनयन् । अतो
मैत्रावरुणस्य प्रैषादिमाधनत्वात् तदीयस्यमसः प्रशस्त इत्यर्थः ।
“तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

असम्भरणानन्तरं मनुष्ठेयं विधत्ते— “त आद्यन्तीति । पुन-
र्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः । 'अग्नीत्' च निर्गमनकाले सम्प्रेषित-
प्रकारेण 'चालाखे' 'वसतीवरीभिः' अङ्गिः 'होतृचमसेन च' युक्ताः
सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता— “प्रत्येव्य चालालखो-
परि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीस्य संस्पर्शयति समाप इति, इत-
रस्मिन् व्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति^२, तदिदं सर्वे
विधत्ते— “स उपर्युपरि चालालं संस्पर्शयति, वसतीवरीस्य मैत्रा-
वरुणचमसञ्चेति । स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्र माह— “स मापो अङ्गिरिति^३ । 'आपः' मैत्रावरुण-
चमसगताः, 'अङ्गिः' होतृचमसस्याभिर्वसतीवरीभिः 'समगमत'
सङ्गता अभवन् । तथा 'ओषधीः' ओषधयः, वर्द्धनीयाः ब्राह्म्यादि-
रूपाः, 'ओषधीभिः' व्रीह्यादिरूपाभिः 'समगमत'^४ । यद्वा, उभयत्र

१— एरोहचः १-७ ऋचः, वा० सं० १७. ३१-३७, ऐ० ब्रा० २. १. ६
नामोक्तेखमात्रेण विहितः ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२, १३, १४ ।

३— वा० सं० ६. २८. ३ ।

४— “'ओषधीः' ओषधयो मुद्गमसूरादिकाः, 'ओषधीभिः' व्रीहियवा-
दिभिः 'समगमत' सङ्गच्छन्ताम्, अपां कारणभूतत्वात् ओषधीना मपि
योगोऽस्तु”—इति महीधरः ।

ओषधिशब्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते ।
“यश्चासौ पुर्वेद्युरित्यादि, स्पष्टम् ॥ १९ ॥

अत्र केषाञ्चित् साक्षात् उदकसंसर्जनपक्षे सुदाहृत्य तदभि-
प्राय मथाविष्कृत्य तस्मान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निराचष्टे— “तदेक
इति । ‘एवं’ नयन्ति—इति सम्बन्धः, आनयन्त्येवेत्यर्थः । ‘आ मैत्रा-
वरुणचमसाद् वसतीवरीषु’ उपसर्गवशात् नयन्तीत्यनुषज्यते । एवं
कुर्वतां पूर्वेद्युराहृतस्य यज्ञरमस्य, अद्याहृतस्य च संसर्ग एवो-
ऽपेक्षितः, स उपरिष्ठात् आधवनीये समवक्यनाद् भविष्यति, अतः
‘तत् तथा न कुर्यात्’ इति ॥

यदुक्तं “होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति
निघाभ्याः इति, तदेतदाह— “अथ होतृचमस इति । आग्नीङ्ग-
हस्तस्य होतृचमस मध्वर्युरादाय पूर्वेद्युराहृताः ‘वसतीवरीः’ अध्वर्युः
‘गृह्णाति’ । कस्यै उपयोगाय ? ‘निघाभ्याभ्यः’, होतृचमसे निगृह्य-
माणत्वात् “निघाभ्या”-इति सञ्ज्ञा^१; निघाभ्यासु च्यावयति,
निघाभ्यासु संमिञ्चति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्तं “यश्चासौ पूर्वेद्युरित्यादि, संसर्गस्य चालालोपरि-
भावित्वम्, तत् प्रशंसति— “तद्यदुपर्युपरि चालाल मिति । ‘अतः’

१— ‘एवं’-इति च ।

२— सूत्रकृतेति शेषः । का० श्रौ० सू० ६. ३. १५ ।

३— “अध्वर्युर्होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा आसिच्य यजमानाय समर्पयति,
तास्मादध्वर्युणा यजमानाय समर्पिताश्चमसस्था आपो निघाभ्यसङ्घाता
अभिषवार्थाः ; ताभ्य एव च यथा अपि गृह्णीष्यन्ते”—इति या० दे० ।

अस्मात् चालालोपरिप्रदेशात् 'देवा, दिव सुपोदकामन्', 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चालालोपरिसंस्पर्शेन 'यजमानम्' अयं स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुसङ्ख्यापयति' अनुक्रमेण सङ्ख्यापयति, सम्यक् प्रख्यापयतीति यावत् ॥ ३० ॥

“त आद्यन्तीति । अथाध्वर्युं मुद्दिशाब्बिषयं होतुः प्रश्न मव-
तारयति— “तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इति । 'तम्' अध्वर्युं
होता 'पृच्छति', हे 'अध्वर्यो !' 'अपः' उदकानि 'अवेः' लम्ब-
वानसि । झुतिः प्रश्नार्थे । “अवेः”-इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थ इति
व्याचष्टे— “अविदोऽपा ३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— “तं प्रत्याहोतेव
नक्षसुरितीति^१ । वय मिदानीं न केवल मपो लम्बार एव, अपि च
'नक्षसुः' अत्यर्थ मानता अभवन् । प्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह—
“अविद मथो मेऽनंसतेत्येवैतदाहेति । 'अविदम्' अपो लम्बवानसि
'अथो' अपि च 'मे' आपः 'अनंसत' आनता आगता अभूवन्
'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूपं वाक्यम् 'आह' ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— “प्रचरणीसंस्व मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-
र्गृहीतं य मग्न इति, उक्त्ये प्रथमं परिधि मालभते, प्रविशत्यवा-
न्यच”-इति^२, तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोम माह— “स

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— “होत्रा पृष्ठः”—इत्यादि का० श्रौ० सू० ६. ३. १५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६, १७, १८ ।

यद्यग्निष्टोमः स्यादिति । 'सः' वर्त्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् 'प्रच-
रण्यां' यः 'संभवः' अवाग्निष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तः 'स्यात्',
तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्'; नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्यं'
'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः ।— हे 'अग्ने !' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्सु'
सङ्ग्रामेषु 'अवाः' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अश्वेषु निमित्तभृतेषु
'यम्' मर्त्यं 'जुनाः' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'सः' उभयविषयो
जनः 'शाश्वतीः' शाश्वतीः 'इषः' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति;
'स्नाहा' सुजत मसु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे—
"आग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीय-
स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्^१ अग्निष्टोमोऽग्निः ; ततोऽग्न्यात्मक
मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे
यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति— "मर्त्तवत्या; पुरुषसम्भितो वा
अग्निष्टोम इति । "द्वौ स्तोमौ प्रातस्सुवनं वहतो यथा प्राणश्चा-
पानश्च"-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्भितो वा एष यज्ञ
इति^२श्रुतत्वात् पुरुषसम्भितत्व मस्य यतः, अत एवैतथा मर्त्तवत्या

१— वा० सं० ६. २६. १ ।

२— ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०—८ अ० ७ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैतदन्य-
खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्यः ।

“अथ परिधिम्” । ‘अभिपद्य’ अभिगम्य, हस्तेनाद्यभ्येत्यर्थः^१ ।
 “परिधिम्भो हीति । ननु सूक्तवाकप्रैषायैतदाश्रावयति, तद्द्वारेण
 च सूक्तवाकदेवताभ्यः प्रस्तराय वा, परिधीनां किं मापतितम् ?
 सत्यं मेतत् । तद्देवत्वाद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणे-
 नाश्रावणेन परार्थेनारोप्यालभ्य क्रियमाणेन लेशतो यज्ञभाजः कृता
 भवन्तीत्युपकारमाचक्षत्तर्था तादर्थ्यं चतुर्थी प्रयुक्ता । प्रत्यक्ष
 मय्यभिचारि यज्ञरूपमाश्रावणम्, तेन ‘एतत् प्रत्यक्षम्’ यो यज्ञः ;
 जुह्वन्तु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तन्न तथा प्रत्यक्षः ।
 जुह्वाङ्गने यज्ञः ॥ ८ ॥

“स आश्राव्याह” । “दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः”—इति
 प्रतिज्ञा । “अग्नयो हीति हेतुवचनम् । ‘इष्ट्याः’—इति । इधितव्याः
 इष्ट्याः स्थानम् अधीष्ट्याः^२, सान्निवता इत्यर्थः^३ ॥ १० ॥

“अथ प्रस्तरम्” । ‘स्रगा’ अव्ययं मेतत्, स्रस्थानगामिवचनम् ;
 स्रस्थानगामिनं करोतीत्यर्थः^४ । ‘अगन्’ अगमन्, गत इत्यर्थः ।
 ‘अपिनयति’ सन्नयति^५ ॥ ११ ॥

“स यदि वृष्टिकामः” । काम्यतया मन्त्रं विधाय, नित्यतथापि

१— का० श्रौ० सू० ३. ६. १ । २— ‘इष्ट्याख्यात मधीष्ट्याः’—इति ङ ।

३— ‘इधिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाक्याय
 सूक्ता ब्रूहि’—इति तदाश्रावणान्तरपाठ्यो मन्त्रः का०श्रौ० ३. ६. १ ।

४— “स्रगा स्राधौनम्”—इति तै० सं० सा० भा० १. ४. ४४. ५ ।

५— “स्रज्ञानाया मिति प्रस्तरादानम्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ६. ३ ।

अस्य च मन्त्रः वा० सं० व्यास्रातः (२. १६. ४) ।

त मेव विधत्ते—“त मेतेनेवाददीतेति । “यदा ह्येवेति । सर्वदेव
वृष्टिः सुखम् ; ततश्च सर्व एव वृष्टिकाम इत्यभिप्रायः । ततश्च
स्वर्गादिकामेनाप्यविरुद्धत्वात् प्रथोक्तव्य एवैषः । “आहुति मेवैत-
दिति । अञ्जनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

“स वा अग्रम्” । ‘अग्रम्’ अग्र मिव जुहूः ; सा ह्युपभृतं
हिलाहवनीयं यावद्याति । ‘मध्यम्’ मध्य मिवोपभृतः ; सापि हि
वेदेर्यजतिस्थानं यावदुत्क्रामति । ‘मूलम्’ मूल मिव ध्रुवा ; न हि
सा चलति कश्चित् ॥ १३ ॥

“सोऽनक्ति” । ‘व्यन्तु’ खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो होयन्ते ।
कौटुशम् ? ‘वयः’ पश्चिभृतं गतं सत् तेनाहवनीयं शुलोकं वा —
इत्येवं मन्त्रार्थं “वय एवेनम्”—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

“स हरति” । “इयं भूवेति । यथा ‘इयं’ पृथिवी मूल्यमूला
अन्नसंसृष्टा ‘पृथ्विः’, तद्योगाच्च ‘वशा’ वश्या काम्या ; एवं त्व मपि
दर्भमयत्वान्मूलिनान्तेनोपेतः, घृतेन वा मूलेन ; ततश्च ‘इय मिव
भूत्वा’—इत्येत मर्थं मनेनाह । ‘वृष्टादा ऊर्ध्वसः’, ‘सुभृतं’ भूतानां
समृद्धिः ‘जायते’ इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

“अथैकं दणम्” । यदेकं दणमपगृह्णाति, तथा क्रियमाणः

१—“अग्रं जुह्वाम्, उपभृति मध्यम्, मूल मितरस्याम्”—इति का० औ०

३. ई. ५, ६, ७ सूत्राणि ।

२—वा० सं० २. १६. ५ ।

३—का० औ० सू० ३. ई. ८ । तन्मन्त्रस्तु—वा० सं० २. १६. ६ ।

४—‘इत्येतत् सर्वं’—इति ङ ।

‘यजमानः’ ‘व्योक्’ चिरं ‘जीवति’ । एवं तावत् कृत्यानुप्रहरण-
कृतदोषपरिहारायापगृह्णातीत्युक्तम् ; अधुना तु अन्यकृतोऽप्यायुषः
वधो तेनापयज्ञेन रक्षत इत्याह— “यावदेवेति । ‘उ’-शब्दस्यार्थे ।
‘यावत्’ च ‘इह’ लोके ‘अस्य’ ‘मानुषम्’ पूर्वकर्मापाप्तम् ‘आयुः’
‘तस्मै एव एतदपगृह्णाति’—इति । ‘एव’-शब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

“तन्मुहूर्त्तम्” । प्रसन्ना ॥ १७ ॥

“तं प्राञ्च मनु” । ‘तं’ प्रकृतं प्रस्तरं ‘प्राञ्चं’ प्रागद्यं सूक्तवाक्ये
उक्तप्राये^१ ‘अनु’ पश्चात् ‘समस्यति’ समय मेव प्रक्षिपति । “त
मङ्गुलिभिरेव धोयुष्येरन्” । “युप रूप लुप विमोहने^२” । पुनः-
पुनस्तं मूर्च्छयेयुः, ‘न काष्ठैः’; हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः । किं
कारणम् ? “दाहभिर्वा इतरं मानुषं शवं वि क्षपन्ति” । “क्षप
क्षषी गतौ^३” नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विस्तारयन्ति, सुगन्धित्वायेत्यर्थः^४ ।
तदुपचाराच्चास्य यज्ञियस्य विलक्षणेनोपचारेण भवितव्य मिति ।
“नेत्तयेति । ‘नेत्’—इति परिभये । तत्तथेत्याह ॥ १८ ॥

“अथाग्नीदाह” । प्रसन्ना^५ ॥ १९ ॥

१— ‘उक्ते पश्चात् समय मेव प्रक्षिपति’—इति ङ ।

२— ‘युप रूप लुप विमोहने’—इति दि० प० १२६-१३१ धा० ।

३— तु० प० ७ धा० । ४— ‘सुदग्धत्वायेत्यर्थः’—इति ज, भ, ङ ।

५— “अग्नीदाहानुप्रहरति”—इति च का० औ० सू० ३. ६. १३ । अर्ध्वर्युं
प्रति । तत् प्रस्तरानुप्रहरणं यजमानभागहवनञ्चैतदुभयं सूक्तवाक्यान्ते
भवति । अनुप्रहरणानन्तरञ्चात्मोपस्पर्शनं कर्तव्यं भवति । का० औ०
३. ६. १५ सू० द्रष्टव्यम् । तत्र चक्षुष्या इति मन्त्रो विनियुज्यते । स
हि वा० संहिताया मास्रातः (२. १६. ७.) ।

“अथाह” । ‘संवदस्तेत्यादीनां व्याहृतीनां^१ वाङ्मन्त्रावर्धः—
 अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति—‘संवदस्व’ त्वं मया सह ग्रंथुवाकप्रैषार्थं
 मिति । त मध्वर्युः पृच्छति—‘अगानग्नीत्’ हे अग्नीत् ! कि
 मगमत्प्रस्तरशरीरो यजमानः स्वर्गं लोकम् ? किं दग्धः प्रस्तर
 इत्यर्थः । अग्नीत् ‘अगन्’ इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यजमानः,
 दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युस्त्वाह— यद्येवम्, ततः ग्रंथुवाकपरिधि-
 प्रहरणयोः कालो वर्तते, ततश्च ‘आवय’ होतारम्, आकर्षयेत्यर्थः ।
 अग्नीस्त्वाह— ‘औषट्’ शृणोत्येवाय भवहितः, ब्रूहि त्वं यद्विवक्षित
 मिति ॥

“स्वगा दैव्या होतृभ्यः”—इति ग्रंथुवाकप्रैषः^२ । हे होतः !
 ग्रंथोर्बाह्वस्यत्यस्य ऋषेरार्षम् ब्रूहि । ‘स्वगा’ स्वस्थानगामिभ्यं त्वां^३
 ‘दैव्या’ देवेभ्यो ‘होतृभ्यः’ परिधिशरीरेभ्योऽत्र ह्ययन्ताम्, परिधय
 इत्यर्थः ; ‘मानुषेभ्यः’ तु होतृभ्यः ‘स्वस्तिः’ अविनाशोऽस्त्वित्येवं
 रूपं वाक्यं^४ ‘ब्रूहि’ इति ॥

१— “संवदस्वागानग्नीदगच्छावय औषट्”—इत्येता व्याहृतयः का० श्रौ०
 ३. ६. १६ सूत्रे स्मृताः ।

२— ‘ग्रंथुवाक’—इति ठ । एव मिह सर्वत्रैव ; सुत्रितकाव्यायनभाष्येऽपि ।

३— उत्तरस्यां कखिक्कायां द्रष्टव्यः । “स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः
 ग्रंथोर्ब्रूहि”—इति का० श्रौ० ३. ६. १६ सूत्रेऽपि संस्मृतः । ग्रंथुवाक-
 मन्त्रस्तु तै० ब्रा० ३. ५. ११, तै० ब्रा० ३. १. १ च व्यास्रातः ।
 तद्विधिब्राह्मणं व्याख्यानञ्च तै० सं० ३. ६. १० संस्मृतः ।

४— नैतत् पदम् ठ-पुस्तके । ‘स्वस्थानगामिभ्यः’—इति ठ ।

५— ‘अविनाशोत्यर्थरूपं वाक्यं’—इति ठ ।

श्रुतिस्तु साङ्केतिकं गूढतर^१ मर्थं व्याचष्टे ।— तत्र च यथैव प्रहरणसम्बन्धसूक्तवाकप्रैषसम्बद्ध माश्रावणम्, अनुषङ्गतः परिधीना सुपकारक मित्युक्तम् ; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धग्रंथुवाकप्रैष-सम्बद्धा व्याहृतयः, अनुषङ्गात् प्रस्तरवृत्तान्तं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । “संवादयैनं देवैरिति । प्रिय मिवातिथि मागतैः^२ देवैः सन्नाषयेत्यर्थः । णिचो ङोप मच दर्शयति । “अगानग्रीदिति । गमनद्रुढिन्ने । त मेवाग्रीधं पृच्छति— किं गतोऽयं यजमानो येन संवाद्यते ? न गत इतीतरेणोक्तेऽध्वर्युराह— त मेव तर्हि मदपनेन श्रावयैत मिति । अग्रीत्वाह—“श्रौषडिति । “विदुर्वा एन मिति जानन्धेवैनं देवाः ; उपकारित्वादनाख्यात मपीत्यर्थः । “अनु वा एन मभुत्सतेति” । पूर्वं मेवायं बुद्धो देवैरित्ययं वा श्रौषडित्य-स्यार्थः ॥ २० ॥

“अथाह खगा” । “तदस्मै मानुषाय”—इति । प्रयोगे बहूनां मानुषाणां ह्योद्दिष्टा मभावादेकवचनस्थाने एवैतद्बहुवचन मिति दर्शयति ॥ २१ ॥

“अथ परिधीन्” । प्रसन्ना^३ ॥ २२ ॥

“अथ जुह्वम्” । ‘सम्प्रगृह्णाति’ सङ्गते उद्गृह्णाति संस्ववहोमाय, श्राव्यशेषस्य खगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद्^४, वाक्य-शेषाच्च । “आहुतिर्भुंत्वेति । एतेन ‘प्रस्तर मनुसमस्यति’, ‘परिधी-

१—‘गूढतर’—इति ज, झ, ठ ।

२—‘मागतैः’—इति ठ ।

३— इह द्वौ मन्त्रौ— वा० सं० २. १७. १, २ । तत्र, यं परिधि मित्वा-येन प्रथमम्, अग्नेःप्रिय मित्यन्तेन युःपदितरौ । का० श्रौ० ३. ६. १७ सू० द्रष्टव्यम् । ४—‘संस्ववभागाः’—इति मन्त्रः— वा० सं० २. १८. १ ।

मनुप्रहरति'—इत्येते^१ अपि होमघोदने एव वक्तव्ये। “अदो हैवा-
 ङ्गतिम्”—इति परिधिसंस्काराग्रङ्गां निवर्त्तयति। एवं ह्याग्रङ्गते।—
 “यद्वै हविरभ्युक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम्”—इतिवचनाद्
 हविरभिघारणीयम्, अनन्तर मेव च ङ्गताः परिधयः; तेषुभिघा-
 रिताः^२ आङ्गतिर्भवति; अतस्तेषां माङ्गतित्वाद्यैते सूचौ सम्प्रगृह्येते,
 न पृथगेव संस्ववहोमः कर्मेति; तन्निराकरोति। अत एव परिधय
 आङ्गतिरता ये ते आज्येन औहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषां माङ्गति-
 त्वाय सूचौ सम्प्रगृह्येते; किं तर्हि? ‘आङ्गतिर्भूत्वा’^३ इदं मेवाच्यं
 ‘देवलोकं’ गच्छेदित्येवमर्थं ‘सम्प्रगृह्णाति’। यथैव प्रस्तरपरिधीनां
 स्तगाकारो ह्युक्तः^४, एव माज्यशेषस्यापि विलग्नस्येत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“स वै विश्वेभ्यः”। ‘अपित्विन्यः’ भागिन्यः; अत्र वयं मपीत्येवं
 मन्यन्ते ॥ २४ ॥

“स सम्प्रगृह्णाति”^५। “संस्ववो ह्येवेति। यदा यः ‘परिशिष्टः
 संस्ववः’, तदा तद्भागः संस्ववभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः। “प्रस्तरश्च
 हीति। प्रस्तरे परिधिषु च ङ्गतेषु तदिन्धनोऽग्निः शरीरं येषां
 ते, ‘प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च’ भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

“स यस्थानसः”। ‘विमुञ्चन्ति’ जुह्वपभृतौ। यतो युनजामेति
 व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

१— १८, २२ कण्डिके द्रष्टव्ये। का० श्रौ० ३. ६. १३, १४, १७ सूत्राणि।

२— ‘ऽभिघारणेन’—इति ठ। ३— ‘आङ्गतिं ङ्गत्वा’—इति ठ।

४— ‘प्रस्तरपरिधीना मङ्गनादिनावाहनं सुक्तम्’—इति ठ।

५— मन्त्रस्तु वा० सं० २. १८. २। का० श्रौ० ३. ६. १८ सू० द्रष्टव्यम्।

“युजौ वा एते” । विमोचनार्थवादीऽयम् । तत्र च “यज्ञं वा अनु प्रजाः”— इत्यधिभूतं वक्ष्यते^१, तदुपक्रमार्थं ‘युजौ’ धोक्तव्यावस्थौ ‘एते यज्ञस्य यत् सुचौ’—इत्याह । “स यं निधायाव-
 शेदिति । प्रयज्ञेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रति-
 शेधति । ‘वाहनं’ वाहयति तदेभिरिति वाहन मन्वादि, यथा
 तत् ‘अवाह्येत्’ अधःपतेत्^२ वाह्यमानम्, ‘एवं’ निधानं सुचोः
 प्राग्बिमोकादधस्यलनम्, ‘तत्’ यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । “त एतत्
 खिष्टकृतीति । ये चरतां युक्ते, ‘ते’ ‘खिष्टकृति’ अतीते इति शेषः ।
 ‘वि’ अपरिसमाप्तोऽर्थः^३ । विमुच्यतेऽस्मिन्निति ‘विमोचनं’ स्थानम्,
 तत् ‘आगच्छतः’ । ‘ते’ ‘तत्’ तत्र ‘सादयति’ अध्वर्युः, ‘तत्’
 तत्र ‘विमुञ्चति’ । विश्रामार्थम् ‘पुनः’ च ‘अनुयाजेषु’ प्रयुक्तेषु तदन्ते
 च विश्रामार्थं मेव पुनः ‘विमुञ्चति’ । ‘पुनः’ च ‘सम्प्रगृह्णाति’
 ‘प्रयुक्ते’ ; तदन्ते च कृतार्थः सन् ‘गतिं’ गतम् ‘अभियुक्ते’ करोति ।
 मन्त्रेण देग्नियमेन च गम्यत इति ‘गतिः’ अध्वा गन्तव्यः । ‘यां
 गतिं’ य मध्वानम् ‘अभिगन्तुं’ ‘युक्ते’, ‘तां गतिं’ त मध्वानं
 ‘गत्वा’ ‘विमुञ्चते’ । “यज्ञं वा अनु प्रजाः”—इत्यधियाज्ञिकयो-
 र्थागविमोकायोरधिभूतवचनम् । ‘साधौ’—इति ‘सुजे’—इत्यस्य
 व्याख्यानम् ; ‘साधौ’—इति च ‘सुजे’—इत्यस्य । ‘सुजे’ सुखम्, तत्र
 साध्वित्यभिप्रायः^४ ॥ २७ ॥ १ ॥ [८. ३.] ॥

१— ५६५ ८० १० पं०, इहैव च १६ पं० प्रथमम् ।

२— अधः कथ्यते—इति ठ । ३— निघ० १. १. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ६. ६६ । मन्त्रस्य— वा० सं० २. १६. १ ।

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येच्छातपथीं श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यच्चाह । इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदुतो होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानायवैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुप-
रिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन ह्युक्तां
ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्त्यथाशिष माशास्ते ता
मस्मै यज्ञु ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वाथाशिष
माशास्ते ता मस्मै देवा आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्त ऽइव'-इति च । 'सूक्ताणि'-इति भा०-सम्मत इति ङा०-वेवरेण ।

† 'ह्युक्ता'-इत्यपि दृष्टो ङा०-वेवरेण ।

माशिष माशास्ते यो नोऽग्रैषीदिति तुस्माद्वा ऽपु-
रिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रु मभूदिति
भद्रुं ह्यभूद् यो यज्ञस्य सःस्था मुगन्नाध्मं सूक्तवाक्
मुत नमोवाक् मित्युभयं वा ऽएतद्यज्ञे ऽएव यत्
सूक्तवाक्श्च नमोवाक्श्चारात्स यज्ञं मुविदाम यज्ञं
मित्येवैतदाहामे त्वुः सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथि-
व्यो*रित्यग्निं मेवैतदाह त्वुः सूक्तवागस्युपश्रुत्व्यो-
रनुयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यज-
मान द्यावापृथिवी स्ता मित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे
यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शुक्लवो† जीवदानु ऽइति । शुक्लवी ते जीवदानु
स्ता मित्येवैतदाहाचसू ऽअप्रवेदे ऽइति माह‡ कुस्माच्चनु॥
प्रचासौर्म्मो त ऽइदं पुष्टं कुश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥५॥

उरुगव्यूती ऽअभयं कृताविति । उरुगव्यूती तुऽभये
स्ता मित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ
ते स्ता मित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

* 'दिवस्पृथिव्यो'—इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

† '०प्रदणवन्धो'— इति क ।

‡ 'शुक्लवी'—इति, 'शुक्लवी'—इति च दृष्टो डा०-वेवरेण ।

§ 'नाह'—इत्यपि डा०-वेवरे-दृष्टः । ॥ 'कुस्माच्चनु'—इति च ।

शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ
स्ता मित्येवैतदाहोर्जस्वती च पयस्वती चेति रुस-
वत्यौ त ऽउपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

रूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । रूपचरणा ह
तेऽसावस्तु या मधुस्तादुपचुरसि स्वधिचरुणो त ऽइय
मस्तु या मुपरिष्ठादधिचुरसीत्येवैतदाह तयोराविद्वीति
तयोरनुमन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अग्निरिदुः हविः । अजुषतावीवृधत मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति तदामेय माज्यभाग माह सोम ऽइदुः हविर-
जुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तुत्सौम्य माज्यभाग
माहाग्निरिदुः हविरजुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति
तद्य एष ऽउभयत्राच्यतु आम्रेयुः पुरोडाशो भवति तु
माह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । देवा ऽआज्यपा आज्य मजुषन्ता-
वीवृधन्त मुहो ज्यायोऽकृतेति तत्प्रयाजानुयाजानाह
प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निर्होत्रेणेदुः
हविरजुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तदग्निः
होत्रेणाजुषतेत्येवं या ऽइष्टा देवता भवन्ति ताः
सुम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति तद्यज्ञस्यैवै-
तत्सुमृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि

महज्जयति तस्मादाहाजुषतेत्यवीवृधतेति यद्वै देवा
हविर्जोषयन्ते तदपि गिरिमाचुं कुर्वते तस्मादाहा-
वीवृधतेति ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृतेति । यन्नो वै देवानां महस्तुः
ह्येतज्ज्यायाऽस मिव कुर्वते* तस्मादाह महो ज्यायो-
ऽकृतेति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेद्धोचायां देवङ्गमाया मिति । अस्याः
राधोतु होचायां देवाङ्गमाया मित्येवैतदाहाशास्तेऽयं
युजमानोऽसाविति नाम मृह्णाति तुदेनं प्रत्यक्ष
माशुषा सम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्व माशास्त ऽइति । सा यामुचोत्तरा देव-
यज्या तुदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम्† ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्व माशास्त ऽइति । तद्यदमुच भूयो हवि-
ष्कुरणं तुदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं प्रशासनं सु कुर्याद्य
एवं कुर्यादुत्तरां देवयज्या माशास्त ऽइति त्वेव
ब्रूयान्तुदेव जीवातुं तत्प्रजां तत् पश्यन् ॥ १४ ॥ •

भूयो हविष्कुरण माशास्त ऽइति । तुदेव तुत्सजात-
वनस्या माशास्त ऽइति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह
जायते तत् प्राणानुशास्ते ॥ १५ ॥

* 'कुर्वते'—इति च ।

† 'दीर्घायुत्वम्'—इति च ।

दिव्यं धामाशास्त ऽडुति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै
 यजते यो यजते तद्देवलोके ऽण्वेन मेतदपित्विनं
 करोति युदनेन हविषाशास्ते तुदश्यात्तुदध्यादिति
 युदनेन हविषाशास्ते तुदस्मै सर्वः समृद्धता मित्येवै-
 तुदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽएताः* । पुञ्चाशिषः करोति तिस्र ऽडुडायां
 ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री व्यौर्यं
 मेवैतुदाशिषोऽभिसुम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तः ह कुर्याद्
 यदुतो भूयसीः कुर्याद् यद्द्वै यन्नस्यातिरिक्तं द्विषुन्तः
 हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते तस्मान्नातो भूयसीः
 कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कुनीयसीः सप्त† । तुदस्मै देवा रासन्ता
 मिति तुदस्मै देवा ऽअनुमन्यन्ता मित्येवैतुदाह तुदमि-
 र्हेवो देवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेः पुरि मानुषा ऽडुति
 तुदमिर्हेवोदेवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेरुध्यस्मा ऽएतुद्वन-
 वामहा ऽडुत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

इष्टुञ्च व्वित्तञ्चेति । ऐषिषुरिव वा ऽएतद्यज्ञं तु
 मविदंस्तस्मादाहेष्टुञ्च व्वित्तञ्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी

* 'ऽएताः'—इति च ।

† 'सप्त'—इति च ।

ऽश्रुहसस्पाता मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽश्नात्तेर्गो-
पायता मित्येवैतुदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽआहुः । उभे च मेति तथा होताशिष
ऽआत्मानं नान्तरेतीति तदु तथा नु ब्रूयाद् यज-
मानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किन्तु तच्चऽत्विजां यां वै काञ्च
यज्ञ ऽचत्विज ऽआशिष माशासते युजमानस्यैव सा
नु ह सु ऽएतां कचुनाशिषं प्रतिष्ठापयति यु ऽआहोभे
च मेति तस्मादु ब्रूयादुभे चैन मित्येव ॥ २१ ॥

इह गतिर्वामस्येति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवा-
स्मिन्नेतुहधाति तस्मादाहेह गतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥

इदं च नुमो देवेभ्य ऽइति । तद्यज्ञस्यैवैतत् सऽस्थां
गत्वा नुमो देवेभ्यः करोति तस्मादाहेदुञ्च नुमो
देवेभ्य ऽइति* ॥ २३ ॥

अथ शंयोर्राह† । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य
सऽस्थां विदाञ्चकार सु देवलोक मुपीयाय तत्तदन्तु-
र्हित मिव मनुष्येभ्य ऽआस ॥ २४ ॥

तद्वा ऽकृषीणा मनुश्रुत मास । शंयुर्ह वै बार्ह-
स्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सऽस्थां विदाञ्चकार सु देवलोक
मुपीयायेति ते ता मेव यज्ञस्य सऽस्था मुपायन्

* 'ऽइति'-इति च ।

† 'शंयोर्राह'-इति च ।

‡ 'शंयुर्ह'-इति च । च-पुस्तके त्वेव मेवोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेद्युच्छंयोरुद्भवंस्ताम्बुवेषु एतद्यज्ञस्य
सःस्था मुपैति याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेद् युच्छंयोरह
तस्माद्द्वै शंयोरह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तुच्छंयोरारुणीमह ऽइति तां
यज्ञस्य सःस्था मारुणीमहे याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेदि-
त्येवैतदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय ऽइति । गातुः ह्येषु
यज्ञायेच्छ्रुति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सःस्थां देवी
स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य ऽइति स्वस्ति नो
देवतास्तु स्वस्ति मनुष्यत्रेत्येवैतदाहोर्द्धं जिगातु भेषज
मित्यूर्द्धं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

शुन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद ऽइति । एतावद्वा
ऽइदं सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा ऽएवैतद्य-
ज्ञस्य सःस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शुन्नो ऽअस्तु
द्विपदे शं चतुष्पद ऽइति* ॥ २८ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष इव वा ऽएतद्
भवति यदात्विज्ये प्रवृत्त ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा

* 'ऽइति'-इति म, 'ऽइति'-इति च ।

तदस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तद् सुखं
पुनर्मानुषो भवति तुस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

“स यत्राह” । आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शंयुवाक^१प्रैषश्चाधस्ता-
दुक्तः^२, तत्रसङ्गात् सूक्तवाकशंयुवाकयोर्हेत्रयोरेतद्ब्राह्मणम्^३ । तथापि
सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवचुः कालसम्बन्धागत^४ सुपादाय प्रयोजन
माह— “स यत्राहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह “इषिता दैव्या”—
इत्यादि^५, ‘अतः’, अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्ध्वं
‘होता’ ‘यदाह’ “इदं चावापृथिवी”—इत्यादि^६, ‘तत्’ ‘सूक्तवा-
न्याह’^७ । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थत्वाच्छोभनादि-
वचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकः वाचको ग्रन्थः सूक्तवाक
इत्येवं सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । “यजमानायेति सूक्त-
वाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । यदपि चात्रातीतार्थकीर्त्तनं तदपि

१— ‘शंयुवाक’—इति ठ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्रैव ।

२— ५६०८० ७पं० (‘इषिता दैव्या’), ५६३८० ६पं० (‘स्युगा दैव्या’) ।

३— ‘सूक्तवाकशंयुवाकयोरेतद्ब्राह्मणम्’—इति ठ ।

४— ‘कालसम्बन्धागत’—इति भ, ठ ।

५— का० औ० सू० इ. ई. १ द्रष्टव्यम्, ५७१ ८० टीप्पणी च ।

६— ५८०८० ३पं०, ५८७८० १२पं० (क० ४) ।

७— ‘सूक्तान्याह’—इति भ, ठ, ड ।

आग्नीःपर मेवेति दर्शयिष्यति—“तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धि माशास्ते”—
इति^१ । “तदा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यासः ॥ १ ॥

“यज्ञं वा” । ‘एषः’ ‘यः’ यजमानः ‘मा’ ‘अजौजनत’ जनित-
तान्, ‘अस्यै’ तस्यै ‘आग्निषं’ सन्नमयामीति^२ मन्यमानो ‘यज्ञः’
यजमानम् उत्तरक्रासं ‘सन्नमयति’^३, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“देवान्वा एषः” । लृक्छब्दः समुच्चये; ऋग्भिश्च यजुर्भिश्चाहुति-
भिश्चेत्यर्थः । ‘देवान्’ ‘प्रौत्वा’ तर्पयित्वा, शास्त्रपरिषदीव सन्नप्रश्ने^४(१),
सन्दत्त्वा(१), ‘तेषु’ देवेषु, तेषां मध्ये ‘अपिली’ भागी भवति ।
भागौ हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । ‘यो नः’
‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, ‘तस्यै’ ‘आग्निषं’ सन्नमयाम^५ इति मन्यमाना
‘देवाः’ ‘सन्नमयन्ति’ । तस्योद्धं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । होता वक्तु मारभत इत्यर्थः । “इदं द्यावा-
पृथिवी”—इत्यादिः सूक्तवाकः^६ । तत्रादौ तावत् हे ‘द्यावापृथिव्यौ !’
‘इदं’ तावद् युवथोः प्रसादादस्माकं कञ्चाणं जात मेव । किम् ?
‘आर्धं’ ऋद्धवन्तः^७, ‘सूक्तवाकं’ देवान् स्तुतवन्तो वय मित्यर्थः ।
‘उत’ अपि ‘नमोवाकम्’ अन्नदानवचनस्य प्राप्तवन्तः । यज्ञेन इय
मपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवथोरेव
प्रसादादिदं ‘सूक्तोच्यं’ सूक्तवचन मृद्ध्यास्मेत्याग्नीः । ‘अग्ने त्वम्’—

१— १०क० (५८१४० १६५०) । २— ‘सन्नमयामीति’—इति ठ ।

३— ‘सन्नमयति’—इति ठ । ४— ‘शास्त्रपरिषदवसम्प्रश्ने’—इति ठ ।

५— ‘सन्नमयाम’—इति ठ । ६— तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

७— ‘ऋद्धवचनजुष्ट’—इति ठ ।

इति अग्निं होतार सुपधावति । हे भगवन्! 'अग्ने!' 'त्वम्' एव सूक्तानां वक्ता 'अग्निः'; नाहं मानुष इति विदित्वा^१ मा मधिष्ठातु मर्हसीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्योः', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्त मनक्त^२ मपि कुर्यात्; न जनसंसदीत्यभिप्रायः ।

“ओमन्वतौ”—इत्याग्नीर्यजमानं प्रत्यचीकृत्य । “तथोराविदि,
“अग्निरिदं मित्यादि^३ मिथो हेतुवचनम्,— यस्माद्द्यावापृथिव्योरनु-
मन्यमानयोरग्न्यादयो हवींश्च्यजुषन्त, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्व-
दादिगुणौ स्ता मिति सम्बन्धः । “अस्या मृधेदिति । परोचीकृत्य
यजमानं तस्मा आशिष आशास्ते । “उत्तरां देवयज्या मित्यादि ।
“यदनेन हविषेत्याशिष एव समाप्ते “इदञ्च नमो देवेभ्य इति
याचितेभ्यो निष्कवः । एत मेवार्थं 'भद्रं ह्यभूत्'—इत्यादि^४ विवृण्वन्
दर्शयति । 'अरात्स यज्ञम्'—इति तत् “आर्धं सूक्तवाक मित्यस्य
पर्यायवचनम्; 'अरात्स'—इत्यस्यापि 'अविदाम'—इत्येतत्पर्याय-
वचनम्; संभाधितवन्तो लभ्यवन्तो यज्ञं, वय मित्यर्थः । “उपश्रुतौ” ।
उपशृणोतीत्युपश्रुतिः, ततः सप्तमीद्विवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्,
ततश्चान्दसः पूर्वसवर्षः 'उपश्रुतौ'—इति; 'उपशृण्वत्योरिति तद्
दर्शयति । “दिवस्पृथिव्योः”— इत्यस्य शब्दसमाधिः 'द्यावापृथिव्यो-
रिति । “ओमन्वतौ” अत्रति तर्पयति इति 'ओमन्'^५ अस्मन्,
तद्वतौ, ओमन्वत्यौ 'अस्मवत्यौ'—इति समाधिः ॥ ४ ॥

१— 'वेदित्वा'—इति भ. ट । २— 'मनक्तु'—इति ठ ।

३— मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः (तै० ब्रा० ३. ५. १०.) ।

४— ५८० पृ० ४ पं० (“भद्रं मभूत्”—इति मन्त्रस्य) ।

५— 'ओमा'—इति ठ । निरु० ६. १. ५ द्रष्टव्यम् ।

“शङ्खवी” । शङ्ख ते गावौ च शङ्खव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्षः । “जीवदानु” जीवनस्य दात्र्यौ^१ । अचसनशीले “अचसू” ; अचसू च ते देवते उपासीनो न चस्यतीति देवर्धमं यजमाने दर्शयति— “माह कस्मान्न प्रचासीरिति । “अप्रवेदे” प्रवेदनं प्रलाभः, नास्ति प्रवेदनं मेतयोः^२ ‘अप्रवेदे’ दुर्लभे; तादृशौ चोपासीनस्य । ‘पुष्टम्’ पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ‘मो त इदं पुष्टं’ ‘कश्चन’ कश्चिदपि ‘प्रविदत’ मा लभत इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

“उरुगव्यूती” । गावः अवन्ति त्वयन्त्यस्या मिति ‘गव्यूतिः’ गोप्रचारः; सा च क्षेमउर्वी भवति । व्याघ्रादिभये चषन्ति, न दूरं घामाङ्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति । तेन गवां क्षेमहेतुं घावापृथिव्यौ स्ता मित्यर्थः । “अभयं कृताविति । सामान्येनाभयङ्करे स्याता मिति । ‘वृष्टिघावा’ वृष्टेर्दात्र्यौ । ददातेर्वन्निप्^३, यकारश्चागमः “आतो युक्”—इति^४; वृष्टिदाताराविति प्राप्ते । “रीत्यापा” । ‘रीतिस्तृप्तिस्त्वा मापत इति ‘रीत्यापा’; सुष्ठु वर्षवत्यावित्यर्थः ॥ ६ ॥

“शम्भुवौ” । दुःखोपशमनं ‘शम्’ भावयत इति ‘शम्भुवौ’ स्याता

१— ‘जीवदानु-जीरदानु-शब्दावभिन्नार्थौ संहिताभेदात् भिन्नरूपौ श्रूयेते । एतत्पदसिद्धयर्थं मेव वार्त्तिककृता “रक्ति ज्यः सम्प्रसारणम्”—इति पठितम् (पा० १. १. ४.) । तत्र “रक्ति जीवेरपि सिद्धं भवतीति च भाष्येष्टिः । ‘जीरदानु’—इति तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

२— ‘नास्ति प्रवेदनं प्रलाभ एतयोः’—इत्येव ढ ।

३— पा० सू० ३. २. ७४ ।

४— पा० सू० ७. ३. ३३ ।

मिति सर्वेण प्रार्थ्यते । 'मयः' सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयतः 'मयोभुवौ' । 'ऊर्जस्वती' 'ऊर्जं बलप्राणयोः' । ऊर्जयतीति 'ऊर्ग्' रसः, सोऽनयोरस्त्रीत्यूर्जस्वत्यौ । ऊर्जः मत्पि असुगागमः मकारस्य बलम्^१ । 'एतदाह'— "रभवत्यौ ते स्ता मित्याहेति । 'पयः' आप्यापनं स्यावरजङ्गमानां नोपघातकम्, तद्वत्यौ; तदाह— "उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

"सूपचरणा" । अक्ष्णोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः; सा ह्यविबद्धा अक्ष्णोपैवोपचर्यते । एवं 'स्रधिचरणा' पृथिवी; तस्यां हि दृढाया मक्ष्णोपेण चरन्ति । "हृन्दिषि गत्यर्थेभ्यः"—इति^४ खलर्थे युच् प्रत्ययः । एतदाह— "सूपचरणा ह तेऽसावस्त्रित्यादिना । आवेदनम् 'आवित्' । आवेदनेनात्र यज्ञविषया मतिर्लक्ष्यते । यश्च जानतः शक्तस्य यत् क्रियते, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

"अग्निरिदं हविः" । "तदाग्नेय मिति समस्तार्थवचनम् । यदेतदग्निना हविषः सेचन मतीतं कीर्त्यत एवं तावत् आग्नेयाव्य-भागं याग इत्याह । अथवा^५ आव्यञ्चाभौ भागश्चेत्याव्यभागः; आव्य मेव होतव्य मिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडाग्नेन वैखल्यं भवति; इतरथा तच्च पुरोडाग्नेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'— इत्यादींस्तु शब्दानयो^६ व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

१— तै० सं० २. ६. ६ इत्यथम् । २— धा० पा० सु० प० १५ ।

३— पा० सू० ८. २. ६ । 'वकारस्य च भत्वम्'—इति ठ ।

४— पा० सू० ३. ३. १२६ ।

५— नास्त्वैतत् परं ठ-प्लुक्के ।

६— १० क० इत्यथम् (५८१, ५६१ प०) ।

“अथ यथादेवतम्” । या या देवता यद्यथा, तां ता माहेति वर्त्मने । “प्रयाजानुयाजा वै देवा आच्यपाः”—इति । प्रयाजानुयाजा देवता देवाना माच्यपा इत्यर्थः । ‘अग्निः’ ‘होत्रेण’ । “इत्यभूतक्षत्रेण त्तौया” । ‘होत्रेण’ देवताज्ञानेन कर्मणा युक्तः ‘अग्निः’ ‘हविः अजुषत’ स्त्रिष्टकदित्यर्थः । एवं “या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्थायं स्फुटीकरोति । ततश्चेष्टदेवतावाचिना मेव देवतापदाना मस्मिन् प्रदेशे मन्मत्वावगते विज्ञतावूहविधौ सेव्यतः प्रकृतौ च पौर्षः मास्यमावास्यादेवतापदानां व्यवस्था भविष्यति । “समृद्धि माशास्त्रे”— इत्येतदनुपपन्नम् ; भूतानुवादस्वरूपत्वात् । “अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचनं “यद्धि देवा हविर्जुषन्ते, तेन हि महश्जयतीति, तदप्याग्नीस्त्रं न साधयति ; किन्तर्हि “ओमन्वतीति ; “अस्मिन् यज्ञे यजमानो यावापृथिवी सा मिति” ; अथाग्निषो हेतुत्वेनोच्यते । “अग्निरजुषतेति । ततश्च यस्माद्वावापृथिव्योराविदि अग्निरजुषत, तस्माद्वावापृथिव्यौ ओमन्वती सा मित्याग्नीःपर मेवातीतजोषण-कीर्त्तन मित्युपपन्नं यज्ञसमृद्ध्याग्नीर्वचनम् । “यद्वै देवा हविर्जोषयन्ते”—इति । खैरनुचरैः सेव्यन्ते ; तेषां हि बहूनां तत्रये यत् लोकमपि यजमानेन दत्तम्, तद् बहु कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

“महो ज्वायोऽकृतेति” । पूर्वं मेकवचनान्तं व्याख्याय, इदं बहुवचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानञ्चाज्ञापितज्ञापनार्थम् । “यज्ञो वै देवानां महः” । महनं, महः ; पूजा, विभूतिः । सा च यज्ञं देवा इद्धतरं प्रशस्ततरं वा प्रागवस्थानं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

“अस्या मृधेत्” । “तदेनं प्रत्यक्ष मिति । अतथा आग्निषा विशेषेण ‘आशास्ते’ ‘अयं यजमानः’ इति, स “अधेत्” ‘राधोत्’ । ‘देवक्रमायां’ देवप्रापणशीलायाम्, यच्च इडायाम् “उपहृतोऽयं यजमान इति । आग्नीःशब्दाभावास्त्रामाभावाच्च परोक्षम् ‘आग्निषा सम्पादयति’ ॥ १२ ॥

“दीर्घायुल माशास्ते” । ‘अमुत्र’ इडायाम् । ‘उत्तरा देवयज्या’ ‘उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्याया मिति, ‘तदिह’ ‘प्रत्यक्षं’ अतैतं ‘दीर्घायुलम्’ आशास्त इति दीर्घजीविल सुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“सुप्रजास्त माशास्ते” । ‘प्रशासनं’ प्रशास्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थमाना इति प्रशासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्वं ‘कुर्यात्’ इत्यर्थः । “उत्तरां देवयज्याम्”—इत्येवं देवार्थाग्नीःपूर्वकान् स्वार्थानाक्षीरन् यजमानाः । यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादित्रय मन्तर्गतम्, तथोक्त मेव^१ ॥ १४ ॥

“भूयो हविष्करण माशास्ते” । “तदेव तदिति । यदेवैतत् पूर्वं जीवनादित्रयं देवपुरःसरम् “उत्तरां देवयज्या मित्युक्तम्”, तदेतद् ‘भूयोहविष्करण मिति । किमर्थं तर्हि ? तदेवोच्यते— “तदेव तदिति ; अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्यागमाच्च

१— ८. १. २६ क० द्रष्टव्यम् (५३१८० १पं०) ।

२— ८. १. ३० क० द्रष्टव्यम् (५३१८० ६पं०) ।

३— ८. १. ३१-३३ क० द्रष्टव्यम् (५३१८० ८-१६पं०) ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. १० (पुरस्ताच्च ५८८ ८. ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

मन्यद् 'भूयः' वञ्ज 'हविष्करणम्' ; प्रयोगवाङ्मत्यात्मक मनस्यहविष्कत्वञ्चेत्यपीनरुक्तम् । सजाताः भ्रातरः, आत्मिकास्तु प्राणास्तेषाञ्च तस्य सम्भक्तिसौरवियोगः 'सजातवनस्था' । 'वनस्' शब्दः कणादिषु द्रष्टव्यः । "कणादिभ्यो यक्", वननं वनस्था ॥ १५ ॥

"दिव्यं धाम" । दिवि भवं 'दिव्यम्' । "देवल्लोके मेऽपीति । 'द्यो यजते', स एवमर्थ इह तावन्नामास्त्येव, येन कार्यं देवल्लोकेऽपि मे कथं नाम स्यादिति । तत्र स्थान मात्मान आशास्त इत्यभिप्रायः । 'अग्नात्' "अग्नी व्याप्नोति" प्राप्नोतु । 'अध्यात्' समृद्धताम् ॥ १६ ॥

"ता वा ऽएताः" । 'पञ्चाग्निषः' उत्तरदेवयज्या, भूयोहविष्करणम्, सजातवनस्था, दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीहितम् ; 'एताः पञ्च' । 'तिस्र इडायां' देवयज्या, हविष्करणं "देवा म इदं हविर्जुषता मिति" । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री श्येनो हि भूत्वा दिवः सोम माहरत् ॥ १७ ॥

"नातो भूयसीः" । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

"अपौदै कनीयसीः" । कनीयस्त्वे कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम्—
"न्यूनाद्वा ऽरमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छुःश्रेयस सुत्तरावत्"—इति^१ ।

१—"सजाताः प्राणानेव नान्तरेति"—इति तै० सं० २. ६. ६ ।

२—पा० ३. १. २७ सू० । ३—धा० पा० स्वा० प० १७ ।

४—प. १. ३०-३७ क० (५३१, ५३२ प०) द्रष्टव्याः ।

५—प. १. ३७ (५३३ प०) द्रष्टव्यम् । ६—"भूयस्त्वे"—इति भृ ।

७—उत्तरस्मिन् काण्डे १ प्र० १ ब्रा०. १३ क० द्रष्टव्या ।

‘रासन्ताम्’ “राष्ट्र दाने”^१ ददतु ; कर्मभिर्व्यञ्ज्यमाना देवा अनुमन्यन्ता मिति भावः । ‘तत्’ ‘अग्निः’ होता ‘देवः’ ‘देवेभ्यः’ ‘वनुताम्’ “वनु याचने”^२ याचताम् । ‘वयं’ च मानुषा होतारः । आत्मनि बद्धवचनम्^३ । ‘अग्नेः’ ‘अधि’-शब्दोऽत्राग्नेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्व-द्योतनार्थः । अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः^४ ॥ १९ ॥

“इष्टञ्च वित्तञ्च” । ‘उभे च द्यावापृथिवी’ ‘एनम्’ यजमानयज्ञं ‘गोपायताम्’ इति सम्बन्धः । ‘इष्टं’ कर्म, यज्ञः ; सर्वकालं मनोरथै-र्वाञ्छित मित्यर्थः । ‘वित्तं’ तदेव लब्धम् । देवेषु ‘ऐषिषुः’ प्रार्थि-तवन्तः, ऋत्विग्यजमानाः । ‘यज्ञम् त मविदन्’ “विदुः लाभे”^५ लब्धवन्तः ॥ २० ॥

“तदु हैक ऽआहुः” । ‘उभे च मा’ मां द्यावापृथिवी इत्येवं होता ब्रूयात् । “एके आहुः”—“यजमानस्य वै यज्ञ आशीः, किन्तु तत्रर्त्विजाम्”—इति ; न काश्चिदप्याग्निष ऋत्विजा मित्यर्थः । कथम् ? ‘यां काञ्च’ सर्वा मित्यर्थः ; ‘आग्निष माशासते’, ‘यज-मानस्यैव सा’ भवति ; न त्वृत्विजाम् । ततश्च य एव सार्थी भवति, ‘न’ ‘सः’ ‘क्वचन’ क्वचिदपि ‘एता माग्निषं प्रतिष्ठापयति’ । कथम् ? यत्र तथा प्रतिष्ठातथो यजमानः, तत्र शंसन्नाह । यश्चाहात्मनि, तत्र स न प्रतिष्ठितौति । “तस्मादु ब्रूयात् उभे चैन मित्येव”—इति । उभे च मेतीत्येतच्छब्दस्यार्थः ॥ २१ ॥

१—घा० पा० आ० आ० ई२ई । २—घा० पा० त० आ० ७ ।

३—“नैकवचनं युञ्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे”—इति ।

४—पा० २. ३. २८ सू० भा० द्रष्टव्यम् । ५—तु० उ० १५२ घा० ।

“इह गतिः” । ‘इह’ यजमाने ‘गतिः’ प्रतिष्ठा ‘वामस्य’ वननीयस्य^१ ‘साधु’, अस्तीति शेषः । “तद्यदेव यज्ञस्य साध्विति । असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तत् यजमाने माभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

“इदञ्च नमः” । इदं मिति नमस्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह ‘नमस्कारोति’-इति । होता ‘देवेभ्यः’ वैगुण्याशङ्कानिऋवाय, यज्ञ-कृतकदर्शननिऋवाय वा, वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“अथ शंयोः” । शंयुर्नाम^२ वृहस्पतेः पुत्रः^३ । स यावदत्र लोके^४ आस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संस्था न भवति, यादृशी ‘स विदाञ्चकार’ ; द्युलोकगते तु शंयौ तत्समानवीर्या कनीयसी संस्था सम्भवतीत्येत-दितिहासेनाह— “शंयोर्वाक मिति । विशेषत आह होता अध्वर्युणा प्रेषितः सन् ‘अञ्जसा’ च्छु, सम्यगित्यर्थः । ‘सः’ च कश्चित्काले ‘देवलोकम्’ ‘अपीयाय’ अपिगतः । ‘तत्’ तदा ‘तद्’ विज्ञानं भवितव्यतावशादेव ‘अन्तर्हितं’ विच्छिन्नं ‘मनुष्येभ्यः’ बभूव ॥ २४ ॥

“तद्वा ऽऋषीणाम्” । कथं तस्याः संस्थायाः प्रतिसन्धेयम्, तदृषिभिः तत्काले श्रुतावानीय तस्याश्च कालं विदित्वा ता मधः^५ अवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यताये आह— “ते ता मेवेति । यच्छंयोर्वाक मब्रुवन् ॥ २५ ॥

१—निरु० ४. ४. ५ द्रष्टव्यम् ।

२—‘शम्युर्नाम’-इति ठ ।

३—इत आरभ्य शंयुवाकमन्त्रव्याख्यानम् । तत्याठस्तु तै० ब्रा० ३. ५.

४—अनुवाकः समग्रः । तद्वाख्यानन्तु तै० सं० २. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

५—‘यावदेवल्लोके’-इति ठ ।

४—‘ता मेव’-इति ठ ।

“स प्रतिपद्यते” । यत् ‘ग्रंयोः’ सम्बन्धि संस्थानं ग्रंधुना दृष्टम्,
‘तत्’ ‘आवृणीमहे’ प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

“गातुं यज्ञाय” । कौटुम् ? ‘गातुं’ गमनं ‘यज्ञाय’ द्युलोक-
गमनम्, ‘यज्ञपतये’ अपि च, यज्ञे यजमाने च ‘दैवौ’ देवेषु भवा
‘स्वस्तिः’ अविनाशः ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ ; ‘स्वस्तिः’ च ‘मानुषेभ्यः’
मानुषेषु च ‘नः’ अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिनं व्यप-
दिशति । ‘ऊङ्ङे’ देवलोकं ‘जिगातु’ जयतु, ‘भेषजं’ संसार-
व्याधिविनाशनं यज्ञाख्यं कर्म । यज्ञेन हि योजितः स यजमानेन
जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

“शन्नो ऽअस्तु” । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि
गमनं माभूदिति ‘शं’ सुख माशास्ते । एव मेव मन्त्रार्थं ब्राह्मणं
व्याचष्टे, तत्प्रसन्न मेव ॥ २८ ॥

“अथानया” । ‘अनया’ दक्षिणस्य पाणिः कनिष्ठिकया ‘इति’
एव मित्यभिनयेन (‘आवृणीमहे’-इत्यादौ ऋत्विक्के यतः प्रवृत्तो
व्यावृत्तः^१) पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति । “इयं वै पृथिवीति वाक्य-
शेषादन्यत्त्वनयेत्येवमन्तं मन्त्रं मन्यन्ते ;— अनयेत्येतेन मन्त्रेणोप-
सृशति, किम् ? वाक्यशेषात् पृथिवी मिति । तेषा मेव^२ कनिष्ठि-
कया पृथिवी सुपसृशतीति काण्वश्रुत्यपरोधः । कः पुनरुपसृशति ?
“यदतो होतास्वाह”-इति^३ उत्तरत्र होताशब्दश्रवणादध्वर्युरुप-
सृशति । “अमानुष इव वा ऽएतत्”-इति “अग्निर्देवो दैव्यो

१—नास्त्वेष ग्रंथो ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२—‘अथ’—इति ठ ।

३—पुरस्तात् (६. १. १.—५७६ पृ०) ब्रह्मणम् ।

होता^१—इति त्रियमाणोऽग्निभावं^२ चित्तेनोपगतः स पृथिवीस्यग्ने-
नाभिनयेन मानुषायतनं^३ पृथिवीं मुपगतोऽस्तीति दर्शयति ।
पृथिव्युपगमेनापि तत्स्यमानुषभावोपगममुपलक्ष्य । योनिविमोचने
वक्ष्यत्येतद्—“यद्धि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्दहते”—इति^४ ;
तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं^५ विमोक्तव्यम् ॥

एवं प्रासङ्गिकं होतब्राह्मणं समाप्तम्^६ ॥ २६ ॥ [६. १.]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य शाशितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येच्छातपथी श्रुतिम्^७ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—५. १. ५ क० (३२७ पृ० १६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२—‘ऽग्निभवं’—इति भ०, ठ । ३—‘मानुषयजनं’—इति ठ ।

४—उपरिष्ठात् (६. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५—‘सर्वयज्ञैर्युक्तम्’—इति भ०, ठ ।

६—“स आश्राव्याह” —इत्यादिः पुरस्तादुक्तः (५६० पृ० ७ पं०) समा-
लोच्यः । तथा “अध्वर्युर्गवाहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाक्कायेति सूक्तवाक् होता प्रतिपद्यते”—
इत्युपरिष्ठाच्च पुनर्वक्ष्यति (२. ५. २. ४२.) ।

७—५५७ पृ० २-३-टीप्यन्थोरिहृत्यपाठभेदा द्रष्टव्याः ।

ते वै पुत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति । जुह्वं
च सुवं चाध्वर्युरादत्ते व्वेदः होताज्यविल्लापनी
मग्नीत्* ॥ १ ॥

तद्भ्रुकेषा मध्वर्युः† । पूर्वेणाहवनीयं पर्येति तदु तथा
न कुर्याद्बहिर्द्वा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

जघनेनो हैव पुत्नीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यात् पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पुत्नी
यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्बहिर्द्वा हैव
यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात्‡ ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पुत्नीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यादन्तरियाद् यज्ञात् पुत्नीं यत्तेनेयात् तस्माद्
पूर्वेणैव गार्हपत्य मन्तरेणाहवनीयञ्चैति तथा ह न
बहिर्द्वा यज्ञाद्भवति यथो ऽएवादुः प्रचुरन्तरेण
सञ्चरति सु ऽउ ऽएवास्येषु सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुत्नीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्द्वै प्रजाः प्रजायन्ते
यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते मिथुनात्
प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना एतदन्ततो
यज्ञस्य मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्

* 'मग्नीत्'-इति च ।

† 'मध्वर्युः'-इति च ।

‡ 'नेयात्'-इति च ।

प्रजुननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुस्मात्
पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चुतस्रो देवता यजति । चुतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै
मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुनु सेवैतत् प्रजुननं
क्रियते तुस्माच्चुतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽआज्यः
रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तुस्माद्आज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपांशु चरन्ति । तिरु ऽइव वै मिथुनेन चर्यते
तिरु ऽइवैतद्यदुपांशु तुस्मादुपांशु चरन्ति ॥ ८ ॥

अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽएवैतत्
सिञ्चति तुस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तः रेतो
व्विकरोति तुस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

अथ देवानां पुत्नीर्यजति । पुत्नीषु वै योनौ रेतः
प्रतिष्ठितं तत्ततः प्रजायते तत्पुत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः
सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्ततः प्रजायते तुस्माद् देवानां
पुत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स यच्च देवानां पुत्नीर्यजति । तत्पुरस्तात्तिरुः करोत्युप
ह वै तावद्देवता ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं
नु नो जुह्वत्विति ताभ्य एवैतत्तिरुः करोति तुस्मादिमा

मानुष्य स्त्रियस्तिरु इवैव पुंसो जिघत्सन्ति या इव ता
इवेति ह स्माह यान्नवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथामिं गृहपतिं यजति । अयं वा अग्निर्लोक इमं
मेवैतुल्लोक मिमाः प्रजा अभिप्रजनयति तां इमं
लोक मिमाः प्रजा अभिप्रजायन्ते तस्मादमिं गृहपतिं
यजति ॥ १३ ॥

तद्विद्वान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न
प्रस्तरो युत्र वा अद्ः प्रस्तरेण यजमानः स्वगाकरोति
पतिं वा अनु जाया तदेवास्यापि पुत्री स्वगाकृता
भवतीयसि तु ह कुर्याद्यत्रप्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् तस्मा-
द्विद्वान्त मेव स्यादुतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद् । युथैवादुः प्रस्तरेण
यजमानः स्वगाकरोत्येव मेवैतत् पुत्रीः स्वगा-
करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद्* । वेदस्यैकं तृण माच्छि-
द्याग्रं जुह्वा मनक्ति मध्यः सुवे बुध्नः स्थाल्याम् ॥ १६ ॥

अथाम्रीदाहानुप्रहरेति । तूष्णीं मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या
अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्यात्मानं मुपस्पृशति तेनो
अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ १७ ॥

* 'कुर्याद्'-इति च ।

† 'स्थाल्याम्'-इति च ।

अथाह संवदस्वेति* । अगानम्रीद्गञ्छ्रावय श्रीषट्
स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीति† ॥ १८ ॥

अथ जुहुञ्च सुवुञ्च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं
करोति यदनत्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तुस्मा-
ज्जुहुञ्च सुवुञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ १९ ॥

स वा ऽश्मये सम्प्रगृह्णाति । अग्नेऽदभ्यायोऽशीतमे-
त्यमृतो ह्यग्निस्तस्मादाहादभ्यायवित्यशीतंभित्युशिष्टो
ह्यग्निस्तस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरन्न्या ऽइति सर्वाभ्यो
मार्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहाविषुं नः‡ पितुं क्विष्वत्यन्नं
वै पितरुनमीवं न ऽइदु मकिष्विष मुन्नं कुर्वित्येवैतदाह
सुषुदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा-
वुषट्कतः हुतु मेव मस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

अथ व्वेदं पुली व्विस्रःसयति । योषा वै व्वेदिर्व्वृषा
व्वेदो मिथुनाय वै व्वेदुः क्रियतेऽथ यदेनेन यज्ञ उपा-
सुभते मिथुनु मेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

* 'संवदस्वेति'-इति च ।

† 'शंयोर्ब्रूहीति'-इति च ।

‡ 'यवित्यशीत'-इति च ।

§ '0विषुसः'-इति क ।

॥ इतोऽनन्तर मिह 'अतं ८००'-इति पाठः क-पुस्तके ।

अथ यत्पुत्री विस्रंसयति । योषा वै पुत्री वृषा
 व्वेदो मियुन मेवैतत्प्रजननं क्रियते । तस्माद् वेदं पुत्री
 विस्रंसयति ॥ २२ ॥

सा विस्रंसयति । व्वेदोऽसि येन त्वं देव व्वेद
 देवेभ्यो व्वेदोऽभवंस्तेन मुह्यं व्वेदो भूया इति यदि
 यजुषा षिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

त मा वेदेः सुस्तृणाति । योषा वै व्वेदिर्वृषा व्वेदुः
 पश्चाद् वै परीत्य व्वृषा योषा मुधिद्रवति पश्चादेवैना
 मेतुत् परीत्य वृष्णा व्वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः
 सुस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राञ्चे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता
 ऽइत्यथ यद्ब्रुत्वा समिष्टयजुः पुत्रीः संयाजयेत् प्रत्यङ्मु
 ह्वैवास्यैषु यज्ञः सन्तिष्ठेत तस्माद्वा ऽएतर्हि समिष्टयजु-
 र्जुहोति प्राञ्चे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति ॥ २५ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन
 देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायते सुर्वा वै तत्ताः
 समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सुर्वासु समिष्टास्वथैतज्जु-
 ह्वोति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन
 देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायत ऽउप ह वै ता

ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु नो जुह्वत्विति
ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यच्च यत्रासां चुरणं तदनु
यज्ञं वा ऽएतदजीजनत युदेन मुतत तं जनयित्वा
युचास्यं प्रतिष्ठा तन्मृतिष्ठापयति तुस्मात्समिष्टयजु-
र्जुहोति ॥ २७ ॥

सु जुहोति । देवा गातुविद ऽइति गातुविदो हि
देवा गातुं विश्वेति यज्ञं विश्वेत्येवैतदाह गातु मितेति
तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मुनसस्पत ऽइमं देवयज्ञुः
स्वाहा व्याते धा ऽइत्ययं वै यज्ञो योऽयं पुवते तुदिमं
यज्ञुः सम्भृत्यै तुस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः
सुन्दधाति तुस्मादाह स्वाहा वाते धा ऽइति ॥ २८ ॥

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हि-
रस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिन्-
ल्लोक* ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तुस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्होवान्तो
यज्ञस्य युञ्जूर्ह्वुः समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तुद्यदा हि
समिष्टयजुर्जुहोत्युयैताभ्यो जुहोति तुस्मादिमा ऽअति-
रिक्ता ऽअसन्मिता ओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

सु जुहोति । सुम्बर्हिरङ्गाः इविषा घृतेन सु

* 'ऽअस्मिन्ल्लोक'-इति क ।

मादित्यैर्घसुभिः सुम्भरुद्भिः स मिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्गं
दिव्यं नुभो गच्छतु यत् स्वाहेति* ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युक्ते
वा ऽएतद्यज्ञं युदेनं तनुते स यन्न निनयेत्पुराङ्गु हावि-
मुक्त ऽएव यज्ञो युजमानं प्रक्षिणीयात् तथो ह्य यज्ञो
युजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः
परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कृत्वा द्विमुञ्चति सु त्वा द्विमुञ्चति
कुस्मै त्वा द्विमुञ्चति तुस्मै त्वा द्विमुञ्चति पोषायति
तत्पुष्टि मुत्तमां युजमानाय निराह स येनैव प्रणयति
तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन त्विमुञ्चन्ति
योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्त्रेण द्विमुञ्चन्त्यथ फली-
करणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिन मुपास्यति रुक्षसां
भागोऽसौति ॥ ३३ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सुरेऽस्माक मयुम्भ-
विष्यत्यस्माक मयुम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

ततो देवाः† । सर्वं यज्ञः संवृज्याथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य
भागधेय मासीत्तेनैवान्धिरभजन्नस्त्रा पशोः फलीकरणै-

* 'स्वाहेति'-इति च ।

† 'देवाः'-इति च ।

ईविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येष वैसुनिर्भक्तो युं भागिनं
निर्भुञ्जन्त्यथ यु मभागं निर्भुञ्जन्त्येव स तावच्छसत
ऽउत हि वृशे लब्ध्वाह किं मा वभक्ष्येति स यु मेवैभ्यो
देवा भाग मुकल्पयंस्तु मेवैभ्य ऽएषु एतद्भागं करोत्यथ
युद्धोऽधः कृष्णाजिनु मुपास्यत्यनग्नावेवैभ्य ऽएतदन्धे
तुमसि प्रवेशयति तथो ऽएवास्तक् पशो रुक्षसां भागो-
ऽसूत्यनग्नावन्धे तुमसि प्रवेशयति तस्मात् पशोस्तेदनीं
नु कुर्वन्ति रुक्षसाः हि सु भागः* ॥ ३५ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

“ते वै पत्नीः” । पत्नीसंयाजब्राह्मण मेतत्^१ । ‘ते’ वक्ष्यमाणाः
अथर्व्यादयः ‘पत्नीः’ देवानां ‘संयाजयिष्यन्तः’ देवैः सह सङ्गता
याजयिष्यन्तः । यजमानः संयजते, न यजमानेन समिष्यमानास्ते
ऋत्विजः संयाजयन्ति । संयाजनार्थं ‘प्रति’ यस्मादेव गार्हपत्यदेशाद्
गताः, त मेव ‘परियन्ति’ गमनप्रतिलोम आहवनीयात् परास्त
मभिमुख मायन्ति^२ । आगच्छन्तश्चेदं कुर्वन्ति—“जुहं च स्रुवं
चाध्वर्युरादत्ते”—इत्यादि ॥ १ ॥

* ‘भागः’—इति च ।

१—“पत्नीसंयाजिभ्यो गार्हपत्यं गच्छति”—इत्यादीनि सूत्राण्यालोच्यानि
(का० श्रौ० सू० ३. ७. १-१६.) ।

२—‘आहवनीयान्तपरस्मानभिमुख मानयन्ति’—इति ठ ।

“तद्धैवेषाम्” । ‘बहिर्द्धा’ बहिरेव बहिर्द्धा, ‘यज्ञात्स्यात्’ साधनं शरीरो यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततश्चाध्वर्युणा यज्ञाङ्गेन यज्ञशरीरं भोक्तव्य मित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“जघनेनो” । गार्हपत्य मुत्तरेणातीत्य पत्नी चापरेण । “पत्नी-दक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे” शाखिन आङ्गः । भसदुत्सर्गाद्यतनम्^१; ‘भसत्तः’ यथा भसदि गिरः संयोजयेत्; तस्यायुक्त मित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“मन्तरेणो” । ‘गार्हपत्य मन्तरेण’ अतीत्य^२ गार्हपत्यस्य पत्न्या-स्यान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

“अथ पत्नीः” । “यज्ञाद् प्रजाः”—इत्यस्मिन् काले पत्नीषु संयाज्यमानासु ‘यज्ञस्य’ जघनाद्धै मियुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह । प्रजापतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि न च सर्वात्मना । किं तर्हि ? यदाधियज्ञिकं मियुनं तेनाग्नेन प्रजासर्गस्य साक्षात्कारणं भवति । तदाह—“यज्ञात् प्रजायमाना मियुनात् प्रजायन्ते न स्वतः, एवं च तदपि मियुनं यद्यज्ञस्यान्ते वर्त्तते, तस्मात् ‘प्रजाः प्रजायन्ते’ । स हि यज्ञपुरुषस्य जघनाद्धैभागित्यभिप्रायः । ततश्च यदेताः पत्नीः सह देवैर्यजति, ‘तदेनाः’ प्रजाः ‘एतदन्ततो यज्ञस्य ‘मियुनात् प्रजननात् प्रजनयति’ यस्माच्चैव मधि-यज्ञं क्रियते, ‘तस्माद्’ यज्ञानुकारिणो ‘मियुनाद्’ एव षिङ्ग-

१—‘पत्न्या’—इति ठ ।

२—‘यजेदित्यपरे’—इति ठ ।

३—‘भसदुत्सर्ग’—इति ठ ।

४—‘मुत्तरेणातीत्य’—इति छ, झ ।

दद्यात् 'प्रजननादन्ततः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य
'इमाः' 'प्रजायन्ते' तस्मान्निधमनम्^१ ॥ ५ ॥

“अतस्त्वो देवताः” । ‘अतस्त्वः’-इति^२ । देवानां पत्न्यो यद्यपि
बह्वः^३, तथाप्येकैव सा हविर्भाग् देवतेत्यभिप्रायः । “द्वे-द्वे हीति ।
द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्या मपरं मिथुनम्, ताभ्या मपि
मिथुनाभ्या मपरं मिथुन मित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

“ता वा आज्यहविषः” । ‘रेत आज्यम्’ सारत्वात्, कारण-
द्रव्यत्वस्त्रैहैस्त्ररेत् । त एवैतदधिथज्ञं ‘सिञ्चति’ प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

“तेनोपांशु” । उपांशुचरणशब्देन सर्वं^४ होत्राध्वर्यव मेव
आथ्यं^५ ‘तिरः’ अन्तर्हित मप्रकाशं ‘मिथुनेन’ लिङ्गद्वयेन ‘चर्धते’
श्लोके । तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् ‘उपांशु’ चाप्रकाशम् । “तस्मा-
दुपांश्चित्युपसंहारः ॥ ८ ॥

“अथ सोमं” । यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्थः सिद्धः, तथापि देवश्लोक
मपि तत्सम्पाद्य मिति ‘सोमं’ यजति^६ ॥ ९ ॥

१— ‘तस्मादित्यादिग्रन्थो ठ-एतके न वृश्यते ।

२— “अतस्त्वोऽवान्तरदिशः, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः”-इत्यादि-
ग्रन्थस्त्रैहैवोपरिष्ठात् (११. १. ६. २७.) द्रष्टव्यः ।

३— गिर० १२. ४. १०-११-१२-खखेसु व्याख्याताः ।

४— “उपांशु चरन्ति, चरणशब्दे सर्वम्”-इति का०श्रौ०सू० ३. ६. ७, ८ ।

५— ‘होत्राध्वर्यव मन्त्राथ्यम् ।’-इति ठ ।

६— “यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरधिं गृह्णति मिति”-
इति का०श्रौ०सू० ३. ७. १० ।

“अथ त्वष्टारम्” । मिथुनोपपादनाय यत्र कश्चन पुंसि यद्ये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयनीय इत्यभिप्रायः । ‘त्वष्टा’ वायुः^१ सोऽथात्म मवस्थितः सिक्रमात्र ज्ञेय ‘रेतः’ यावन्मयस्त्रीनि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य मृक्षविभागानि खण्डितानि करोति । तच्चाधियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञे ऽपि मिथुने त्वष्टा विकुर्वन् दर्शनैयः^२ । सोऽयं यच्छत इति तदेष एवैतदित्याह ॥ १० ॥

“अथ देवानाम्पत्नीः” । “पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्या एव ‘योनिः’ प्रजाधारणस्थानम्^३, तस्मिन्नेव ‘रेतः’ ‘प्रतिष्ठितम्’ । ‘ततः’ एव च ‘प्रजायते’ अपत्यरूपेण^४; पत्नीनां योनेरेव विह्वतरेतः सप्रसूतिर्भवति । ‘तत्पत्नीष्वेव’ योनिभूतासू ‘सिक्रं रेतः’ ‘प्रतिष्ठापयति’^५ । ‘ततः’ ताभ्यः देवानाम्पत्नीभ्यः ‘प्रजायते’ सर्वः; योषितो ऽनुलक्ष्येत्यभिप्रायः^६ ॥ ११ ॥

“स यत्र देवानाम्पत्नीः” । “तत्पुरस्तात्तिरः करोति” अन्तर्द्धानं माहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् ‘तिरः’ अन्तर्द्धानं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’ हेतोः ‘मानुष्यः स्त्रियः’ ‘तिर इव’ ‘पुंसः’ “अन्तर्द्धानं

१— निरु० प. २. १०, ११, १२; १०. ३. १० खण्डेषु व्याख्यातः ।

२— “त्वष्टा रूपायि स हि प्रभुः”—इत्यादिर्मन्त्रश्लोकाद्यः (ऋ० स०) ।

३— ‘योनिः’ स्थानम्—इत्येव क, भ ।

४— नास्त्येतत्पदं ठ—पुस्तकादन्यत्र ।

५— पत्नीनामित्यादिः प्रतिष्ठापयतीत्यन्तो यज्ञस्तु ठ—पुस्तकेऽपाठ्यः ।

६— “प्रजायते’ ताभ्यः सर्वा योषितोऽनुरक्ता इव संपुरुष मुपासत इति किंवदन्ती न विरुद्धा—इति ठ ।

येनादर्शनं मिच्छति”-इत्यपादानात्पञ्चमी^१-‘पुंसः’-इति । ‘पुंसः
अन्तर्हिता’, पुंसः अदृश्यमाना^२ ‘जिघत्सन्ति’ भक्षयितुं मिच्छन्ति ।
‘याः इव’-इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यग्नन्ति स्त्रियः,
‘ताः इव’ । अस्माद्यज्ञानुकारात् ‘इत्याह याज्ञवल्क्यः’ । चुद्र-
योषितस्तु पुंसः समञ्च मयन्तेऽग्नन्ति^३, तथैवातो ऽनुकारादित्यभि-
प्रायः ॥ १२ ॥

“अग्निं गृहपतिं” । ‘अयं लोकोऽग्निः’ गृहपतिः । गार्हपत्यो
हि गृहपतिः; “अयं मग्निर्गार्हपत्यः”-इतिवचनात्; गार्हपत्यश्चायं
लोकः । ततश्च यत् ‘अग्निं गृहपतिं यजति’ तत् ‘इमं लोकम्’
लोकोपलक्षिते देशे ‘प्रजाः प्रजनयति’ । ततश्च यज्ञानुकारेण
तथैव ‘ताः प्रजायन्ते’ ॥ १३ ॥

“तदिडान्तं” । इडान्तवत् ‘इडान्तं’ । ‘इडान्तं’ यजमानं
मित्यभिप्राये, तत् इडा पत्नीसंयोजेषु विधीयते । तस्यास्य पूर्वाक्त
एव विधिः । अर्थवादेऽपि च पूर्वाक्त एवेति नोक्तः । तस्माद्यज्ञेऽव-
कल्पथेत्यादि यथैव हि देवेष्विडावकृप्ता, तथा स्त्रौष्वपि देवेष्वि-
त्यभिप्रायः । “न ह्यत्र परिधयः”-इत्यादिस्तु इडाया अन्तले-
ऽर्थवादः । तत्राभिप्रायः । अत्रापि पत्नीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे
भवन्त्येवं सूक्तवाक-ग्रंथुवाकाभ्यां मपि भवितव्यं मित्यत आह- “न

१- पा० सू० १. ४. २८ ।

२- “‘करोति’ अन्तर्द्धानेनादर्शनं मिच्छति । ‘पुंसः अन्तर्हिता’
पुंसश्चादृश्यमाना (पुंसश्च दृश्यमाना C.)”-इति ठ ।

३- ‘मयन्ते नाग्नन्ति’-इति ठ ।

ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक-शंयुवाकौ तद्भावेऽनुपपन्नावित्यभिप्रायः । ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः स्वगाकृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा स्वगाकर्त्तव्या; इतरथा तु स्वर्गासौकात्सान्तरितैव स्यात् ? इत्यत आह— “प्रस्तरेणेति । प्रस्तरकरणे ‘इयसितं ह कुर्यात्’ ‘इयस्’-शब्दोऽवसानवचनः कणादिषु^१ पद्यते । अवसन्न^२ मवसादं पत्न्याः कुर्याद् ;— यजमाने गच्छति स्वर्गं सोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा, अधुना यातीत्येतत्कुर्याद् ; न च युक्तम् ; पतिं ह्यनु च जायेत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

“स यदि प्रस्तरस्य” । ‘प्रस्तरस्य’ ‘रूपं’ प्रतिनिधिं ‘कुर्यात्’, अध्वर्युणा ततः “यथैवाद् इति । स्नेनेन महिम्ना यजमानवत् तां ‘स्वगाकरोति’ नाभिदग्ना मानयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदि” । प्रसन्ना ॥ १६ ॥

“अथाग्नीदाह” । स प्रस्तररूपवचनात् सूक्तवाको मा प्रापदित्याह— “अथाग्नीदाहेति । यावदुक्तं मेव भवति ; प्रेषसामर्थ्यात् ; न सूक्तवाक माह ॥ १७ ॥

“अथाह संवदस्व” । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

“अथ जुह्वं च सुवं च” । “सम्यग्दृष्टातीति” । होतुं तस्य

१— ग. पा. इ. १. २७ (३४.) ।

२— ‘अवसान’—इति ड ।

३— तत्र मन्त्रः—वा० सं० २. २०. १ ।

माध्यम्; न तु चरुवत्^१ दृणस्याङ्गतिकरणार्थत्वम् । किं कार-
णम्? 'अद् एव' दृण मध्वर्युः 'आङ्गतिं करोति' । 'यत्' तत्
'अनक्ति' अयं जुहु मित्यादि । किमर्थञ्च जुहुञ्च सम्प्रगृह्णाति,
कथं नाम? 'आङ्गतिर्भूत्वा' इदं माध्यं 'देवलोकों गच्छादिति' ॥ १८ ॥

“स वा अग्नये” । 'अग्नौतमः' भोक्तृतमः^२ । 'अनमीवम्' अनमीवा
व्याधिः, स यस्य कार्यतथा नास्ति, तदनमीवम् । 'आत्मनि' अग्नौ ;
दक्षिणाग्निहोमादिशाखान्तरात् ॥ २० ॥

“अथ वेदं”^३ । विसंसन मुपन्यस्त मेव, अर्थवादस्तु “यद्धि युक्तं
न विमुच्यते प्र तद्दृश्यते”—इति^४ गम्यमान एवेति नोक्तः । पत्न्यास्तु
कर्तृत्वैऽर्थवादं वक्ष्यति—“अथ यत् पत्नी विसृञ्चयति”—इति^५,
अधुना विसंसनप्रसङ्गादुत्पत्तिविनियोगौ वेदस्याह । तत्रोत्पत्ति-
स्तावद् “योषा वै वेदिरिति । विनियोगः— 'अथ यत्' 'एनेन'
वेदेन यज्ञे' किञ्चित् 'उपासभते' उपगृह्णाति, गृहीत मपि सत्
'उपचर्याय' उपकाराय सुगृहीतत्वात् यद् गृह्णाति; यत्
'मिथुनं क्रियते'; उपगृह्णात्य च वेदस्य वेत्युपग्रहणे विनियोगः ।
स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते; नैकद्रव्ये हि कर्मणि

१— नाख्येत्यदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— महौधरक्तं माध्यञ्चेह द्रष्टव्यम् (वा० सं० २. २०. १.) ।

३— “पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽस्तीति”—इति का० श्रौ० सू० ३. ७. १ ।

मन्त्रस्तु वा० सं० २. २१. १ ।

४— उपरिष्ठाद् (ई. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५— अतुपद मेव २२ कथिडकायाम् ।

(अनावृत्तौ^१) तेषां यस्योक्तान्योन्य मिव मिथुनं सिद्धम् । तदपि साज्ये कर्मणि संस्रवहोमादौ वेदेनोपग्रहणम्, न सर्वचेत्येतच्छा-
खान्तरात् ॥ २१ ॥

“अथ यत् पत्नी” । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

“सा विस्रंसयति” । ‘यदि यजुषा’ कर्त्तुं मिच्छेदिति । ‘यदि’-
शब्दात् पाचिकं वेदस्य यजुषा करण मिति गम्यते । अथ यजुषा
करणचिकीर्षानुपपन्नेतिसामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तच्च करण
मासाद्याज्यनिर्वापकाले चिकीर्षति । कः पुनः कुर्याद् ? यजमानः ;
शाखान्तरात्, “मद्यं भूयाः”-इति मन्त्रलिङ्गाच्च^२ ॥ २२ ॥

“त मा वेदेः” । ‘आङ्’ अत्राभिविधौ, संस्तर्यते वेदिं व्यापेति ।
“योषा वै वेदिर्वेषा वेदः”-इतिशेषात् । वेदिं संस्तृणाति^३ । समा-
ख्यानादध्वर्युः ; हौत्रे तु विशेषवचनाद्भोता संस्तृणाति ॥ २४ ॥

“अथ समिष्टयजुः” । प्रसन्नास्यतस्तः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

“अथ बर्हिः” । ‘अयं वै लोको बर्हिः’ “दृहि दृहि दृद्धौ”

१— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० २. २०. १ मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः ।

३— ‘इतिवचनादाशीर्योगः’-इति छ, भ ।

४— “स्तृणात्वावेदेः”-इति का० औ० सू० ३. ७. ३ ।

५— शाङ्खायने तूत्तरेण गार्हपत्य मा बर्हिषस्तौर्वेति (१. १५. १५.) ।

६— का० औ० सू० ३. ८. ४ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २१. १ ।

समिष्टयजुरिति कर्मणः सञ्ज्ञा । वातश्चात्र देवता ; ‘खाहा

वाते घाः’-इति (वा० सं० २. २१. १.) मन्त्रलिङ्गात् ।

७— का० औ० सू० ३. ८. ५ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २२. १ ।

परिवृद्धोऽयं श्लोकः । ततः कियदेतद्वर्हिःशब्दवाच्यता च ओषधि-
वाच्यता च ? वर्हिःशब्दवाच्याग्नेन तद् 'वर्हिरयं श्लोकः' तस्यापि
वर्हिःशब्दकलात्, ओषधित्वाग्नेन तत्सर्वाः 'ओषधयः' । ततश्च यद्
'वर्हिः' अधियज्ञं 'जुहोति', तत् 'एतस्मोके' 'ओषधीः' वर्हिष
ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति'; तच्चेदं तथैव दृश्यते ॥ २८ ॥

“तां वा अतिरिक्तां” । वर्हिराज्जतिं यज्ञात् 'अतिरिक्तां जुहोति' ।
कथम् ? 'समिष्टयजुर्होर्वान्तो यज्ञस्य'; तद्धि देवताविषर्जनार्थं
मित्यभिप्रायः^१ । ततश्च या 'ऊर्द्धं समिष्टयजुषः' सातिरिक्ता, तन्नासु
गतासु च देवतासु । 'यदा हि' । 'हि'-शब्दः 'च'-शब्दार्थः; यदा च
'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः ।
“तादर्थ्यं चतुर्थी” ओषधयोऽस्मिंस्लोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येव
मर्थं 'जुहोति' ॥ ३० ॥

“स जुहोति” । प्रसम्ना ॥ ३१ ॥

“अथ प्रणीताः” । अध्वर्युरुत्तरपार्श्वान् दक्षिणपार्श्वं वेदेः

१— 'परिवृद्धो'—इति ठ ।

२— समिष्टयजुर्होर्मेनेव यज्ञसमाप्तिः । अत एतत् प्रतिपत्तिकर्मैत्युच्यते ।
अथेहोपरिष्ठादाज्जतिपरिगणनानुसारतः सामिधेनीसङ्ख्या चैत्यं
श्रुतम्— “ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा
इडा त्रयोऽनुयाजाः सृक्त्वाक्श्च शंयोर्वाक्श्च तास्त्रयोदशाज्जतयो
ऽथ यदेवादः पत्नीसंघाजेषु सम्प्राज्जतिः समिष्टयजुश्च ताः पञ्च-
दशाहुतयः”—इत्यादि ११. २. ६. ५, ६ ।

३— पा० २. ३. १३ सू० १ वा० ।

४— अथ मन्त्रः— वा० सं० २. २२. १ ।

५— प्रणीताः = आपः । (१२. ५. २. ७.) प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति ।

(आहवनीयं प्रदक्षिणतो^१) गत्वा स्वदेग्रेऽवस्थिता एव 'प्रणीताः'
 'निनयति' नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । "युक्ते वा इति
 निनयनार्थवादः । "दक्षिणत इत्येतस्यै तु "तथा ह्युदग् भवती-
 त्यर्थवादं वक्ष्यति^२ । 'पराङ्' अनावृत्तौ 'यज्ञो यजमानं प्रक्षि-
 णीयात्' "क्षि हिंसायाम्^३" हिंस्यात् । 'तथा' नीयमानासु प्रणी-
 तासु 'न प्रक्षिणाति' न हिनस्ति ॥ ३२ ॥

"स निनयति^४" । "तत्पुष्टिं मुत्तमा मिति । पुष्टेर्हेतुरापः,
 तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्भिरासस्तेन पुष्टिं निराह-
 "उत्तमा मिति । आध्वर्यवस्थान्ते इत्यर्थः । आध्वर्यवे शिष्टम्, तच्च
 रक्षोभिरासप्रधानयागादि; ततश्च निनयन सेवाध्वर्यार्थञ्चे उक्त
 मित्यभिप्रायः^५ । "स येनैव प्रणयतीति । "कस्त्वेत्याभिरनिरुक्ता-
 भिर्याहतिभिरित्यभिप्रायः । "अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः" ।
 फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणाः अङ्गीभवन्ति तण्डुल-
 निष्पत्तौ । "अभूततद्भावे^६", "ह्यभस्त्रियोगे सम्यक्कर्त्तरि च्चिः^७" ।
 'फलीकरणान्' तण्डुलादीन् 'उपास्यति' उत्तिष्ठपति उत्करे ।
 'कपालेन' मध्येन प्रथमं नातिक्रामेदिति 'अधोऽधः' अधस्तात्

१— ठ—पुस्तके लेष पाठोऽधिकः ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे (१ क०) ।

३— सा० प० २८ धा० ।

४— का० औ० सू० २५. ७. २७ । मन्वस्तु वा० सं० २. २३. १ ।

५— सन्ध्यापाठकल्प्याः पाठभेदाः ।

६— पा० ५. ४. ५० सू० १ वा० ।

७— पा० सू० ५. ४. ५० ।

नातिदूरे । 'हृष्णाजिनम्'-इति, 'अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता
द्वितीया' ; हृष्णाजिनस्थाधस्तात्, समीप इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

“देवास्य वै” । प्रसन्ना ॥ ३४ ॥

“ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यम्, ‘संवृज्य’ समाप्ति-
पूर्वं संवृत्य १ । “अथेति । ‘अथ’ अनन्तरम् । ‘भागधेयं’ भाग एव
भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः २ । ‘तेन’ भागधेयेन पापिष्ठेन ‘एनान्’
असुरान् ‘निरभजन्’ निर्भक्तवन्तः, वहिर्यज्ञात् कृतवन्तः । केन,
कस्मात् ? आह— “अन्ना, पशोः” । असृक्शब्दस्य अन्नादेशः ३ ।
‘अन्ना’ लोहितेन ‘पशोः’ ‘निरभजन्’ । ‘फलीकरणैः’ पाण्डुरभागैः
‘हविर्यज्ञात्’ निर्भजन्तोऽभूवन् । ‘एष सुनिर्भक्तः’ ‘भागिनं’ स्वल्पभागे-
नापि भक्तम्, ‘अभागं’ भाग मदत्वा यं ‘निर्भजन्ति’ ४ । ‘सः’ भागी
प्रथमम् ‘शंसते’ एव, ‘उत’ अपि अबलो हि बलवतां वशे भवति ।
‘लब्धा’ आसाद्य ‘आह’ ब्रूते—कुतश्चित्कालपर्यायात् ‘किं’ त्वं ‘मा’
मां ‘बभूव्य’, मनसि किं मह्यं त्वया दत्त मित्यर्थः । ‘यं भागम्’
‘एभ्यः’ रक्षोभ्यः ‘देवाः’ ‘अकल्पयन्’ कल्पितवन्तः, समीपे प्रशि-
पति, अग्निहोत्रे ‘अन्धे तमसि’ ‘प्रवेशयति’, ‘तथा’ ‘पशोः असृक्’

१— पा० २. ३. २ सू० ३ वा० द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ३. ३. ७ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. २ ।

३— “ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यं संवृत्तं कृत्वा’-इति ठ ।

४— “भागरूपनामभ्यो धेयः”-इति पा० ६. ४. ३६ सू० २ वा० ।

५— पा० सू० ६. १. ६३ ।

६— “‘अभागं’ भागहीनं ‘निर्भजन्ति’ ”-इति ठ ।

अपि । “तस्मादिति । तेदनीकरणाभावेन रक्षोभागः । तेदनी-
करणेन लोहितं^१ सिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३^२ [६. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयस्तपश्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—‘तेदनी (तेमनी A. C.) लोहितम्’—इति ठ । तेदनीशब्दोऽत्र पुनः
श्लेष्यति १३. ५. ३. ८; अन्यत्रान्यत्र च, तथाहि वा० सं० २५. २, अथ०
सं० २०. १३१. ११, ता० ब्रा० २१. ४, साङ्खा. गृ. ६. १२. १२. ‘तेमनं
तु लिखानम्’—इत्यमरः २. ६. ४४ ।

२— अत्र पद्धतिः । होता वेद मादाय, अध्वर्युर्जुह्वं सुवच्चादाय, अग्नी-
दान्यस्थानी मादाय, आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीसंयोजान् कर्तुं गार्हपत्यं प्रति
गच्छन्ति । तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पत्न्या अग्रे गार्हपत्यस्य
दक्षिणत ईशानाभिमुखः, गार्हपत्यस्य पश्चाद्धोता ऊर्ध्वजानुः, तदुत्तरतो-
ऽग्नीदक्षिणाभिमुख इत्येवं सर्वे उपविशन्ति । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा क्रमेण
‘सोमायानुब्रूहि’, ‘त्वष्ट्रेऽनुब्रूहि’, ‘देवानाम्पत्नीभ्योऽनुब्रूहि’, ‘अग्नये गृह-
पतयेऽनुब्रूहि’—इत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्द्वितीत मात्वं गृहीत्वा, आश्राव्य, क्रमेण
‘सोमं यज’—इत्यादिक माह । तथा ‘इदं सोमाय’—इत्यादित्यागच्छ ।
ततः सर्वेषां मिढाभागमक्षयम्, मार्जनम्, लणप्रहरणम्, आत्मोपस्पर्शनम्,
अग्नीध्वर्योः संवादः, संखवहोमः, गार्हपत्यं परीत्योत्तरहोमद्वयम्, पत्न्या

सुस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निन-
यति तथा ह्युदग् भवति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं
निनयति देवल्लोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो युजते सो
ऽस्यैषु यज्ञो देवल्लोके मेवाभिप्रैति तुदनुचौ दुक्षिणा यां
दुदाति सैति दुक्षिणा मन्वारुभ्य युजमानः ॥ १ ॥

सु ऽणु देवयानो वा पितृयाणो वा पुन्याः । तुदु-
भयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः प्रति तु मोषतो युः
प्रत्युष्योऽत्यु तुः सृजेते यो ऽतिसृज्यः शान्तिरापस्तुदेतु
मेवैतत्पुन्यानः शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णः सर्वेणैवैतन् मेतु-
च्छमयति सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतन्
मेतदुव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्देव पूर्णपात्रं निनयति । यद्देव यज्ञस्य मिथ्या

वेदयोक्तृयोर्विसुचनम्, होतुर्वेदयोक्तृपरिषिञ्चनम्, गार्हपत्यस्योत्तरत आरभ्य
वेदेः पूर्वान्तं यावत् वेददृष्टपरिस्तरणञ्चेति पत्नीसंयाजसङ्केपः ॥

ततोऽभ्यर्च्युर्ध्वैव मान्यं विलाप्य, बर्हिषः सकाशात् कुशमुष्टिं सखे पाशौ
गृह्णीत्वा, ऊर्ध्वस्तिष्ठन्, सततं भ्रुवयैव समिष्टयजुर्जुहोति । ततो दर्भमुष्टे-
रनुप्रहरणम्, बर्हिर्होमश्च । ततो वेदिमध्ये उदष्टमुख उपविष्टः प्रथीता
विनयति । ततः फलीकरणानन्तरं स्थापितान् कथान् प्रथमकपाले निधाय,
सखेनोत्करस्योपरि कृष्याजिनं धारयन्, कृष्याजिनस्याधस्तादुत्करे कपालेनैव
कथान् प्रास्यति, तत उदकोपस्यर्धं इति समिष्टयजुःसङ्केपः ॥

क्रियते व्यस्य तद्वहन्ति क्षण्वन्ति* । शान्तिरुपस्तुदङ्घ्रिः
शान्त्या शमयति तुदङ्घ्रिः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं सुर्वेणैवैतत्सुन्दधाति
सुन्तत मुष्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतदुष्यवच्छिन्नेन
सुन्दधाति ॥ ५ ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वृक्षसा पयसा सुन्त-
नूभिरुगन्महि मुनसा सुः शिवेन त्वष्टा सुदुषो विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टुं तुन्नो यद्विलिष्ट मिति यद्विष्टं तत्सुन्द-
धाति ॥ ६ ॥

अथ मुखं मुपस्पृशते । इयं तद्यस्मान्मुखं मुपस्पृशते
ऽमृतं वा ऽत्रापि ऽमृतेनैवैतत्सुःस्पृशत ऽएतदु चैवै-
तत्कुर्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुखं मुपस्पृशते ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा ऽएषु प्रीणाति
यो युजत ऽएतेन यज्ञेनऽर्गिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहु-
तिभिरिव त्वत्सु देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति
तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रक्रामति ॥ ८ ॥

यद्देवु विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विष्वक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-

* 'क्षण्वन्ति'- इति च ।

रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदु मन्तरिक्षं द्विती-
येन दिव मुत्तमेनैताम्बेवैषु ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा ऽइत् एव
पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्यक्रःस्त । गायत्रेण छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विषोऽन्त-
रिक्षे विष्णुर्यक्रःस्त चैष्टुमेन छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं द्विषो दिवि विष्णुर्यक्रःस्त
जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
वयं द्विष ऽइत्येव मिमांश्लोकान्समारुह्याथैषा गुति-
रेषा प्रतिष्ठा यु ऽएष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतो-
ऽथ यत्पुरं भाः प्रजापतिर्वा सु स्वर्गो वा लोकस्तुदेव
मिमांश्लोकान्समारुह्याथैतां गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति
परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत यु ऽइतोऽनुशासनं चिकीर्षेद्
द्वयं तद्यस्मात्परस्तादर्वाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा ऽश्रुये देवा जुयन्तोऽजयन् । दिव
मेवाग्नेऽथेदु मन्तरिक्ष मथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त
तथी ऽएवैषु एतदपसरणतु ऽएवाग्ने जुयन् जयति दिव

* 'क्रमते'-इति च ।

† 'जुयं जयति'-इति क, 'जुयन्नयति'-इति घ ।

मेवाग्नेऽयेदु मन्त्रिरिक्ष मयुतोऽनपसरणात्सपुत्रान्मुदत
ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैतन्प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति ॥ ११ ॥

तदु तुद्विवि द्विष्णुर्व्यक्रःस्त । जागतेन छुन्दसा तुतो
निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च द्वयं द्विष्मोऽन्त्रिक्षे द्विष्णु-
र्व्यक्रःस्त वैष्णुमेन छुन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि
युञ्च द्वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त गायत्रेण
छुन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं
द्विष्मोऽस्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइत्यस्याः ह्रीदः सर्व
मन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तुस्मादाहास्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया
ऽइति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची हि देवानां दिक् तुस्मात्
प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । अगन्तु स्वरिति देवा वै स्वरगन्तु
देवानित्येवैतदाह सं ज्योतिषाभूमेति सं देवैरभूमे-
त्येवैतदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्य मुदीक्षते । सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां
गति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति तुस्मात् सूर्य मुदी-
क्षते ॥ १५ ॥

स ऽउदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै

श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मि-
रिति वर्ध्वादा ऽअसि वर्ध्वा मे देहीति त्वेवाहुं ब्रवी-
मीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तुद्धेव ब्राह्मणुनैष्टुभ्यं युद्
ब्रह्मवर्चसौ स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेयु ऽएष वाव
मुच्छं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं
कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त ऽइति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते । द्वयं तद्यस्माद्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तुद् गृहेषु-
वैतन्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्देवास्येह मानुष
मायुस्तस्मा ऽणुवैतदुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते ॥ १८ ॥

स ऽउपतिष्ठते । अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाम्नेऽहुं
गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मुयाम्ने गृहपतिना
भूया ऽइति नाच तिरोहित मिवास्त्यस्यूरि णौ गार्ह-
पत्यानि सन्वित्युनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्वित्येवै-
तदाह शतः हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यास

* 'मन्वावर्त्तते'— इति घ ।

मित्येवैतदाह तदुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयांसि
शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रि-
येत ॥ १९ ॥

अथावर्त्तते । स्वर्यस्यावृत्त मन्वावर्त्त इति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत्त मन्वावर्त्तते* ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रो-
ऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादुप्यात्मन एव नाम
गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीय मुपतिष्ठते । प्राञ्जे यज्ञोऽनुसन्ति-
ष्ठाता इति तूष्णी मुपतिष्ठते† ॥ २२ ॥

अथ व्रतं द्विस्तजेत । इदं महं यु एवास्मि सोऽस्मीत्यु-
मानुष इव वा एतद् भवति यद् व्रतमुपैति न हि
तदवकुल्पते यद् ब्रूयादिद् महं सत्यादुन्वत मुपैमीति
तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिद् महं यु एवास्मि
सोऽस्मीत्येवं व्रतं द्विस्तजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [९. ३.] ॥

“संस्थिते यज्ञे” । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मण मेतत् ।
‘दक्षिणतः परीत्य’ अध्वर्युः ‘निनयति’ । ‘हि’ यतः, ‘तथा’ छते
‘उदक् भवति’, परीत्येयुक्ते दक्षिणादागत्वा निनयनायोदगागमनं

* ‘मन्वावर्त्तते’-इति क, घ । † ‘मुपतिष्ठते’-इति क ।

भवति । उदपात्रनिनयनस्थानुवादो न सर्वतो विधिः । कुतः ? “अथ विष्णुक्रमान् क्रमते”-इति^१ परतः ‘अथ’-शब्देनामन्तर्द्वयस्य संयुज्य पदार्थान्तराणां विधानात् । तथा ह्युदगित्ययं दक्षिणतः परीत्ये-
त्यर्थवाद्दोऽयम् । पूर्णनिनयने “देवल्लोके मेऽप्यादि । अथ यज्ञः
‘असत्’ भवतु । एव मयं यजमानो ‘यजते’ ; यो यजते, स यज्ञोऽस्य
(यजमानस्य) देवल्लोक मेवाभिप्रैति’ । मां संस्कृतवानशौ, अतो मया
प्रत्युपकरणीय मित्याभिप्रायः । ‘तदनुचैः’ । दक्षतेः सम्बद्धार्थस्य^२
‘दक्षिणा’ रूपम् । यज्ञसम्बद्धार्थं यज्ञ मनु विलम्बा दक्षिणैति ।
‘दक्षिणा मन्वारभ्य’ । सा हि परिक्रयार्था ; अतिङ्निष्पादिता
परिक्रीयते, यथान्यत्रापि परिक्रयसम्बद्धः परिक्रमेता, एव
मत्रापि ॥ २ ॥^३

“स एष देवयानः” । आत्मयाजिनस्तस्य कुणपादिमोक्षप्राप्तेः

१— इहैवोपरिष्ठादष्टमकाण्डिका प्रथमा (६१८ पृ० १३ पं०) ।

२— भा० आ० ६०६ धा० ।

३— ठ-पुस्तके त्विद मेव हरिस्वामिहृतं भाष्य मिहान्यथा वृश्यते ।
तद्यथा— “संस्थिते समाप्ते यज्ञे पूर्णपात्रासादितं जलं निनयति ;
अर्थादध्वर्युर्थजमानाङ्गलौ । यजमानोऽपि तदङ्गलिना प्रतिगृह्णा-
तीति वक्ष्यति । यो दर्शपूर्णमासात्मना यजते, मम यज्ञोऽयं देव-
लोकेऽपि असत् । लेट् लिङ्गेषु, स्यादित्यर्थः । एष यज्ञोऽस्य देव-
लोक मेव आभिसुख्येन एति । तस्मादन्वगच्छनशीला मन्वाह्वार्य-
कक्ष्याशीला यां दक्षिणां वदाति, सा देवल्लोकमेति । ततो दक्षिणां
सम्बद्धिरूपं मन्वारभ्य यजमानो देवल्लोक मेत्येव ॥ २ ॥”-इति ।

देवयाजिनः पितृलोकः पन्थाः । एवञ्च केवलकर्मिणः पुनरावृत्ति-
 र्दर्शिता ; यतस्त्वन्नाय मेव 'अन्वावर्त्तते'-इत्युपसंहारः^१ । “अपि हि
 न ऋषेर्वचः श्रुतम्— द्वे सृती अष्टृणवं पितृणा मित्युपक्रम्य, ज्ञान-
 समुच्चितकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दर्शिता— “ते य एव मेतद्विदुः”-इत्या-
 दिना^२ । ‘वा’-शब्दो व्यवस्थितः । ‘तदुभयतः’ ‘अग्निशिखे’ अग्निज्वाले
 ‘ओषन्धौ’ भस्मसात् कुर्वन्धौ ‘षन्तिष्ठतः’ । दहनात् मुक्तिरित्यर्थः ।
 ज्ञानमहकारिकर्मकारौ यजमानः ‘अतिसृज्यः’ । ज्ञानिनश्चोष्णं
 पन्थानञ्च उष्णग्रमनसमर्थाभिरङ्घ्रिः ग्रमयति । ग्रान्तिसाधनं ‘ग्रान्तिः’,
 ज्ञानसमुच्चितकर्म्मफलमलचालकं भवतीति सम्यतम् । केवलस्य स्वर्गादि-
 फलं तु कार्यारम्भादौपचारिक मिति (मां कोकिलघृहेषुैव गच्छ-
 न्तीति यतस्तेऽतः किं [?]) यदि फलभोगाय देवलोकं यजमानो
 याति, स देव एव । स एष देवफलभोगार्थं देवानेति ; “देवो
 भूत्वा देवान्येतीतिवचनात् । पितृञ्च केवलात्कर्म्मणः । ‘तदुभयतः’
 तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयोः ‘अग्निशिखे’ सूर्यरश्मयः ‘ओषतः’
 दहतः । योऽकृतकृत्यः, त मोषतः ; यस्तु कृतनियतकर्मा, त
 मतिसृजतः । परन्वनेन पूर्णसेनेन ग्रान्ते जाते ‘यः’ ‘प्रत्युष्यः’, “उष-
 दाष्टे” प्रतिदहनार्हः, ‘तं’ ‘प्रत्योषतः’ प्रतिदहतः । यथा दर्शित-
 यज्ञादावेष एवाग्निसंयोगो निमित्त मिति, एवं तदपि ते प्रदीप्ते
 दहतः । ‘अतिसृजेते’ अतिषर्जनं विसर्जनम् ॥ २ ॥

१— इहैव विंशकण्डिकान्ते द्रष्टव्यम् (६२२ पृ० ५ पं०) ।

२— इहैवान्यकाण्डे ७प्र० २ब्रा० ४—१६क० (१४.६. १. ४—१६.) ।

३— एष च पाठो ज-ज-पुस्तकयोः । ४— भा० प० ६६७ धा० ।

“पूर्णं” । अपां पूर्णम्; ‘शान्तिरापः’-इतिवचनात्^१ । उदकस्य एवं तावदाधिदैविकं निनयनस्य प्रयोजनम्^२ ॥ ३ ॥

अधियुञ्जं दर्शयन्नाह—“यद्देवेति । ‘यद्दे मिथ्या क्रियते यज्ञस्य’ अकरणे मन्यथाकरणञ्च, ‘तद् विवृहन्ति’ व्यर्थं कुर्वन्ति यज्ञी-यापः, ‘क्षणन्ति’ “क्षणं हिंसायाम्”^३; हिंसन्ति, दुःखायतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥^४

१— इदमेव पुरस्तात् (६१७ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ८ ।

३— त० उ० ३धा० ।

४— ठ-पुस्तके तु द्वितीयादिचतुःकखिडकानां भाष्याख्येवम्—

“देवकोकप्राप्तौ प्रसङ्गात् मार्गान्तरं श्रुतिरेवाह— “स एषः” । स यज्ञो देवयानः देवैः प्रापण्यौघः, पिष्टभिः प्रापण्यौघः पिष्टयाणः । देवयानोऽग्निहोत्रिणा मध्वा स्वर्गगमनाय; पिष्टयाणोऽन्यमनुष्याणा मध्वा । तदुभयतः अग्नेराहवनीयादेः देवयानपिष्टयाणौ शिखि ऊर्ध्वज्वाले ओषन्त्यौ सन्तिष्ठतः । अपां शान्तिस्वरूपत्वात् तन्निनयनेन शान्तो भवति देवपश्याः ॥ २ ॥

पूर्णं । अर्थाञ्जलेन निनयनधर्माच्च पूर्णम् । सन्तत मथ्यवच्छिन्नम् अनवखण्डितेन धारानिनयनेन ॥ ३ ॥

यद्देव । यज्ञस्य यत्किञ्चिन्मिथ्या प्रमादादिना क्रियते । अस्य तदिति । अस्य यजमानस्य तन्मिथ्याकृतं विवृहन्ति विनाशयति, यज्ञः सम्पूर्णो भवति; क्षणवन्ति हिंसन्ति, तत् मिथ्यादि न दुःखायतीत्यर्थः ॥ शान्तिराप इति समानम् ॥ ४ ॥

पूर्णं । एतत् मिथ्याकृतं सन्ध्याति सन्धितं करोति । सन्तत मनवखण्डितम् । तेन यज्ञस्यानुसन्धानं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥”—इति ।

“तदञ्जलिना”^१ । यद्यपि “अनुमासुं तन्नो यद्विस्त्रिष्टम्”—
इतिलिङ्गात्^२ मुखोपस्यर्गनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति, तथापि
वाक्यान्प्रतिगृहणाङ्गता । तथाहि “यद्विष्टं^३ तत्सन्दधाति”—इतिगृह-
णार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात् ; अथग्रब्देन^४ च
मुखोपस्यर्गस्य व्यवधानार्थवादान्तर^५दर्शनाच्च । लिङ्गञ्जाविरुद्ध
मेव ; मुखवद्भक्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात् । “यद्विष्टं मिति ।
यजमानस्य एव यज्ञो वर्त्तते ; तत्रैव स्थितस्य ‘यद्विष्टं तत्स-
न्दधाति’—इत्यभिप्रायः । कण्ठानाम् “तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति,
तत्र जपति संवर्त्तसेति”^६ । गृह्यतः यज्ञवीर्यं मत्र च जप्यमानः
प्रतिगृहणाय स्यर्गनेऽपि प्रकाशयिष्यति । कः पुनः प्रतिगृह्णाति ?
यजमानः ; अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे
आग्नीर्षिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव । तथाच यज्ञस्य “यद् विष्टं
तत्सन्दधातीति (उपपत्त्या, अत उत्तर^७ च “एतद् चैवैतत् कर्म
कुरुते”—इतिमन्त्रवाक्यशेषैरेव च सर्वं मेवातः परं याजमान
मित्यवसीयते” ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. ६ । तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

२— वा० सं० २. २४. १ इत्युच्यते ।

३— ‘यद्विष्टं’—इति क, भ ।

४— ‘उपग्रब्देन’—इति ठ (उत्तरकशिङ्कारम्भे) ।

५— ‘व्यवधानार्थवादान्तर’—इति ठ ।

६— संवर्त्तसेति मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

७— ७ क० इत्युच्यते ।

८— उपपत्त्येत्यादियस्य ठ-पुस्तके नास्ति ।

“अथ सुखम्”^१ । “एतद् वैवैतत्कर्मात्मन् कुर्वते”-इतिशेषाद् यजमान आत्मीय मेव सुखं महिषपत्युग्रत इति गम्यते । यस्मात् कारणात् सुखं स्युग्रति, ‘तद् इयम्’ द्वे ते कारणे इत्यर्थः । तत्रैकं तावत्- ‘अमृततेनैवैतदात्मानं संसृजते’-इति । कथं महिः संसृजमाने अमृतेन संसृजते ? तदाह- “अमृतं वा आपः”-इति । यत्ने देवानां मघं ममृतम्, ता आपः; आप एव हि शुद्धतमा अमृत मित्यभिप्रायः । अमृतसंसृजनं यजमानेन कर्त्तव्यं मित्येकं कारणम् । अपरं मपि- ‘एतच्च कर्म आत्मनः कुर्वते’ यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः; आपश्च संक्षेपणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

“अथ विष्णुक्रमान्”^२ । (‘विष्णोः यज्ञश्च’) सत्यवेश मिव दत्त्वा ‘देवान् प्रीत्वा’, (‘देवेषु मध्ये’) ‘अपित्वी’ भागी ‘भूत्वा’ च उपेति विष्णुकर्मैर्देवयाजीत्यर्थः । “अनुपसर्गाद्वा”-इति^३ कमेरात्म-नेपदम् ॥ ८ ॥^४

१- का० श्रौ० सू० ३. ८. १० । “एतच्चार्थकर्म, तत्त्वान्तापच्छिन्नादौ न भवति”-इति च तद्वृत्तौ याज्ञिकदेवः ।

२- का० श्रौ० सू० ३. ८. ११ । मन्वास्तु वा० सं० २. २५. १, २, ३ ।

३- पा० सू० १. ३. ४३ ।

४- इहाप्यन्यथा भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा-

“अथ विष्णुक्रमान् । विष्णोर्यज्ञस्य क्रमणं विष्णुक्रमस्तं विष्णुप्रवेशं मेव कुर्वते । देवान् वा । देवानेतान् एष यजमानः प्रीतान् करोति, यो हविर्ब्रह्मं संस्थापयति । त्वच्छब्दः समुच्चये । ऋगादिभिर्देवान् प्रीत्वा तेषु देवेषु मध्ये भागवान् भवति । भागित्वं प्राप्य तान् विष्णुक्रमानेव सर्वतोभावेन प्रक्लामति ॥ ८ ॥”-इति ।

“यद्देव विष्णुक्रमान्” । यजमानशरीरस्य एव ‘यज्ञो विष्णुः’ यजमानार्थं ‘विक्रमते’ ।^१ ‘तद्दे’ तच्च ‘इत एव’ लोकात् ‘पराचीनम्’ ऊर्द्धम्, अन्तरिक्षं दिव मित्येवं ‘भूयिष्ठा इव’ बल्लतमा इव ‘क्रमन्ते’ ॥ ८ ॥

विष्णुक्रमणे मन्त्राः^१— “तद् तत् प्रथिव्याम्”—इति । प्रसन्ना । “इत्येव मिमांलोकान्”—इति उत्तरपक्षस्यार्थवादः । गम्यत इति ‘गतिः’, प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तस्य’ आदित्यस्य ‘ये रश्मयः’ कदम्बकोसरवदनन्तभेदाः, ‘ते सुहृतः’ ये पूर्वं यजमानाः तेजःशरीराः । उपरित[न] मेव ‘यद्’ यज्ञरूपः ‘प्रजापतिः’, ‘स्वर्गे वा लोकः’ अज्ञानानां कर्मकर्तृणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिना सुपभोग्यं स्थानम्, ‘तत्’ तच्च; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ‘भाः’ प्रकाशमात्रं सूर्यरूपम् । (पचान्तरोपन्यासः ।) “परस्तात् त्वेव” । ‘तु’-शब्दः स्वशब्दार्थं, ‘एव’-इत्यवधारणार्थः । ‘इतः’ अस्मादेव लोकात् ‘अनु-शासनम्’ अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं बल्लकाल माशास्ते, सः

१— ठ-पुस्तके त्वेतदुत्तर मेव यज्ञोऽधिका—

“विष्णुरेव देवेभ्योऽर्थायेमां विष्णुक्रमणक्षयां विक्रान्तवान् । प्रथमेन पादेन पृथिवीक्रमणक्षणेन, पस्मार । “स्यु धीतिचक्षणयोः” लिट् । द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान् । उत्तमेन दिवि क्रमणालक्षणेन । एतां विष्णुक्रमात्मिकां यज्ञो विक्रमते । तस्माद्देवोः विष्णुक्रमान् क्रमते ॥ ”—इति ।

२— वा० सं० २. २५. ३, २, १ प्रष्टव्याः ।

‘अर्वाङ्’ विक्रमणेनैव ‘यस्मात्’ अर्ध्वर्थवः ‘परस्तात्’ क्रमेत, ‘तत्
द्वयं’ कारणम् ॥ १० ॥^१

“अपसरणतो ह” । जितापसरणेन जितवन्तो द्युलोकाख्यम्,
अस्मास्त्रिकादपसृत्य असुरान् हतवन्तः देवाः । द्वितीयस्य फलोप-
भोगानन्तरं प्रतिष्ठायां प्रच्युतानां स्वर्गास्त्रिकास्त्रिरुपद्रवात् । ततश्च
यदितः पराचीनं क्रमेत, तदेतां गतिं गत्वा ‘प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति’ ॥ ११ ॥^२

“तद् तद्विवि”^३ । यद्धि स्वर्गे अस्माद्यम्, तदप्यस्मिन्नेव लोके

१— “तद् तत् पृथिव्याम् । प्रसन्ना । इमान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युसञ्च-
कान्, एवं समाहूटान् कृत्वा अगन्तरम् । विष्णुक्रमणस्यार्थवादः—
एषा गतिः । गम्यत इति गतिः, प्रतिकूर्शं तिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठा ।
य एष आदित्यः, तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बाः, ते सुहृत
इति । अथेति । परं मुत्कृष्टं भासनं प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गे
लोको निरुपद्रवत्वात् । एवमकारेण यज्वा एतां गतिं प्रतिष्ठां
प्राप्नोति, परस्तात् अर्वाङ् अर्वाक्षनशीलः क्रमेत, इतो लोकादनु-
शासनं कर्तुं मिच्छेत् । इयम्, इहामुत्रलक्षणम् अर्वाक्षनश्चेति ॥१०॥”—
इतीदं मेव भाष्यं ठ-पुस्तके ।

२— अत्र ठ-पुस्तकलिखितं भाष्यपाठान्तरं चैतत्—

“अपसरणतः । जयन्तो देवा दिव मये, ततोऽन्तरिक्षम् । इतः
अपसरणात् एतदाचरणादेव सम्पन्नाश्चून् व्यधितवन्तः । एव
मस्याचरणास्यापि भवति । इयं वै इति । अतिरोहितम् ॥११॥”—इति ।

३— दिवोत्यादयः प्रतिष्ठाया इत्यन्ताः पञ्च मन्त्राः वा० सं० २. ३५.
१-५ । तत्र “अस्मादग्नादिति भागं मवेक्षते”—इति का० औ० सू०

प्रतिष्ठितम् ; चन्द्रमसोऽप्याप्यायनं प्रतिपदि साक्षाद्येन क्रियते ; अतः
'अस्मादस्मात्' निष्काशने द्विषन् सर्वस्माभिष्कासितो भवति ॥ १२ ॥^१

“अथ प्राङ् प्रेक्षते”^२ । प्राङ्निरीक्षणेन सन्तर्पिता गच्छन्तो
देवा निरीक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः^३ ॥ १३ ॥

“स प्रेक्षते”^४ । मञ्चाक्रोशन्तीतिवत् ‘स्वर्=देवाः’; तेजः-
शरीरत्वात् ज्योतिर्=देवाः । ‘समभूम’ तद्देवलं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥^५

“अथ सूर्यं मुदीक्षते”^६ । (सूर्यः खलु) यज्ञकर्तृणां गन्तव्यं
प्रतिष्ठा च^७ ॥ १५ ॥

“स उदीक्षते”^८ । तेजोधनो रश्मिगच्छेन्नोच्यते । ‘एषः’ तेषा मति-

३. ८. १३ । “अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम्”—इति च तदुत्तरसूत्रम्
(१४) । ‘भूमिम्’ वेदिभूमिम् ; उपविष्ट एव ।

१— इह चास्ति ठ-पुस्तककृता पाठान्तरता । तद्यथा—

“इत ऊर्द्धा वेदीति तत्प्रकार माह— “तदु तदिति । दिवि
अन्तरिक्षे पृथिव्या मस्मादस्माद्भागलक्षणात् । अस्यै प्रतिष्ठायाः
वेदेः । यावती वै वेदिस्तावती पृथिवीति ॥ १२ ॥”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. १५ । वा० सं० २. २५. ६ ।

३— ठ-पुस्तके त्विह ‘प्रसन्ना’-इत्येव ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ८. १६ । वा० सं० २. २५. ७ ।

५— “स प्रेक्षते । स्वरिति । यज्ञो ह वै स्वरिति यज्ञदेवसूर्याः स्व-
शब्दवाचाः, अत्र देवा अभिप्रेताः ; देवागमन्तेति ॥ १४ ॥”—इति ठ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ८. १७ । वा० सं० २. २६. १ ।

७— एषा तु ‘प्रसन्ना’-इत्यप्याख्यातैव ठ-पुस्तके ।

८— का० श्रौ० सू० ३. ८. १८ । वा० सं० २. २६. २ ।

ग्रथः । 'थावन्नवस्व इत्याह स'— 'वर्षीदा अग्नि वर्षी मे देहीति
(एत देवाग्रासहे वयम्) 'अहमिति ब्रवीमि' । 'ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्'
'यत्' अहं ब्राह्मण्युक्तः स्या मिति तु 'आह स' उक्तवान्
'अपोदितेयः' । उपगम्य उदिता पितृपोदिता; "स्त्रीभ्यो टक्"^१;
उपोदिताया अपत्य मिति विग्रहः । 'गा दास्यति' इति
गो-प्रार्थना । 'एवं' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥^२

"अथावर्त्तते"^३ । प्रदक्षिणं भावर्त्तते । एवं तस्य सूर्यस्थानु-
वृत्तिः^४ ॥ १७ ॥

"अथ गार्हपत्यम्"^५ । कारणद्वयं तस्याप्युपस्थाने । सूर्योप-
स्थानादिना स्वर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वर्गहे प्रतितिष्ठति ।
द्वितीयञ्च 'थावद्देवास्तेह' मानुषायुष 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥^६

१— पा० सू० ४. १. १२० ।

२— एतद्भाष्यस्याप्यन्यविधं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

"स उदीक्षते । प्रसन्ना । 'इति त्वेवाहं' इत्येवाहं ब्रवीमि । वर्षं
एव याचते । ब्राह्मणेन तद्वि शृण्व्य मेव यतो ब्रह्मवर्चसी स्यात् ।
उप समीपे उदिता आदित्यो यस्य इत्युपोदिता, तस्या अपत्य
मौपोदितेयः । एष राजा मह्यं सम्भदानभूताय गाः पयस्ततैः दास्यति ।
हे गोदाः मे मह्यं गाः देहि । एव मित्वाद्याधौः ॥ १६ ॥"—इति ।

३— का० श्रौ० सू० ३. ८. १६ । वा० सं० २. २६. ३ ।

४— इय मप्यथाख्याता प्रसन्नेति ठ-पुस्तके ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ८. २१ ।

६— एतद्भाष्यस्यान्यविधं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

"अथ गार्हपत्यम् । द्वयं गतिप्रतिष्ठात्मकं गार्हपत्योपस्थाना-

“स उपतिष्ठते”^१ । ‘असूरिणौ’ असहाय-गो-वाह्यः सूरः, तथा-
सहायमात्रं लक्ष्यते; सूरोऽस्मिन्नस्तीति सूरौ, न सूरौ असूरौ,
ससहायिनौ । तव गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अह मिन्वनादिना
पालकः, असूरौ गृहपतिः; त्वम् कर्मणाम् । अत आह—
“अनात्तानीति । असूरित्वेन च सामर्थ्यात्क्षिप्रं यजमानस्य जीवित
मिति “शतं वर्षाणि जीव्यास मित्याह”—इति^२ विवृणोति ॥ १८ ॥”

दवाप्यते । गृह्णा वै इत्याद्याश्रौः प्रवर्त्तनाश्री । यावद्विति । उ इति
अनेककर्मा निपातः । यावत्प्रमाणं मस्य पुरुषस्य आयुर्जीवनम्, तस्मै
एतदायुषे उपतिष्ठते । तस्मादिति निगमः ॥ १८ ॥”—इति ।

१— वा० सं० २. २७. १ ।

२—“‘असूरि’ असूरौणि । एकाश्वयुक्तः शकटः सूरिरित्युच्यते, तद्वि-
परौतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽसूरिः । तेन च सम्पूर्णता लक्ष्यते”—
इति ऋ० सं० ६. १५. १६ सा० भा० । “एकपार्श्वे बलोवर्द्धयुक्तं
शकटं सूरि, न सूरि असूरि । सुप्तोपमानम्”—इति वा० सं० २.
२७. १ मन्वी० भा० । इहोत्तरत्रापि पुनः श्रोयति इ. ७. ४. १० ।
का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

इ—“शतं द्विमा इति ब्रूयाद्वा”—इति का० श्रौ० सू० ३. ८. २२ ।

४— ठ-पुस्तके त्वतोऽधिकोऽप्येष पाठः—

“स उपतिष्ठते । अमे इति । गृहपत्योः परस्पर माश्रंसन
स्फुटतर मेव । असूरि । असहायगोवाह्यः सूरः, तत्रासहायमात्रं
लक्ष्यते; सूरोऽस्मिन्नस्तीति सूरि, असूरि सहाययुक्तः त्वम् । अत
आहानात्तानीति । असूरित्वेन च सामर्थ्यात्क्षिप्रं यजमानस्य जीवित
माश्रास्ते—शतं द्विमा । वर्षाणि शतसङ्ख्याकानि जीव्यासम् ।
इत्याहेति विवृणोति— एतत् ब्रुवन् अपि न आश्रयेत् । तेन अपि

“अथावर्त्तते”^१ । मन्त्रवर्णात् प्रादक्षिण्यञ्च ; — “सूर्यस्यावृत्त
मन्विति मन्त्रे^२ दृश्यते, सूर्यो हि प्रादक्षिण्येन गच्छति । ‘एतस्यैव’
सूर्यस्य^३ ॥ २० ॥”

“अथ पुत्रस्य”^४ । कथं पुनर्गृह्णाति ? “ततोऽसि तन्तुरसि”-
इत्येतस्मिन्मन्त्रे^५ तत्पदैरेकवाक्यभूतं गृह्णाति । कुतः ? काण्वसमा-
त्राणात् । “इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुत्रो देवदत्तोऽनुसन्तन-
त्”-इति । किमर्थं नाम गृह्णाति ? ‘इदं मे’ ‘वीर्यं’ विक्रमम्,
पुत्रः देवदत्तादिः ‘अथम्’ ‘अनुसन्तनवत्’ अनुसन्तनोत् । कथम् ?
‘मे’ मम ‘इदं वीर्यं मनुसन्तनवदिति’ मा विश्विन्ध्यादित्येवमर्थम् ।

वर्षेभ्यः श्रतात् वर्षश्रत मतीत्यापि पुरुषो जीवति । तस्मादिति
निगमनम् ॥ १६ ॥”-इति ।

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. २३ । २— वा० सं० २. २७. २ ।

३— अत्र “गच्छति प्राङ्ङुबविष्णविति”-इति च का० श्रौ० सू० ३. ८.
२४ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— इहाप्यन्यविध मेव भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“अथावर्त्तते । सूर्यस्य आवर्त्तन माहवृ, ता मन्वावर्त्तते । तदेता
मिति निगदव्याख्यातम् । श्रुत्या मन्त्रवर्णात्प्रादक्षिण्यं समाह्वय्याग्रिचं
गृह्णीयात् ॥ २० ॥”-इति ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ८. २५ ।

६— एष मन्त्रः शाखान्तरीय इति का० श्रौ० ३. ८. २५ सूत्रे पूर्णं
एव संक्षेपतः । तद्यथा—“ततोऽसि तन्तुरस्यनु मा तनुस्मिन्
यज्ञेऽस्याः साधुत्वाया मस्मिन्नेऽस्मिंस्तोक्त इदं मे कर्मदं वीर्यं
पुत्रोऽनुसन्तनोत्”-इति ।

(पञ्चान्नर माह^१—) ‘यदि पुत्रो न स्यात्’ कथञ्चित् पुत्ररहितस्येत्, अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा, तदा ‘आत्मनो नाम गृहीयात्’ । तथाच^२ “इदं मे कर्मदं वीर्यं देवदत्तोऽहं सन्तनवाग्नि”-इति नाम ग्रहणम्^३ ॥ ११ ॥

“अथाहवनीयम्”^४ । (गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत् पदं न प्राप्नोति, अतः^५) उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यक्संस्था जाता; सा च जघन्या, अधोगतित्वात्; अत आहवनीयोपस्थानं विधत्ते प्राक्संस्थित्यै । अपिच प्रत्यग्गमनशब्दो हि नरकपातवाचकः; एवञ्चाधोगतिर्यज्ञस्य स्यात् । “तूष्णीं मिति”^६ । सामर्थ्यान्मन्त्रे प्राङ् तूष्णीं मुपस्थानं विधेय मिति मन्त्रनिवृत्तिः क्रियते^७ ॥ १२ ॥^८

१— ठ-पुस्तके त्विहैष पाठोऽधिकः ।

२— तथाचैत्यादिग्रन्थस्तु ठ-पुस्तके नास्ति; अस्ति च तत्रैष ग्रन्थः—
‘अती जातपुत्रः क्षत्र्यकेणोऽग्नीनादधीतेति सम्मतम्’-इति ।

३— “अनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभिव्याहृत्य”-इति साङ्ख्ययमः २. १२. ११ । “प्रियस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति”-इत्या-
पस्तम्बः ४. १६. ४ । ४— का० श्रौ० सू० ३. ८. २८ ।

५— बन्धनोचिह्नान्तर्गत एष पाठः भे-अ-पुस्तकबोरधिकः ।

६— ‘तूष्णीं मिति कौकिकवागुच्चारणविधेयः क्रियते; मन्त्राभावात् एवञ्च तत्समीपे स्थित्वा तं विलोकयत्वैव’-इतीह शाश्वकदेवः ।

७— अथ विष्णुक्रमानित्यारभ्य आहवनीयोपस्थानान्तं कर्म विष्णुक्रमस्य भवति (का० श्रौ० ३. ८. २८ सू० या० दे० ४०) ।

८— “अथाहवनीयम् । प्राक्संस्थं यज्ञस्थाश्रास्ते । तूष्णीं नेवोपस्था ॥ २२ ॥”-इत्येव भाष्यं वृश्यत इह ठ-पुस्तके ।

“अथ व्रतम्”^१ । पूर्वोक्ता मितिकर्तव्यता मनुष्य ब्रह्मसमाप्तिः तद्विषर्गसम्बद्धा विधीयते ; यदिद् मुक्तं “संस्थिते”-इति^२, तदिदं त्वस्वरप्राप्तं व्रतं विच्छजते । स्वशाखायाम् “इदं महं मनृतात् त्व सुपैमि”-इति^३ मन्त्रोच्चारोऽभिप्रेतः^४ ; अत एव पचान्तरापन्यासो कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥^५

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वास्त्रिष्टिषु पशुबन्धेषु यागेषु सौचा-
र्या च प्रकृतिभूतः । यद्यप्ययं कृताधानस्य भवति, तथापि
। धानेष्टीनां तनूहविस्मृञ्चकानां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात्

१— का० श्री० सू० ३. ८. २६ । २— १. १. ३६ (६८. ३५०) ।

३— वा० सं० १. ५. २ । इह च पुरस्तात् १. १. ४ ।

४— पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ “अग्ने व्रतपते”-इति (५८० १३५०), “इदं महं मन्तृतात्”-इति च (६८० ८५०) । तत्र यद्यग्ने व्रतपते इति गृह्यते, तदा “अग्ने व्रतपते व्रत मचारिषम्”-इति (६८० ३५०) विसर्गः कार्यः ; यदीदं महं मिति गृह्यते, तदा “इदं महं य एवास्मि सोऽस्मिति”-इति (६८० १३५०) विसर्गः कार्य इति कात्वीयश्रौतसूत्राभिप्रेतः । ३. ८. २६ सू० इत्ययम् ।

— “अथ व्रतम् । व्रत मिति कर्मणो नामधेयम् । तस्य विसर्गं कुर्वते यजमानः इदं महं मिति । यद् व्रतं विच्छजते, तेन व्रतो ऽमालुष इव देव इव भवति । न ह्येति । मन्त्ररूपान्तरं दूषणम् । व्रत-
विसर्गान्तरं पुनः मालुषो जायते, तस्मादिदं महं मित्येतेन मन्त्रेण व्रतं विच्छजेतेति विधिः । तद्दु खल्वित्यवधारणार्थः ; “अथा-
प्युक्ता एवस्मिन्नेवार्थे उपरेण”-इति स्मरण्यात् (निब० १.२.४.) ।
स्वर्गुं पदं सत्यवचनसिद्धये, स वै सत्य मेव वदेदित्यादि विध्यर्थम्
॥ २१ ॥”-इति ठ-भाष्यम् ।

पूर्वं सुपदेशः । ननु तर्हि तनूहविषा मेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा
तान्येव पूर्वं कस्मात्सोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु तेष्वितिकर्तव्यता-
वैकृत्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पौर्णमासयाग एव
पूर्वं सुपदिष्टः^१ ॥ २३ ॥ ४ ॥ [६. ३.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

नवमस्य तृतीयं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— “त्रिंशत् वर्षाण्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पञ्चदश द्वात्त्रायण-
याजी । अग्निहोत्र मेव वा जुहुयात्”—इति का० श्रौ० सू० ४.
२. ४७. ४८. ४९ । ‘द्वात्त्रायणयाजी’ द्वात्त्रायणयज्ञसम्बन्ध-
दर्शपूर्णमासयाजीत्यर्थः । द्वात्त्रायणो नाम न कर्मान्तर मपि तु
दर्शपूर्णमासविशेष एवेति च तत्रैव तत्प्रकरणे स्फुटम् (४. ३.
१—३.) । तृतीयसूत्रे चेह एवमन्वयः खल्विवार्थो विवक्षितः ;
आपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधत् (३. १४. ८—१३.) । तथाच यथाग्नि-
होत्रं यावज्जीवं जुहुयात्, तथा दर्शपूर्णमासावपीत्यर्थो ज्ञभ्यते ।
तदेवं यावज्जीवं त्रिंशद्दर्शाणि वेति साधारणकालविधिः, द्वात्त्रायण-
याजिनां तु यावज्जीवं पञ्चदश वर्षाण्येव वेति च ।

२— एतस्मिन् ब्राह्मणे तावत् पूर्वापात्रनिनयनम्, विष्णुक्रमणम्, व्रत-
विसर्जनश्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः — अश्वरथः
पूर्वापात्र मादाय पूर्वाश्राद्धवनीयं परीत्य दक्षिणत उत्तराभिमुखो
यजमानस्याङ्गलौ सन्ततं निनयति, निनीयमानं पूर्वापात्रं यज-
मानोऽङ्गलिना प्रतिगृह्णाति । ततस्तूष्णीं मुखं विन्दते । अत-
श्चारभ्य भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति । तत-
उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोणेरारभ्याश्ववनीयादर्वाक् विष्णुक्रमान् क्रमते ।

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
 श्रुत्यर्षे दग्धयामास^१ शक्तिः पौष्करीयकः ॥
 श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः^२ ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येय्यातपर्थी श्रुतिम् ॥
 इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ^३ श्रुतपद्यभाष्ये
 नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

तत्रैव स्वं भागं मवेक्षते, प्राचीं दिशं मवेक्षते, सूर्यं मीक्षते,
 सूर्यं प्रार्थयते, सूर्यस्य प्रदक्षिणं भावर्त्तनं करोति, अप्रदक्षिणं
 चावर्त्तते, ततो गार्हपत्यसमीपे आगत्य तं मग्निं मुपतिष्ठते,
 पुनस्तथैव प्रदक्षिणं मप्रदक्षिणं च सूर्यं भावर्त्तते । ततो गार्हपत्यात्
 प्राच्यां गत्वोपविष्टः पुत्राणां नाम गृह्णाति, अविद्यमाने पुत्रे
 त्वात्मनामग्रहणम् । तत उत्थाय तूष्णीं माहवनीयं मुपतिष्ठते ।
 एतदन्तं गतं विष्णुकर्मणम् । तत आहवनीयस्याग्रे स्थित्वा व्रतं
 विष्टव्यं पूर्व्याहवनीयं दक्षिणाग्नेश्चोत्तरेण गत्वाग्न्योरन्तरालेन
 निष्क्रामेत् । ततो भागप्राशन-ब्राह्मणभोजने । समाप्ता चेत्यं
 दर्शपूर्णमासेष्टिरिति श्रम् ॥

१— 'श्रुत्यर्षुविष्टतिं चक्रे'—इति ठ । २— 'प्रासितुः'—इति ठ ।

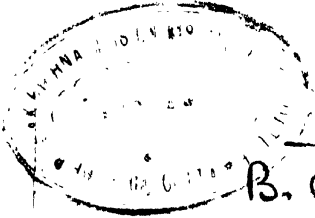
३— 'इत्याचार्यवर्धश्रीहरिस्वाम्यप्रेक्षिते'—इति ठ ।

४— इत उत्तरं निह 'काण्डौ ११४'—इति क, घ ; 'कण्डिकासङ्घा

भूमन्नां विज्ञानार्कषु कृतां कर्मकवेदिकाम् ।
दानायाथास्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां
शुक्लयजुर्वेदीये माध्यन्दिनीप्रतपचन्द्राष्टावभाष्ये
इविर्यञ्जं नाम

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

B. C. R 690

११४'—इति च । तत्र १ ब्रा० २७ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा०
२५ क० ४ ब्रा० २३ क० । तदानीं सप्तकसयास्मिन् प्रपाठके
११४ कखिकाः सम्पन्नाः ।

१—अत्र प्रथमे काण्डे ८३८ कखिकाः स्मृताः । तत्र प्रथमे प्रपाठके
१२१, द्वितीये १२२, तृतीये १२३, चतुर्थे १२१, पञ्चमे च १२१,
षष्ठे १२१, सप्तमे १२४ । तदानीं सप्तकसया ८३८ इति सिद्धम् ।

